DİL VƏ ƏDƏBİYYAT
LANGUAGE AND LITERATURE
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

İSSN 2218-7588
E-ISSN 2219-5513
İASJ 0000 0001

BEYNƏLXALQ
ELMİ-NƏZƏRİ
JURNAL

1(130) 2026

İSSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LİTERATURE ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal

1(130)

Jurnal
1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

BAKI – 2026

REDAKSİYA HEYƏTİ - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

==========

UMUMİ DİLÇİLİK **ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:**	**Akademik N.Cəfərov** **Prof.N.Məmmədli**
ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLAHİYYAT **ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ:**	**Prof.R.Rüstəmov–məsul redaktor** **Prof. M.Kazımov** **Dos.A.Məmədova**
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ: **АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:**	**Prof.E.Əzizov** **Prof. T.Hacıyev** **Prof. S.Abdullayeva** **Dos. M. Əlizadə** **Dos. F.Əlizadə**
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI: **АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА**	**Dos.E.Məmmədov-məsul redaktor** **Dos.Ə.Nəcəfzadə**
ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ: **ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:**	**Akad. N.Paşayeva-məsul redaktor** **AMEAmüx.üzvü,prof.T.Mütəllimov**
TÜRKOLOGİYA: **ТЮРКОЛОГИЯ:**	**Akad.N.Cəfərov–məsul redaktor** **Fil.f.dok., dos. N.Hüseynova** **Fil.f.dok. R.Bayramov**
JURNALİSTİKA: **ЖУРНАЛИСТИКА:**	**Prof.Q.Məhərrəmli–məsul redaktor**
RUS FİLOLOGİYASI: **РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ:**	**Prof. Ə.Paşayeva** **Prof. L.Əhmədova**
QƏRB FİLOLOGİYASI: **ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ:**	**Prof.N.Vəliyeva-məsul redaktor** **Prof. C.Nağıyev** **Dos.E.Fərəcullayeva-məsul redaktor** **Dos. R.Xəlilov**
PEDAQOGİKA VƏ PSİXOLOGİYA:	**Prof. R.Hüseynzadə** **Dos.S.Abbasova-məsul redaktor** **Dos. L.Ələkbərova**
İNSANŞÜNASLIQ **ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ:**	**RTAmüx.üzvü.,prof.C.M.Mallaev** **Prof. P.Omarova** **Prof.M.Seyidova**
KİTABŞÜNASLIQ **КНИГОВЕДЕНИЕ:**	**Dos. S. Quliyeva. Məsul redaktor** **Dos.M.Məmmədov** **Dos.K.Aslan**

Baş redaktor:dos. T.Cəfərli. Baş redaktorun müavinləri: prof.L.Əhmədova, dos. L.Ələkbərova, fil.f.dok.R.Bayramov,
Məsul redaktor: İ.Əsədov. Məsul katib: Pərvin Eyvazov. Administrator: C.T.Əliyev
Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1073,Z.Xəlilov23. BDU, Filologiya fakültəsi. Tel.0502871014
Jurnalın saytı: http://philology.bdu.info.az/
Jurnalın elektron ünvanı: tahirceferli@mail.ru

DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ.....5-79

A.YUNUSOV . Türk dilində yazı təhriflərinin aradan qaldırılması üsullari.....5-80
K. SEYFİYEVA. İngilis və Azərbaycan dillərində baş və budaq cümlələrinin qarşılıqlı zaman əlaqəsi klassifikasiyası....9
G, BAYRAMOVA. the place of romance linguistics within general linguistics: theoretical framework, historicityand methodology.....13
Л. АЛЕКПЕРОВА. Явления субстантивации в сопоставлении прилагательных русского и азербайджанского языков.....17
S. HASSANZADEH. English Dialects.....20
P. CƏFƏROV. İngilis dilində nüvə intonasiyanən əsas struktur elementi kimш.....24
S. KƏRİMOVA. Особенности и стратегии перевода публицистического текста общественно-политического содержания.....29
Ə. BAXŞƏLİYEVA Prosodik ünsürlərin cümlənin aktual üzvlənməsində roluna dair.....3 2
N. VALIYEVA. Realia in Language and Culture.....37
S. TAĞIYEVA. İngilis dilində şəkilçili neologizmlər.....43
Ş. MƏMMƏDOVA. İngilis dili mənşəli beynəlmiləl terminlər və onların Azərbaycan dilində ekvivalenləri.....46
Z.MƏMMƏDOVA, G RƏHİMOVA. The role and importance of blinguism in modern english.....49
N. İSGƏNDƏROVA. Mətn dilçiliyində kateqoriyaların sistemi və funksional xüsusiyyətləri.....52
A. NAMAZOVA. Qazi Bürhanəddinin divanında arxaizmlərin mənşəi və onların etimoloji xüsusiyyətləri 56
F.ABDULLAYEVA. Leksik vahidlərin ingilis və Azərbaycan dillərində işlənmə xüsusiyyətləri və onların dubletlik paralelləri.....59
B. БУНЯТОВА. Место фразеологии в языкознании и проблема системного изучения в русском и азербайджанском языках. 62
D. ÇAVUŞOĞLU, M. ÖZEREN Türk dünyası atasözlerinde karşıt anlamlilik.....65
S. QULİYEVA. Texniki terminlərin tərcümə problemləri və terminoloji baza yaradılması.....70
F. İBRAHİMOVA. İngilis və Azərbaycan dillərində fonoloji inkişafın müqayisəli təhlili.....73
K.ALIRZAYEVA. Dildə fonetk interferensiyanın yaranma səbəbləri.....76

ƏDƏBİYYATŞUNSLIQ-ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ.....81-116
V. ALLAHVERDİYEV. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında millilik, bəşərilik, tarixilik və müasirlik.....81
A. ZEYNALOVA. Səməd Vurğun yaradıcılığına bir nəzər.....86
R. QULİYEV. M.Füzulinin qəzəllərində sözün poetik gücü..... 91
K. ƏSGƏROVA. Specific features of Sheakespeare's plays.....96
T. ƏLİYEVA. Orxan-Yenisey abidələrinin ədəbi və ideoloji d əyəri.....99
H. VƏKiLOVA "Kiçik" adamın "Böyük" hekayəsi.....104
B. ZAHİDOVA. Culian Barnsın "Aqibət duyğusu" romanında yaddaşın illüziyası.....107
S. QASIMOVA. Hüseyn Cavidin ədədbi irsinin üslubi mədəni xüsusiyyətləri haqqında.....110
R. RƏSULOV. Natəvan Dəmirçioğlu nəsrinin poetikası haqqında bəzi qeydlər.....113

JURNALİSTİKA-ЖУРНАЛИСТИКА…….....….....117-119
L. BƏŞİROVA. Rəqəmsallaşma dövründə uşaq verilişlərinin dəyişməsi.....117

PEDAQOGİKA-PSİXOLOGİYA, ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ 120-214
S. HUSEYNOVA. Креативное оценивание влияющее на повышения эффективности в системе образовании...120
F. ƏLİYEVA. İngilis dilinin müasir üsullarla tədrisi metodikası.....123
S. QULİYEVA. Üzeyir Hacıbəyovun ev muzeyinin fəaliyyəti.....127
L. MURADOVA. К вопросу организации учебного процесса.....131
З. МАНСИМОВА . Перевод в обучении русскому языку.....137
Н. ИБРАГИМОВА. Роль искусственного интеллекта в современном образовании.....136
S. ABBASOVA. Pedaqoji universitet tələbələrinin iqtisadi mədəniyyətinin formalaşdırılması.....141
O. ƏŞRƏFOVA. Kommunikativ təsnifatin prinsip və meyarları.....145
S. FƏRMANLI. Mətnlər üzrə işdə sadə və mürəkkəb cümlə tiplərinin inteqrativ əsasli tədrisi. 149
M. İSMAYILOVA. Ünsiyyətin mahiyyəti, strukturu və funksiyaları.....154
Z. CƏLILOVA. Dil tədrisində kontekstual yanaşma.....158
Д. МУСТАФАЕВА. К вопросу о развитии связной устной речи.....161
M. İSMİXANOV, N. İMAMVERDİYEVA.Müasir təhsil konsepsiyası, yeni yanaşmalar.....164
F. BAĞIROVA. Alman dilinin ikinci xarici dil kimi tədrisinin prinsipleri.....168
Г. РАСУЛОВА. Вопросы тестирования в методике обучения русскому языку.....171
Д. КАЗИ-ЗАДЕ. Методические вопросы обучения словообразовательной системе русского языка.....175
Т. ДЖАФАРЛИ: Использование компьютерной техники в процессе обучения русскому языку.....180

У. АЛИЕВА. Обучение студентов-азербайджанцеврусскому языку как иностранному на основе учебного текста.....183
Л. ГУЛИЕВА. Обучение навыкам письменной научной речи.....186
Р. ИМАНОВА.Использование инновационных технологий в обучении русскому языку 191
S. ƏLİYEVA. Xarici dillərin öyrənilməsində informasiya texnologiyalarının rolu və əhəmiyyəti 195
S. ALLAHVERDIYEVA. Ali təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsinə təsir göstərən amillər.....198
N. VƏLİYEVA. Əcnəbi tələbələrin lüğət bazasının təkmilləşdirilməsi yolları.....201
G. HÜSEYNOVA. Dil fakültələrinin aşağı kurslarında alman dilinə motivasiyanən yaradılması yolları.....204
T. MEHTİYEVA. Different methods of teaching english.....209

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-5-8 **Arif Rza oğlu Yunusov**
BDU, Şərqşünaslıq fakültəsi
Türk filologiyası kafedrası,dosent
arifyunusov@yaho.com
https://orcid.org/0009-0007-6091-3580

TÜRK DİLİNDƏYAZI TƏHRİFLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI ÜSULLARI

XÜLASƏ: Son illərdə türk ədəbi dilinin tədqiqi və inkişafı sahəsində çox elmi işlər görülmüşdür. Lakin çoxsaylı elmi araşdırmalara baxmayaraq, türk dilçiliyində hələ də həllini tapmamış problemlər var. Bunlardan biri də, fikrimizcə, türk dilinin yazı normalarının təhrif edilməsi problemidir. Bu hal mediada xüsusilə nəzərə çarpır. Qəzet və jurnalların səhifələrində yazı qaydalarının kobud şəkildə pozulması tez-tez müşahidə olunur. Problem ondadır ki, bu cür pozuntular müxtəlif elmi məqalələrdə də adi hal alır. Bu acı həqiqəti qeyd edə bilərik ki, hətta Türk Dil Kurumunun (TDK) orfoqrafiya lüğətlərində də bir sıra sözlərin standart yazılış forması yoxdur.

Belə vəziyyət dilin öyrənilməsi və tədrisi prosesini çətinləşdirir. Fikrimizcə, konkret dil problemlərinin həlli zamanı təkcə Türkiyə universitetlərinin deyil, xarici aparıcı dilçi alimlərin də fikirləri nəzərə alınmalıdır. Məsələn, alman dilçiləri tez-tez Avstriya, Belçika, Lüksemburq, Lixtenşteyn, İsveçrə və digər ölkələrin alimləri ilə alman dilinin linqvistik problemləri ilə bağlı fikir mübadiləsi aparırlar. Təəssüf ki, türk dilçiləri digər türk dövlətlərinin dilçilərinin fikirlərini nəzərə almırlar.

Açar sözlər: dil, söz, orfoqrafiya, təhrif, üsul, türkologiya

GIRIŞ:Müasir türk dilinin tədqiqi son dövrlərdə genişlənməsinə baxmayaraq qeyd olunan dildə hələ də müəyyən qüsurlar qalmaqdadır. Bu qüsurların yaranmasının, dildə öz mövcudiyyətini saxlamasının, təbii ki, müəyyən səbəbləri vardır. Bütün ictimai-siyasi, fərdi və kollektiv münasibətlər dil vasitəsi ilə gerçəkləşdiyi üçün, həyatın istənilən sahəsindən dilə həm dəstək, həm də zərərli təsirlər olur (1, s.28). Ona görə də, dilçilər dilə olan təsirləri iki ana başlıq altında araşdırmağı məqbul görürlər:

a) dilxarici təsirlər, b) dildaxili təsirlər

ƏSAS HİSSƏ: Dilxarici təsirlər arasında tədrisin hansı dildə aparılması, dil daşıyıcılarının yaşadığı ədəbi-ictimai mühit, bölgəsəl məkanlarda fəaliyyət göstərən kütləvi informasiya vasitələrinin ağırlıqlı olaraq hansı dili işlətməsi, dövrün ziyalılarının cəmiyyət arasında hansı dildə danışması, elmi-kütləvi ədəbiyyatın günün tələblərinə cavab vermə səviyyəsi, iqtisadi- siyasi mənzərə, ayrı-ayrı fərdlərin sağlamlıq durumu və sairə çox önəmli mövqeyə malikdir (2, s. 12). Dil xətalarının qarşısının alınması işindəvahid orfoqrafiya lüğətinin yaradılmasına vəyazı qaydalarına ciddi şəkildə riayət edilməsinə diqqət edilməsi son dərəcə önəmli məsələdir. Standart orfoqrafiya qaydalarına əməl edilməməsi, qarşısıalınmaz ciddi problemlərin yaranmasına səbəbolur. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, 1928-ci ildən bu günə qədər Türkiyədə müxtəlif illərdə orfoqrafiya lüğətləri nəşr olunsa da türk dilində vahid imla qaydaları tam bərqərar edilməmişdir (3, s.79). Digər tərəfdən, dildə mövcud olan əcnəbi mənşəli sözlərin kütləvi şəkildə çıxarılması və onların yeni sözlərləəvəz olunması işində ciddi bir pərakəndəliyin hökm sürdüyünü etiraf etmək lazımdır. Türk Dil Kurumu (TDK) adlanan təşkilatın Türkiyə Cümhuriyyəti daxilində tətbiq olunması üçün təqdim etdiyi imla qaydalarına münasibət birmənalı deyildir. Bəzi dilşünaslar TDK-nın 1980-ci ilədək olan fəaliyyətini müsbət, sonrakı dövr ərzindəki fəaliyyətini isə qeyri-qənaətbəxş sayırlar (4, s. 22).

Tədqiqatlar göstərir ki, Türk Dil Kurumunun (TDK) hazırlayıb nəşr etdirdiyi orfoqrafiya qaydalarında standartlığın olmaması imla qaydalarının vahid prinsip üzrə tətbiqində başlıca maniədir. Məsələn: **düşmen- düşman, umut-ümit, meyve-meyva, siluet-silüet, tem-tema, müsaade- müsaide** vs. Lüğətlərdə və imla qaydalarında nümunə olaraq göstərilən sözlərin də yazılışında fərqliliklər nəzərə çarpır. Məsələn: **züccaciye- zucaciyye**. Bir variantta eyni söz qoşa "c" hərfi ilə, digərində isə qoşa "y" samiti ilə yazılmışdır; birinci variantda sözün ilk hecasında incə "ü" saitinə, digərində isə qalın "u" saitinə üstünlük verilmişdir. **"Züccaciye"**sözünün yazılışında qalın "u" saitinə üstünlük verənlər həmin sözün ərəb mənşəli olmasını vəərəb dilində incə "ü" saitinin olmadığını əsas gətirirlər (5, s. 37). Lakin unutmaq olmaz ki, əcnəbi sözlər bir dildən başqa dilə keçərkən keçdikləri dilin fonetik və qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, imla qaydalarının tez-tez dəyişdirilməsi nitq mədəniyyətinə və dil standartlarının sabitləşməsinə mənfi təsir göstərir. Bu mənfi təsir, hər şeydən əvvəl, ədəbi mətinlərin təhlilində, xüsusən də şeirlərin tədris prosesində özünü büruzə verir. İmla qaydalarının sabit olmaması müxtəlif yaş qrupundan olan nəsillər arasında da müəyyən fikir ayrılığına səbəb olur (6, s. 44). Məsələn: **gözüyle- göziyle,söyleyen-söyliyen, gitmeyeceğim- gitmiyiciğim, bakayım-bakeyim**. Müxtəlif etnik qrupların adlarının yazılışında qeyri-müəyyənlik hökm sürür. Məsələn: **Türkçe sözlük, türkçe şarkı**. Bir varianta sözün ilk hərfi böyük, digərində isə kiçik hərflə yazılması tələbə və məktəblilərdə çaşqınlıq yaradır. Türk qəzet və jurnaallarını oxuyanda Avropa mənşəli bəzi sözlərin hələ dəfərqli yazıldığını müşahidəetmək mümkündür: **tren-tiren, star-sitar, spor- sipor, plan-pilan, stad-sitad- statsıtat** vs.

Dil ümummilli dəyər olduğu üçün, onun qaydaları və standartları kiçik bir qrupun iradi istəyi ilə dəyişdirilməməlidir. Avropa ölkələrində bu sahədə müsbət ənənə mövcuddur. Məsələn, Almaniyada alman dili ilə bağlı önəmli məsələlər müzakirəediləndə almaniyalı mütəxəssislər həmin müzakirəyə Almaniyadan kənarda yaşayan, lakin almanca danışan, Avstiya, Belçika, Lüksemburq, Lixtenşteyn, İsveçrə vs yerlərdən də mütəxəssis dəvət edirlər, onların da mövcud məsələ ilə bağlı fikirləri dinlənilir və qəbul ediləcək qərarlarda onların da rəyləri mütləq dərəcədə nəzərə alınır (7, s. 11). Təəssüf ki, Türkiyədə buna bənzər hal nəzərəçarpmır. Məsələn, türk dilçiləri dillə bağlı

məsələlərdəən azından Oğuz türkcəsində danışan Azərbaycan, Türkmənistan və Qaqauz mütəxəssislərində rəylərini öyrənib diqqətə alsalar çox yaxşı olar.

Məlumdur ki, fərqli orfoqrafiya standartları nəticəetibarilə dil unifikasiyasına ciddi şəkildə mane olur, ədəbi dilininkişafını və funksionallığının genişlənməsini ləngidir. Çox təəssüf ki, Türkiyədə nəşr olunmuş izahlı lüğətlərin tərtibində də çoxlu qüsurlar mövcuddur. Məsələn, Ali Püsküllоğlunun 2004-cü ildə nəşr olunmuş "Büyük Sözlük" kitabında xeyli sayda yanlışlığa yol verilmişdir. Bir neçəsinə diqqət yetirək:

"**Hafız**" sözü sözlükdə "ahmak, aptal, bön, saf" olaraq açıqlanmışdır. Halbuki, ərəb mənşəli " **حفظ** – hifz" sözündən törəmiş feili sifət olan " **حافظ**"hafız"ın mənası "qoruyan, gözətləyən; Qurani-kərimin bütün ayələrini əzbər bilən" şəklindədir. Başqa sözlə, Ali Püsküllü "hafız" sözünün mənasını tamamən yanlış şəkildə açıqlamış və o şəkildə də nəşr etdirmişdir. Qeyd olunan müəllif türk dilində işlənilən "**abacı**" sözünü "***aba yapan, abadan yapılmış giyecek, heybe, terlik ve benzeri şeyler satan***" olaraq izah etmişdir. Halbuki, həmin söz "**ağa bacı**", yəni "böyük bacı" sözünün sürətli danışıq zamanı "abacı" şəklində tələffüzü əsasında yaranmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin söz Azərbaycanın bəzi bölgələrində, Türkiyənin Kars, Ardahan vəƏrzurum ərazilərində qohumluq termini kimi hələ də öz işləkliyini qorumaqdadır (3, s. 92).

Haqqında bəhs olunan sözlükdə "**kerahat vakti**" sözü həm yazılış baxımdan yanlış yazılmış (**kerahet vakti**), həm də mənası səhv izah olunmuşdur: "(***akşamcılar arasında) içkiye başlama zamanı.***"Əslində isə "**kerahat vakti**" ifadəsi tamamilə başqa məna ifadəedir. "Kerahat vakti" ifadəsinin tərəflərini təşkil edən "kerahat" ve "vakit" sözü ərəb mənşəlidir. Ərəb dilində"kerahet" sözü "bəyənilməyən, istənilməyən, xoş olmayan" mənası ifadəedir. İslam hüququnda Günəşin çıxdığı və ya tam zenit nöqtəsində olduğu, yaxud da batdığı anda namaz qılınmır. Ənənəyə görə həmin an "xoş olmayan, uğursuz" bir vaxtdır, "kerahat" zamanıdır. Dilimizdə işlənən "ikrah" sözü də həmin kökdən gəlir.

Ali Püsküllüoğlu yanlışlıqla "**behişt, namaz, ferişte, abdest**" sözlərinin ərəb mənşəli olduğunu iddia etmişdir. Həqiqətdə isə, həmin sözlər fars mənşəli sözlərdir. Türk mətbuatında son zamanlarda bəzi sözlərin yanlış yazılması hallarınadaha tez-tez rast gəlmək mümkündür (6, s. 40). Müəlliflər bilərəkdən və ya bilməyərəkdən sözləri yanlış işlədirlər. Məsələn, "**cirim**" və "**cürüm**" sözləri ilk baxışda eyni söz olaraq görünsə də, əslində, tamamən fərqli mənalar ifadəedir. "**Cirim**" sözü "həcm, ölçü" anlamı daşıyır: **Ateş olsa cirmi kadar yer yakar.**

"**Cürüm**" sözü isə "cinayət, günah, təqsir" mənası bildirir:

Suçlu cürmünü inkar etmekte ve saçma sapan ifadeleriyle tahkikatı karıştırmak istemektedir.

Türkiyədə hətta "**meşhut cürümler mahkemesi**" tipli məhkəmələr vardır.

Yazılışı və mənası qarışdırılan sözlərdən biri də "**direk**" və "**direkt**" sözləridir. Xatırlatmaq lazımdır ki, yazılış və tələffüz baxımından çox bənzər olan bu sözlərdən biri (**direk**)mənşəcə türk dilinə, digəri isə (**direkt**) latın dilinə aiddir. "Direk" sözü "ağacdan və ya dəmirdən hazırlanmış uzun və qalın dayaq" mənası ifadəedir:

Kayıkçı yelkeni açmak için ilkin direği yerine oturtmalıdır.

"Diirekt" sözü isə"birbaşa, doğru" mənasında işlənir: **Bu otobüs direkt İstanbul'a gider.**

"**Delalet**" və "**dalâlet**" sözləri də türk dilində tez-tez qarışdırılan və yanlış işlədilən sözlər sırasındadır. Buna səbəb, hər şeydən əvvəl, ərəb dilinə məxsus "**ض**" hərfinin türk dilində bəzən "d", bəzən də "z" hərfi ilə yazılmasıdır. Ərəb mənşəli olan "**dalâlet**" sözü " **ضلالت**" şəklində yazılır. Halbuki, həmin sözü rahatlıqla "zelalet" şəklində yazmaq mümkündür. Belə olduğu təqdirdə "delalet" sözü ile "dalâlet" sözünün yazılışında yanlışlıqlar aradan qalxar. Həm də türk dilində "**ض**" hərfinin "z" şəklində yazıldığı nümunələr var: **fazilet, Fuzuli, aruz, zayıf, zarar, arz, zamanet, tazminat** vs.

Türk danışıq dilində "**ə**" səsinin olmasına baxmayaraq həmin səsin əlifbada öz əksini tapmaması bəzi hallarda qarışıqlığa səbəb olur. Məsələn, türk dilində "**seri**" sözü iki məna ifadəedir:

1. Herhangi bakımdan bir bütün oluşturan şeylerin tümü, dizi.

Bu, seri hâlinde yazılmış bir yazı değildir.

2. Hızlı.

Nazik ve oynak tavırlarla, seri kelimelerle sözüne devam etti.

2-ci nümunədə işlənmiş "seri" sözü, əslində, ərəb mənşəli "**سريع**" "səri" sözüdür. Başqa sözlə, qeyd olunan sözlər omoqraf (eyni yazılışlı) söz təsiri bağışlasa da omofon (eyni səsli) söz deyildir. Müasir türk dilində "et" və "ət", "el" və "əl", "en" və "ən" vs sözlər eyni şəkildə yazıldığından bəzən məna təhriflərinin yaranmasına səbəb olur.

Türk dilinə daxil olmuş, xalq danışıq dilində də işlənən bir çox sözün dildən çıxararaq onları uğursuz sözlərləəvəzləmək cəhdi nəticəsində Anadolu türkcəsi ilə digər türkcələr arasında süni maniələr yaradılmışdır. Məsələn, 1928-ci ilə qədər Anadolu türkləri də "**göyərçin, bənövşə, yaxşı, bulaq, soraq**" sözlərini işlətmişlər. Latın əlifbasına keçildikdən sonra türk dilçilərinin təklifi ilə kütləvi informasiya vasitələri "rahat" əvəzinə "erinç", "rifah" yerinə"gönenç", "maddi" yerinə "özdeksel", "zidd" əvəzinə "karşıt", "pedogoji" əvəzinə "eğitsel", "alaka" əvəzinə "bağıt" vs. sözlər işlətməyə başladı.

Türk dilinin ən sabit qaydalarından biri, şübhəsiz ki, ahəng qanunu, assimilyasiya və dissimilyasiya hadisəsidir. Təəssüf ki, müasir dövrdə bir çox hallarda bu qaydalara lazımı əhəmiyyət verilmir. Məsələn, türk dilində "yor", "iken", "ki", "leyin", "daş", "gil", ki" şəkilçiləri əlavəedildikləri sözün son hecasının qalınlıq və incəliyindən, samit səsin kar və ya cingiltili olmasından asılı olmayaraq hər zaman birvariantlı olaraq yazılmalıdır. Lakin bəzi yazılı mətnlərdə bu qaydaya diqqət yetirlmədiyi müşahidə olunur:

Orada hayretle gördük; bir adamın bunca nasıl değişip, alabildiğine çocuk, olabildiğine gönüldeş, göz

alabildiğine duygu küpüne dönüştüğünü.

Nümunə gətirilən cümlədəki "gönüldeş" sözü ədəbi dil normaları baxımından yanlış yazılmışdır. Eyni fikri "işteş", "eşteş", "özdeş" tipli sözlər haqqında da bildirmək olar. Ümumiyyətlə, türk dilində işlənən "daş" şəkilçisinin fars dilindən keçdiyini qeyd etməliyik. Fars dilində mövcud olan "**داشتن** – daştən" feili "sahib olmaq, malik olmaq; nəyinsə sahibi, yiyəsi" mənasında işlənir. Bu söz türk dilinə şəkilçiləşərək keçmişdir. Məsələn, "vefadar"- vəfası olan, "sırdaş"- eyni sirri bilən, "silahdaş"- silahlı adam, "evdar"- ev sahibi, "yoldaş"- eyni yolu gedən adam, "məsləkdaş"- bənzər peşə sahibi vs. Türk dilində işlənən "arkadaş" sözünü də bu qəbildən olan sözlər sırasına daxil etmək mümkündür. Elmi məqalə və kitablarda da türk dilinəkeçmiş əcnəbi mənşəli sözlərin kütləvi şəkildəyanlış yazıldığını görmək mümkündür. Məsələn:

Ya bunadı, ya *difransiyel* sıyırdı diye düşüneceğim ama düşünemiyorum, beynimi okuyor sanki ihtiyar.

Nümunədə xüsusi olaraq fərqləndirilmiş "**diferansiyel**" sözü yanlış yazılmışdır, həmin sözün doğru yazılış şəkli "*diferansiyel*"dir. "Operasyon" sözü dəəksər hallarda "oparasyon" şəklində yazılmaqda və deyilməkdədir:

Beklenen *oparasyon* için artık düğmeğe basılmıştır.

Ayol, bi dakka dursana, email yazıyom.

Nümunədəki cümlədə danışıq dilinin təsiri ilə "**dakika**" sözü "***dakka***", "bir" sözü "bi", "yazıyorum" isə "yazıyom" şəklində işlənmişdir.

Gazteye baktın mı lan, bizim takımın puanı kaç?

İtalyan dilindən türk tilinə keçmiş "gazete" sözü son zamanlarda türk mətbuatında "***qazte***" şəklində yazılmaqdadır.

Türk dilində zaman zərfliyi mənası ifadə "iken" hissəciyinin yazılışında standart qayda olmadığı müşahidə olunur. Belə ki, aid olduğu sözə bitişik yazıldığı zaman "iken" hissəciyinin ilk saiti düşür (gelir ikən— gelirken), ikinci hecadakı "e" səsinin dəyişib- dəyişməməsi məsələsində fərqli fikirlər yaranır. Bəziləri "iken" hissəciyinin sözə bitişik yazıldığı zaman əsas sözün son hecasına görə, "kan", bəziləri də "ken" şəklində yazılmasının daha doğru olduğu fikrini müdafiə edir: **Okulda *okurken* en sevdiği mekan okulun kütüphanesiydi.**

Kitabı yüksek sesle *okurkan* kardeşi ona kızardı.

Türk dilində sifətlərin üstünlük dərəcəsinin yazılışında da qeyri-müəyyənlik və pərakəndəlik müşahidə olunur. Məlum olduğu kimi, sifətin üstünlük dərəcəsi əksər hallarda sifət mənası ifadəedən sözlərin ilk hecalarının "**p,r,m,s**" samitlərinin yardımı iləəsas sözəəlavəedilməsilə yaranır: **yeşil- yemyeşil, kırmızı kıpkırmızı, siyah-simsiyah** vs. Lakin son illərin qəzet və jurnallarında bu qaydanın pozulmasına tez-tez rast gəlmək olur:

Bursa, *yepyeşil* bağlar içinde uyumuştu adeta.

***Sipsiyah* gözleri siyah yıldızlar gibi pırıl-pırıl yanıyordu.**

***Kaskara* saçları beyazlamış, suratında yılların izleri kalmıştı.**

***Kopkocaman* konak metruk ve ıssızdı, sanki burada ömür boyu kimse oturmamıştı.**

Örnək cümlələrdə kursivlə fərqləndirilmiş "**yepyeşil, sipsiyah, kaskara, kopkocaman**" ifadələri yanlış işlənmiş, türk dilinin qrammatik qaydalarına zid şəkildə tətbiq olunmuşdur. Türk dilinin qrammatikasına görə, sifətlərin üstünlük dərəcəsi, həm də reduplikasiya üsulu ilə də yarana bilir. Məsələn: **güzel mi güzel, yeşil mi yeşil, uzun mu uzun** vs.

Türk dilində mürəkkəb sözlərin yazılışında da bir sistemsizlik nəzərə çarpır. Eyni sözün fərqli yazılışını müşahidəetmək indi adi hal almışdır. Məsələn: **Uluslararası— uluslararası, okuryazar— okur yazar, dilbilgisi— dil bilgisi vs.**

Müasir türk mətbuatında tez-tez müşahidə olunan yazı xətalarından biri də sıra saylarının ifadəsində öz əksini tapır. Məsələn: ***7.'ci* sınıfta okuduğum zaman okulda haksız ceza yediğimi unutamıyorum. *XV inci* asırda Türk Divan edebiyatı tasavvuf ilkelerinin altında kalmıştır.**

Nümunələrdə kursivlə fərqləndirilmiş saylar yanlış yazılmışdır, çünki qəbul olunmuş orfoqrafiya qaydalarına görə, sıra saylarına şəkilçi əlavəedildikdə öncə "kəsmə"işarəsi, daha sonra isə şəkilçi yazılmalıdır. Bu zaman nöqtə işarəsi qoyulmaz. Başqa sözlə, "7.'ci" deyil, "7'nci" və ya "7."; "XV inci" deyil, "XV.", yaxud da "XV'nci" olmalıdır. Dövrü mətbuatda tarixlərin yazılışında da orfoqrafiya qaydalarının təhrif olunduğu müşahidə olunur. Qaydalara əsasən, konkret bir tarixi göstərən rəqəmə cəm şəkilcisi artırmaq olmaz. Təəssüf ki, bu qaydaya əhəmiyyət verilmir:

***1998'lerde* üniversite mezunu oldu ve şansını gazetecilikte denedi.**

***2015'lerde* dünya turuna çıktı, gezi notlarını kitap şeklinde yayınlattı.**

Əslində, "**1998'de**" və "**2015'te**" olmalıdır.

Mürəkkəb adların ixtisarlarının işlədilməsində həm şifahi, həm də yazılı nitqdə yanlışlıqlar da çox təsadüf edilən qayda pozuntularındandır. Məsələn: **Okulumuzun mezunları bu yıl *ÖSS sınavlarında* rekor kırmışlar.**

Doçentlik kadrosuna başvurmak isteyen hocalar *KPDS sınavından* 60 puan almak zorundalar.

Kursivlə fərqləndirilmiş ifadələr orfoqrafik baxımdan qüsurludur, çünki, ÖSS və KPDS qısaltmasının özündə "sınav" sözü mövcuddur: ÖSS— Öğrenci Seçme Sınavı, KPDS— Kamu Personeli Yabancı Dil Bilgisi Seviye Tespit Sınavı. Başqa sözlə, iki dəfə "sınav" sözünü işlətmək üslubi baxımdan yanlışdır.

NƏTİCƏ: Türk dilinə keçmiş əcnəbi sözlərin bəzilərinin sonu orijinal dildən fərqli olaraq kar samitlərlə yazılır: **asid- asit, damad-damat, band- bant, stad-stat, kitab- kitap, hab- hap, genc- genç** vs. Mövcud qaydalara görə, türk dilində sonu "**p, ç, t, k**" kar samitləri ilə bitən sözlərin sonundakı samitlər yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında müvafiq cingiltili samitə çevrilir. Təəssüf ki, bu məlum qaydalar son zamanda unudulmağa başlamışdır:

Damatın **yüzünde adeta güller açmıştı.**

Hava alanında *banta* konulmuş valizlere dikkatle bakıyordu.

Taraftarlar *statı* özenle donatmışlardı.

Nümunələrdə seçilmiş sözlər orfoqrafik baxımdan yanlış yazılmıştır. Düzgün variantı "*damadın*", "*banda*" və "*stadi*" şəklində olmalıdır.

Kütləvi informasiya vasitələrində bəzən də yuxarıda qeyd olunan faktın əksini müşahidəetmək olur. Belə ki, hallanırkən son samiti dəyişməyən bəzi sözlərin son samitlərinin yanlışlıqla dəyişdirildiyini müşahidəetmək olar:

Final oyunun *kasedini* büyük heyecanla izledi.

Yıpranmış ve ıslanmış cigara *pakedini* özel bir özenle cebinden çıkarıverdi.

Şimdi maraba bile kendi *hukuğunu* iyi biliyor.

Nümunələrdəki "*kasedini", "pakedini"* və "*hukuğunu*" sözləri orfoqrafiya baxımından yanlışdır, "kasetini", "paketini" və "hukukunu" şəklində yazılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Akar Ali. Türk Dili Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011, 339 s.
2. Akyüz Kenan. Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri- 1860-1923. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1995, 270 s.
3. Bayındır Alper. Uzun Lafın Türkçesi. İstanbu: Güvender Yayınları, 2003, 205s.
4. Eker Süer. Çağdaş Türk Dili. Ankara: Grafiker Yayınları, 2003, 557 s.
5. Fidan Bülent. Kısaltmalar Kılavuzu. İstanbul: Om Yayınevi, 2002, 254 s.
6. İmer Kamile. Dil ve Toplum. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1990, 192 s.
7. Püsküllüoğlu Ali. Onu Öyle Yazmazlar. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017, 152s.

Ариф Рза оглу Юнусов

БГУ, Факультет востоковедения

Кафедра турецкой филологии, доцент

arifyunusov@yaho.com

https://orcid.org/0009-0007-6091-3580

МЕТОДЫ УСТРАНЕНИЙ ИСКАЖЕНИЯ ПРАВОПИСАНИЯ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

За последние годы сделано много научных работ в области исследования и развития турецкого литературного языка. Однако несмотря на проведенных многочисленных научных исследований, все еще остаются нерешенные вопросы в турецком языкознании. Один из них, по нашему убеждению, проблема искажения норм правописания турецкого языка. Это особенно заметно в СМИ. На страницах газет и журналов очень часто наблюдается грубое нарушение орфографии. Беда в том, что и вразных научных статей такие нарушения становятся обычным явлением. Можно констатировать этот печальный факт что, даже в орфограчиских словарях Турецкого Лингвистического Общества (ТЛО) нет стандартной формы правописания ряд слов.

Это усугубляет процесс изучения и преподавания языка. По нашему мнению, при решении конкретных языковых проблем следует учесть мнения ведущих лингвистов не только турецких университетов. Например, германские языковеды очень часто проводят обмен мнений по поводу лингвистических вопросов немецкого языка с учеными Австрии, Бельгии, Люксембурга, Лихтенштейна, Швецарии и др. стран. К сожалению турецкие языковеды не учитывают мнения лингвистов других тюркских государств.

Arif Rza oglu Yunusov

BSU, Faculty of Oriental Studies

Department of Turkish Philology, Associate Professor

arifyunusov@yaho.com

https://orcid.org/0009-0007-6091-3580

METHODS OF ELIMINATING SPELLING DISTORTION IN THE TURKISH LANGUAGE

Summary

In recent years, many scientific works have been done in the field of research and development of the Turkish literary language. However, despite numerous scientific studies, there are still unresolved issues in Turkish linguistics. One of them, in our opinion, is the problem of distortion of the spelling norms of the Turkish language. This is especially noticeable in the media. On the pages of newspapers and magazines, a gross violation of spelling is very often observed. The trouble is that such violations are becoming commonplace in various scientific articles. It is possible to state this sad fact that, even in the spelling dictionaries of the Turkish Linguistic Society (TLO), there is no standard spelling form for a number of words.

This aggravates the process of learning and teaching the language. In our opinion, when solving specific language problems, it is necessary to take into account the opinions of leading linguists not only of Turkish universities, but also the statements of foreign Turkologists. For example, German linguists very often exchange opinions on linguistic issues of the German language with scientists from Austria, Belgium, Luxembourg, Liechtenstein, Switzerland and other countries. Unfortunately, Turkish linguists do not take into account the opinions of linguists of other Turkic states.

Keywords: language, word, spelling, distortion, method, Turkology

Rəyçi: Dos. S.Abbasova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-9-12

Kəmalə Seyfiyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Xarici dillər departamenti.müəllimə
Kemaleme@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-2809-9149

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BAŞ VƏ BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN QARŞILIQLI ZAMAN ƏLAQƏSİ KLASSİFİKASIYASI

XÜLASƏ: Azərbaycan və xarici dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi və bir çox aparılan tədqiqatlardan əldə edilən xülasələr həm qarşılaşdırılan dillərin metodologiyasının dərindən dərk etməyə və müasir vəziyyətini aşkar etməyə xidmət edir, həm də növbəti tipoloji araşdırmalar üçün baza rolunu oynayır. Yazılan məqaləni aktual edən səbəblərdən biri də onda ibarətdir ki, tədqiqat obyekti kimi nəzərdən keçirilən zaman budaq cümləsinin funksional semantik və quruluş cəhətlərinin qarşəlaşdırdığımız dillərdə fikir aydınlığına rast gəlinir.

Açar sözlər: baş və budaq cümlələrinin qarşılıqlı zaman əlaqəsi, tabeli mürəkkəb cümlələrin qarşılıqlı əlaqəsi, ingilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümlələrinin müqayisəli təhlili

GİRİŞ: Müxtəlifsistemli dillər kimi ingilis və Azərbaycan dillərinin sintaksisində araşdırılmaya ehtiyac duyulan əsas amillərdən biridə budaq cümlə məsələsidir.Məqalə işi ingilis və Azərbaycn dillərində zaman budaq cümlələrinin struktur və funksional-semantik sahəsi üzrə tədqiqat aparılaraq yazılmışdır.Zaman budaq cümlələri qarşılaşdırılan dillərdə polipredikativ cümlə quruluşlarının ümumi sistemində əsas meyarlardan biridir. Göstərilən dillərdə zaman budaq cümlələri struktur-tipoloji baxımdan önəmli xüsusiyyətlərə malikdir.

ƏSAS HİSSƏ: Müasir dövrdə zaman budaq cümləsi kimi polipredikativ konstruksiyalar istər tipoloji, istərsə də başqa dillərin sintaksisinin nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi baxımından böyük maraq kəsb edir. Bununla belə, sözügedən konstruksiyalar müxtəlif nəzər yetirmə müxtəlif dillərin materialları əsasında nəzərdən keçirilir.
Son zamanlarda bir çox dillərdə zaman budaq cümlələrinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə bir çox cəhdlər edilmışdir.

Demək olar ki, zaan budaq cümlələri istər temporal konstruksiyaların xüsusi bir növü kimi, istərsə də gerçəklikdəki müxtəlif hadısə və proseslər arasında zaman əlaqələrinin ifadə edilməsi yollarından biri kimi ayrı-ayrı dillərdə polipredikativ konstruksiyalar sistemində yetəri qədər mühüm tədqiqat obyekti kimi diqqəti cəlb edir.
Yazılan məqaləni aktual edən səbələrdən biri də ondan ibarətdir ki, tədqiqat obyekti kimi nəzərdən keçirilən zaman budaq cümləsinin funksional-semantik və quruluş cəhətlərinin qarşılaşdırdığımız dillərdə fikir ayrılığına rast gəlinir. Bu baxımdan zaman budaq cümlələrinin iki dilin materialları əsasında öyrənilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.
Ilk öncə, zaman konstruksiyalarının tədqiqi budaq cümlə sistemindəki fərqə varmaq və tabeli mürəkkəb cümlələrin elmi-nəzəri tədqiqində, eyni zamanda da xarici dil kimi ingilis dilinin sintaktik məsələlərinin tədrisində zaman budaq cümləsinin tələbələrə öyrədilməsində bir sıra çətinliklərin aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Bundan başqa ünsiyyət prosesində eyni fikrin ifadə edilməsi zamanı cümlə variantlarının, yəni sintaktik quruluşa da diqqət yetirməsinə imkan verir.

Məqalənin yazılması zaman əlaqələrinin dilin sintaksis səviyyəsində ifadə vasitələrindən biri olaraq zaman budaq cümləsinin müxtəlifsistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində bütöv təsvirini vermək, zaman budaq cümləsini baş cümləyə əsasən yerini və bağlayıcı vasitələrə görə tiplərini müəyyənləşdirmək, baş və budaq cümlələr arasında zaman münasibətlərinin məzmununu dəqiqləşdirmək, baş və budaq cümlələrin transformasiyaya uğraması gedişatını doguran qanunauyğunluğu aşkar və təhlil etməkdən ibarətdir.

Xüsusəndə, struktur-semantik təşkil olaraq zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin ayırd edilməsi meyarlarının təsvirini, zaman budaq cümləsinin baş cümlə ilə əlaqələndirən bağlayıcı vasitələri təsvir etmək, zaman budaq cümləsində və baş cümlədə felin zaman formalarının işlənmə qanunauyğunluqlarına nəzər yetirməkdir.
Məlumdur ki, ingilis və Azərbaycan dillərində baş və budaq cümlələrinin zaman əlaqəsi bəzən eynidir, bəzən isə fərqlənir, lakin ümumi qayda budaq cümlənin baş cümlədə ifadə olunan hadisənin vaxtını, səbəbini, yerini və s. bildirməsidir.

Ingilis dilində "tense sequence" yəni zaman ardıcıllığı qaydaları daha qətiyyətli bir şəkildə tətbiq olunur.Azərbaycan dilində isə zaman əlaqəsi daha çox işlədilən felin növünə və sübhəsiz ki, cümlənin quruluşuna görə müəyyən edilir.

Azərbaycan dilində baş və budaq cümlələr arasındakı zaman əlaqəsi əsasən budaq cümlənin növündn asılıdır. İngilis dilində zaman əlaqəsi daha mürəkkəbdir. Bu, "past in the past" yəni keçmişdəki keçmiş, "past in the future" yəni keçmişdəki gələcək və s. kimi anlayışları əhatə edir.

Ingilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləsini baş cümləyə bağlanma vasitəsinə və baş və budaq cümlələrdə hərəkətlərin qarşılıqlı zaman əlaqəsinə görə təsnif etmək olar. Faktiki haldır ki, zaman budaq cümləsinin hər iki dildə baş cümləyə bağlanma vasitəsinə görə bölgüsü verildiyindən, bu məqalədə məqsəd baş və budaq cümlələr arasındakı zaman əlaqəsinə görə zaman budaq cümlələrini tədqiq etməkdən ibarətdir.

Təsdiq etdiyimiz hər iki dildə baş və budaq cümlələrdə hərəkətin icrasının qarşılıqlı zaman əlaqəsinə görə budaq cümlələrini üç qrupa bölmək olar.

1. Baş cümlədəki hərəkətlər eyni vaxtda (stimultaneous) baş verən zaman budaq cümləsi;
2. Baş cümlədəki hərəkətdən əvvəl (prior to) baş verən zaman budaq cümləsi;
3. Baş cümlədəki hərəkətdən sonra (posterior to) baş verən zaman budaq cümləsi;

İngilis və Aərbaycan dillərində baş cümlədəki hərəkətlə eyni vaxtda (stimultaneous) baş verən zaman budaq cümlələrinə aşağıdakı misalları aid etmək olar. İngilis dilində:

1. She noticed that the comforting personal tone he always used her,when she was at his room
-O, həmişə Cenni onun yanında olduğu vaxtlar danışdığı kimi sakit və dostcasına danışırdı
2. When he first began to be a part of their family affairs the conventional standards of Father Gerard proved un-truest worthy
-Brinder ailəsinin işlərində ilk dəfə iştirak etməyə başladığı zaman Herbart -ata gördü ki, nəyin pis, nəyin yaxşı olması haqqında təsəvvürü qənaətbəxş deyilmiş.

Yuxarıda verilmiş birinci cümlədə noticed baş cümlənin , was budaq cümlənin, ikinci cümlədə began to be a part zaman budaq cümləsinin, proved untrust-worthy isə baş cümlənin xəbərləri imi keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasında işlənmış və hərəkətlərin baş və budaq cümlələrdə eyni vaxtda (stimultaneous) baş verdiyini göstərir.

Azərbaycan dilində:

1.Nə qədər ki, səninlə olurdum, nəhayətsiz bir sevinc duyurdum.
2.Haçan ki, kəndlinin əkin-biçini başlayır, heç kəsi evdə tapa bilməzsən .
3.Nə qədər ki, sən böyüyün sözünə baxmayacaqsan, işlərin düz getməyəcək.

Yuxarıda verilmiş tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlələrindəki hərəkətlər eyni vaxtda (stimultaneous) baş verir. Birinci tabeli mürəkkəb cümlənin baş və zaman budaq cümlələrində -olurdum, -duyurdum xəbərləri şühudi keçmiş zamanda, ikinci cümlədə baş və budaq cümlənin xəbərləri -başlayır, -tapa bilməzsən indiki zamanda, üçüncü tabeli mürəkkəb cümlədə -böyüyün sözünə baxmayacaqsan, -düz getməyəcək xəbərləri gələcək zamanda eyni vaxtda baş verən hərəkətləri bildirir.

Dil quruluşunu, adətən sistemin ünsürləri arasındakı əlaqələrin məcmusu kimi izah edirlər. Dil sistemi deyərkən isə, biz dil vahidlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə yaratdıqları mütəşəkkil, vahid bir bütöv, dil quruluşu adı altında isə həmin vahidlərin qarşılıqlı əlaqələrinin toplusu nəzərdə tutulur.

Araşdırmalardan bu qənaətə gəlmək olar ki, həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində baş və budaq cümlə komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitələri, komponentlərin yerini nəzərə aldıqda, həmin tip budaq cümlələrin iki tipə bölündüyünün şahidi olarıq.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümlə komponentində mübtəda olmur, budaq cümlə komponenti buraxılmış mübtədanın əvəzində işlədilir. Sadə cümlədə mübtədanın daşıdığı funksiyanı mürəkkəb cümlədə mübtəda budaq cümləsi yerinə yetirir.

Əgər müasir ingilis dilindəki budaq cümlə komponenti baş cümlə komponentindən əvvəl gəlib, ona "who, what, which, whoever, whatever, when, where, whenever, wherever,how, however,why" bağlayıcı sözləri ilə baölanırsa, müasir Azərbaycan dilində "kim, kim ki, hər kim, hər kim ki, hər kəs, hər kəs ki" bağlayıcı sözləri ilə formalaşır və baş cümlə komponentinə bağlanır. Fikrimizi aşağıdakı cümlə nümunələri üzərində şərh etməyə çalışaq. Məsələn:

1.Whatever she has told you is true
2.Kim xalqın mənafeyinə zidd getsə, məndən aman gözləməsin

Araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, müqayisə olunan hər iki dildə mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsi, onların sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyətə malikdir.

Hər iki dildə mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr bir-birinə tabelilik əlaqəsi əsasında təşkil olunur və həmin budaq cümlələrin budaq cümlə komponentlərində predikativlik olmalıdır.

Müasir Azərbaycan dilində müasir ingilis dilindən fərqli olaraq, elə mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr vardır ki, onların baş cümlə komponentinin xəbəri ismi olub, səbəb bildirdiyi şəraitdə mübtəda budaq cümləsini tələb edir. Araşdırmalara əsaslanaraq hər iki dildə mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə komponentləri elə ifadələrlə işlənə bilməsini görmək olar, beləliklə onlar ara cümləyə meyilli olurlar.

Müasir ingilis dilindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilindəki mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə komponentlərində işlənən əvəzliklərin adlıq halda, daha doğrusu, mübtəda vəzifəsində çıxış etməsi zəruridir.

İngilis dilində baş və zaman budaq cümlələrində hərəkətlərin eyni zamanda baş verməsini əsasən when,as, while, as soon as, the moment və s. bağlayıcılarla göstərmək olar ki, bunalrın da içərisində when bağlayıcısı çoxmənaalı və çox işlənən bağlayıcı hesab olunur.

When bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlənin həm baş cümləsində, həm də zaman budaq cümləsində Continuous zaman formaları işlənə bilər.Məsələn:

1.When they arrived at the office it was still raining.
2.When you are writing a business letter, begin "Dear Sir".

Yuxarıda verilmiş when bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrin birincisində when they arrived at the office zaman budaq cümləsində Past İndefinite, baş cümləsində isə Past Continuous (was raining), ikinci tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində felin əmr forması (begin), when you are writing a business letter zaman budaq cümləsində isə Present Continuous işlənmişdir.

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrdə eyni zamanlılıq (stimultaneous) mütləq və nisbi olmaqla iki yerə bölünür. Azərbaycan dilində mütləq eynizamanlılıq budaq

cümlədə müəyyən zaman həddi ilə məhdudlaşmış olur. Məsələn:

1.Səhərə yaxın idi ki, atəş səsləri kəsildi.

2.Noyabrin sonları idi ki, qəfil bir hadısə baş verdi.

Nisbi zaman anlayışında isə ardıcıl hərəkətlərdən biri nisbətən əvvəl baş verir.Məsələn:

1.Əli geri dönmək istəyirdi ki, dostları ona yetişdilər.

2.Yağış bir qədər ara vermək istəyirdi ki, biz evdən çıxdıq.

Nisbi zaman ardıcıllığı bildirən tabeli mürəkkəb cümlələrin zaman budaq cümləsinin xəbəri istəmək feli ilə ifadə olunur.

Baş cümlədən əvvəl baş verən zaman budaq cümlələri İngilis və Azərbaycan dillərində izomorfk xüsusiyyət kəsb edir. Zaman budaq cümləsində əvvəl baş vermə (prior to) zaman əlaqəsi when, after, before və s. bağlayıcılarla göstərilə bilər. Məsələn:

…..when Ernest had said that the philosophers could never stand the test of the truth. Dr.Hammerfild demanded.

Ernest deyəndə ki, filosoflar həqiqət ölçüsünü itiriblər, doktor Hammerfild üstünə düşdü

Bill went to play with his friends after he had prepared his lessons

-Dərslərini hazırlayandan sonra Bill dostları ilə oynamağa getdi.

Azərbaycan dilində baş cümlədən əvvəl gələn zaman budaq cümlələri baş cümləyə əsasən "ki" bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn: Külək təzəcə kəsmişdi ki, göy guruldadı, yağış yağmağa başladı.

Müasir İngilis dilində baş cümlədən əvvəl gələn, baş cümləsinin xəbəri Future tenses in-the-Past -da işlənən zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr o qədər də məhsuldar deyildi.

When the one man arrived she would love him and she would go to him.

-Qoy o yeganə adam meydana çıxsın, Cenni onu sevər və onun arxasinca gedər

NƏTİCƏ: Birsıra hallarda zaman budaq cümləsindəki hərəkət baş cümlədəki hərəkətə nisbətən sonra (posterior to) baş verir. Budaq cümlədəki hərəkətin baş cümlədəki hərəkətdən sonra baş verdiyini bildirən zaman budaq cümlələrinə aşağıdakıları misal göstərmək olar.Məsələn:

1.They had constructed this bridge when I came to live here.

2.The hunter had killed the bear before night fell.

3.When the Gadfly raised his head the sun had set.

İngilis dilində praktik cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri when, as, as soon as, till, until, before, after və s. bağlayıcıları ilə bağlanan gələcəkdə baş verəcək zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində gələcək zamanın, yaxud felin əmr formadının, budaq cümləsində isə felin indiki zaman formasının işlənməsidir.Məsələn:

1.As soon as he manages to get tickets we'll go to the theatre.

2.Tell him to wait for us when he comes

İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümlələrinin müqayisəli təhlili hər iki dildə bu problemlə bağlı bir sıra formal və semantik izomorfik və allomorfik cəhətlərin olduğunu deməyə əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova G.T. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümlələrinin tipoloji tədqiqi./ Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri/ Mütərcim, III buraxılış, B., 2004
2. Müasir Azərbaycan dili.III cild.Sintaksis.Bakı 1981
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı. 1986
4. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык./Теорет курс грамматики/ М., 1956
5. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974
6. Close R.A. A Reference grammar for students of English. M., 1979
7. Dreiser Th. Gennie Gerhardt. M.,1972
8. Michael Swan. Practical English usage. New edition. Oxford University press,1995

Кемаль Сейфиева

Азербайджанский государственный экономический университет

Преподаватель иностранных языков

Kemaleme@gmail.com

https://orcid.org/0009-0009-2809-9149

КЛАССИФИКАЦИЯ ВРЕМЕННЫХ ОТНОШЕННИЙ ОСНОВНЫХ И ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Сопоставительное изучение азербайджанского и иностранных языков, а также обзоры полученные в результате многочисленных проведенных исследований, служат как для глубокого понимания методологии и вьявления современного состояния сравниваемых языков, так и для создания базы для последующих типологических исследований. Актуальность статьи обусловлена, в частности, тем, что в сопоставляемых языках прослеживается концептуальная ясность в отношении функциональных, семантических и структурных характеристик придаточного предложения времени, являющегося обьектом данного исследования.

Ключевые слова: соотношение времен главного и придаточного предложений, взаимозависимость частей сложноподчиненного предложений, сравнительный анализ придаточныхпредложений времени в английском и азербайджанском языках

Kemale Seyfiyeva
Azerbaijan State University of Economics
Department of Foreign Languages.teacher
Kemaleme@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-2809-9149

CLASSIFICATION OF THE MUTUAL TIME RELATIONSHIP OF MAIN AND BRANCH SENTENCES IN ENGLISH AND AZERBAIJAN LANGUAGES

Summary

The comparative study of the Azerbaijani and foreign languages, along with the reviews derived from numerous conducted studies, serves both to deeply understand the methodology and reveal the current state of the compared languages and to form a basis for subsequent typo logical research. A key reason for the article's relevance is the conceptual clarity found in the compared languages concerning the functional, Semantic and structural features of the temporal subordinate clause, the subject of this study.

Keywords:sequence of tenses between main and subordinate clauses, interrelation between main and subordinate clauses.

Rəyçi: f.f.d. P.Abbasova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-13-16

Gunel Bayramova
Doctor of Philological Sciences,
Professor atAzerbaijan University of Languages (Azerbaijan)
https://orcid.org/0000-0001-9591-542XUDK 811.13

THE PLACE OF ROMANCE LINGUISTICS WITHIN GENERAL LINGUISTICS: THEORETICAL FRAMEWORK, HISTORICITY, AND METHODOLOGY

ABSTRACT: This article examines the place of Romance linguistics within general linguistics by highlighting its theoretical, historical, and methodological significance. Romance languages, derived from Latin, constitute a unique empirical field for analyzing mechanisms of language change, typological evolution, sociolinguistic variation, and language contact. The study demonstrates that Romance linguistics plays a strategic role in general linguistics in three main respects: genetically, by tracing systematic divergence from a common source; typologically, by documenting the transition from synthetic to analytic structures; and sociolinguistically, by revealing the interaction between language, society, and institutions. Particular attention is paid to Vulgar Latin as a polycentric spoken koiné shaped by substrate, superstrate, and adstrate influences. The article further situates Romance studies within the history of linguistic thought, from the comparative-historical tradition to modern typology, areal linguistics, and corpus-based approaches. It argues that Romance linguistics functions not merely as a specialized philology but as a methodological testing ground for the core principles of general linguistics.

Keywords: Romance languages; Romance linguistics; general linguistics; Vulgar Latin; language contact; typological change; sociolinguistics.

INTRODUCTION: The Romance languages (French, Spanish, Portuguese, Italian, Romanian, Catalan, Occitan, Romansh, etc.) constitute a large family derived from Latin. Their study is not limited to an "intra-family" history, but rather represents a living laboratory for examining mechanisms of language change, areal influences, phenomena of bilingualism and diglossia, as well as policies of standardization.

Romance linguistics (***Romanistik***) holds strategic importance for general linguistics for three main reasons:

(i) Genetically, it makes it possible to follow step by step how languages diverged from a single source (Latin);

(ii) Typologically, it provides prototypical examples of the shift from a synthetic to an analytic structure (the reduction of the case system, the emergence of the article, the stabilization of SVO order, and the formation of analytic tenses with auxiliary verbs);

(iii) (iii) Sociolinguistically**,** it enables the historical tracing of language–society relations (empire, colonization, religion, law, education, the press, and modern media) [Marchello-Nizia, 1999; Posner, 1996; Harris & Vincent, 1988].

The term "Roman" originally derives from the political-ethnic adjective *romanus*, which in antiquity referred to a citizen or subject of Rome. In the Middle Ages, as the Western Empire disintegrated, the term gradually acquired a linguistic meaning, coming to designate the "vernacular spoken language" in contrast to "Latin as a written language" (*rustica romana lingua*) [Roegiest, 2009, pp. 16–17; Uytfanghe, 1976]. "Romance studies" (*Romanistik*) systematized as a philological tradition in the nineteenth century: it encompassed the historical grammar, etymology, dialectology, textual scholarship, and literary history of the Romance languages under a single umbrella, and over time expanded its scope to include areas such as sociolinguistics, pragmatics, corpus linguistics, and computational linguistics [Tomasin, 2023; Posner, 1996].

Latin, as a member of the Italic language family, took shape in Latium, interacting closely in its early stages with neighboring Etruscan and Greek environments, and more broadly with Celtic and Osco-Umbrian languages. The phonological basis of Classical Latin—five short and five long vowels (*i ī e ē a ā o ō u ū*)—was not consistently distinguished in writing; vowel length was sometimes indicated through graphic doubling [Clackson, 2016]. Between the third and first centuries BCE, diphthongs underwent monophthongization (*ei, oi, ou* > *ī, ū*), while *ae* and *au* remained stable, thus setting the framework for subsequent vocalism in the Romance languages [Ledgeway, 2016]. This "early phonological map" established the historical logic for the systematic sound changes observed across the Romance languages.

Vulgar Latin (***latinitas vulgaris***)—a spoken ***koiné*** distinct from the written Classical norm and open to socio-geographical variation—spread to the borders of the Empire, acquiring diverse regional profiles through contact with local languages. From the third century CE onward, with the separation of Sardinia, Proto-Sardinian diverged from the continental Proto-Romance branch; from the continental line emerged the Western Romance languages, while the eastern line gave rise to Balkan-Romance (Romanian) [Marchello-Nizia, 1999, p. 16]. Early written traces (Pompeian graffiti, legal and administrative formulae) indicate that Vulgar Latin was no longer a "unitary" entity but had already become a polycentric reality [Selig, 1993; Goetz, 2014].

The Romance languages are thus not the product of a "pure transformation" of Latin, but rather of a contact ecosystem:

- Substrate: Celtic layers in Gaul and the Iberian Peninsula (***camino, camisa, carro***; Fr. ***chemin, chemise***; Eng. ***carpenter, league***), as well as Iberian and, especially, Basque traces (toponyms, phonotactic features) [Goetz, 2014; Gutiérrez-Rexach, 2016].
- Superstrate: Frankish/Germanic influence in the West (instances of lenition in French, military-administrative vocabulary), Lombard traces in northern Italy; a strong Slavic layer on Romanian in the Balkans (terminology, conjunctions) [Sala, 2005].
- Adstrate: Massive borrowings from Arabic during the Andalusian period (Sp. ***azúcar, aceite, álgebra, azul***), and in the East, Greek ecclesiastical terminology (Rom. ***biserică***< Gk. ***basilikē***) [Penny, 2002; Lapesa, 1981].

This multilayered complexity left its mark on the Romance languages at the phonological level (palatalization, diphthongization/monophthongization), the morphological level (case reduction, emergence of the article), the syntactic level (stabilization of SVO order, the positioning of clitics), and the lexical level (Arabic, Germanic, and Slavic layers).

In the history of general linguistics, the concept of the "great oppositions" has functioned as a methodological tool for the systematic classification of linguistic facts. The study of the Romance languages, however, demonstrates that these oppositions—language vs. speech, synchrony vs. diachrony, and internal vs. external approaches—become a practical testing ground on an empirical basis. The investigation of the Romance languages puts to the test the three oppositions established in the Saussurean tradition:

- Language vs. speech: "Language" is a collective fact, whereas "speech" is individual; the transition of the Romance languages to written form makes this abstraction empirically visible, showing how the different individual actualizations of the same system become normalized [Klinkenberg, 1999].
- Synchrony vs. diachrony: The synchronic description of Romance languages (e.g., French clitics) cannot be fully understood without reference to diachronic factors (such as the erosion of Latin syntax). For this reason, Romance linguistics necessarily combines both perspectives.
- Internal vs. external: The internal grammatical explanation (e.g., verb–subject agreement) must be read together with external factors (e.g., Frankish invasions, the Andalusian cultural environment), which are indispensable for the history of the Romance languages [Klinkenberg, 1999; Selig, 1993].
- The institutional birth of Romance studies dates back to the nineteenth century: Friedrich Diez, in his *Grammar of the Romance Languages* (1836–1844), established the comparative-historical method as the basis of the field, creating a model for phonetic correspondences and morphological parallels. Wilhelm Meyer-Lübke, with his *REW* (*Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, 1911), systematized lexical traces [Meyer-Lübke, 1911]. Within the broader Indo-European framework, F. Bopp and R. Rask demonstrated the regularity of sound laws, while J. Grimm stabilized phonetic rules through his work on the Germanic languages. This methodological "circle" provided the toolbox for Romance philology [Swiggers, 2001].
- Wilhelm von Humboldt and August Schlegel, without rigidifying the teleology of "synthetic/analytic," explained the rise of analyticism in the Romance languages: Humboldt avoided mere labeling, instead emphasizing evolutionary processes, and argued that the Romance languages had diverged sufficiently from Latin to acquire an entirely "new form" [Trabant, 1999]. Lorenz Diefenbach [Diefenbach, 1831] and later authors provided some of the earliest classifications, while Lorenzo Tomasin has recently discussed the parallels between the term *Romanistik* and classical philology [Tomasin, 2023].

The major typological shifts in the development of the Romance languages are characterized by the transition from a synthetic to an analytic structure. This process reflects profound systemic changes involving both morphological reductions and the emergence of new syntactic mechanisms. The "fourfold" typological shift in the Romance languages can be summarized as follows:

- Case reduction → syntactic relations expressed through prepositions and fixed word order;
- Emergence of the article → preposed in the West (Fr. ***le/la***), postposed in the East (Rom. ***om-ul***);
- Analytic tenses → auxiliary verb + past participle (Fr. ***j'ai aimé***, Sp. ***he amado***, It. ***ho amato***);
- Clitic systems → object pronouns positioned around the verb, with proclitic/enclitic variation (Sp. ***lo veo / verlo***, Fr. ***je le vois***).

In morphology, morphomic resegmentation is particularly noteworthy: Lat. ***-iō***> It. ***-zione***, Fr. ***-tion***, Sp. ***-ción***, Pt. ***-ção***; the "redrawing" of stem–suffix boundaries in the Romance languages generated unexpected analogical series [Štichauer, 2015, pp. 28–29].

Ledgeway compares the syntactic structure of Latin with various historical stages of the Romance languages, demonstrating typological continuities and general laws of development. Drawing on both the comparative-historical method and modern linguistic theory, he examines the formation of the grammatical structure of the Romance languages [Ledgeway, 2012].

In the eighth and ninth centuries, the Latin written norm in ecclesiastical and administrative texts coexisted with the Romance vernacular understood by the population. The Council of Tours in 813 decreed that sermons should be explained in the *rustica romana lingua*; the same documents also mention *thiotisca lingua* (Germanic), thus marking an institutional stage of terminological sensitization [Uytfanghe, 1976; Kramer, 1998]. In the East, the concept of *Ῥωμαῖοι* still denoted ethno-political identity, whereas in the West the term "roman" gradually lost its political and social connotations, becoming primarily a marker of linguistic affiliation [Roegiest, 2009]. Later, the term *ladino* acquired semantic diversification to the point of designating the Judeo-Spanish language of the Sephardic communities, a Ro-

mance-derived variety [Yee, 2023; Castro, 2000].

Areal linguistics maps the Romance area through isoglosses: the La Spezia–Rimini line marks the "boundary" between northern and southern Italian varieties (plural formation, lenition of consonants). Atlases such as the *ALF* chart the dialect geography of French [Gilliéron & Edmont, 1902–1910; Hajek, 1997]. In the contemporary stage, corpora and dialectometry have transferred this tradition into the digital domain. With these tools, it becomes possible to construct multidimensional models ranging from historical sound changes to contemporary variation.

French, Spanish, and Portuguese today occupy leading positions on a global scale in diplomacy, science, culture, and economics. Institutions such as the Francophonie network, the *Real Academia Española* (RAE), and the *Accademia della Crusca* function as normative centers. The *Union Latine* has served as an umbrella body centralizing Romance cultures. At present, the number of Latin-derived peoples exceeds 760 million [Calvet, 2016/2017; Leclerc, 2016]. At the same time, extinct languages such as Dalmatian and endangered ones such as Romansh are being preserved through multilingual policies and educational resources.

CONCLUSION: Thus, the diachronic gallery of Romance languages (from Latin to the modern vernaculars), their areal mosaic (West–East–South), sociolinguistic scenarios (diglossia → standardization), typological trajectory (synthetic → analytic), and contact architecture (substrate/superstrate/adstrate) provide precise case studies in response to the central questions of general linguistics. For this reason, Romance studies is not merely a "specialized philology" but rather a methodological testing ground for general linguistics: the regularity of sound laws (Bopp, Rask), morphomic analogical processes (Štichauer), and the impact of areal-social factors on structural codification (Selig, Klinkenberg) all exemplify the transparency of the processes involved.

References:

1. Marchello-Nizia, C. (1999). ***Le français en diachronie: Douze siècles d'évolution***. Paris, France: Ophrys.
2. Harris, M., & Vincent, N. (Eds.). (1988). ***The Romance languages***. London, United Kingdom: Croom Helm.
3. Clackson, J. (2016). Latin as a source for the Romance languages. In A. Ledgeway & M. Maiden (Eds.), ***The Oxford guide to the Romance languages*** (pp. 3–14). Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
4. Ledgeway, A. (2012). ***From Latin to Romance: Morphosyntactic typology and change***. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
5. Ledgeway, A. (2016). Italian, Tuscan and Corsican. In A. Ledgeway & M. Maiden (Eds.), ***The Oxford guide to the Romance languages*** (pp. 206–228). Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
6. Goetz, H. R. (2014). ***La lengua española: Panorama sociohistórico***. Jefferson, NC: McFarland.
7. Gutiérrez-Rexach, J. (2016). ***Enciclopedia de lingüística hispánica*** (Vol. 1). London, United Kingdom: Routledge.
8. Lapesa, R. (1981). ***Historia de la lengua española***. Madrid, Spain: Gredos.
9. Klinkenberg, J.-M. (1999). ***Des langues romanes: Introduction aux études de linguistique romane***. Louvain-la-Neuve, Belgium: De Boeck Supérieur.
10. Diez, F. (1836–1844). ***Grammatik der romanischen Sprachen*** (Vols. 1–3). Bonn, Germany: Weber.
11. Meyer-Lübke, W. (1911). ***Romanisches etymologisches Wörterbuch (REW)***. Heidelberg, Germany: Winter.
12. Kramer, J. (1998). ***Die Sprachbezeichnungen Latinus und Romanus im Lateinischen und Romanischen***. Berlin, Germany: Erich Schmidt Verlag.
13. Gilliéron, J., & Edmont, E. (1902–1910). ***Atlas linguistique de la France***. Paris, France: Champion.
14. Calvet, L.-J. (2016). Le poids des langues romanes dans le monde. ***Hermes, La Revue***, 75(2), 34–41.
15. Leclerc, J. (2016). ***L'aménagement linguistique dans le monde***. Québec, Canada: CEFAN, Université Laval. http://www.axl.cefan.ulaval.ca

Günel Bayramova

Filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru (Azərbaycan)

https://orcid.org/0000-0001-9591-542XUDK 811.13

ROMAN LİNQVİSTİKASININ ÜMUMİ LİNQVİSTİKADA YERİ: NƏZƏRİ ÇƏRÇİVƏ, TARİXÇİLİK VƏ METODOLOGİYA

Xülasə

Məqalədə roman dillərinin ümumi dilçilik sistemində tutduğu yer nəzəri, tarixi və metodoloji baxımdan araşdırılır. Latın dilindən törəmiş roman dilləri dil dəyişmələrinin mexanizmlərini, tipoloji transformasiyaları, dil kontaktlarını və sosiolinqvistik prosesləri empirik əsasda izləmək üçün unikal imkan yaradır. Tədqiqat göstərir ki, romanşünaslıq ümumi dilçilik üçün üç əsas istiqamətdə strateji əhəmiyyət daşıyır: genetik baxımdan ortaq mənbədən ayrılma prosesinin izlənməsi, tipoloji baxımdan sintetik strukturlardan analitik quruluşa keçidin təhlili və sosiolinqvistik baxımdan dil–cəmiyyət münasibətlərinin tarixi dinamikasının açılması. Vulqar latının çoxmərkəzli danışıq koinəsi kimi formalaşması, substrat, superstrat və adstrat təsirləri fonunda roman dillərinin inkişafı xüsusi vurğulanır. Məqalə romanşünaslığın XIX əsr müqayisəli-tarixi məktəbdən müasir tipologiya, areal dilçilik və korpus yanaşmalarına qədər keçdiyi elmi yolu ümumi dilçiliyin metodoloji laboratoriyası kimi dəyərləndirir.

Açar sözlər: roman dilləri; romanşünaslıq; ümumi dilçilik; vulqar latın; dil kontaktları; tipoloji dəyişmə; sosiolinqvistika.

Гюнель Байрамова

Доктор филологических наук,

Профессор Азербайджанского университета языков (Азербайджан)

https://orcid.org/0000-0001-9591-542XUDK 811.13

МЕСТО РОМАНТИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ В ОБЩЕЙ ЛИНГВИСТИКЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, ИСТОРИЧНОСТЬ И МЕТОДОЛОГИЯ

Аннотация

В статье рассматривается место романского языкознания в системе общего языкознания с теоретической, исторической и методологической точек зрения. Романские языки, происходящие от латинского, представляют собой уникальное эмпирическое поле для изучения языковых изменений, типологических сдвигов, языковых контактов и социолингвистических процессов. Показано, что романистика имеет стратегическое

значение для общего языкознания в трёх аспектах: генетическом — как модель поэтапного расхождения языков от общего источника; типологическом — как пример перехода от синтетических структур к аналитическим; и социолингвистическом — как отражение взаимодействия языка, общества и институциональных факторов. Особое внимание уделяется вульгарной латыни как полицентрической разговорной койне, сформированной под влиянием субстрата, суперстрата и адстрата. В заключение утверждается, что романистика является не узкоспециализированной филологией, а методологической площадкой для проверки ключевых принципов общего языкознания.

Ключевые слова: романские языки; романистика; общее языкознание; вульгарная латынь; языковые контакты; типологические изменения; социолингвистика.

RƏYÇİ: professor L.Əhmədova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-17-19

Лейла Мешкюр кызы Алекперова
Доцент кафедры русского языка БГУ
Leyla12 box.az
https://orcid.org/0009-0009-3670-3377

ЯВЛЕНИЯ СУБСТАНТИВАЦИИ В СОПОСТАВЛЕНИИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

РЕЗЮМЕ. Явление субстантивации изучалось и в азербайджанской лингвистике. В азербайджанских грамматиках указывается на характерность данного явления для языка (4). Исследовали это явление и М. Адилов, А.Джавадов, З.И.Будагова и др. Однако субстантивация долгое время не имела и четкого определения. До сих пор имеются разные взгляды на природу субстантивации в азербайджанском языке. Её определяют как морфолого-синтаксическое, семантико-грамматическое, а также и как семантико-словообразовательное явление. Авторы грамматики «Müasir Azərbaycan dili» причиной, вызывающей субстантивацию, называют эллипсис определяемого слова: «В языке слова настолько сочетаются друг с другом, что возникает возможность сокращения одного или нескольких из них. Зачастую вторая часть слов, обозначающих лицо, становится лишней» (4, с.101). При этом наблюдается общность выделяемых языковедами критериев субстантивации. Это: овеществление прилагательного, склонение по падежам, изменение по числам, приобретение синтаксических особенностей имени существительного.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: субстантивация, Азербайджанский язык, Русскtй язык морфологический стиль синтаксический стиль, лексико-морфологическая группа.

ВВЕДЕНИЕ: Если следовать имеющемуся в языкознании принципу организации языка как секторной структуры, гласящему, что если один элемент выступает в роли другого, он всегда будет выступать в этой роли, т.к. его функция ограничена его сектором. Если же другой элемент, совершенно тождественный по форме, выступает в функции какой-либо части речи, то это лишь кажущееся тождество. Получается, что в функции другой части речи на самом деле выступает другой языковой элемент, строго ограниченный собственной сферой действия и неверно утверждать, что какое-либо конкретное слово выступает в функции двух или более частей речи. Из изложенного следует, что часторечную природу слов типа *yaxşı* (хороший), *pis* (плохой), *yaşlı* (пожилой) определяет их функция. Таким образом, анализ азербайджанских субстантиватов мы будем проводить исходя из синтаксической функции конкретной словоформы.

Основная часть: Изучению отдельных аспектов частеречной транспозиции и проблем её лингводидактического обучения посвящены ряд исследований (5-7)

В лингвистической литературе встречается мнение, что субстантивацию нельзя связывать со всеми категориями прилагательных. Так как непроизводным прилагательным более абстрактны, то и субстантивируются они чаще, чем производные. Непроизводным (так называемым *əsli sifətlər*) в азербайджанском языке, соответствуют в русском языке *качественные прилагательные*, обозначают цвет, размер, оценочность, физическое состояние, т.е. признаки, непосредственно присущие предметами явлениям. Они имеют специфические формы, выражающие различную степень наличия этих признаков, например: *qara* (черный), *balaca* (маленький), *yaxşı* (хороший), *eybəcər* (уродливый). Качественные прилагательные (а, следовательно, и образованные от них субстантиваты) могут образовываться и суффиксацией, например: *bacarıqlı* (способный), *ağıllı* (умный).

Русским относительным прилагательным в азербайджанском языке соответствуют так называемым *düzəltmə sifətlər*, обозначающие признак (или отсутствие его) через отношение к каким-либо предметам, а также и пространственным или временным представлениям. В отличие от качественных прилагательных, которые могут быть как корневыми, так и производными, относительные прилагательные являются только производными. Они образуются от существительных и глаголов при помощи различных словообразовательных аффиксов. Заметим, что четкое разграничение качественных и относительных прилагательных в тюркских языках весьма затруднено.

Еще одной трудностью лингводидактического порядка в процессе его преподавания является то, что азербайджанские относительные прилагательные по своей форме идентичны именам существительным, например: *qızıl üzük* «золотое кольцо» и *qızıl* «золото». В азербайджанском языке в процессе субстантивации прилагательное приобретает предметное значение, склоняется, приобретает синтаксические особенности имени существительного. Это дает основание считать имя прилагательное особой именной частью речи. Если в русском языке прилагательное согласуется с существительным в роде, числе и падеже, то в азербайджанском языке – только примыкает к нему, не имея с данным существительным никакой грамматической (морфологической) связи. Для определения принадлежности слова к той или иной категории имени (в определительных словосочетаниях), следует проанализировать форму связи. В азербайджанском языке прилагательное выступает в роли определения только препозитивно, в отличие от русского языка, где наблюдается и препозиция, и постпозиция, например: *avtobus dayanacağı* (автобусная остановка), *tərbiyəli tələbə* (воспитанный ученик), т.п. Однако при употреблении прилагательного без существительного оно может изменяться по падежам и числам. В этом случае мы сталкиваемся с явлением субстантивации в азербайджанском языке.

Анализ лексико-семантических групп субстантиватов позволил отнести их по следующим значениям:

1. Субстантиваты, называющие лицо;

- по возрасту – *qoca* (старый), *azyaşlı* (малолетний) и т.п.;
- по внешности –*qarayanız (*смуглолицый), *alagöz* (черноглазый), *qanbur* (горбатый) и т.п.;
- по принадлежности к партиям, движениям – *ağlar* (белые), *bitərəf* (беспартийный);
- по семейному положению – *subay* (семейный), *azuşaqlı* (немногодетный);
- по социальному положению –*varlı* (богатый), *kasıb* (голыш, бедняк);
- по действию –*bacaran* (умелый), *aşıq* (влюбленный);
- по месту жительства – *daglı* (житель гор);
- по признаку, отрицательно характеризующему лицо – *arsız* (беззаботный), *vicdansız* (бессовестный), *insafsız* (бессовестный), *riyakar* (лицемер);
- по характерному признаку – *tənha* (одинокий), *günahsız* (безгрешный), *bədbəxt* (несчастный), *xoşbəxt* (счастливый) и т.п.

Очевидно, что субстантиватов, называющих лицо, большинство. В основном это однозначные субстантиваты. В некоторых случаях субстантиваты развили более одного субстантивного значения, например: *böyük* - … II. в знач. сущ. а) «старший», б) «взрослые»; *yaşlı* - … II. в знач. сущ. а) «пожилые», б) «взрослые», в) «старшие» и т.п. А поскольку в пределах одного субстантивного значения даются для русских эквивалентов формы и мужского, и женского родов, то соответствующие русские субстантиваты даются с русскими флексиями и женского рода, например: семейный, -ая, одинокий, -ая и т.п..

2. Субстантиваты, называющие различные предметы, например: *qoşayelkən* - … II. В знач. сущ. «двухъярусное судно»; *dənizkənarı* - … II. в знач. сущ. «набережная». Сюда же отнесем многозначное азербайджанское субстантивированное прилагательное *qara* - … II. в знач. сущ. … б) «материк», в) «черновик», г) «черные в шашках». У многозначного русского субстантивированного прилагательного *белый* кроме значения «контрреволюционер» закрепилось и второе значение «человек со светлой кожей».

3. Субстантиваты, называющие блюда, кушанья, например: и вновь знакомый нам субстантиват *qara* - … II. в знач. сущ. … д) «приправа к плову» или *dadlı* - … II. в знач. сущ. «сладости».

4. Субстантиваты, являющиеся терминами отдельных наук, например: *təyin* - … II. в знач. сущ. «определение», *dəyişən* - … II. в знач. сущ. «переменная». К этосу ряду относятся и русские математические термины: *искомая* (величина), *косая* (линия) и т.п.

5. Субстантиваты, называющие представителей животного мира, например: *məməli* - … II. в знач. сущ. «млекопитающиеся», *qoşadırnaqlı* - … II. в знач. сущ. «парнокопытные». Субстантиватами являются и русские зоологические термины: «*ремнецветные*», «*иглокожие*», «*голосемянные*», «*двоякодышащие* и т.п.

6. Субстантиваты, называющие абстрактный признак: *olanlar, əvvəlki* - … II. в знач. сущ. «прежнее».

Приведенные выше значения характерны и русским и азербайджанским субстантиватам, что позволило нам в ряде групп указать субстантиваты только одного языка.

В теоретической части настоящей статьи указывалось, что субстантиваты мотивируются и производными, и непроизводными прилагательными. Непроизводными прилагательными мотивированы субстантиваты: *alayı* (пестрый), *böyük* (большой), *dəli* (сумасшедший), и т.п. Производными прилагательными мотивированы: *azyaşlı* (малолетний), *işsiz* (безработный) и т.п.

Словообразовательный анализ азербайджанских субстантиватов показал, что они образованы следующими способами:

а) (нехарактерным для морфологии этого языка) приставочным – *bivicdan* (бессовестный), *bicarə* (жалкий). Кстати, во всех случаях выступает устаревшая приставка *би-* с отрицательным значением, соответствующая русским приставкам *не-, без- (бес-).* При этом имеются синонимы с суффиксом *–siz: vicdansız çarəsiz* (в словарях нет указания на случаи субстантивацию этих слов);

б) суффиксальным – *zavallı* (бедный), *yaramaz* (бессовестный) и т.п.;

в) сращением *–şırınsöz* (сладкоголосый), *yelbeyin* (легкомысленный), *ağsaqqal* (мудрый), *keçəl* (лысый) и т.п.;

г) сращением с суффиксацией – *qoşaqanqnlılar* (парнокрылые), *azuşaqlılar* (малосемейный), *məməlilər* (млекопитающиеся) и т.п.;

д) сложением – *qeyri-adi* (неординарный), *deyən-gülən* (веселый), *dəli-divanə* (одержимый) и т.п.

В связи со сказанным выше следует обратить внимание на словарную фиксацию подобного явления в двуязычных словарях, которыми пользуются обучающиеся иностранным (азербайджанскому или русскому) языкам. Как правило, азербайджанский субстантиват дается в статье омонимичного ему прилагательного. Нам представляется, что в тюркских языках, где регулярная субстантивация не связана с формальными изменениями в слове, а представляет собой явление сугубо синтаксическое и проблема границ более сложная (границы эти размыты), подача, при которой слова разных частей речи приводятся в одной словарной статье, имеет под собой больше оснований для существования. Именно там правильно помещать его для удобства обучаемого.

Что же касается русских субстантивированных прилагательных, то во вступительной статье к русским словарям обычно сказано, что субстантиваты в них даются самостоятельными словарными статьями. Она должна выглядеть следующим образом: всякое употребление словоформы в функции другой части речи сле-

дует помещать в отдельную словарную статью. Например: *данные I* – прил. в знач. «mövcud» и *данные II* – в знач. сущ. «məlumatlar», в знач. «bacarıq», еще и третье значение «faktlar (nəticə çıxarmaq üçün)».

Заключение: Сказанное позволяет заключить, что явление субстантивации характерно азербайджанскому и русскому языкам. Субстантивация способствует обогащению словарного состава этих языков. И представленный для сравнения практический материал настоящей статьи может быть использован как в практике преподавания как иностранного и русского, и азербайджанского языков.

За пределами исследования остались такие актуальные для субстантивации проблемы как узуальные и окказиональные, эллиптические и др. субстантиваты, имеющиеся в исследуемых нами языках.

ЛИТЕРАТУРА

1.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов М., 1966
2.Балли Ш. Общая лингвистика М., 1955
3. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике М., 1975
4. Müasir Azərbaycan dili II C., Bakı, 1980
5. Редькина О. В. Субстантивация как семантическое явление: языковой и функциональный аспекты // Дис. ... канд. филол. наук Киров, 2013
6. Актуальные проблемы формирования языковой личности средствами полилингвизма, культуры и национальных традиций / Под ред. проф. В.Ф.Габдулхакова Казань, 1998
7. Лингводидактические проблемы обучения иностранным языкам: межвузовский сборник / С.-Петерб. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2011

Leyla Meşkur qızı Ələkbərova
BDU-nun Rus dili kafedrasının dosenti
https://orcid.org/0009-0009-3670-3377

XÜLASƏ

Rus və Azərbaycan dillərindəki sifətlərin müqayisəsində substantivləşmə hadisəsi

Substantivləşmə prosesi həm Azərbaycan həmdə rus dilinə məxsusdur. O dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə qulluq edir.

Araşdırdığımız dillərdə substantivləşmə müxtəlif (rus dili – morfoloji, Azərbaycan dili – sintaktik) səviyyələrə aiddir. Məs buna görə bu dillərin tədrisi zamanı substantivlərin ayrı-ayrı leksik-semantik qruplarının istifadəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Acar sözlər: substantivləşmə, Azərbaycan dili, rus dili, morfoloji üsul, sintaktik üsul, substantivlərin leksik-semantik qrupu.

Leyla Meshkur qizi Alekberova
Associate Professor, Department of Russian Language, BSU
https://orcid.org/0009-0009-3670-3377

SUMMARY

Substantivation phenomena in comparison of adjectives of russian and azerbaijani languages

The substantiation is characterized for Azerbaijan and Russian languages.

Substantiation promotes for enrichments of the vocabulary of these languages.

In languages which were investigated by us, substantiation is prospered to different linguistic levels (morphological method-in Russian, syntactic method-in Azerbaijan). Because of that reason, for in study these languages are nesessory to pay affention of using substantiates from different lexica- semantic groups.

Key words: substantiation, Azerbaijan and Russian languages, morphological method, syntactic method, lexica-semantic groups of substantiate.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

DOI 10.24412/2218-7588-2026-1-20-23

Hassanzadeh Sevinj Cabbar
Azerbaijan University
Arcitecture and Constructionsenior teacher
sevinjhasanzadeh@mail.ru
https://orcid.org/0009-0005-2599-5651

ENGLISH DIALECTS

Summary: Dialects are linguistic varieties that may differ in pronunciation, vocabulary, spelling, and other aspects of grammar. Dialects can be defined as "sub-forms of languages which are, in general, mutually comprehensible." English speakers from different countries and regions use a variety of different accents (systems of pronunciation) as well as various localized words and grammatical constructions. Many different dialects can be identified based on these factors. «Dialects can be classified at broader or narrower levels: within a broad national or regional dialect, various more localized sub-dialects can be identified, and so on. The combination of differences in pronunciation and use of local words may make some English dialects almost unintelligible to speakers from other regions without any prior exposure» **(1,22)**

Key words : national regional social dialect word phrase historical

Main part : The major native dialects of English are often divided by linguists into three general categories: the British Isles dialects, those of North America, and those of Australasia. «Dialects can be associated not only with place but also with particular social groups. Within a given English-speaking country, there is a form of the language considered to be Standard English: the Standard English of different countries differ and can themselves be considered dialects. Standard English is often associated with the more educated layers of society as well as more formal registers**».(1, 34-35)**

British and American English are the reference norms for English as spoken, written, and taught in the rest of the world, excluding countries in which English is spoken natively such as Australia, Canada, Ireland, and New Zealand. In many former British Empire countries in which English is not spoken natively, British English forms are closely followed, alongside numerous American English usages that have become widespread throughout the English-speaking world. Conversely, a number of countries with historical ties to the United States tend to follow American English conventions. Many of these countries, while retaining strong British English or American English influences, have developed their own unique dialects, which include Indian English and Philippine English.

Let's see the table Vocabulary

US America	UK Britain
1.alumnus	Graduate
2.anyplace	Anywhere
3.apartment	Flat
4.attorney	Barrister, solicitor
5.automobile	(motor) car
6.baby carriage	Pram
7.bar	Pub
8.bilboard	Hoarding
9.billfold	Wallet
10.broiler	Grill
11.cab	Taxi
12.call collect	Reverse charge (when telephoning)
13.can	Tin
14.candy	Sweets
15.chekers	Draughts
16. closet	Cupboard
17.coin purse	Purse
18.cookie	Biscuit
20.corn	Maize
21.crazy	Mad
22.crib	Cot
23.cuffs	turn ups (on trousers)
24.dessert	Sweet
25.detour	Diversion
26.diaper	Nappy
27.dish-towel	tea-towel
28.divided high way	dual carriageway
29.drug store	chemist's
30.elevator	Lift

31.eraser	Rubber
32.expressway	Motorway
33.faculty	staff (university)
34.fall	Autumn
35.faucet	tap(indoors)

«English dialects have long fascinated linguists and language enthusiasts alike. The diverse range of dialects found in the English language can be traced back to the historical roots of regional differences. From the distinct accents of the North of England to the unique vocabulary of the American South, these dialects offer a fascinating insight into the rich tapestry of English language and culture. In this article, we delve into the historical origins of English dialects, exploring the factors that have shaped and influenced their development over time**».(2,56-57)** Join us on this linguistic journey as we uncover the fascinating stories behind these regional variations.

Old English, also known as Anglo-Saxon, played a significant role in shaping the early origins of English dialects. With its roots dating back to the 5th century, Old English was heavily influenced by Germanic languages brought to Britain by the Anglo-Saxon settlers. These Germanic dialects formed the basis of the various regional accents and dialects that emerged across England. The Viking invasions during the 8th to 11th centuries had a profound impact on English dialects. The Vikings, hailing from the Scandinavian countries, introduced their own language and culture to the regions they conquered. As a result, words, phrases, and even grammatical structures from Old Norse, the language spoken by the Vikings, became integrated into English dialects. This Scandinavian influence can still be observed in certain dialects spoken in areas such as Yorkshire and the East Midlands. The Norman Conquest of England in 1066 led to the introduction of French as the language of the ruling elite. This event had a lasting effect on English dialects, as French words and phrases were adopted into the English vocabulary. The influence of French can be seen in the dialects spoken in areas that were directly under Norman control, such as the south-east of England. This linguistic fusion between Old English and French laid the foundation for the development of Middle English, further diversifying the regional dialects. Prior to the arrival of the Anglo-Saxons, the British Isles were inhabited by Celtic-speaking tribes. Although the influence of these Celtic languages on English dialects may not be as prevalent as the aforementioned influences, traces of Celtic linguistic elements can still be found in certain dialects. «Regions with a significant Celtic influence, such as Cornwall, Wales, and parts of Scotland, exhibit distinct dialectal features that have Celtic origins. Geographical factors play a significant role in the development of regional differences in English dialects» **(2,75)** The diverse landscape and varying climates across different regions have shaped the way people communicate and express themselves linguistically.

Trade and migration have also played a significant role in the development of regional differences in English dialects. Historical trade routes and patterns of migration have brought people from different regions into contact with one another, resulting in the exchange and blending of linguistic features.

When people from different dialect-speaking areas come together through trade or migration, they tend to adopt vocabulary and pronunciation from one another, leading to the emergence of dialectal variations. Over time, these variations solidify into distinct regional dialects, each with its own unique blend of linguistic influences.

For example, port cities that were hubs of international trade often developed dialects influenced by foreign languages brought by traders. «The incorporation of loanwords and foreign accents into their speech patterns became characteristic of these coastal regions. The Northumbrian dialect was spoken in northern England and parts of southern Scotland.» **(3, 102)** One of the most famous texts written in this dialect is *Cædmon's Hymn*, a religious poem that demonstrates distinct vowel shifts and other phonological features unique to Northumbrian.

Example from *Cædmon's Hymn*:

Old English:
"Nu sculon herigean heofonrices Weard,
Metodes mihte and his modgeþanc,
weorc Wuldorfæder, swa he wundra gehwæs,
ece Dryhten, ord onstealde."
Modern English:
"Now we must praise the Guardian of heaven,
the might of the Creator and his thought,
the work of the Glory-Father, as he,
the eternal Lord, established the beginning of wonders."

The vowel shift seen in *herigean* (to praise) is one example of the phonetic characteristics that set Northumbrian apart from other Old English dialects.

Mercian was the dialect of the central region of Anglo-Saxon England, including the kingdom of Mercia. Mercian texts were fewer in number, but it is believed that some legal documents and religious charters were written in this dialect.**Example**: The famous *Peterborough Chronicle*, part of the *Anglo-Saxon Chronicle*, contains entries written in late Old English with Mercian influence.

Like Northumbrian, Mercian shared features with other Germanic languages, but the Mercian dialect contributed many elements that would later appear in Middle English, especially in the Midlands.

West Saxon: The Dominant Literary Dialect

West Saxon became the dominant form of Old English, largely due to the political power of the West Saxon kingdom. Under King Alfred the Great, many important texts, including translations of Latin works and legal codes, were written in this dialect, making it the literary standard of the period.

Example from *Beowulf*:

Old English:
"Hwæt! Wē Gār-Dena in geārdagum,
þēodcyninga, þrym gefrūnon,
hū ðā æþelingas ellen fremedon."
Modern English:
"Lo, we have heard of the glory of the Spear-Danes,
the kings of the people, in the days of old,
how those princes performed courageous deeds."

West Saxon's prominence ensured that it was used for many literary and religious works, solidifying its place as the most recognized dialect of Old English.

Kentish: The Southeastern Dialect

Kentish was spoken in the southeastern part of England, in the kingdom of Kent. It had unique phonological features, some of which were influenced by Old Frisian, a Germanic language spoken by tribes who had settled nearby. While not as well-documented as West Saxon, Kentish appears in various legal documents and charters. It is believed to have influenced later southern dialects of **Middle English.**

Scouse dialect «The Scouse dialect is a regional accent and dialect primarily spoken in Liverpool and Merseyside. It is famously associated with The Beatles and the city's vibrant cultural history. Scouse has a distinctive pronunciation, vocabulary, and rhythm that sets it apart from other British dialects. One of the notable features of Scouse is the pronunciation of certain vowels and consonants. For example, the "r" sound is often softened or completely dropped, so "car" becomes "cah" and "bird" becomes "buhd"» **(3,106**). Additionally, Scouse speakers have a tendency to elongate vowel sounds, giving the dialect a unique melodic quality. Scouse vocabulary includes a range of local words and phrases that are specific to the region. For instance, "boss" means great or excellent, "la" is used as a term of endearment for both genders, and "gob" means mouth

New York City dialect

The New York City dialect, also known as the New York accent, is a distinctive dialect spoken by many residents of the city. It is influenced by various immigrant groups that have settled in New York City over the years, including Italian, Irish, Jewish, and Puerto Rican communities. One of the notable features of the New York City dialect is the pronunciation of certain sounds. For example, the "r" sound is often dropped or softened at the end of words or before consonants, resulting in pronunciations like "cah" instead of "car" or "fuhgettaboutit" instead of "forget about it." This pronunciation pattern is commonly associated with New Yorkers. Vocabulary in the New York City dialect also has some unique elements. For instance, certain words or phrases are commonly used in the city but might be less familiar to people from other regions. Words like "bodega" (a small grocery store), "stoop" (the steps leading to a building entrance), or "subway" (referring to the metro system) are frequently used in everyday conversations in New York City.Grammar-wise, the New York City dialect displays some distinct features as well. One notable aspect is the use of the word "on" instead of "in" when referring to a specific location. For example, a New Yorker might say "I'm on line for the bus" instead of "I'm in line for the bus.".

Phonological and Grammatical Features

Each of these dialects exhibited unique phonological characteristics, including differences in vowel sounds, verb conjugations, and word order. For example, in Northumbrian, the word for "king" was often written as *cyning*, whereas in West Saxon, it appeared as *cyng*. These variations, though subtle, help linguists trace the evolution of English sounds over time.

«The study of Old English dialects reveals not only the linguistic diversity of early medieval England but also the foundations of the English language we know today. While West Saxon became the literary standard, traces of other dialects can still be seen in later English developments». **(4, 51)**

More than 800,000 people in Wales speak Welsh - 874,700 to be precise, according to a survey published last week by the Office of National Statistics.

Boston dialect

The Boston dialect, also known as the Boston accent, is a regional dialect spoken in and around the city of Boston, Massachusetts. It is characterized by its unique pronunciation patterns, vocabulary, and expressive qualities. One of the most recognizable features of the Boston dialect is the non-rhotic pronunciation, where the "r" sound is often dropped at the end of words or before consonants. This gives words like "car" or "park" a distinct pronunciation, often referred to as the "Boston Brahmin accent." Additionally, the vowel sounds in words like "cot" and "caught" are often pronounced the same way, creating what is known as the "cot-caught merger." Vocabulary in the Boston dialect includes a mix of unique words and phrases. For example, the term "wicked" is commonly used as an intensifier, similar to "very" or "extremely." A Bostonian might say, "That's a wicked good idea!" to express strong approval. Australian English dialect

Australian English is the primary language spoken in Australia, but it is important to note that there are distinct regional dialects within the country. The Australian English dialect has evolved over time, influenced by various factors such as colonization, immigration, and the unique geography of the continent The Australian English dialect is known for its distinctive pronunciation, vocabulary, and grammar. One of the most notable features of this dialect is the tendency to shorten words and phrases, commonly referred to as "Aussie slang." For example, "afternoon" becomes "arvo," "barbecue" becomes "barbie," and "servo" is used for "service station." Another characteristic of the Australian English dialect is the pronunciation of certain vowels. For instance, the vowel in words like "dance" and "bath" is often pronounced as a short "a" sound, similar to the American English pronunciation of "cat."

Conclusioin : « English dialects represent far more than variations in pronunciation or vocabulary-they are living reflections of history, culture, and identity. From the regional richness of British dialects like Cockney, Scouse, and Geordie, to the diverse voices of American English such as Southern, New England, and African American Vernacular English, each dialect carries unique social and cultural significance». **(5,62)**

References:

1.Charles Boberg, John Nerbonne, «The Handbook of Dialectology» London,2018
2. Peter Trudgill, J.K. Chambers «Dialects of English: Studies in Grammatical Variation» Oxford University Press,2018
3. Peter Trudgill & Joan Hannah «English Accents and Dialects», Cambridge Press University, 2020
4. John C. Wells «Accents of English (3 volumes)»,London,2022
5. David Britain «Language in the British Isles» ,Oxford University Press, 2024

Гасанзаде Севиндж Джаббар кызы
Азербайджанский университет,
геподаватель
sevinjhasanzadeh@mail.ru
https://orcid.org/0009-0005-2599-5651

АНГЛИЙСКИЕ ДИАЛЕКТЫ

татья посвящена анализу разнообразия диалектов английского языка и их роли в формировании культурной и социальной идентичности носителей. Автор рассматривает исторические предпосылки возникновения диалектов, влияние географических, социальных и этнических факторов на их развитие.Основное внимание уделяется следующим аспектам: **Исторический контекст:** формирование региональных вариантов английского языка начиная с периода Среднеанглийского. **Региональные диалекты:** различия между британскими (например, кокни, скотс, йоркширский) и американскими диалектами (южный, афроамериканский вернакулярный английский).**Социальные факторы:** роль диалектов в разграничении социальных слоёв и групп, а также их восприятие в обществе.

Ключевые слова: национальный региональный социиальный диалект слово фраза исторический

Həsənzadə Sevinc Cabbar qızı
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
sevinjhasanzadeh@mail.ru
https://orcid.org/0009-0005-2599-5651

İNGİİS DİİNDƏ DİLEKTLƏR

XÜLASƏ

İngilis dilində dialektlər mövzusu akademik müstəvidə fonetik, morfoloji və sosial faktorların təsiri ilə formalaşan müxtəlifliklər araşdırır. Dialektlər yalnız dilin bölgələr üzrə fərqlənməsi deyil, həm də sosial kimlik, güc münasibətləri və ünsiyyət imkanlarını müəyyənləşdirən mühüm göstəricidir.Təhsil və dil siyasətində dialektlərin nəzərə alınması bərabər ünsiyyət imkanlarını təmin edir və mədəni müxtəlifliyi qoruyur.

Açar sözlər: milli regional sosial dialekt söz ifadə tarixi

Rəyçi, f.f.d, dos. Ü.Sultanlı

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-24-28

Pərvanə Mübariz qızı Cəfərova
ADU fonetika kafedrası b/m
tunaresger.esgerov@mail.ru
orc9d 0009000019941618

İNGİLİS DİLİNDƏ NÜVƏ İNTONASİYANIN ƏSAS STRUKTUR ELEMENTİ KİMİ

XÜLASƏ: "İngilis dilində nüvə intonasiyanin əsas struktur elementi kimi" adlı məqalə ingilis dilində supraseqment elementlərdən biri olan intonasiyaya həsr olunmuşdur.Məqalədə intonasiyanın komponentləri, daşıdığı funksiyalar, intonasiyanın struktur elementləri araşdırılır. Nüvə intonasiyanın bir struktur elementi kimi araşdırılır.Nüvə tonlarının digər struktur elementlərlə birlikdə yerinə yetirdiyi vəzifələr nümunələrlə əsaslandırılır.

Açar sözlər: intonasiya, nüvə, emfatik, kommunikativ, fasilə, aksent

Giriş: Nitq axını yalnız seqment vahidlərindən (nitq səslərindən) ibarət deyil; nitq səslərinin ardıcıllığını xarakterizə edən başqa fonetik vasitələr də var. Onlara supraseqmental və ya prosodik vasitələr deyilir. İntonasiya nitqin bu prosodik xüsusiyyətlərinin mürəkkəb vəhdətidir: melodiya (səsin yüksəkliyi); cümlə vurğusu; temporal xüsusiyyətlər (müddət, temp, fasilə); ritm; tembr (səs keyfiyyəti). "Prosodiya" termini linqvistik ədəbiyyatda "intonasiya" termini ilə yanaşı, lakin geniş mənada geniş istifadə olunur. İntonasiya cümləni təşkil edir, cümlə və cümlələrin kommunikativ növlərini müəyyənləşdirir, cümlələri intonasiya qruplarına ayırır, söz və söz birləşmələrinə önəm verir, təzad və münasibət bildirir.Konkret intonasiya olmayan cümlələr yoxdur və biz onsuz heç bir məna ifadə edə bilmərik. İntonasiya akustik səviyyədə (akustik xüsusiyyətlərinə görə), qavrayış səviyyəsində (insan qulağının qəbul etdiyi xüsusiyyətlərə görə) və linqvistik səviyyədə (intonasiya ilə ifadə olunan mənalara görə) təsvir edilə bilər.

Əsas hissə: İntonasiyanın təsvirinə müxtəlif yanaşmalar və bu fenomenin müxtəlif tərifləri mövcuddur. Qavrama səviyyəsində intonasiya bir-biri ilə sıx əlaqəli olan yüksəklik və tempin (nitqin sürəti və fasilə) əhəmiyyətli variasiyaları ilə formalaşan kompleks kimi müəyyən edilir. Bəzi dilçilər tərəfindən bəzən intonasiyanın dördüncü komponenti kimi qəbul edilən tembri də əhatə edən tərifl ər var (o, natiqin sevinc, kədər, ironiya, qəzəb, qəzəb və s. kimi emosiyalarını göstərir). İntonasiyanı göstərməyin müxtəlif üsulları var, lakin ən parlaq olanı nitqdə səsin yüksək diapazonunun təxmini yuxarı və aşağı sərhədlərini təmsil edən iki üfüqi paralel xətt), işarələr, tire və əyrilər (səs diapazonu daxilində vurğusuz və vurğulu hecalara uyğundur) simvollardır (mətnin özündə müxtəlif səviyyələrdə və tonlarda).

İntonasiya komponentlərinə akustik səviyyədə baxmaq olar. Onların hər birinin öz akustik korrelyasiyası var və obyektiv olaraq ölçülə bilər. Melodiya səs tellərinin titrəyişlərinin tezliyi ilə, ucalıq intensivliklə, temp nitq vahidinin davam etdiyi vaxtla (müddətlə) əlaqələndirilir.

Səs tonal səviyyə və ya melodiya adətən tonlar sistemi (düşmə, yüksəlmə, eniş-yüksək və s.), yüksək, orta və aşağı ola bilən səs səviyyələri və geniş, normal və dar ola bilən hündürlük diapazonları kimi təsvir olunur. Melodiya cümlə daxilində qurucu funksiyanı yerinə yetirir. Cümlədəki hər bir hecanın müəyyən səs tonuna malik olması və onsuz mövcud ola bilməməsi ilə özünü göstərir. Eyni zamanda melodiya həm cümlə daxilində, həm də onun sonunda məhdudlaşdırıcı funksiyanı yerinə yetirir. Cümlə daxilində məna qrupları və ya intonasiya qrupları və ya sintaqmlar kimi tanınan hissələrini bir-birindən ayırmaqdan ibarətdir. Cümlənin sonunda səs səviyyəsinin dəyişməsi onu sonrakı cümlədən ayırır.

Pauzalar uzunluğuna, nitqdəki mövqeyinə və funksiyasına görə təsnif edilir. İngilis dilinin intonasiyasını öyrədərkən aşağıdakı pauza növlərini ayırd etmək kifayətdir: − fraza daxilində intonasiya qruplarını ayırmaq üçün istifadə oluna bilən qısa pauzalar; − adətən ifadənin sonunu göstərən daha uzun pauzalar; − daha böyük fonetik vahidləri ayırmaq üçün istifadə edilən çox uzun pauzalar. İki cümlə arasında edilən fasilələr məcburidir. Onlar məna qrupları arasındakı fasilələrdən daha uzundur və iki paralel xəttlə (‖) işarələnir. Məna qrupları arasında edilən fasilələr cümlələr arasında edilən fasilələrdən daha qısadır. Onlar bir xəttl (|) ilə işarələnmişdir. Pauzalar adətən səsli və səssiz pauzalara uyğun olaraq dolu və doldurulmamış bölünür. Funksional olaraq fərqləndirilən sintaktik pauzalar (fonokeçidləri, ifadələri, intonasiya qruplarını ayırır), emfatik pauzalar (nitqin bəzi hissələrini xüsusilə qabarıq etməyə xidmət edir) və tərəddüd pauzaları (bunlar əsasən spontan nitqdə növbəti nə deyəcəyini düşünməyə vaxt qazanmaq üçün istifadə olunur). Nitq kontinuumunun seqmentasiyası ilə yanaşı, fasilələr nitqin müvəqqəti və ritmik təşkilinə kömək edir (təşkiledici funksiya).

İntonasiyanın bütün komponentləri nitqin yaranması və nitqin qavranılması proseslərində bir-biri ilə sıx bağlıdır. Kembric Dil Ensiklopediyasında Devid Kristal intonasiya funksiyalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirərək təklif edir: 1. Emosional: geniş spektrli münasibət mənalarını ifadə etmək – həyəcan, cansıxıcılıq, təəccüb, dostluq, ehtiyat və s. Burada intonasiya digər prosodik və paralinqvistik xüsusiyyətlərlə birlikdə səsli ifadənin bütün növlərinin əsasını təmin etmək üçün işlədilir. 2. Qrammatik: qrammatik təzadları qeyd etmək. Cümlə və cümlə kimi əsas vahidlərin müəyyən edilməsi tez-tez nitqin konturlarını pozur; və bir neçə xüsusi təzadlardan asılıdır, məsələn, sual və bəyanat, ya da müsbət və mənfi, intonasiyaya ilə fərqlənə bilər. Bir çox dillər "soruşmaq" və "demək" arasında mühüm danışıq fərqini bu şəkildə edir, She"s here, isn"t she! (where a rising pitch is the spoken equivalent of the question mark) [2, s. 68].

She"s here, isn"t she! (where a falling pitch expresses the exclamation mark).

Sözün mənasında yeni olanı və artıq məlum olanı çatdırmaq üçün – sözün "informasiya strukturu" adlandırılan şey. Kimsə mavi rəngdə maksimum intonasiya qabarıqlığı olan bir BL UE avtomobili gördüm desə(If someone says I saw a BL UE car) bu, kiminsə daha əvvəl rəng haqqında soruşduğunu nəzərdə tutur; halbuki, bu, daha əvvəl vurğulanan şəxslə bağlı 6 sualdır. kiminsə soruşması qəribədir.

Who saw a blue car!, and for the reply to be: I saw a BLUE car!

Prosodik ahəngdarlıq məlumat paraqraflarına fərqli melodik forma verilmə üsulu ilə yaxşı təsvir olunur, məsələn.radio xəbər oxuyarkən, xəbər oxucusu bir xəbərdən digərinə keçdikcə səsin səviyyəsi yüksəlir, sonra tədricən aşağı düşür, nitqin sonunda səs nisbətən aşağı səviyyəyə çatır. dili daha asan qavranılan və yadda qalan vahidlərə təşkil etmək. Məsələn, uzun nömrələr ardıcıllığını öyrənmək, ardıcıllıq ritmik "parçalara" bölünsə, daha asan olur.

Peter Roach intonasiyanın aşağıdakı funksiyalarını ümumiləşdirir ki, onların əksəriyyəti yuxarıda göstərilənlərlə üst-üstə düşür: 1. Münasibət: intonasiya danışarkən emosiyaları və münasibətləri ifadə etməyə imkan verir və bu, danışıq dilinə xüsusi bir növ "məna" əlavə edir. 2.Aksent: intonasiya vurğu kimi qəbul edilməli olan hecalarda qabarıqlığın təsirini yaratmağa kömək edir və xüsusən də konkret hecaya tonik vurğunun qoyulması onun aid olduğu sözü ton vahidində ən mühüm kimi qeyd edir. 3. Qrammatik: dinləyici intonasiyada olan məlumatlardan istifadə etməklə deyilənlərin qrammatikasını və sinktaktik quruluşunu daha yaxşı tanıya bilir: məsələn, söz birləşmələri, cümlələr və ifadələr arasında sərhədlərin qoyulması, qrammatik tabeliyin istifadəsi kimi şeylər göstərilə bilər.

4. Diskurs: intonasiya dinləyiciyə nəyin yeni məlumat kimi qəbul edilməli olduğunu və artıq veriləni siqnal verə bilər, danışan bir növ kontrast göstərdikdə və ya başqa ton vahidində materialla əlaqə saxladıqda təklif edə bilər və söhbət zamanı dinləyiciyə hansı cavabın gözlənildiyini çatdıra bilər. İntonasiyanın kommunikativ funksiyası müxtəlif üsullarla həyata keçirilir ki, onları beş ümumi başlıq altında qruplaşdırmaq olar[5, s. 124]..

İntonasiya mətn vahidinin informasiya məzmununu elə strukturlaşdırmağa xidmət edir ki, dinləyicinin malik olduğu və ya kontekstdən əldə edə biləcəyi, yəni verilən məlumatdan fərqli olaraq hansı məlumatın yeni olduğunu və ya təbii qəbul edilə bilməyəcəyini göstərmək; ifadənin nitq funksiyasını müəyyən etmək, yəni onun ifadə, sual, əmr və s. kimi nəzərdə tutulduğunu göstərmək; "münasibətin" konnotasiya mənalarını çatdırmaq, məsələn, təəccüb, qıcıqlanma, həvəs, iştirak və s.

Bu, leksik elementlərin və qrammatik quruluşun çatdırdığı mənalardan yuxarı və yuxarı mənanın nəzərdə tutulub-tutulmamasını; mətni strukturlaşdırmaq üçün, intonasiya təşkiledici mexanizmdir: bir tərəfdən, mətnləri daha kiçik vahidlərə, yəni fonetik keçidlərə, ifadələrə və intonasiya qruplarına ayırır, digər tərəfdən, tam mətn təşkil edən bu kiçik tərkib hissələrini birləşdirir. İntonasiyanın fərqləndirici və ya fonoloji funksiyası olan eyni qrammatik quruluşa və eyni leksik tərkibə malik mətn vahidlərinin (yəni intonasiya qrupları, ifadələr və bəzən fonetik keçidlər) mənasını fərqləndirmək; üslub funksiyası adlandırıla bilən şifahi nitqin müəyyən üslubunu və ya müxtəlifliyini xarakterizə etmək.

İntonasiya funksiyalarının nə sayı, nə də başlıqları haqqında ümumi razılıq yoxdur. Joseph Desmond O'Connor[3, s. 35].və Gordon Frederick Arnold[1, s. 65]. intonasiyanın 7 əsas funksiyasının danışanın düşdüyü vəziyyətə münasibətini ifadə etmək olduğunu iddia edir və onlar bu mənaları ayrı-ayrılıqda taktönü, şkala və nüvəyə deyil, on "ton vahidi növünün" hər birinidörd növ cümlə tipi ilə -nəqli, sual, əmr, nida bağlayırlar. Michael Halliday ingilis intonasiya qarşılaşmalarının qrammatik olduğunu güman edir. O, əvvəlcə neytral və ya işarəsiz ton seçimi olduğunu iddia edir və sonra bütün digər seçimləri fərqli olaraq mənalı kimi izah edir.

Devid Kristal "məsələlərə yalnız qrammatik və ya münasibət baxımından baxmaqla intonasiya mənasının hər hansı izahına gəlmək olmaz" fikrinə əsaslanan bir yanaşma təqdim edir[2, s. 157]. O, taktönü və şkala seçimlərinin əhəmiyyətinə məhəl qoymur və yalnız terminal tonları ilə məşğul olur.M.Sokolovanın yanaşması fərqlidir.Fonoloji səviyyədə intonasiya onun bütün prosodik parametrlərinin mürəkkəb strukturu kimi baxılır. O, intonasiya strukturunun təsvirini qarşılıqlı əlaqənin təsvirinin bir aspekti hesab edir[6, s. 121]..

İntonasiyanın əsas vahidi intonasiya nümunəsidir: yüksəklik hərəkətləri (bunlar səsin ucalığının dəyişmələri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır) və temp. İntonasiya nümunələri şifahi nitqdə sintaqmların aktuallaşmasına xidmət edir. Sintaqma (məna-qrup) semantik və sintaktik cəhətdən tam olan sözlər qrupudur. Fonetikada aktuallaşmış sintaqmlara intonasiya qrupları deyilir. Hər bir intonasiya qrupu bir və ya bir neçə potensial sintaqmadan ibarət ola bilər. Məsələn,I think he is coming soon cümləsinin iki potensial sintaqması var: Düşünürəm və o tezliklə gəlir.

İfadə (şifahi nitqdə aktuallaşan cümlə) bir və ya bir neçə intonasiya qrupu ola bilər. İntonasiya qruplarının sayı ifadənin uzunluğundan və frazanın müxtəlif hissələrinə verilən semantik əhəmiyyətdən asılıdır:1.This ′bed was ′not ′slept ˛in. 2 ˛This bed | was ′not ′slept ˛in. İntonasiya nümunəsinə aşağıdakı komponentlər daxil ola bilər: − taktönü (birinci vurğulu hecadan əvvəlki vurğusuz və yarım vurğulu hecalar); −şkala(son vurğulanan hecaya qədər vurğulu və vurğusuz hecalar); − nüvə və ya nüvə tonu (intonasiya qrupunda enişvə ya yüksəlişin yerinə yetirildiyi son vurğulanmış heca); − taktardı (nüvədən sonra gələn hecalar və ya hecalar üzrə).

Taktönü və şkala intonasiya nümunəsinin nüvədən əvvəlki hissəsini təşkil edir. Səs yüksəkliyindəki dəyişikliklərə görə taktönü yüksələn, orta və aşağı ola bilər. Şkalalar enən (səs tonal səviyyəsi tədricən nüvəyə endikdə), yüksələn (hecalar artan ardıcıllıq təşkil etdikdə) və səviyyəli (bütün hecalar eyni səviyyədə az və ya çox olduqda) ola bilər. Hecadaxili və hecalar arasında səs hündürlüyünün hərəkət istiqamətinə görə enən və qalxan şkalalr(vəziyyətlər) pilləli, sürüşən və skandant ola bilər. İntonasiyamodelinin ənmühümhissəsinüvə tonudaşıyannüvədir.İntonasiya nümunəsi onsuz mövcud ola bilməz. Nüvə, hündürlüyün istiqamətində əhəmiyyətli dəyişiklik ilə qeyd olunan heca

kimi təsvir edilə bilər (burada səs hündürlüyü aydın şəkildə yuxarı və ya aşağı gedir). O, digər hecalara nisbətən daha böyük əhəmiyyətə malikdir.

Nüvə intonasiya qrupunun kommunikativ mərkəzini göstərir, cümlənin kommunikativ tipini müəyyənləşdirir və intonasiya qrupunun semantik dəyərini müəyyənləşdirir.Kommunikativ mərkəz intonasiya qrupunun ən vacib sözü ilə əlaqələndirilir. Nüvə tonları ümumiyyətlə sadə (Low Fall, Low Rise, High Fall, High Rise),və mürəkkəb (Fall-Rise, Rise-Fall), (Rise + Fall + Rise)olaraq təsnif edilir. Müxtəlif fonetistlər öz nöqteyi-nəzərindən ən vacib sayılan müxtəlif nüvə tonlarını fərqləndirirlər.Əsas nüvə tonları haqqında çox ümumi məlumat vermək mümkündür.

İstənilən səviyyə və diapazonun yüksələn tonları natamam, qeyri-müəyyən və qeyri-qətidir.Söhbətin bitmədiyi və başqa bir şeyin izlənəcəyi təəssüratını verirlər.Yüksələn ton natiq söhbəti davam etmək istədikdə istifadə olunur. Məsələn, ′Are you ˌready?

Yüksələn tonlar tez-tez nəzakətli xahişlərdə, dəvətlərdə, salamlaşmalarda, vidalaşmalarda və digər sosial qarşılıqlı əlaqə hallarında istifadə olunur. 3 The Fall-Rise (bu, səsin aşağı düşməsindən və ardınca yüksəlişdən ibarətdir) ingilis dilində tez-tez istifadə olunur və müxtəlif mənaları ifadə edir. Cümlənin sonunda işləndikdə nəyisə təsdiq edir və eyni zamanda deyiləcək başqa bir şeyin olduğunu bildirir. Məsələn, It's very interesting. – ˇYes.

Bu ton son olmayan intonasiya qruplarında da istifadə edilə bilər. Bu, başqa bir məqama əməl edilməli olduğunu göstərir:.Məsələn,′When I ′come ˇback | we will ′talk about it aˌgain.

Fall-Rise, həm də danışanlar tərəfindən söhbətdə artıq qeyd olunan bir şeyə və ya həmsöhbətlər tərəfindən paylaşılan məlumatlara istinad etmək istədikdə seçilir.Səviyyə tonu qısa ifadələrdə rutin, maraqsız və darıxdırıcı bir şey söyləmək hissini ötürdükdə istifadə olunur. O, həmçinin son və ya bitməyən intonasiya qruplarının sərhədlərində tez-tez istifadə olunur. Orta səviyyəli ton spontan nitqdə xüsusilə yaygındır.Bu, tərəddüd və qeyri-müəyyənlik ifadə edə bilər.Rise-Fall və Rise-Fall-Rise tonları nitqə incəlik əlavə edir, lakin ümumiyyətlə, xarici tələbələr ingilis intonasiyasının əsaslarını mənimsədikləri zaman onları qabaqcıl səviyyədə təqdim etmək tövsiyə olunur.

Nüvənin tonu taktardının hündürlüyünü müəyyən edir.Düşən tondan sonra intonasiya nümunəsinin qalan hissəsi aşağı səs tonunda olur.Yüksələn tondan sonra intonasiya modelinin qalan hissəsi yuxarıya doğru istiqamətlənir.Nüvə və taktardı terminal tonuəmələ gətirir.Şkala, taktönü və taktardı intonasiya nümunəsinin istəyə bağlı elementləridir. İntonasiya nümunəsi yalnız bir hecadan ibarət ola bilər ki, bu da onun nüvəsidir. İntonasiya qrupunun mənası son hissənin, nüvədən əvvəlki hissənin, səs səviyyəsinin və səs diapazonunun verdiyi mənaların birləşməsidir.Aydındır ki, intonasiya nümunəsinin elementləri müxtəlif yollarla birləşdirilə və müxtəlif mənaları ifadə edə bilər.Cümlə vurğusu intonasiya qrupunda az və ya çox önə çıxan sözlərin daha çox qabarıqlığıdır. Vurğulu sözlərin xüsusi qabarıqlığı nitqin daha böyük qüvvəsi və nüvə tonu təşkil edən səs ucalığının istiqamətinin dəyişməsi ilə əldə edilir. Vurğu (stress) ilə tələffüz (accent) arasındakı fərq ona əsaslanır ki, vurğu zamanı əsas qavrayış komponenti ucalıq, tələffüz halında isə yüksəklikdir. İfadədəki vurğu dərəcələri səs diapazonu sistemi ilə əlaqələndirilir.Nüvə vurğusu ən güclüdür, çünki o, ən vacib məlumatları daşıyır.Qeyri-nüvə gərginlikləri tam və qismən bölünür. Tam gərginlik yalnız intonasiya qrupunun şkalasında, qismən gərginlik isə taktönü vətaktardında baş verir.

Intonasiya modeli 1: (Low Pre-Head+) (Descending/Stepping Head+) Low Fall (+Tail) Nəqli cümlələrdə fikirdə tamlıq, bitkinlik, müəyyənlik, qətilik və ciddilik kimi münasibətləri bildirir.Məsələn, I ' haven't ' heard from my ' brother for ↘ages.It is an ex ' tremely ' difficult ↘case.

Alçaq enən tonla *Stepping Head*, *Sliding Head* və *Scandent Head* işlədilirsə cümlə daha emfatik səslənir.Bundan əlavə, daha çox qətilik, müəyyənlik, eyni zamanda ciddilik, bəzən hətta rəğbət ifadə etməyən, danlama kimi emosiyaları ifadə edir. Məsələn, I've told you ' more than ' once to ' stop ↘smoking.

2. Ümumi suallar: Ümumi suallar verməninən çox yayılmış yolu Low Rise ilədir, lakin Alçaq enən ton ilə deyildikdə, onlar ciddi bir təklif və ya təcili müzakirə mövzusu kimi irəli sürülür. Suallar təkidli, iddialı, təcili, bəzən şübhəli səslənir.Məsələn,Can I ↘help with ↓anything? Shall we post↘pone the ↓meeting then? Does ' anyone ' feel like a ↘walk?

Xüsusi suallar: Qeyri emfatik xüsusi suallar üçün ən adi intonasiya modeli Intonasiya modeli 1-dir. Onlar ciddi, gərgin və məsuliyyətli səslənir. Bəzi ingilis fonetistləri də qeyd edirlər ki, bu intonasiya ilə xüsusi suallar bəzən səbirsizliyə və əsəbiliyə işarə etmək üçün istifadə olunur.Məsələn,When d'you ' come back ↘home? What's the ' matter with you ↘now? Why did you ↘do such a ↓stupid ↓thing?

Əmr və xahiş bildirən əmr cümlələri bu intonasiya modelində möhkəm, ciddi və əhəmiyyətli əmrlər üçün ən adi intonasiya nümunəsidir.Məsələn,' Come and ' see me to↘morrow.Don't you ↘worry.

Nidalar: Ən tipik nida intonasiyası İntonasiya modeli 1-dən istifadə etməklə əldə edilir. O, nitqi güclü və emfatik edir.Məsələn, ' Well ↘done!How ri↘diculous!What ' ghastly ↘weather!

(Low Pre-head+) (Low Head*+) Low Fall (Low-Level Tail)ilə olan intonasiya modelində intonasiyanın struktur elementlərinin hər biri çox alçaq diapazonda tələffüz olunurlar. Məsələn, There's ↓nothing to ↘worry about.↓How did you ↓manage to ↓do ↘that?

Alçaq səviyyəli şkala alçaq enən və alçaq qalxan tonların qarşısında işlənir.

İntonasiyanın bu modeli ilə tələffüz olunan ifadələr natiqin sərin, sakit, təmkinli, təmkinli, emosional, maraqsız, bəzən rəğbətsiz və bəyənilməyən, qəddar və hətta düşməncəsinə olan emosiyalarını ifadə edir.

Nəqli cümlələrdə bu intonasiya modeli, ifadəni tam, müəyyən və qəti edir. Bu nümunə ilə tələffüz edilən ifadə qeyri-dost, kobud, sərt səslənə bilər.Məsələn, I ↓want to ↘talk to you.I must ↓go ↘now.

Ümumi suallarda bu intonasiya modeli ümumi sualı ayrı, fleqmatik, maraqsız, bəzən şübhə və düşməncəsinə kimi səsləndirir.Məsələn, A: We shall ' have to ' take a ↘taxi.B: But ↓can we a↘fford it?

Xüsusi sual cümlələrində bu intonasiya modeli təmkinlilik, soyuqluq, maraqsız,qeyri-səmimi, rəğbət ifadə etməyən, hətta bəzən düsmənçilik kimi münasibətləri ifadə edir.Məsələn, A: ' Can you ' lend me some ↗ money? B: ↓What do you ↘want it ↓for?

Bu intonasiya modeli əmr cümlələrində sakit, emosiyasız, soyuqluq kimi münasibətləri bildirir.Məsələn, Don't ↓do it a↘gain.Try some of the ↘other keys on the ↓bunch.

Nida cümlələrində bu intonasiya modeli nida cümləsini sakit, təmkinli, təəccüb olmayan kimi səsləndirir.Məsələn,A: It was ' very ↘kind of you. B: ↓Not in the ↘least.

İntonasiya modeli 2 (Low Pre-Head+) (Descending Head/High Head+) LOW RISE (+Tail) və intonasiya modeli 2a (Low Pre-Head+) Low Level Head + LOW RISE (+Tail)

Intonasiya modeli 2 ilə tələffüz edilən ifadələr qeyri-qətilik, son olmayan kimi səslənir və həmçinin sakitləşdirici, həqiqətən maraqlı, mehriban münasibət bildirə bilər.

İntonasiya modeli 2a aşağıdakı münasibət və mənaları ifadə edir: söhbətə həvəsləndirmək, təsadüfi və ya sakitcə bəyənməmək, xəbərdarlıq etmək, tənqidi, hədələmək.

2 və 2a intonasiya modelləri nəqli cümlələrdə, sual və əmr cümlələrində, nidalarda istifadə edilə bilər.

1. Nəqli cümlələrdə bu model istifadə edildikdə, IC 2 onları qeyri-qəti, sakitləşdirici və arxayınlaşdırıcı və ya hətta himayə edici səslənir (bu, böyüklər tərəfindən çox kiçik uşaqlar üçün tez-tez istifadə olunan bir tondur). Bu, bəzən özünə inam və özünə güvənmə işarəsi verə bilər.Məsələn, I ' promise I ' won't ↗ tell ↓anyone.There's ' nothing to ↗ worry a↓bout.I'll be ' back next ↗ week.

İntonasiya modeli 2 son olmayan intonasiya qrupunu sonrakı intonasiya qrupunaçox sıx əlaqələndirən tipik modeldir.Məsələn, I'd no ' sooner ' set my ↗ eyes on him| (than I ' knew he was ' seriously ↘ill). We ' took the ↗ car| (and ' drove to ↘London).

Intonasiya modeli 2a daha çox söhbətə zəmin yarada bilər və ya ehtiyatliliq bildirir, məzəmmətedici tənqidi, hətta giley-güzar edə bilər; küskünlük , darıxdırıcılıq bildirir.

Məsələn,(' Have you ↗ been there?) – I ↗ have. (You must a↘pologize.) – I ↓don't see ↓why I ↗ should. He ↓didn't help ↗ me.

İntonasiya modeli 2 qeyri-emfatik nitqdə ümumi suallar üçün daha tipikdir.Danışan bu modeldən istifadə edərək ümumi maraq, mülayimlik, səmimilik və əminlik ifadə edir.Məsələn,Have you ' seen "The Titanic"? Will there be ' room e' nough for ↗ all of us?Can I ↗ help you?

İntonasiya modeli 2 isə ümumi sualda bəyənməmək və şübhə kimi səslənir.Məsələn,

Does it ↗ matter? Are you ↗ sure this is the ↓right de↓cision?

Xüsusi cümlələri intonasiya modeli 2 ilə tələffüz etdikdə, danışanın hörmətlə, rəğbətlə maraqlı olduğunu göstərir.Məsələn,What's your ↗ name? How ' soon will you be ↗ back?

İntonasiya modeli 2 xüsusi sual cümlələrində də işlənir. Sual sözündə nüvə tonunun istifadə edilməsi cümlədə təəccüb, mülayim halda şaşqınlıq kimi münasibətlər ifadə edilir.Məsələn, ↗ How many ↓times must you ↓read the ↓text? ↗ Where shall we ↓go?

Nüvə tonu sual sözündən sonra gələn sözdə olanda sual cümləsi sakit, lakin çox narazılıq kimi səslənir.Məsələn, ↓Where have you ↗ been all this ↓time?↓Who's ↓going to ↗ pay for it?

Alçaqdan qalxan tonla tələffüz edilən ayırıcı suallar göstərir ki, danışan dinləyicidən dediyi faktı təsdiqləməsini gözləyir; başqa sözlə desək, dinləyicinin reaksiyasına səbəb olmaq deməkdir. Qeyri-müəyyənlik elementi çox vaxt alçaqdan qalxan intonasiya ayırıcı suallarda istifadə edildikdə aydın görünür.Məsələn,You ↘know about it, ↗ don't you?He's ↘passed, ↗ hasn't he?

Ayırıcı sualların alçaqdan enən tonla tələffüzü göstərir ki, danışan nəinki dediklərinin düz olduğuna əmindir, həm də dinləyicinin onunla razılaşdığına əmin olduğu təəssüratını yaradır.

Nətincə: Alternativ və ya seçmə sualların tələffüzündə ən çox sadə üsul iki intonasiya qrupundan ibarət olan bu cümlələrin 1ci intonasiya qrupunun alçaq qalxan tonla, ikinci intonasiya qrupunun isə alçaq enən tonla tələffüz edilməsidir.Məsələn, ' Would you ' like ↗ tea| or ↘coffee?

Cümlənin sonunda işlədilən alçaq enən ton onların yeganə seçim olduğunu və seçimin tamamlandığını göstərir.

İntonasiya modeli 2 ilə tələffüz olunan əmr bildirən əmr və ya xahiş bildirən əmr cümlələri sakitləşdırmə, ruhlandırma, sakitcə himayədarlıq kimi emosiyaları ifadə edir.Məsələn, ' Cheer ↗ up. ' Don't ↗ worry. ' Have a good ↗ time.

İntonasiya modeli 2a "Don't" ilə başlayan əmr cümlələrində tənqidi, qəzəbli səslənir; bir neçə qısa əmrlərdə isə - sakitcə xəbərdarlıq, nəsihət ifadə edir.Məsələn, ↓Don't do ↓that a↗ gain. ↗ Slowly.Be ↗ careful.

Intonasiya modeli 2 havalı, təsadüfi, lakin həvəsləndirici, tez-tez dostluq nidalarını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, 'Well ↗ done!' Good↗ luck!' let him ↗ bully you.

Aparılan araşdırmalarda belə nəticəyə gəlmək olar ki, intonasiya danışıq aktının əsas komponentidir.İntonasiyasız fikri çatdırmaq mümkünsüzdür.Buna görə də öyrənilən dildə intonasiyanın komponentlərini, funksiyalarını və struktur elementlərini, nüvənin istifadə qaydalarını bilmək lazımdır.Bu halda fikri həmin dildə çatdırmaq danışan üçün asan olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahisi

1. Arnold I.V. The English Word.M., Высшаяшкола, 1986, 295 c.
2. Crystal, D. The Cambridge encyclopedia of the English Language / D.Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1995. – 289 p.
3.Halliday, Michael.1971."Linguistic Functions and Literary Style: An Inquiry into the language of William Goldings "The Ingeritors". In literary Style: A symposium, edited by Seymour Chatman, pp 330-68. London, New York: Oxford University Press.
4. O'Connor G. D. Phonetics. London, 1977, 320 p.
5. Roach, P. English Phonetics and Phonology-A Practical Course / P.Roach. 4th edition.Cambridge University Press, – 2009. – 227 p.
6. Sokolova M. A et. al. English phonetics (a theoretical course) M., 1996, 286 p.

Jafarova Parvane
tunaresger.esgerov@mail.ru
orc9d 0009000019941618

The nucleus as a basic structural element of intonation in English

SUMMARY

The article "The nucleus as a basic structural element of intonation in English" is devoted to intonation, which is one of the suprasegmental elements in English. The article examines the components of intonation, its functions, and the structural elements of intonation. The nucleus is examined as a structural element of intonation. The tasks performed by nuclear tones together with other structural elements are substantiated with examples.

Keywords : Intonation,the nucleus , emphatic, communicative, pause, accent

Джафарова Парване
Ст.преп кафедры фонетики АИЯ
tunaresger.esgerov@mail.ru
orc9d 0009000019941618

Ядро как основной структурный элемент интонации в английском языке

РЕЗЮМЕ

Статья «Ядро как основной структурный элемент интонации в английском языке» посвящена интонации, которая является одним из супрасегментальных элементов в английском языке. В статье рассматриваются компоненты интонации, её функции и структурные элементы интонации. Ядро рассматривается как структурный элемент интонации. Задачи, выполняемые ядерными тонами совместно с другими структурными элементами, подкрепляются примерами.

Ключевые слова:Интонация,ядро, эмфатика, коммуникативность,пауза,акцент

RƏYÇİ: dosent Qocayeva Xatirə

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-29-31

Kərimova Səmayyə Əlifxan qızı
Bakı Slavyan Universiteti
samaya_kerimova@mail.ru
https://orcid.org/0009-0001-4437-1546

ОСОБЕННОСТИ И СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО ТЕКСТА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО СОДЕРЖАНИЯ

Резюме: Публицистика –это деятельность, связанная с постановкой или решением актуальных общественно-политических вопросов, требующих мгновенной реакции. Результатом этой деятельности является публицистический текст, который ориентируется на взаимодействие автора и массовой аудитории для обмена актуальной социальной информацией, представлениями, мнениями. Специфика публицистического текста заключается в его способности оперативно и непосредственно воздействовать на аудиторию.

Перевод публицистических текстов требует от переводчика не только знания языков, но и глубокого понимания культурных, социальных и стилистических аспектов оригинала, поскольку сочетает элементы художественного (описание места и участников действия) и специального перевода (наличие определённой терминологии). Подобный перевод является важной составляющей частью переводческой деятельности.

Ключевые слова: перевод, стратегия перевода, контекст, коннотация, публицистический текст, жанрово-специфические особенности, термины.

Введение: Актуальность публицистического текста общественно-политического содержания связана с динамичным развитием международного сотрудничества в различных сферах, а также с преобразованиями, которые происходят в обществе. В данной статье мы рассмотрим стратегии перевода публицистических текстов общественно-политического содержания, обращая внимание на их особенности, возникающие при передаче содержания и стиля на другой язык. Нами использован материал разных языков, в том числе азербайджанского.

Оновная часть: Термин «стратегия перевода» является многозначным, и разные исследователи трактуют его по-своему [1], [7. с. 165–172]. Ввиду его «размытости» ряд ученых отказывается от использования этого термина [2, с. 3–17].

Отметим, что данный термин отсутствует в терминологических словарях-справочниках, изданных РАН ИНИОН: [6], [9]. Мы определяем стратегию перевода, как варьирование методов и техник перевода в пределах выбранных ориентиров, которые определяются множественными факторами, влияющими на репрезентативность перевода. К ним относятся верность передачи фактической стороны оригинала, цели создания текста, тона и стилистических особенностей оригинала, авторское отношение к тексту. Суть стратегии перевода сводится к планированию переводчиком своей деятельности.

Стратегия перевода предполагает поэтапность переводческих действий, основу которых составляют пять общепризнанных принципов [4, с.191-213], которые включают всю совокупность лингвистических и экстралингвистических факторов.

1.Обязательным условием перевода как процесса является предшествующее понимание оригинала.

2.В процессе перевода должна быть воспроизведена структура исходного текста и дана правильная интерпретации значения языковых единиц в контексте [4, с. 191].

3. В оригинальном тексте необходимо выделение наиболее важных, релевантных для перевода элементов смысла, что может быть связано с переводческими потерями, с одной стороны, и с использованием приёмов компенсации, с другой стороны.

4. Для правильной передачи целого переводчик может и должен исключать отдельные детали или вносить изменения при условии, что они не снижают точности перевода, а способствуют передаче смысла сообщения в целом.

5. Текст перевода должен полностью соответствовать нормам; переводчик должен избегать влияния так называемого «переводящего языка», появляющегося в переводах под давлением иноязычных форм [4, с.213].

На основе этих принципов рассмотрим особенности перевода содержания общественно-политических статей. Процесс понимания иноязычного текста многократно усложняется для адресанта, принадлежащего к другой культуре.

Учет таких факторов, как содержание сообщения и его цели; специфика обмена передаваемой информации в данном типе текста; фактор адекватности отражения действительности; знание прецедентных феноменов значительно облегчат восприятие публицистического текста как акта межкультурной коммуникации.

Общественно-политические статьи играют ключевую роль в формировании общественного мнения и передаче информации о политических, экономических и социальных событиях. Перевод таких текстов требует внимательного подхода к содержательным особенностям текста, чтобы сохранить информацию и адекватно передать лексику и терминологию оригинального текста.

Перевод общественно-политической лексики или терминологии сложен тем, что в процессе перевода важно сохранить ключевые свойства общественно-политического дискурса: информативность и актуальность, реалистичность, интертекстуальность, использование политкорректной лексики, а также воздействие

на картину мира и сознание адресата [5, с. 43].

Перевод терминов чаще всего осуществляется с помощью подбора словарного соответствия и не представляет особого труда, поскольку большая часть терминов (за исключением новых терминов или терминологических неологизмов) имеет устойчивые словарные значения.

Многозначность термину не присуща, и проблема с передачей термина может возникнуть в случае, если термин имеет омонимичную природу, например, термины международного права и дипломатии. В таком случае переводчику важно обладать определенными познаниями в данной области знаний, чтобы подобрать адекватный вариант перевода термина. Важное значение для адекватной передачи общественно-политического содержания имеет контекст, который обеспечивает дополнительную информацию, помогающую уточнить значения слов и фраз, раскрыть подразумеваемые смыслы и адаптировать коммуникацию к конкретной ситуации. Именно она может включать как социальные, так и политические аспекты. Переводчик должен учитывать экстралингвистические основания при передаче контекстуальных или коннотативных значений лексических единиц и возможные нюансы в использовании терминов.

Так, в русском и польском языках имеется термин *санкция*(польск. sankcji), у которых в контекстуальном употреблении разнятся оценочные характеристики. По наблюдению ученых, контекстуальное значение лексем санкция/sankcja, зафиксированное в словарях, трансформируется. Современные политические санкции направлены непосредственно против России, поэтому в российских СМИ данная лексема начинает приобретать негативные коннотации, имеющие ярко выраженную аксиологическую окраску: санкция – это экономические меры, запреты, ограничения, давление, конфронтация, пропаганда и др. Санкции наносят ущерб государству, политическим институтам власти, бывают жесткими, непредсказуемыми и пр. [3, с.169].

В текстах польских СМИ термин sankcje репрезентируется со стороны «наблюдателя», поскольку санкции не касаются Польши. В связи с этим в большинстве случаев значение слова sankcja будет либо оставаться нейтральным, либо приобретать положительную коннотацию [3, с.170].

Таким образом, регулярное воспроизведение контекстуальных значений *санкция* и *sankcja* в публицистических текстах выполняет смыслоформирующую функцию, потому что закрепляет новое, идеологически заданное восприятие понятия, которое ранее среди членов одного языкового сообщества, русских, воспринималось как нейтральное, однако в настоящее время количество нейтральных контекстов в русском языке по сравнению с польским резко редуцировано [3, с. 170]. Появление коннотации у специальной лексики зависит от уровня понимания целевой аудиторией значения терминов.

Важно адаптировать текст так, чтобы он формировал у читателей необходимые общественно-политические взгляды. Так, в современной публицистике употребляется большое количество экономических терминов. Это объясняется растущим интересов читателей к экономической стороне жизни сегодняшнего общества: в центре внимания широкой аудитории находятся вопросы роста цен, уровня зарплаты, инфляция, безработица. Экономический язык стал частью дискурса политиков. XXI век – это время финансовых и экономических потрясений, и поэтому одним из распространенных терминов стал термин экономический кризис. Как он переводится в текстах? Приведем следующий пример. Конструкция на азербайджанском языке: «*İqtisadi böhran dövlədən operativ qərarlar verməsini tələb edir*» переводится на русский язык следующим образом: «*Экономический кризис требует от государства оперативных решений*». В данном случае термин «экономический кризис» сохраняет своё значение в обеих языках, но переводчик должен учитывать, как этот термин может восприниматься на разных временных срезах, в разных языках и странах, в разных контекстах.

Экономический кризис является негативным фактором, влияющим на все сферы жизни страны. На современном этапе развития экономика многих стран мира находится в состоянии упадка, поэтому стало актуальным вместо слова кризис, который обозначает сложную ситуацию в экономике, характеризующуюся значительным спадом производства, ростом безработицы, банкротствами и снижением жизненного уровня населения, употребление определенных эвфемизмов.

В языке российских СМИ слово *кризис* часто заменяется словом *рецессия* (англ. recession) – временный спад производства или замедление темпов его роста. Лексема *рецессия* воспринимается носителями языка как лексема с нейтральной коннотацией; она обладает семантической неопределенностью, смягчая негативную оценку денотата лексемы *кризис*. У носителей принимающего языка отсутствуют ассоциации с данной лексемой и ее внутренней формой. Использование эвфемизма *рецессия* подчеркивает момент ожидания улучшения состояния экономики [8, с.83]. В данном предложении уместно было бы употребить термин *экономическая рецессия.*

В английском языке эвфемистические замены слова *кризис* – это номинации *a slowdown* (замедление) и *slow economic growth* (медленный экономический рост), опирающиеся на скорость протекания экономического процесса, который может ускориться. Одной из стратегий перевода является конкретизация, или дифференциация, при которой лексическая единица с более широкой семантикой в исходном языке заменяется на единицу с более узкой семантикой в целевом языке.

В качестве примера приведем русский текст: «*В условиях политической нестабильности правительство должно действовать решительно*» и азербайджанский перевод: «*Siyasi qeyri-sabitlik şəraitində hökumət qəti addımlar atmalıdır*» («*В условиях политической нестабильности правительство должно предпринять решительные шаги*»). Здесь выражение в исходном тексте *действовать решительно* указывает на обобщен-

ную характеристику действий(уверенность, настойчивость), в то время как в целевом тексте в выражении *предпринять решительные шаги* делается акцент на конкретных действиях или решениях.

Заключение: Перевод общественно-политических статей требует от переводчика внимательности к деталям и глубокого понимания контекста. Успешный перевод должен сохранять лексическую точность, что позволяет целевой аудитории полностью воспринять смысл и намерения автора.

Литература

1.Алексеева И. С. Введение в переводоведение: учеб. пособие для филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений. СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Академия, 2004. 352 с.

2.Витренко Г.А. О «стратегии перевода» // Вестник МГЛУ. 2008. Вып. 536: Сопоставительная лингвистика и вопросы перевода. С. 3 –17.

3.Козловская Е.С., Кобылко Я., Медведев Е.Ю. Смыслоформирующая функция контекста в публицистических текстах// Вестник РУДН. Серия: ЛИНГВИСТИКА. 2019. Т. 23. № 1. С. 165–184.

4. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лигвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. М.: Высш. шк., 1990. 253 с.

5.Маслова В.А. Политический дискурс: языковые игры или игры в слова? //Политическая лингвистика. Екатеринбург, 2008. С. 43-48.

6.Основные понятия переводоведения (отечественный опыт). Терминологический словарь-справочник / Отд. языкознания. Отв. редактор Раренко М.Б. М., 2010. 260 с. (Сер. Теория и история языкознания).

7.Сдобников В.В. Стратегия перевода: общее определение // Вестник ИГЛУ. 2011. № 1 (13). С. 165–172.

8. Фефелова Е. А. Эвфемизмы тематической группы «Экономический кризис»// ФИЛОLOGOS, 1 (56), Елец, Елецкий государственный университет им. И. А Бунина., 2023. С 82-87.

9. Художественный перевод: Терминологический словарь-справочник / РАН. ИНИОН. Центр гуманит. науч.- информ. исслед. отд. языкознания, отд. литературоведения. Отв. ред. и сост. Раренко М.Б., М., 2014. 379 с. (Сер. Теория и история языкознания).

Karimova Samaya Alifkhan qizi
Baku Slavic University
samaya_kerimova@mail.ru
https://orcid.org/0009-0001-4437-1546

Features and strategies of translating journalistic texts of socio-political content

Summary

This article examines the features and strategies involved in translating journalistic texts, which require consideration of their genre and stylistic specificity. The author addresses the key aspects of translation work with journalistic texts of socio-political content. The article offers general recommendations regarding the translation of various lexical, syntactic, and stylistic units that may pose challenges during the translation process.

Key words: translation, translation strategy, context, connotation, journalistic text, genre-specific features, terminology

Kərimova Səmayyə Əlifxan qızı
Bakı Slavyan Universiteti
samaya_kerimova@mail.ru
https://orcid.org/0009-0001-4437-1546

İctimai-siyasi məzmunlu publisistik mətnlərin tərcüməsinin xüsusiyyətləri və strategiyaları

Xülasə

Bu məqalədə janr və üslub xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, publisistik mətnlərin tərcüməsi zamanı tətbiq olunan xüsusiyyətlər və strategiyalar araşdırılır. Müəllif ictimai-siyasi məzmunlu publisistik mətnlərlə işləyərkən tərcümə fəaliyyətinin əsas aspektlərinə toxunur. Məqalədə tərcümə prosesində çətinlik yarada biləcək müxtəlif leksik, sintaktik və üslubu vahidlərin tərcüməsinə dair ümumi tövsiyələr təqdim olunur.

Açar sözlər: tərcümə, tərcümə strategiyası, kontekst, konnotasiya, publisistik mətn, janra məxsus xüsusiyyətlər, terminlər.

Rəyçi: dos. S.T.Əmirbəyova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-32-35

Baxşəliyeva Əfsanə Əbülfəz qızı
ADU Baş müəllim
afsana.baxsaliyeva@bk.ru
https://orcid.org/0009-0002-3921-4180

PROSODIK ÜNSÜRLƏRIN CÜMLƏNIN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSINDƏ ROLUNA DAIR

XÜLASƏ: Məqalədə dil sisteminin yaruslarından biri kimi suprasintaktik və ya aktual təbəqə bəhs edilir.Aktual üzvlənmə bu təbəqənin bir hissəsi kimi araşdırılır.Tema və rema söyləmin iki tərkib hissəsidir və bunlardan ikincisi, yəni rema kommunikasiya nüvəsi,yeni informasiya mənbəyidir.Yeni məlumatın düzgün çatdırılmasında intonasiya və məntiqi vurğu xüsusi əhəmiyyət daşıyırlar.Prosodik ünsürlərin məcmusu intonasiyanı təşkil edir.Sintaqmlar intonasiya ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır.Onlar bir tərəfdən intonasiyanın məhsulu, digər tərəfdən isə onun tənzim edicileridir.

Açar sözlər:aktual üzvlənmə, inversiya, tema, rema,tələffüz, sintaqmatik

GİRİŞ:Məlumdur ki, dil sistemdir və bu sisteminyaruslarından biri də suprasintaktik və ya aktual təbəqədir. Aktual üzvlənmə bu təbəqəyə daxildir. Bu mənada sistem və "aktual üzvlənmə" anlayışları bir-birinə çox yaxındır. Aktual üzvlənmə dilin mənaəlaqə və münasibətlərini nizama salır. Onu tənzim edir. Sözlərin yeri nitq prosesində dəyişir, inversiya olunur. İnversiya isə intonasiya ilə müşayiət olunur. Aktual üzvlənmə məna fərqləndiricilik xüsusiyyətinə görə cümlənin tema və remaya ayrılmasıdır.Tema cümlənin çıxış nöqtəsi kimi cümlənin əvvəlində, rema isə fikir ifadəsinin əsas məqsədini-"yeni"ni bildirməklə sonra işlənir.Bu hal cümlənin komponentlərinin belə bir ardıcıllıqla düzülüşü fikrin məntiqi ifadəsinə xidmət edir.

Autumn, brings with it\the,harvest-time when\ the\' crops are 'gathered, in\ and the 'fruitis 'picked in the, orchards.

ƏSAS HİSSƏ: Aktual üzvlənmə problemi müasir dilçilik elminin çətin, mürəkkəb və az öyrənilmiş sahələrindən biridir."Aktual üzvlənmə" termini "aktualnim" (məna,fikir) və"üzvlənmə" sözlərinin ifadə etdiyi anlayışlardan ibarətdir.Bu linqvstik terminoloji ifadəilk dəfə çex dilçisi V.Matezius tərəfindən işlədilmişdir.

Müasir dilçilikdə "cümlənin aktual üzvlənməsi" terminə sinonim kimi,"semantik üzvlənmə","kommunikativ üzvlənmə"," kontekstual üzvlənmə"," cümlənin funksional perpektivi"," cümlənin aktual perspektivi" terminləri də işlədilir.

Aktual üzvlənmənin mahiyyətindən bəhs edən mütəxəsislər onun cümlənin söyləm funksiyasının mühüm göstəricisi,"siqnalçı"sı olduğunu qeyd edirlər."Söyləm" aktual üzvlənmədə işlənən əsas terminlərdən biridir.İngilis dilində bu termin "statement", Azərbaycan dilçiliyində isə "söyləm","deyim" şəklində işlədilir.Söyləm dil sisteminin müstəqil səviyyəsidir. Bu vahid cümlədən ibarət deyildir, amma cümlənin komponentlərinin qruplaşmasından yaranır. Söyləmin struktur təşkili superseqment vasitələrin, intonasiya və söz sırasının köməyilə əmələ gəlir[1,s.30].

Çex dilçisi V.Matezius aktual üzvlənmə problemini linqvstik zəminə qaldırmışdır.O söyləmin kommunikativ funksiyasını ön plana çəkməklə aktual üzvlənmə barədə müasir təlimin yaradıcısı kimi şöhrət tapmışdır.V.Matezius aktual üzvlənmənin dil hadisəsi olduğunu sübut etməklə, cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə söyləmin aktual üzvlənməsinin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etmiş onların bir çox hallarda qarşı qarşıya durduğunu izah etmişdir.

Aktual üzvlənmənin əsas vahidləri tema və remadan ibarətdir.("tema"-məlumat,"rema"-predikat deməkdir.)Tema və remanın mühüm əlamətləri intonasiyavə söz sırasıdır.Tema əvvəl, rema isə sonra işlənir, temada ton yüksəlir, remada zəifləyir, lakin rema məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur.Hər bir kommunikativ vahid-cümlə-söyləm adətən iki hissədən-tema və remadan ibarət olur.Tema söhbətin predmetini, danışan və dinləyən üçün "məlum olan"ı, rema isə "yeni"ni bildirir.Şübhəsiz, cümlənin işlədilməsində məqsəd tema deyil, məqsəd həmin temadan istifadə edərək "yeni"ni bildirmək, yeni məlumat verməkdir.Yeni məlumat rema vasitəsilə ötürülür.Buna görə də rema cümlənin nüvəsini təşkil edir.Cümlənin qurulmasında danışanın məqsədi həlledici amil olduğundan aktual üzvlənmə sırf qrammatik hadisə deyil, məntiqi-qrammatik hadisədir.Beləliklə, tema və rema söyləmin iki tərkib hissəsidir və bunlardan ikincisi, yəni rema kommunikasiya nüvəsi,yeni informasiya mənbəyidir.

At, nights\ the 'streets are 'lit by elec, tricity| or in,some, districts| by, gas| you can 'see the 'lamp-posts and 'standarts\ on the, pavements\ and on the,"islands"\ in the 'middle of the,road.

Aktual üzvlənmə cümlənin qrammatik üzvlənməsi əsasında yaranır.Təbiidir ki, buna görə dəonun komponentlərinin bu və ya digər nisbəti, onların tərkibi və söyləmdəki funksiyaları müvafiq sintaktik konstruksiya quruluşu ilə kommunikativ- sintaktik səviyyədə cümlə kimi çıxış edir.

Aktual üzvlənmə cümlə və mətnin informasiya vermə aktıdır.Bu cəhət onun dil və nitq vahidi kimi oynadığı rolu təsdiqləyir.Aktual üzvlənmənin mahiyyətindən bəhs edən mütəxəsislər onun cümlənin söyləm funksiyasının

mühüm göstəricisi, "siqnalçı"sı olduğunu qeyd edirlər.Söyləmin struktur təşkili superqement vasitələrin intonasiya və söz sırasının köməyilə əmələ gəlir.Aktual üzvlənmə məna fərqləndiricilik xüsusiyyətinə görə cümlənin tema və remaya ayrılmasıdır.Məna üzvlənməsində sözlər deyil, "tema" və "rema"nın tərkibinə daxil olan söz qrupları qabarıqlaşdırılır, cümlənin məna üzvlənməsində isə "söz sırası" ifadəsinin öz-özlüyündə bir qədər şərti xarakter daşıdığı məlum olur.Məlumdur ki, dil sistemdir və bu sistemin yaruslarından biri də supersintaktik (aktual)təbəqədir. Aktual üzvlənmə bu təbəqəyə daxildir. Bu mənada "sistem" və "aktual üzvlənmə" anlayışları bir-birinə çox yaxındır.

Cümlənin qrammatik (formal) üzvlənməsi ilə aktual üzvlənməsi fərqlidir.Qrammatik üzvlənmə dedikdə, cümlənin məlum beş üzvə-mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin və zərfliyə ayrılması, aktual üzvlənməsi dedikdə isə cümlənin tema və remaya ayrılması aktual üzvlənmə müşahidə olunmur.The weather was cold.-cümlələrdə məntiqi vurğuyoxdur və bu cür cümlələr tema və remaya ayrılmır. Bunlar adi təsviri cümlələrdir və "yeni"ni bildirir.Aktual üzvlənmə nəzəriyyəsinə görə, tema və remaya ayrılan cümlələr üzvlənən,tema və remaya ayrılmayan cümlələr üzvlənməyən cümlələr adlandırılır.Dildə elə cümlələr var ki orada aktual üzvlənmənin tərkib ünsürlərindən ancaq biri işlənir.

Məsələn: Winter comes.-cümləsində ancaq yeni məlumat, rema var, tema yoxdur. Danışıq dilində aktuallaşma yazı dilindən daha zəngindir.Burada aktuallaşma, əsasən intonasiyaya, vurğuya, danışıq tempinə, tona və s. əsasən olur.Yazı dilində isə aktuallaşma formal əlamətlər, söz sırası və s.əsasında olur. Prof.K.Abdullayev bunları belə təsnif edir:

1.Söz sırası vasitəsilə aktuallaşma

2.Formal-qrammatik vasitələrin köməyilə aktuallaşma

3.Prosodik aktuallaşma

İngilis dilində tema və remanın aşağıdakı əsas formal əlamətləri vardır:

1.Söz sırası, yəni temanın əvvəl, remanın sonra gəlməsi

2.İntonasiya göstərciləri; temada tonun yüksəlməsi, remaya isə dinamik vurğunun(məntiqi vurğu)düşməsi[2, s. 32].

Aktual üzvlənmədə tema-rema münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsində prosodik vasitələrin rolu az deyildir. Bunlara intonasiya, ton, intensivlik, vurğu sistemi, fasilə, eləcə də söyləmin tempi daxildir.Əgər cümlənin kommunikativ üzvlənməsi baxımından remanı təyin edən sintaktik və leksik-qrammatik vasitələr müəyyən dərəcədə işlədilirsə, intonasiya və məntiqi vurğu şifahi nitqdə yeni məlumatı düzgün çatdırmaq üçün ən əlverişl üsul sayılır [8, s.100].

Yeni məlumatın intonasiya bölgüsü onu bildirən sözün, məntiqi vurğulu olması ilə müəyyənləşdirilir.Buna görə də məntiqi vurğu ingilis dilində remanın əsas göstəricilərindən biridir.Məntiqi vurğunun, yaxud rema vurğusunun yeni məlumatın vasitəsi kimi ümumi intonasiya quruluşunda sintaqma daxilində öyrənilməsi daha məqsədəuyğundur.Mübtəda rema olduqda cümlədə tutduğu mövqeyindən asılı olmayaraq, aksent nüvəsi üzərinə düşür [9, s. 96].

Bu zaman mübtəda-remanın intonasiya xüsusiyyəti fraza vurğusu və alçalan terminal tonla səciyyələnir, yəni intonasiyanın rema üzərində yüksəldilməsi sintaqmanın dinamik quruluşu daxilində formalaşır, rema vurğusu ilə seçilən vahid digər vahidləri öz ətrafında birləşdirir.Məsələn , William Wordsmith is my favourite English poet.

Tələffüz və ya oxunuş zamanı remanın ayırd olunmasında fasilənin də xüsusi rolu vardır.Fasilə remadan əvvəl nisbətən qüvvətli, sonra isə zəif olur. İ.Z.Zinder yazır:"Sintaqmatik və ya cümlə vurğusu qəbul etmiş sözün vurğulu hecası həmin sintaqmda cümlə vurğusu qəbul etməyən sözlərin hecalarına nisbətən qüvvətli, yüksəkdən, ya alçaqdan və nisbətən uzun tələffüz ediləcək" [7,s.125].

Sintaqmatik vurğunun müxtəlif növləri vardır.

1.Sintaqmanın sonunda səsin tonu kəskin qalxır, vurğulu hecadan qabaqda başlayaraq, vurğu zonasında daha da yüksəlir. Məsələn;

Kim oxusa, yaxşıcavab verər.

2.Sintaqmada axırıncı heca vurğulu olarsa, səs kəskin qalxır, ikinci sintaqma yüksək, alçaq və ya eyni səviyyədən başlayabilər.

3.Sintaqmada fikir tamlığı ifadə olunduqda ton enir.

Sintaqmatik vurğu (əgər sintaqma cümlənin tərkibindədirsə) cümlə vurğusunun tərkib elementidir və ondan müəyyən dərəcədə zəifliyi ilə seçilir [3, s. 61].

İngilis dilində yeni məlumatın intonasiya bölgüsü onu bildirən sözün məntiqi vurğusu ingilis dilində remanın əsas göstəricilərindən biri dir[6, s. 15].

Tema ilə remanın müəyyənləşməsində məntiqi vurğunun xüsusi rolu vardır.

Bu mənada aktualüzvlənmədəməntiqivurğuya da toxunmaqlazımgəlir.Məsələn,

Aygün məktəbə müəllimə təyin olundu.-cümləsində semantika baxımından Aygün hərəkətin icraçısıdır, qrammatik təhlilə görə isə mübtədadır. Məntiqi vurğunun hansı sözün üzərində olması bu vəziyyəti dəyişmir. Ancaq aktual üzvlənmə baxımından məntiqi vurğu həmin sözün üzərinə düşdükdə o rema, məntiqi vurğu ilə deyilmədikdə isə temaolur.Bu vəziyyətdən irəli gələrək aktual üzvlənməni dilin hansı səviyyəsinə aid etməklə bağlı fikirlərdə də müxtəliflik var.

Kontrastiv vurğu cümlənin aktual üzvlənməsində, yəni remanın nəzərə çarpdırılmasında mühüm rol oynayır.

Əgər remacümlənin əvvəlində olarsa, məsələn "Jane has left London", buhalda "Jane" sözürematik vurğunun,"left" və "London" sözləri isə tematik vurğunun daşıyıcısı kimi çıxış edəcək.

Dilçilik ədəbiyyatında cümlə vurğusu anlayışı ilə bağlıritmik, ritmik-məntiqi, sintaqmatik, normal, emfatik, qeyri-emfatik, məntiqi, kontrastiv, tema-remavurğusu və s.kimi müxtəlif vurğu növləri fərqləndirilir.

Cümlə vurğusu anlayışı nıözündə daşıyan bu müxtəlif terminlərin işlənməsi onunla bağlıdır ki, cümlə vurğusundan bəhs edən dilçilər vurğuya müxtəlif baxımdan (ritmik, sintaqmatik, sintaktik) yanaşmışlar. Cümlə vurğusunuiki əsas prinsip üzrə təsnif etmək məqsədə uyğundur: fonetik vəfunksional [6, s. 81].

Fonetik prinsip üzrə cümlə vurğusunun artikulyator-akustik və persptiv tərəfini onun ifadə planını özündə birləşdirir.

Funksional prinsip isə cümlə vurğusunun məzmun planını-artikulyator-akustik və perseptiv təəssüratın yaratdığı obyektiv-modal və subyektiv -modal münasibətlərinin məna tərəfini özündə əks etdirir.

Fonetik baxımdan cümlə vurğusunun 3 növü vardır: ritmik vurğu, sintaqmatik və metrikvurğu.

Hər bir ritmik qrupun əsasını bir ritmik vurğu təşkil edir. Sözlə rnitq prosesində istənilən qaydada deyil,müəyyən qramamtik qanuna uyğunluq əsasında sıralanır və müəyyən sintaktik strukturda formalaşır [6, s. 64].

Müəyyən sintaktik strukturda vurğulu-vurğusuz sözləri bir aksent mərkəzdə birləşdirən onların qrammatik və fonetik birliyini təmin edən vurğu yaritmik vurğu deyilir.Məsələn, She remembered her doctor advice.

Vurğusuz sözlər cümlənin əvvəlində ortasında və sonunda gələ bilər. Cümlələrin və sintaqmaların əvvəlində gələn vurğusuz sözlər özündən sonra gələn vurğulu sözlə proklitik münasibətdə olur və ritmk qrupda birləşirlər [6, s. 63]. Məsələn,

We are at the 'English lesson now.

Sintaqmatik vurğu termini sintaqm anlayışı ilə bilavasitə bağlı olub, sintaqmın fonetik, sintaktik və semantik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən supra seqment bir ünsürdür.

Sintaqmı müəyyən edən əsas əlamət onun fonetik xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Sintaqmada bütün elementləri öz ətrafında birləşdirən söz fonetik cəhətdən xüsusilə nəzərə çatdırılır. Sintaqmın özəyini təşkil edən bu sözün üzərinə düşən vurğu, funksional cəhətdən digər sözləri öz ətrafında birləşdirərək, nitqin müəyyən parçasınısin taktik, semantik və fonetik baxımdan bir bütövə çevirir[4, s.41]. Sintaqmı sintaqmatik vurğusuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Sintaqmatikvurğu sintaqmada bilavasitə yeni fikriifadə edən, sintaqmın əsas mənasını özündə daşıyan sözün üzərinə düşür.

Sintaqm tərkibinə daxilolan sözlərin melodik səviyyəsini verən tonal ünsürlərin qovuşması onun melodik quruluşunu müəyyənedir. Sintaqmın ümumi fonundakı melodik tonal zirvəsin taqmatik mərkəz kimi qəbul edilir. Sintaqm daxilindəki sözlərdə tonun kritik nöqtələrinin bir-biri ilə əlaqəsi melodiya vasitəsilə realizə olunur[4, s.44].

Enən melodiyalı sintaqmların əksəriyyəti xüsusiləşmə və məzmun müstəqilliyi ifadə edir. Enənmelodiya tək sintaqmlı sual əvəzlikli xüsusi sual cümlələrində də işlənir. Çox sintaqmlı cümlələrdə enən melodiya tək sintaqmlı cümlələrdəki funksiyanı yerinə yetirir. Burada fərq yalnız ondadır ki, enən melodiya mürəkkəb bir fikriifadə edən çox sintaqmlı mürəkkəb strukturun kommunikativ istiqamətini sonuncu sintaqmda müəyyənləşdirir, bütün əvvəlki sintaqmlardakı fikri cəmləyərək yekunlaşdırır. Məsələn,

We noticed that the sea was not so calm than earlier in the morning.

Cümlədə vurğulu və vurğusuz sözlər əsas tonun daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu halda cümlə vurğusu melodiyanın bələdçisinə xidmət edir[6, s. 54].İntonasiya qrupunda vurğuların sayı az olarsa, o nitqiti templə, sözlər isə zəif formada tələffüz olunacaq. Məsələn, They are at the sinema now.

İntonasiyanın komponenti kimi tembr də cümlə vurğusu ilə sıx bağlıdır. Emosional vəziyyətin aydın, dəqiq ifadə edilməsində tembr cümlə vurğusu ilə birgə çıxış edir.Cümlə vurğusu səs tembrini əlvanlaşdırır, ona çalarlıq verir.

Beləliklə, cümlə vurğusu intonasiyanın digər komponentləri ilə bir başa və dolayı formada sıx bağlıdır. Cümlə daxilində ritm, melodiya, tembr, temp və fasilə cümlə vurğusuz əminində reallaşır və kommunikativ xarakter alır. Bu mənada cümlə vurğusuin tonasiyanın nüvə komponenti adlandırmaq olar.

Bəzi fonetistlər cümlə intonasiyasının təhlili haqqında danışarkən onu hissələrə bölərək, ən yaxşıhalda, belə bir hissənin qeyd olunması üçün istifadə edilən termin, nəfəs dərmək üçün fasilənin olmasını xarakterizə edən "nəfəs qrupu"-"breath group" terminini münasib hesab etmişlər. H.E.Palmer söz qrupları(tone groups)termini ilə ifadəedir. Belə qruplar bir qüvvətli vurğu ilə xarakterizə olunurlar [10, s. 124].

Mətn komponentlərinin aktual üzvlənməsi, yəni tema-rema əvəzlənməsi mətnin semantikasının öyrənilməsində böyük rola malikdir.Tema cümlələr arasında semantik bağlılıq yaradır, nəticədə bir cümlədə qeyri-müəyyən olan sonrakı cümlədə müəyyənləşir.Bu ardıcıllıqla hər bir cümlədə verilən yeni informasiya remanı təşkil edir.Bəzən aktual üzvlənmə cümlənin sintaktik üzvlənməsinin əksinə qurulur.Eyni sintaktik quruluşa malik olan cümlə kommunikasiya məqsədindən asılı olaraq, aktual üzvlənmə baxımından müxtəlif ola bilər.Bu məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılıdır.Aktual üzvlənmənin mahiyyəti ilə bağlı təhlildən belə bir nəticə çıxır ki, söyləmdəki paradiqmanın sayının müəyyənləşdirilməsi zamanı cümlənin leksik bütövlüyü deyil, ancaq sintaktik strukturu nəzərə alınmalıdır. Çünki bu cəhət fərdi xaakter daşıyır və aktual üzvlənmənin imkanlarını məhdudlaşdıra bilər.

Bəzən aktual üzvlənmə cümlənin sintaktik üzvlənməsinin əksinə qurulur.Eyni sintaktik quruluşa malik olan cümlə kommunikasiya məqsədindən asılı olaraq, aktual üzvlənmə baxımından müxtəlif ola bilər.Bu, məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılıdır.

Kommunikativ məqsədə xidmət edən cümlə iki hissədən-tema və remadan ibarət olur.Tema danışana, dinləyənə məlum olan informasiyadır.Tema söhbətin, verilən məlumatın predmetidir.Başqa sözlə, cümlədə nə haqqında söhbət gedirsə, o temadır.Cümlədə verilən yeni məlumat isə remadır.Eyni bir cümlədə rema müxtəlif yerdə ola bilər.Məsələn,

He shaved him'self(himself-rema)

'He shaved himself(he-rema)

He 'shaved himself(shaved-rema)

Söyləmlərdə remanı nişanlayan vasitələrə söz sırası, kontrastiv vurğu və intonasiya daxildir. Söz sırasını dəyişməklə eyni bir söz bir halda tema, digər halda isə rema ola bilər . Məsələn,

Alex should be first to receive her diploma.

The first to receive her diploma shoul be Alex

Birinci cümlədə "Alex" -tema, ikinci cümlədə isə remadır.

Where are we going today?-To watch teh football match.

Bu sual cümləsinə verilən cavabda rema "football match" birləşməsidir.

Burada rema intonasiya vasitəsilə nəzərə çarpdırılır.

Where are we going today?-We are 'going to' watch the 'football match.

Rema dedikdə müəyyən aksent-melodik xüsusiyyətlərə malik söyləmin elə hissəsi və ya söyləm nəzərdə tutulur ki, burada dinləyiciyə sadəcə olaraq hər hansı konkret məlumat, fakt və s deyil, modal və emosional xarakterli informasiya verilir.Rema yenini əhatə etsə də, bununla kifayətlənmir.Söyləmin rema hissəsi danışanın verdiyi məlumatda nəyi daha vacib saydığını, yəni dinləyicinin onu ən vacib hadisə, məlumat çatdırılmasına kömək edir.Bununla yanaşı, rema danışanın gerçəkliyə, öz nitqinin məzmununa, ünsiyyət şəraitinə müsahibinin fiziki və emosional vəziyyətinə münasibət bildirir.

Remadan fərqli olaraq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tema söyləmin aksent-melodik cəhətdən elə hissəsidir ki,burada dinləyiciyə əvvəlki söhbətdən və ya həyat təcrübəsindən məlum olan hər şey haqqında danışılır.

NƏTİCƏ: Tema və remanın hər bir cümlədə formal əlamətləri söz sırası və intonasiyasıdır.Ədəbi dil normalarına müvafiq qurulmuş sadə nəqli cümlələrdə adətən tema əvvəl, rema sonra işlənir; temadaton nisbətən yüksək olur, rema isə məntiqi vurğu ilə, nisbətən aşağı tonda tələffüz edilir.

Tema və remanı ayırd etmək üçün formal göstəriciləri də nəzərə almaq lazımdır[3, s. 50].

Aşağıdakılardır:

1.Söz sırası
2.İntonasiya vasitələri(temp, ritm, pauza)
3.Köməkçi vasitələr(ədat, işarə əvəzliyi və s)
4.Leksik təkrarlar
5.Monoloji nitqdə sual cümlələri

Aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, aktual üzvlənmədə prosodik vasitələrin-intonasiya, ton, intensivlik, vurğu sistemi, fasilə, tempinmühüm rolu vardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahisi

1. Abdullayev Ə.Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universitetinin nəşriyyatı,1998, 190 s.
2. Abdullayev M. K.Azərbaycan dili sintaksisininnəzəriproblemləri. Bakı: Maarif, 1998, 281 s.
3. Aslanov F.M. Alman və Azərbaycan dillərində cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsinin obyektiv və subyektiv təhlilinə dair.Azərbaycan Təhsil Nazirliyi.Ali məktəblərin Elmi əsərləri, 1979, s. 45-54
4. .Aslanov F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsinin prinsipləri.Bakı, Mütərcim 2005, 160 s.
5. .Aslanov F.Ə. Sintaqm fonetik bütöv kimi .//ADU-nun Elmi xəbərləri,2006,Nömrə 1, 40-45 s.
6. .Aslanov F.Ə. Söz birləşməsinin sintaqmdan fərqli xüsusiyyətlərinə dair // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2005.
7. Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., «Высшая школа», 1979, 312 с.
8. Плоткин В. Я. Очерк диохранической фонологии английского языки. М., «Высшая школа», 1976, 152 с.
9. Торсуев Г. П. Вопросы фонетической структуры слова(на материале английского языка) М., -Л, Изд-во Ан СССР 1962, 155 с.
10. Palmer H.E. English Intonation with systematic exercises, Cambridge, 1924.

Bakhshaliyeva Afsana Abulfaz qizi
AUL Senior Lecturer
afsana.baxsaliyeva@bk.ru
https://orcid.org/0009-0002-3921-4180

ON THE ROLE OF PROSODICIAL ELEMENTS IN THE ACTUAL MEMBERSHIP OF A SENTENCE

SUMMARY

The article deals with the suprasyntactic or actual layer as one of the layers of the language system. Actual articulation is studied as part of this layer. Theme and rheme are two components of speech, and the second of them, that is, rheme, is the communication core, a source of new information. Intonation and logical emphasis are of particular importance in the correct delivery of new information. The set of prosodic elements constitutes intonation. Syntagmas are connected with intonation by inseparable threads. On the one hand, they are the product of intonation, and on the other hand, they are its regulators.

Keywords: actual membership, inversion, theme, rheme, pronunciation, syntagmatic

Бахшалиева Афсана Абульфаз кызы
Старший преподаватель АУЯ
afsana.baxsaliyeva@bk.ru
https://orcid.org/0009-0002-3921-4180

О роли просодических элементов в фактическом составе предложения

Резюме

В статье рассматривается супрасинтаксический, или актуальный, слой как один из слоев языковой системы. Актуальная артикуляция изучается как часть этого слоя. Тема и рема — два компонента речи, причем второй из них, то есть рема, является ядром коммуникации, источником новой информации. Интонация и логическое ударение имеют особое значение для правильной передачи новой информации. Совокупность просодических элементов составляет интонацию. Синтагмы связаны с интонацией неразрывными нитями. С одной стороны, они являются продуктом интонации, а с другой — её регуляторами.

Ключевые слова:фактическое членство, инверсия, тема, рема, произношение, синтагматика

Rəyçi: İngilis dilinin fonetikası kafedrasının dosenti, f.f.d Qocayeva. X.Ə.

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-36-4

Nigar Çingiz Valiyeva
AUL, Professor, Doctor of Philology
E-mail: nigar_valiyeva@yahoo.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9809-7688

REALIA IN LANGUAGE AND CULTURE

Summary: One of the most actual, complex and controversial problems of modern linguistics, cultural studies, semiotics and philosophy is the degree and nature of the degree of interaction and connection between language and culture. The complexity of the problem is determined by its versatility, huge chronological scale, and large formal, structural and functional diversity of language and culture. Language and culture are relatively independent phenomena. Nevertheless, their ontological unity exists.It is an undeniable fact that the literary language is the carrier and expression of culture. The literary language, formed from the historical point of view of a nation, is a common, universal means of communication.In this era of globalization, when social and cultural relations between peoples increase, there is a need to find an analogue for the concepts that enter our lives. There is a need to express historical, social, political and economic events and related changes in society in new words and concepts.In modern times, the development of science and technology leads to the creation of new words and terms in a language or their introduction from another language. The article deals with the relationship between the concepts of language and culture, the relationship of language with culture, and the processes of borrowing words.This article is devoted to the study of development prospects and modern trends and developments in lexicology.The given article analyzes new trends and analyzes the research of realia.It should also be noted thatrealia are lexemes that denote objects or phenomena of material culture, ethno-national characteristics, customs, rituals, as well as historical facts or processes, and usually do not have lexical equivalents in other languages.Since realia do not have exact equivalents in another language, a special approach is required during the process of translation.

Key words:language, culture, intercultural communication, linguistic term, reali.

Introduction: It is an undeniable fact that the first achievement of man is language. Language is the greatest value of humanity. Language is the engine of progress. Language is the main force in expressing our thoughts and communicating with each other. There are many ideas in the world about the origin and formation of language.“Even in ancient times, people created various myths about the origin of language. In these myths, language was presented as a gift from God or a discovery of a sage. Ancient philosophers approach this issue from a certain position. In ancient philosophy, two opposing views on the origin of language were put forward.Some philosophers believed that language arose naturally by itself, spontaneously. Others thought that this concept was created by the method of specific conditioning of people”.It is absolutely true that “...just as there cannot be a society without language, without speech, without communication, so language could not have been created without society. The creation and development of language is closely connected with the history and development of society. Language is not an individual event, i.e. it was not created by one person.Language is a social phenomenon. This means that language was created, formed and developed not by individuals, but by society, a community of people. Language, which is the most important means of communication between people and is created in the process of labour and together with labour, is a means of thinking, expressing the soul of ideas.People cannot understand each other without language, without speech, without communication. Language is mutual understanding between people, in other words, the most important, the best, the most perfect means of communication” [Valiyeva, 2008: p.3].

One of the most pressing, complex and controversial issues of modern linguistics, cultural studies, semiotics and philosophy is the degree and nature of the interaction and connection between language and culture.The complexity of the problem is determined by its multifaceted nature, enormous chronological scale, and great formal, structural, and functional diversity of language and culture.N.F. Alefirenko correctly notes: “The connection between linguoculturology and cognitive linguistics allows us to penetrate one of the most private areas of culture - linguistic consciousness. Pragmalinguistics allows us to emphasize the ethno-cultural aspects of communication, psycholinguistics reveals universal and ethno-cultural mental mechanisms of speech production and perception, and encodes and decodes the ethno-cultural picture of the world; the elements of sociolinguistic analysis are subordinated to the understanding of social factors that influence the formation and development of linguistic identity and the formation of the national-cultural component in the semantic space of language”[Alefirenko, 2016:p.17]. When speaking about linguocultural concepts, S.G. Vorkachev focuses on the fact that the linguoconcept carries a “verbalized cultural meaning”, primarily on its “semantic unit of the “language” of culture”. Thus, the researcher shows its ethno-cultural relevance [Vorkachev, 2007: p.10].Language and culture are relatively independent phenomena. Nevertheless, their ontological unity exists. It is the meanings of linguistic signs that ensure this unity. TofigHajiyev quite rightly notes that “after a certain period of development, the literary language form of the national language emerges and becomes legalized, fixed in writing. This is prepared by historical, cultural-national conditions...”[Hajiyev, 1991: p.178]. It is an undeniable fact that literary language is the carrier and expression of culture. The literary language, formed from the historical perspective of the nation, is a common, universal means of communication.N.F. Alefirenko’s interesting ideas attract attention. One of them:“Culture is perhaps the most complex and comprehensive category in human history, comparable only to the general phenomenon of life. Culture is internally contradictory, because it carries two principles:a) “conservative” and b) “progressive” (“developing”) phases, which involve revision, re-evaluation, and often rejection of what was accepta-

ble in earlier periods.But culture is strong and alive because it has the ability to choose whether to return to previous experiences or to abandon them.Almost all researchers note that culture characterizes the life of an individual and a social group as a whole; it is a specific way of human existence; it has its own spatial and temporal boundaries; it is revealed through the peculiarities of human behavior, consciousness and activity, as well as through things, objects, works of art, tools, linguistic forms, symbols and signs.Therefore, it is not surprising that the concept of "culture" is both broad and polysemantic" [Alefirenko, 2016: p.34]. In every era, there is a need to express the historical-social, political-economic events and related changes in society with new words and concepts.In our era of globalization, as socio-cultural connections between people increase, there is a need to find a counterpoint to the concepts that have entered our lives.In modern times, the development of science and technology leads to the creation of new words and terms in the language or their introduction from other languages.It is absolutely true that word formation is the process of creating new words by taking advantage of existing forms and lexical units.All languages have different methods for carrying out the word formation process.N.Ch. Valiyeva correctly notes: "In the process of studying ways to enrich the basic vocabulary of the Azerbaijani literary language, the increasing process of acquisition, the characteristic features of our modern Azerbaijani society, the features of Azerbaijani culture, the essence of Azerbaijani cultural diplomacy, specific differences in national consciousness,... the current problems of cultural globalization, the great influence of the media on language change" are of relevance" [Valiyeva, 2015: p.155].Since ancient Turkic times, Turkic languages, which have rich and intensive word-creation capabilities, have been influenced by Arabic and Persian languages for a long time as a written and cultural language. However, it has not lost its functionality and word-forming properties...The Western world has achieved significant successes in the fields of science and technology, and discoveries and inventions, especially innovations in information technology, have created conditions for an intensive flow of new words from the West into Turkic languages.Sometimes these words were accepted as they were and used in the language, and sometimes new ones were created as a response to them" [Makhmudova, 2023:p.3-4].

Therefore, new words are constantly entering the language, or some words fall out of use for various reasons. Although these words are created through the internal capabilities of the language, borrowed words are often used to name concepts and ideas.Leo Weisgerber is considered the author of a very deep and finely developed concept of the linguistic picture of the world. His idea that the power of one's native language over a person is absolutely irresistible cannot be completely accepted.Without denying the influence of the linguistic picture of the world on thinking, it is necessary to note at the same time the superiority of the non-linguistic (non-verbal) way of cognition over linguistic cognition. In this case, it is not language that directs thoughts in one direction or another, but the object itself.It is not the linguistic picture of the world that ultimately determines a person's worldview, but the world itself, on the one hand, and a conceptual view of it that is independent of language, on the other.The study of the national conceptosphere has been particularly relevant in modern Azerbaijani linguistics in recent decades.However, there is no unity in the understanding of the concept among Azerbaijani linguists, which stems from the abstract nature of the phenomenon under consideration. A word or form can only arise in connection with a perceived element of reality.If an element of reality is not perceived in advance, or is not perceived at the same time as its name is given, a word cannot be created about it, and similarly, a word related to an element of reality that is not in memory or has been erased from memory cannot remain in the language. G.Ch. Makhmudova writes: "A word can only be created in connection with an element of perceived reality. The name given to reality is a linguistic construct in modern times. Cognitive processes have a more active position in word formation through syntactic and lexical-semantic methods"[Makhmudova, 2023: p.15]. As is known, the system of meanings of any language encompasses the results of human experience, that is, a person's knowledge of objectively existing reality. Language itself is a manifestation of real life. The system of linguistic meanings in any language reflects the entire external world surrounding a person, that is, it is connected with the practical experience of speakers of this language. To the extent that this experience is the same among groups speaking different languages, the meanings expressed in these languages are also the same, the precise meanings themselves, but the linguistic units that express these meanings are not the same. Because the reality surrounding linguistic communities has more similarities than differences, and the meanings of different languages overlap more than they differ. Another issue is that these meanings, elementary units of meaning, are combined, grouped, and expressed differently in different languages. This no longer concerns the level of content, but the level of expression of the language. In my opinion: "... the rapid growth of the influence of the English language is observed in the modern world, including in Azerbaijan, and this can be explained by at least two reasons. Firstly: there is a need for a universal means of communication, a common language for all humanity.Secondly: the advantages of the English language in meeting this need compared to other international languages. The problem of the literary language as a whole and the active lexical layer of the language in particular in modern Azerbaijani and English is a frequently studied area today. The development of a living language is the constant change and enrichment of various components that make up the main vocabulary of the language, especially sounds, words, word groups, plural expressions, as well as grammatical relations"[Valiyeva, 2015: p.157].When speaking about linguocultural concepts, S.G. Vorkachev focuses on the fact that the linguoconcept carries a "verbalized cultural meaning", primarily on its "semantic unit of the "language" of culture" [Vorkachev, 2007: p.10]. Thus, the researcher shows its ethno-cultural relevance.N.Ch. Valiyeva writes that "...in our modern era, the ways of enriching the vocabulary of the Azerbaijani literary language manifest themselves in various ways, for example, mass media, the Internet, television and radio broadcasts, socio-cultural factors. Mass media are the most widespread and comprehensive means of providing people with information. It is through these means that we become familiar with

events happening anywhere in the world, cultures, lifestyles, problems, etc. of different places in the shortest possible time and space"[Valiyeva, 2017: p.288].Intercultural communication is a new, reliable principle for building relationships on a global scale. Intercultural dialogue presupposes the existence of common, universal values. The Islamic religion, with its universal values, acts as a guarantor of cultural integration and communication. In a multicultural society, several cultures live and function side by side.

Let's not forget that the mass media, which are the basis for the spread of various cultures, especially Azerbaijani culture, to other countries, also play a major role.In the process of intercultural communication, speakers of different languages and cultures must know the linguistic terms available in the language in order to understand each other, and they must be familiar with the culture and history of the speaker, and in this context, realia play an exceptional role.It can be concluded that material and spiritual culture are the main sources of realia. Although in fact the world is the same for all people, each nation has its own worldview. The language of the people is its mirror. It reflects the worldview of a particular nation with maximum accuracy, but does not distort it, but absorbs it, and this leads to the formation of linguistic differences or realia.When teaching foreign languages, it is necessary to learn the realia, know them by heart, and explain them correctly.

The problem of the emergence and formation of realia in language is becoming increasingly relevant.To examine this issue, it is necessary to consider the world language landscape and linguistic universals.Only these issues affect the emergence, formation, and development of realia in the language of any people.Also on the agenda is the question of what factors determine the existence of realia in language. Many researchers have devoted their scientific works to the study of this problem.From the early 50s of the 20thcentury, linguists have begun to talk about realia as carriers of nationality. From the very beginning to the present day, there have been disagreements among linguists regarding the definition of the concept of "reali". This is due to the lack of a unanimous opinion in the works of linguists. The term "reali" in its modern sense was introduced into scientific use in 1952, and since then its semantics has been regularly supplemented with new content [Sobolev, 1952: p.281]. N.Ch. Valiyeva provided information about the Birmingham School in her "Explanatory Dictionary of Azerbaijani-English-Russian Communication Terms". She notes that "the Birmingham School studies the role of mass culture in society. One of the influential representatives of this school is G.S. Hall. In his and his successors' research, the role of mass media in the process of mutual cooperation between mass culture and various social structures (youth, colleagues, ethnic minorities, etc. subcultures) is thoroughly analyzed. However, the positive, integrative role of mass culture is particularly emphasized [Valiyeva, 2018: p.30].Considering realia from the perspective of regional studies, M.L. Weisburd interprets them as the events occurring in the sociocultural life of the country, in public organizations and institutions, customs and traditions, household items, names of historical figures, as well as facts that are different from each other and cannot be classified. Such an understanding of this linguistic phenomenon under study greatly expands the boundaries of realia and makes this layer of vocabulary enormous [Vaysburd, 1972: p.98]. Y.V. Breus defines these types of words as follows: "Realia are the concepts related to the life, lifestyle, customs, traditions, history, material and spiritual culture of a certain people"[Breus, 2000: p. 95]. V.S. Vinogradov considers that "... this does not happen by chance, because knowledge is recorded in verbal form in concepts that have a form of existence"[Vinoqradov, 2001: p.37]. L.S. Barkhudarov calls realia the words that "express objects, concepts and situations that do not exist in the practical experience of people speaking another language"[Barkhudarov, 1975: p.95]. Here it only includes words denoting various types of objects of material and spiritual culture characteristic of a particular people. It is necessary to take into account T.A. Kazakova's definition of realia: "Realiis the naming of national-cultural objects that are characteristic of the source culture and are little or not known at all to the translating culture"[Kazakova, 2001: p.72]. A.D. Schweitzer, in his work "Theory of Translation", explains the definition of realia in this way: "realia are the objects or events related to history, culture, economics, and everyday life"[Schweitzer, 1973: p.250]. V.N. Komissarov notes in his work "A Manual of Translation from English into Russian": "Today, a practical translator most often has to resort to such methods when he encounters some newly formed words in the source text or when he deals with the names of objects or events (so-called "realia") that are unknown to the translation community"[Komissarov, 1990: p.16].

Let us turn to the dictionary definition of the term "reali", because without it the analysis of the cognitive properties of realia would not be complete. In the modern explanatory dictionary, edited by T.F. Yefremova, realia denotethe objects or phenomena of material culture, ethno-national features, customs, rituals, as well as historical facts or processes that usually do not have lexical equivalents in other languages [Yefremova, 2000]. According to the dictionary of linguistic terms, just as "realia are the objects of material culture, in classical grammar they are the various factors studied by foreign linguistics, for example, the state structure of a certain country, the history and culture of this people, and the language contacts carried out by the speakers of a certain language..." [Akhmanova, 2004: p.381]. In some cases, the term "realia" is confused with the term "realities. S.A.Sadygova explained the term "realities" in her "Explanatory Dictionary of Social and Political Terms". In her opinion: "Realities - what exists in reality. In dialectical materialism, the term "realism" is used in two senses:1) In the sum of the various types of objective realism itself; 2) All that exists, the material world and all its ideal products. The criterion of realities is the sum of objects, processes, events, facts, actions, etc."[Sadygova, 2023: p.240]. Thus, "realities" is a socio-political term.Reali is a linguistic term related to culture and history.Undoubtedly, "the current development of terminology is under the direct influence of the paradigm shift in the linguistic plane, revealing the cognitive function of terms.The term "cognitive function" is defined as the verbalization of a specific concept, the long-term result of understanding the essence of objects and phenomena of ob-

jective reality and the inner world of a person.Currently, the term is described as the result of a discourse that realizes cognition in a cognitive sense. In this process, the term represents the result of a long-term convergence of the adequacy of specific knowledge". Therefore, in the cognitive terminology paradigm, a term is understood as an information-cognitive structure that concentrates specific knowledge in the process of scientific communication and professional-scientific activity....The term becomes a tool of understanding by reinforcing the received information in its own content.

As mentioned above, the question of the status of the term "reali" is often raised in works on the basics of translation, especially when translating non-equivalent lexicon.This can be explained by the fact that in order to celebrate the unique elements and events of a culture, an equivalent is needed that reflects the originality and uniqueness of a particular event. Another culture serves as such a "mirror".During the comparison, culturally significant concepts that constitute the specificity of each of the languages and cultures being compared, both existing and non-existing, are revealed.Summarizing the above definitions of realia, we can conclude that realia include all linguistic units of a foreign language that express specific elements of a foreign language and do not have equivalents in the translated language.Based on this knowledge, we have tried to classify realia.In our opinion, realia are lexemes that denote objects or phenomena of material culture, ethno-national characteristics, customs, rituals, as well as historical facts or processes, and usually do not have lexical equivalents in other languages.There is an opinion among linguists that when words included in the vocabulary of a foreign language are repeated many times, they lose their status and become borrowed words. In order for reali to lose its status, it must lose its distinguishing feature from other words, namely its national colour.In this case, this statement can be attributed to realia that are widespread on an international scale - international realia.International realia include the names of national dishes, national cultural objects, monetary units, such as "dollar" and "euro", which circulate throughout the world without losing their specific colour, as well as realia related to state structure.However, realia that become borrowed words do not lose their national identity, for example, there are words such as "manager, broker, coordinator, logistician, stand-up comedian, like" that are widely used all over the world and used daily in modern Azerbaijani language.When we use these words, we feel a "Western" flavour.So, when the process of assimilation occurs, many realia retain their national identity, that is, their national-cultural specificity.Some linguists identify realia and proper nouns by comparing similar categories of words. V.S. Vinogradov and M.L. Weisburd include proper nouns in the category of realia. S. Vlahov and S. Florin consider reali to be an equivalentless lexical class.They argue that the names of holidays and fairy-tale creatures can be considered both realia and proper names in the different circumstances. S. Vlahov and S. Florin propose to divide such words into one group or another, taking into account the rules of spelling. In their opinion, fairy-tale characters, such as "ДедМороз", including "Santa Claus", "Şaxta baba" should be classified as proper nouns, for example, "fir tree" - "şam ağacı", a Christmas tree toy, and "Santa Claus" - "Şaxta baba" are realia.However, it should be noted that such spelling rules have not been established. Various dictionaries of languages with different systems offer diverse spelling options for these types of proper names.The present research work has shown that the boundaries between some proper names and realia are not clear.However, proper names differ from realia and other lexical layers by their nature.Generally, when such lexical units are transferred to another language, their original pronunciation is preserved.This is due to the specific semantic structure of the proper name.During the analysis, it became clear that the distinction between the concepts of "linguistic term" and "reali" can be considered as one of the tasks of the systematic description and classification of linguistic units denoting national objects and concepts (natural facts, artifacts, mental facts).Its solution is of theoretical importance for such areas of linguistics as special terminology, sociolinguistics, and translation theories (translation of reali, problems of professional words and dialectisms, compensation for gaps in the language, and problems of preserving national colour).The study of this problem is of real practical importance both for the study of specific terminological fields, as well as for the creation of a special type of bilingual linguocultural dictionaries, the purpose of which is to decipher the meaning of such lexical units and promote the study of a foreign language in connection with traditional national culture.It should be noted that in the case of the widespread spread of events and objects defined by realia in the culture of other peoples, cases of their transformation into borrowed words are also observed.Realia that are widespread internationally and entrenched in various cultures are also widely used as terms.However, even in this case, realia are distinguished from the terms primarily by their national historical connotation, as well as their scope of application.Realia are the words that belong to the people and society that created them, related to the worldview of a given people.Whereas the terms are artificially created to name objects[Chernov, 1978: p.51].U. Weinreich believed that realia can be classified as loanwords when they are used in a certain language. In this case, it is enough for a word to be used once to be considered a loanword [Weinreich, 1972: p.43-46].

Conclusion: It should be noted that the boundaries of realia are not strictly defined. First of all, in addition to giving a precise definition of reali, it is necessary to determine the reason for their emergence in language. Many linguists give definitions of this phenomenon.Linguists call words related to culture in different ways. Some authors call such words "culturonyms". However, we distinguish "culturonyms" from "realia".There are quite a few lexical units that can be classified as both "realia" and "terms". Some linguists have used the concept of "term" and "reali" in their works. However, these concepts should not be confused.The terms belong to several linguistic units that have exact equivalents in the target language. Basically, the terms are devoid of national colour. Realia belong to the class of vocabulary without equivalents.Realia belong to the people in whose language they were formed, while the term is the achievement of all humanity.Realia, unlike terms, penetrate other languages, most often through fiction or through

mass media channels, regardless of the degree of familiarity of a particular person with the phenomenon or topic they express. Realia is more commonly associated with fiction and newspaper journalism. Sometimes reali serves as a term when used in scientific texts.Despite the existence of the Sapir-Whorf hypothesis, the main premise of which is the impossibility of realia's translation from one language to another due to the different worldviews of different peoples, we can refute it based on facts. The main fact is the existence of translation studies as a scientific discipline. Within its framework, it is the use of certain techniques and methods that help translators accurately and adequately convey certain idioms or realia existing in a foreign language from the source language to the target language.Realia are often not included in the receptive vocabulary of speakers of another culture and another language. One of the many tasks that a translator solves during the translation process is the correct selection of expressive and stylistic means of the language in order to convey not only the objective meaning of the realia expressed by the verbal means of the original language, but also its national and cultural specificity, and in general, for the translation of non-equivalent lexicon.Due to intensive interaction at the international level, many historical facts and events are not perceived as realia specific to a definite people or cultural community. Realia are the objects used as visual aids.Realia are very practical and it makes sense to learn them as soon as possible because realia are lexical units that name rare objects and events that are characteristic of the everyday life, culture, and socio-historical development of a particular people and are alien to other peoples, that is, they are a verbal expression of the specific characteristics of national cultures.

References:

1. Hacıyev, T.İ. Milli ədəbi dil və onu törədən faktorlar. Azərbaycanədəbidilitarixi. – Bakı: Elm, – 1991. – 283 s.
2. Mahmudova, Q.Ç. Müasirtürkdillərindəsözyaradıcılığı.Elmlərdok.e.d.a.ü.t.ed. dis-nınavtoreferatı, – Bakı, – 2023. – 53s.
3. Sadıqova, S.A. Azərbaycan terminoqrafiyasının konseptual əsasları. – Bakı: "Optimist" MMC çap mərkəzi, – 2023. – 704 s.
4. Vəliyeva, N.Ç. Müxtəlifsistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili. Dərs vəsaiti, – Bakı: Avropa, – 2008. – 862 s.(54 ç.v.)
5. Valiyeva, N.Ch. The relationship of the language and culture.vol.XLVIII, nr.3, EdituraUniversitaşii din Bucureşti, – 2012.– p.215-223.
6. Valiyeva, N.Ch.Synergetics of the language, national consciousness and culture. http://scientific.thomsonreuters.com/imgblast/JCRFullCovlist-2014.pdf. Canadian Center of Science and Education, International Journal of English Linguistics, ISSN 1923-869X (Print), ISSN 1923-8703 (Online), Vol.5, No.3, – June 2015. – p.154-164.
7. Vəliyeva, N.Ç. Qloballaşandünyada multikulturalizm şəraitindədilininkişafı. – Bakı: Avropa, – 2017. – 482 s.
8. Vəliyeva, N.Ç. İzahlıAzərbaycanca-İngiliscə-RuscaKommunikasiyaTerminlərLüğəti. – Bakı: Vətənoğlu, – 2018. – 352 s.
9. Алефиренко, Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. – М.: Флинта. – 2016. – 362 с.
10. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Едиториал УРСС, – 2004. –576 с.
11. Бархударов, Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: ИМО, – 1975. – 240 с.
12. Бреус, Е.В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский: Учебное пособие. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во УРАО, – 2000. – 208 с.
13. Вайнрайх, У. Одноязычие и многоязычие. О совместимости генеалогического родства и конвергентного развития. В кн.: Новое в лингвистике, вып. VI. – 1972. –с.43-46
14. **Вайсбурд М.Л**. Реалии как элемент страноведения. // РЯзР. № 3. – 1972. – с. 98-100.
15. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М.:Изд. Московского Университета, – 2001. – 224 с.
16. Воркачев,С.Г. Лингвокультурный концепт: типология и области бытования. – Волгоград: ВолГУ. – 2007. – 400 с.
17. Ефремова, Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. В 2 томах. – Т.2: П-Я. – М.: Русский язык,– 2000. – 1088 с.
18. Казакова, Т.А. Практические основы перевода. – М.: СПб.: Изд. Союз, – 2001. – 178 с.
19. Комиссаров, В.Н., Коралова А.Л. Практикум по переводу с английского языка на русский. A Manual of translation from English into Russian. – М.:Высшаяшкола. – 1990. – 128 с.
20. Соболев, Л.Н. Пособие по переводу с русского языка на французский. – М.: Изд. Литературы на инностр. яз., – 1952. – 402 с.
21. Чернов, М.Ф. Изучения тюркской фразеологии в работах советских тюркологов. Советская тюркология. Баку, 1978, № 1, с.85-95.
22. Швейцер, А.Д. Перевод и лингвистика (Газетно-информационный и военно-публицистический перевод). – М.: Воениздат, – 1973. – 280 с.

Nigar Valiyeva,

АУЯ, Профессор, Доктор наук

E-mail: nigar_valiyeva@yahoo.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9809-7688

Реалии в языке и культуре

Резюме

Одной из наиболее актуальных, сложных и противоречивых проблем современного языкознания, культурологии, семиотики и философии является степень и характер степени взаимодействия и связи языка и культуры. Сложность проблемы определяется ее многогранностью, огромным хронологическим масштабом, большим формальным, структурным и функциональным разнообразием языка и культуры.Язык и культура - относительно независимые явления. Тем не менее, их онтологическое единство существует.Неоспорим тот факт, что литературный язык является носителем и выражением культуры. Литературный язык, сложившийся с исторической точки зрения нации, является общим, универсальным средством общения.В нашу эпоху глобализации, когда социальные и культурные отношения между людьми возрастают, возникает необходимость найти аналог концепциям, которые входят в нашу жизнь. Возникает необходимость выразить новыми словами и понятиями историко-социальные, политико-экономические события и связанные с ними изменения в обществе. В современное время развитие науки и техники приводит к созданию новых слов и терминов в языке или привнесению их из другого языка.В статье речь идет о соотношении понятий язык и культура, взаимосвязи языка с культурой, о процессах заимствований слов.Данная статья посвящена исследованию перспектив развития и современных тенденций и разработок в лексикологии. В данной статье анализируются новые тенденции и анализируются исследования реалий. Следует также отметить, что реалии - это лексемы, обозначающие предметы или явления материальной культуры, этно-национальные особенности, обычаи, обряды, а также исторические факты или процессы, и обычно не имеющие лексических эквивалентов в других

языках. Поскольку реалии не имеют точных эквивалентов в другом языке, требуется особый подход при их переводе.

Ключевыеслова:язык, культура, межкультурная коммуникация, лингвистический термин, реалия.

Nigar Valiyeva,
ADU, Professor, fed
E-mail: nigar_valiyeva@yahoo.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9809-7688

Dildə və mədəniyyətdə realilər

Xülasə

Müasirdilçilik, mədəniyyətşünaslıq, semiotikavə fəlsəfənin ənaktual, mürəkkəbvə mübahisəli problemlərindən biri dilvə mədəniyyətin qarşılıqlı təsirvə əlaqə dərəcəsinin dərəcəsi və xarakteridir. Problemin mürəkkəbliyi onun çox şaxəliliyi, nəhəng xronoloji miqyası, dilvə mədəniyyətin böyük formal, struktur və funksional müxtəlifliyi ilə müəyyən edilir.Dilvə mədəniyyət nisbətən müstəqil hadisələrdir. Buna baxmayaraq, onların ontoloji birliyi mövcuddur. Danılmaz faktdır ki, ədəbi dil mədəniyyətin daşıyıcısı və ifadəsidir. Bir xalqın tarixi nöqteyi-nəzərindən formalaşan ədəbi dil ümumi, universal ünsiyyət vasitəsidir. İnsanlar arasında sosial-mədəni əlaqələrin artdığı bu qloballaşma dövründə həyatımıza daxil olan məfhumlara analoq tapmağa ehtiyac var. Cəmiyyətdə baş verən tarixi, sosial, siyasi və iqtisadi hadisələri və bununla bağlı dəyişiklikləri yeni söz və anlayışlarla ifadə etməyə ehtiyac mövcuddur. Müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı dildə yeni söz və terminlərin yaranmasına və ya onların başqa dildən daxil olmasına gətirib çıxarır. Məqalədə dil və mədəniyyət anlayışları arasındakı əlaqə, dilin mədəniyyətlə əlaqəsi, sözlərin alınma proseslərindən bəhs edilir. Bu məqalə leksikologiyanın inkişaf perspektivlərinin və cari tendensiyaların və lüğət tərkibinin inkişafının öyrənilməsinə həsr edilmişdir.Bu məqalə yeni tendensiyaları təhlil edir və realiyalarla bağlı araşdırmaları təhlil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, realiya maddi mədəniyyət obyektlərini və ya hadisələrini, etno-milli xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, ritualları, habelə tarixi faktları və ya prosesləri bildirən leksemlərdir və adətən onların başqa dillərdə leksik qarşılığı olmur. Realiyaların başqa dildə dəqiq ekvivalentləri olmadığı üçün onları tərcümə edərkən xüsusi yanaşma tələb olunur.

Açar sözlər:d il, mədəniyyət,mədəniyyətlər arası ünsiyyət, linqvistik termin, reali.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-42-44

Sevinc Elmar qızı Tağıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: s.tagiyeva10gmail.com
(Bakı şəh. R.Behbudov küç.134)
Orcid: https://orcid.org/0009-0008-4071-5816

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞƏKİLÇİLİ NEOLOGİZMLƏR

Xülasə : Məqalə ingilis dilində şəkilçilərlə yaradılan neologizmlərdən bəhs edir. Müasir ingilis dilində -"ism" şəkilçisi ən məhsuldar şəkilçidir. İngilis dilində 25 şəkilçi var ki, var ki, onlar sifətlə birləşərək isim yaradırlar. Neologizmlərin çoxu həm sözdüzəltmə, həm də şəkilçiartırma yolu ilə yaranıb.

Yeni sözlərin meydana gəlməsi, xarakteri, əmələ gəlmə intensivliyi və bu kimi məsələlər daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Neologizmlər əslində dilin ən vacib məsələlərindən birini, yeni söz yaranması məsələsini göstərir. Bütün dillərdə neologizmlər və onların təhlili daim marağa səbəb olmuşdur və bu maraqdan da Neologiya adlı sahə meydana gəlmişdir.

Açar sözlər:*şəkilçi, məhsuldar, neologizm, qeyri-məhsuldar, isim yaradan, söz yaradıcılığı, semantik neologizmlər*

Giriş: Bildiyimiz kimi, neologizmlərin elmi tədqiqi əhəmiyyətli dərəcədə nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Neoloji hadisələrin və proseslərin nəzərdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır və bu araşdırmalar bir sıra mülahizələrə əsaslanır.

Son dövrlərin tədqiqat işlərində yeni sözlərin təkcə dilin leksik tərkibinin zənginləşməsinə xidmət etməsi deyil, hətta onun funksiyalarından biri olduğu fikri irəli sürülür. "Müasir inkişaf etmiş dillərdə yeni sözlər dilin zənginləşməsini təşkil edir və dilin qrammatik quruluşu kimi lüğət tərkibini də formalaşdırır" [6,12].

Meşkovun fikirincə, "sözdüzəltmənin rolu bir sıra yeni sözlərin yaranmasında deyil, dildə əvvəldən mövcud olan sözlərin nitqdə işlədilməsindən ibarətdir. Nitq prosesində əsasən (ardıcıl) sözyaratma prosesi baş verir [6,8].

Yadda saxlamaq lazımdır ki, hal-hazırda yeni modellər, yeni sözlərin yaranmasının ayrılmaz hissəsini təşkil edir.

"Məhsuldar modellər, əlbəttə ki, sözdüzəltmə sistemində dayaq nöqtəsini icra edir. Qeyri-məhsuldar modellər isə sistemin mərkəzindən uzaqda olur, lakin ünsiyyət zamanı iştirak etdikdə, sistemə daxil olur və fəaliyyət göstərirlər [4,76].

O.S.Axmanova "СловарьЛингвистическихТерминов»lüğətində məhsuldar şəkilçi terminini verilən dildə danışanlara anlaşılan yeni söz və formaların yaranması üçün münasib vasitə kimi izah etmişdir [1,265].

Əsas hissə: Bir çox şəkilçilər yeni sözlərin düzəlməsində məhsuldar olduqları kimi, lüğət tərkibinin zənginləşməsində də iştirak edirlər. Bunlara ingilis dilində kiçiltmə mənalı "-ette" şəkilçisini missal göstərmək olar, lakin onun vasitəsilə yaranan sözlər bir o qədər də çox deyil. Bundan fərqli olaraq, "-er" şəkilçisi sərhədsiz bir məhsuldarlığa malikdir.Məsələn, *"goer", "comer", "asker", "taker"* və s. isimləri müstəqil olaraq demək olar ki, hər hansı bir feil vasitəsi ilə yaranmışdır. Hər bir dildə olduğu kimi, ingilis dilində də şəkilçilər vasitəsi ilə yaranan yeni sözlər saysız-hesabsızdır. Ona görə də bir çox tədqiqatlarda suffks və prefikslər sözdüzəldici element kimi göstərilir və yeni yaranan sözlərin mənasına işarə edilir. Buna bir neçə misal göstərirlər. Məsələn, "re"-şəkilçisi vasitəsi ilə yaranan sözlər *yenə, təzədən, yenidən, geriyə, yenə də, bir daha* mənalarına uyğun gəlir: *re-collect - yenidən yığmaq, toplamaq; re-form - təzədən yaratmaq" re-read - bir daha oxumaq; re-import, geriyə idxal etmək"* [5,492].

Bu növ modellər aktivdirlər, onların əsasında yeni törəmələrin yaranması irəli sürülür. Əslində belə sözlərin yeniliyinin aydınlaşdırılmasının rahat olduğu söylənilə bilməz. Dilçilər arasında neologizm anlayışının müəyyən edilməsindəki fikir ayrılığı bunu sübut edir. Bir çox tədqiqatçılar bir çox sözlərin bu kateqoriyaya aidliyinin həlledici meyarının danışanlar tərəfindən duyulan "təzəlik və qeyri-adilik" olduğunu hesab edirlər [2,470].

Bəziləri hesab edirlər ki, üslubi çalar bütün sözlərə aid deyil, bəziləri isə yeni anlayışların və ya realiyaların işarə olunmasını neologizmlərə aid edirlər. Bunlardan fərqli olaraq, bir çox dilçilər yalnız lüğətçilər tərəfindən bu vaxta qədər siyahıya alınmamış sözləri neologizmlər hesab edirlər.

O.D.Meşkova görə, neologizmlər əvvəlki dövrə nisbətən yeni olan hər hansı bir dövrün sözləridir. Yalnız yeni sözlər yox, həm də sözlərin yeni mənaları(yeni leksik-semantik variantları) və hətta sözlərin yeni frazeoloji və sabit birləşməsi; müəyyən dilin xüsusi elementlərindən törəyən vahidlər [6,11-19].

V.Q.Qak neologizmin ümumi işlənmədə qəbul olunmasını və möhkəmlənməsinimühüm göstəricilərdən biri kimi qəbul edir.

Y.K.Voloşin isə belə bir təklif irəli sürüb ki, yeni sözlər və söz birləşmələri iki kateqoriyaya bölünürlər: əsl neologizmlər və törəmələr. O, bu kateqoriyanı artıq məlum olan məfhumu ifadə edən və müəyyən konnotativ çalarlığı olan, yəni sözün mənasına təsir edən semantik və üslubi fərqləri özündə əks etdirən əvvəldən mövcud olan sözün yenidən yaradılmış sinonimi kimi qeyd edir [3,8].

Məsələn, "boffin" - hərbi məqsədlərlə məxfi tədqiqatlarla məşğul
olan alim (scientist);

"spir" - şübhəli işlərlə məşğul olan alverçi (black marketer).

Leksik yenitörəmələrə isə "Dildə olan sözdüzəldici modellərə tam uyğun gələn və əvvəllər məlum olmayan məfhum və anlayışlar və s. ifadə edən doğma dil materialları əsasında yenidən yaranmış söz və söz birləşmələri aiddir" [3,8-9].

Məsələn, "nylon", "oryology", "biocide", "reactor", "hydroponics", "motel" və s.

Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif dillərdə neologizmlər üzərində araşdırmalar aparılmışdır. Buna görə dilçilikdə yeni sahə olan "neologiya" yaranmışdır. Hər hansı bir dildə yaranan neologizmlər və ya başqa dildən sözalma, ya dilin öz sözyaratma imkanına, ya da köhnələrin əsasında yaranaraq dildə mövcud olan sözlərlə işlənir və bir-birinə təsir göstərir. Alınma sözlər əvvəl yeni söz kimi qəbul edilir, sonralar isə adi, işlək sözlər sırasına keçir [9,194].

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, dildə olan neologizmlərin təxminən dörddə biri həm adi şəkilçili sözdüzəltmə yolu ilə, həm də özündə şəkilçi artırma və söz qoşma üsulları ilə yaranıb.

Müxtəlif şəkilçilərin artırılması ilə yaranan leksik sözləri nəzərdən keçirək:

-ness şəkilçisi ilə düzələn isimlər neologizmlərin 2%-ni təşkil edirlər. Bu şəkilçinin birləşdiyi sözlər isimləşmiş sifətlər olur. "Hippie" isminə -ness şəkilçisi artırıldıqda, məsələn: "hippie" - "hippieness" – hippilərə aid.

"-ness" vasitəsi ilə ad əsaslarında yaranan isimlər mənsubiyyət, şərait, keyfiyyət, vəziyyət bildirir.

Məsələn: "black" – zənci, "blackness" – 1) qara irqə mənsubluq;

2) zəncilərin xarakterik xüsusiyyətləri;

3) zəncilərin irqi məğrurluğu, zənci şüuru

"Indians" – hindu, "Indianess – Amerika hindlilərinə mənsubluq

-"ism" şəkilçisi artırmaqla yaranan bir çox törəmələr cəmiyyətdəki neqativ hadisələrə neqativ münasibətləri ifadə edir.

Məsələn: -"age" – yaş, ageism – qocaların hüquqlarının tapdanması

-"hardhat" – irticaçı, tərəqqi düşməni – "hardhattism"– düşmənləri yatırmaq üçün zor gücün işlədilməsi

-"skin-head" – başı qırxılmış küçə dələduzları dəstəsinin iştirakçısı – "skinheadism" – küçə dələduzluğu əsasən azlıqlara qarşı yönəlmişdir.

-"ism" şəkilçisi ən yüksək məhsuldarlığa malikdir. Bu şəkilçi isim düzəldən neologizmdir. Əsasən insan adları ilə birləşərək yeni isimlər yaradır. Bu şəkilçi ilə əsasən nəzəriyyələrin adları yaranır.

Məsələn: Leninizm – Leninizm Marksizmə əsaslanan iqtisadi-siyasi nəzəriyyə

-"ism" şəkilçisinin daha bir funksiyası özünü ümumi isimlərin əsasına birləşərək bəzi incəsənət cərəyanlarının adlarını yaratmaqda göstərir.

Məsələn: "auter" – özünəməxsus yaradıcı dəsti-xətti olan kino rejissoru, "auterism" – kino rejissorluğunda fərdi üslub; "absurd" – cəfəngiyyat, mənasız şey – "absurdism" – absurdizm, incəsənətdə cərəyan; "structure" – struktur, quruluş, "structurism" – strukturizm, incəsənətdə əsas kimi həndəsi fiqurların təsvirini göstərən cərəyan.

Əvvəlki şəkilçilərlə müqayisədə -"ship" şəkilçisi az məhsuldardır. Bu şəkilçilərin birləşdiyi sözlər əsasən müəyyən bir fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin adlarını ifadə edirlər. Əmələ gələn törəmələr ictimai vəziyyətin xüsusiyyətini bildirir.

Məsələn: "ombudsman" – dövlət idarələrinə gələn şəxsi şikayətlərə baxan, dövlətin təyin etdiyi şəxs, "ombudsmanship" – ombudsmanın hakimiyyəti və ya vəzifəsi

-"conman" (confidence man) – dələduz adam, fırıldaqçı bir kimsə, "conmanship" – əliəyrilik, dələduzluq, fırıldaqçılıq

Bir çox hallarda -"ship" şəkioçisi "man" sözünə birləşir və törəmə sözə məharət, qabiliyyət, cəldlik, bacarıq, sənət mənasını verir.

Məsələn: "horsemanship" – at çapmaq məharəti, "draftsmanship" – rəsmxət sənəti

-"manship" elementi əsasən ad əsaslı sözlərə birləşir. Onun vasitəsilə yaranan şəkilçili isimlər neologizmlərin 4%-ni təşkil edir. Bu sözdüzəldən elementin inkişafına İngilis yumoristi S.Potter böyük təsir göstərmişdir. O, "gamesmanship", "kifemanship", "bone-upmanship" sözlərini yaratmışdır.

-"ing" şəkilçisinin əmələ gətirdiyi neologizmlər idman növlərinin adlarını bildirirlər. Bir mənalı şəkildə, əsas həmin idman növünün obyektini bildirir.

Məsələn: "kart" – kart (böyük olmayan yarış avtomobili), "karting" – kartinq idman növü, "skareboard" – "skareboarding" – quru serfinq (asfaltda möhkəm olmayan rolikli taxta üzərində sürüşmə)

Neologizmlərin leksik tərkibinin araşdırılması göstərir ki, lüğətlərdə öz əksini tapmış neologizmlərin dörddə bir hissəsi həm adi sözdüzəltmə yolu ilə, həm də şəkilçi artırma və sözqoşmanı özündə cəmləyənbirləşdirmə üsullarının köməyilə təşkil olunmuşdur. Neologizmlər arasında sayca ən böyük yeri isimlər tutur. Çünki adlandırma anlayışı daha geniş yayılıb. Göründüyü kimi, -"ism" şəkilçisi yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən şəkilçilər siyahısındadır.

Araşdırmalardan məlum oldu ki, ingilis dilində 25 şəkilçi vardır ki, onlar sifətlərə birləşərək isim yaradırlar: -acy; -y; -age; -um; -an; -ure; -ard; -itude; -ation; -th; -dom;
-ster; -er; -ness; -ery; -ment; -ase; -man; -en; -ling; -hood; -ity; -ia; -ist; -ism.

Müşahidələrdən belə qənaətə gəlinir ki, semantik neologizmlərin yaranma intensivliyibaşqa yeni sözyaratma üsullarına nisbətdə təxminən eyni səviyyədə uzun müddət qorunub saxlanılır. Bu isə dilin inkişafının ümumi qanunları çərçivəsində semantik yaranmalar sayəsində leksikanın artırılması və yenilənməsini tənzimləyən xüsusi mexanizmlərin olduğunu iddia etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М: Сов.Энциклопедия, 1966, 607 с.
2. Баш Л.М. Неологизмы, БСЭ, 3-е изд., 1974, т. 17, с. 1404-1405.
3. Волощин Ю.К.Словарные заимствования, наполнившие английскую лексику в XX веке. Автореферат. дис.конд. филол. наук. Киев, 1974, 19 с.
4. Мельцер Е.М. К вопросу о процессах словообразования в английском языке. Иностр. яз. в школе, 1957, № 4,с. 17–27.
5. Мячина А.В. Обратное образование слов (реверсия) в английском языке.
6. Автореф. дис. конд. филол. наук. Л., 1962, 32 с.
7. Мюллер В.К. Англо-русский словарь. М.: Изд-во иностр. и наукой словарей, 1956, 700 с.
8. Najafli E.B. English Semasiology. Baku, 2016, 250 p.
9. 8.Najafli E.B., Taghiyeva S.E. English lexicology. Baku, 2018, 328 p.
10. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Bakı Universiteti, 2000,399 c.

Sevinj Elmar gizi Tagiyeva
Azerbaijan University of Languages
Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
e-mail: s.tagiyeva10gmail.com
(Baku city, R.Behbudov str.134)
Orcid: https://orcid.org/0009-0008-4071-5816

Neologisms with suffix in English

SUMMARY

The article deals with summary neologisms created with suffixes in English. In modern English, the suffix -"ism" is the most productive suffix. There are 25 suffixes in the English language that combine with adjectives to form nouns. It turns out that most neologisms are formed through both affixation and word building.

Keywords: *suffix, productive, neologisms, non-productive, noun-forming, word formation, semantic neologisms*

Севинж Эльмар Гизи Тагиева
Азербайджанский университет языков
Доктор философии в области филологии, доцент
e-mail: s.tagiyeva10gmail.com
(Город Баку, ул. Р. Бехбудова, 134)
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4071-5816

Окончания неологизмов в Английском языке

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена неологизмам, образованным с помощью суффиксов в английском языке. В современном английском языке наиболее продуктивными являются суффикс -"ism". В английском языке существует 25 суффиксов, которые сочетаются с прилагательными для образования существительных. В результате нашего исследования мы пришли к выводу что, большинство неологизмов образуются как путем аффикцами, так и путем словообразования.

Ключевы слова:, *суффикс, продуктивный, неологизм, непродуктивный, создатель имение, словообразование, семантические неологизмы*

Rəyçi: **ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrası, dos. Təhməzova Mehriban**

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-45-47

Məmmədova Şəhla Yusif qızı
Azərbaycan Tibb Universiteti " Xarici dillər"kafedrası.
i-mail: memmedovashehla3 @gmail.com
ORCİD: 0009-0008-7416-6835

İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ EKVİVALENLƏRİ

Xülasə: Beynəlmiləl sözlər xalqın ictimai həyatı, məişəti, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı vəmənəviyyatı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dövrlərdə bir dildən digər dilə keçərək müxtəlif məna çalarları ifadə etmişdir.Beynəlmiləl sözlərin mənaxüsusiyyətlərinin inkişafı müqayisə edilən dillərin hər birinə məxsus olan spesifik daxili inkişaf qanunlarından asılıdır. Bu və ya digər beynəlmiləl sözə aid spesifiklik odur ki, onların semantik fərqlənmələri müqayisə olunan dillər çərçivəsindən uzaqlaşaraq ilk mənbə ilə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: İngilis dili, terminlər, ekvivalentlər, beynəlxalq terminlər, Azərbaycan dili, dilin inkişafı

Giriş: .Beynəlmiləl terminlərhaqqında danışarkən prof.Məmməd Qasımovqeyd edir:"Sözün mənbəyinə görə eyni dildən alınmasına baxmayaraq, o hər bir dilin semantikasına görə ilk mənşəyindən fərqlənə bilər. İngilis dilində əgər sözün hansı dildən alınmasını o sözün mənşəyində görürüksə, başqa bütün mənalarını isə ilk mənşəyində axtarmaq olmaz. Söz bir dildən digərinə bütün mənaları ilə keçmir. Hər hansı bir dil digərindən ona lazım olan sözü götürür. İngilis dilində olan alınma söz öz etimologiyasından fərqli olaraq həmin dilin daxili inkişaf qanunları əsasında mənasını genişləndirə bilər. Bu da hər bir dil üçün lazımi şərait və imkandan asılıdır. İngilis dilində bir sözün müxtəlif dillərə keçməsi xalqların tarixi inkişafı nöqteyi-nəzərdən bir- biri ilə əlaqələrindənasılıdır."[1.s.43]

Əsas hissə: Dosent Rəfiq Cəfərov: "Qərbi Avropa mənşəli terminlərin izahı lüğəti"kitabında yazır:"Mədəniyyət , elm, texnika cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər daha çox mədəni, ticarət, texniki, iqtisadi və siyasi əlaqədə olurlar. Hər bir dil öz inkişafı prosesində müxtəlif amillər əsasında lüğət tərkibini zənginləşdirir. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində o dilin inkişaf qanunları mühüm rol oynayır. Hər bir dil öz daxili yaradıcılığı hesabına zənginləşib inkişaf edir. Beynəlmiləl sözlər də dilin zənginləşməsində mühüm rol oynayır və onun leksikasının müəyyən bir sahəsini əhatə edir."[2.s.116]

Bütün dillərin öz lüğət ehtiyatının zənginləşməsində sözlərin müxtəlif məna çalarlıqları əsas rol oynayır və onların dar məna çəçivəsində çıxaraq öz mənalarınıgenişləndirmələrinində mühüm əhəmiyyəti vardır.

Prof. Arnold I.V.The English Word Vysshaya shkola»kitabında qeyd edir:" İngilis dilinin uzun və mürəkkəb tarixi proses nəticəsində söz öz mənasını genişləndirərək yeni mənalar kəsb etmişlər. Əgər söz əvvəllər bir predmetin adını bildirirdisə, sonralar onun mənası genişlənmiş, məna strukturası mürəkkəbləşərəkhəmin söz bir neçə məfhumu əks etdirməyə qadir olmuşdur. Məsələn: briqada, avanqard, kanal və s."[3.p.295]

Rus dilşünası, professor H.K.Иванова "Лексикология современного английского языка" məqaləsində beynəlmiləl sözlərə aid öz münasibətini belə bildirir:"Bütün dünya dillərinə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərinə ən erkən daxil olan beynəlmiləl sözlərdən **latın və yunan** sözlərini göstərmək olar. Məhz bu səbəbdən də latın- yunan mənşəli söz və terminlərin formalaşmasında daha böyük dəyişiklik baş vermişdir. Bu mənşəli sözlərin əksəriyyəti öz ilk mənalarında demək olar ki , dildə az işlədilir. Bu sözlər öz mənşəyindən ayrıldıqdan sonra onların böyük bir qismi öz əvvəlki mənalarını indiki dövrdə saxlamamışdır.[4.c.28]

Prof.Л.Успенский: "Словообразование современного английского языка"kitabında yazır:"Bunlar dünyanın müxtəlif dillərində müxtəlif mənalar kəsb etmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən belə sözlərin bir neçəsinin məna xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq məqsədəuyğundur. Latın dili mənşəli **auditpriya**(auditorium- dinləmək üçün yer) sözü öz mənşəyindən uzaqlaşaraq müxtəlif dillərdə çoxmənalılıq kəsb etməklə ilk mənasını da müəyyən qədər saxlamışdır. "Auditoriya" sözü istər müasir Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində auditoriya- məruzə oxunan zal, otaq, dinləyici, məruzəni dinlənən yer mənalarında başa düşülürvə həmçinin,mühazirəyə qulaq asanlar mənasında işlədilir. Bu sözün Azərbaycan dilində "dinləyici", "tamaşaçı",izləyici" mənalarında da rast gəlmək olar. Bu sözün müxtəlif mənalarına həm tərcümə, həm də bədii ədəbiyyatda rast gəlmək olar"[5.c.16].

Prof.Oruc Musayev: "İngilis dilində dubletlik və adekvatlıq halları" məqaləsində beynəlmiləl söz olan"**atmesfera**"termini haqqında öz fikrini belə izah etmişdir:"**"Atmosfera**" (yunanca atmes-hava, sfera-muhit), ingilisce "atmosphere", fransizca "atmosphaire", rusca "atmosfera" sözü də öz inkişafında müxtəlif məna ilə yeri bürüyən hava təbəqəsi , təzyiq vahidi, mühit, şərait mənalarında işlədilir. Göstərilən mənalar demək olar ki, rus, ingilis, fransız dillərində də öz əksini tapır. Bu sözün məcazi mənada işlədilməsinə danışıq dilində olduğu kimi yazılı ədəbiyyatda da rast gəlmək mümkündür.[6.s.170]

Prof.Vaqif Aslanov: "Azərb. dilində oxşarlıq və sinonimlikprinsipləri"kitabında yazır:"**Not (nota) lat. nota**- nişan, qeyd- ing.note-fr.note, rus nota sözü müasir Azərbaycan dilinə musiqi notlarin göstərən qrafiki işarə mahnıda hər hansı bir səs , ahəng, nota(diplomatik) bir hökümətin başqa hökümətə diplomatik müraciət mənalarında geniş işlədilir. Bu sözün Azərbaycan dilində bir neçə mənası varsa, ingilis dilində onun daha çox mənası var**. Note** sözünün ingilis dilində aşağıdakı mənalarını misal göstərmək olar

1) diqqət yetirmək və xatırlamaq;
2) ton;
3) keyfiyyət(səsin);
4) qeyd;

5) qisa məktub;

6) ödənilməli hesab, çek və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, *note* sözünün ingilis dilindəki birinci mənası olan *qeyd* sözü Azərbaycan dilində də əvvəllər işlədilmişdir. Bu məna Azərbaycan dilinə rus dilinin təsiri ilə deyil, ingilis və fransız dillərinin təsiri ilə birbaşa daxil olmuşdur. Hal- hazırda bu sözün *qeyd* mənasında işlənməsinə Azərbaycan dilində təsadüf olunmur. Həmin sözün müxtəlif mənalarda işlədilməsinə təsadüf etmək olar.[7.s.192]**.**

Q.Bağırov:«Azərb. dilində feillərin leksik-semantik inkişafı kitabında qeyd edir: "Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində ümumi danışıq leksikası xüsusi terminalogiya hesabına müəyyən dərəcədə zənginləşir. Hər bir dildə yeni kəşfin adını ifadə edən söz digər dillərdə ona ekvivalent olmadıqda o söz olduğu kimi həmin dillərə keçir və məhdud çərçivədə bir məfhumu ifadə etməyə xidmət edir.Ümumi danışıq dili leksikasi xüsusi terminalogiya hesabına müəyyən dərəcədə zənginləşir. İngilis dili mənşəli beynəlmiləl sözlərdən danışarkən buraya ancaq sırf ingilis dilinə məxsus olan sözlər deyil, başqa dillərdən ona keçib və bu dilin daxili inkişaf qanunları əsasında inkişaf etmiş, yeni məna kəsb edərək, digər dillərə də keçərək yeni mənalarkəsb etməyi nəzərdə tutulur."[8.s.234]

Azərbaycan dilində işlənən **büdcə** beynəlmiləl sözü haqqındaV.Məhərrəmli:"Azərbaycan və türk dillərində daşlaşmış kök morfemlər"məqaləsində belə yazır:"Bir dildən digərinə keçən söz, o dilin tərkibində formalaşaraq yeni məna kəsb edən əvvəlki məna və quruluşunu itirən yeni məna ilə əvvəlki dildə və digər dillərə keçən sözün sonradan kəsb etdiyi məna hansı dilə aiddirsə, məhz həmin dil mənşəyindən hesab edilməlidir. Məsələn: fransiz dilində işlədilən "**budget"** sözü ingilis dilə məxsus olan alınma sözlər sırasına daxildir. Bu söz əvvəlcə fransız dilində **brgete** mənasında olub və ingilis dilinə keçmişdir. İngilis dilində yeni məna və forma kəsb etdiyi və fransızca bu mənanı verən söz olmadığından fransız dili bu sözü ingilis dilindən almışdır. Belə sözlər fransız deyil, ingilis dili mənşəli sözlərə aiddir. [9.s.245]

D.E.Rozantal və M.A.Telenkova:"Müasir dilçilikdə linqvistik terminlər lüğəti kitabında beynəlmiləl terminlər haqqında öz fikilərini belə izah etmişlər: "Dilimizdə beynəlmiləl sözlər iki qrupa bölünür:

1) Dəyişiklik edilmədən mənimsənilən sözlər. Beynəlmiləl sözlər.

2) Dəyişiklik edilərək mənimsənilən sözlər.

Hər bir dil başqa dilə məxsus terminlər ya bilavasitə, ya digər bir dil vasitəsilə alır. Terminlər bilavasitə mənbə dildən alınırsa, bunlar vasitəsiz alınma terminlər hesab olunur. Məsələn: Idman sahəsinə aid ingilis sözləri vasitəsiz alınma terminlərdir.

NƏTİCƏ: Terminlər başqa dilin vasitəsilə alınarsa, bunlar vasitəli terminlərdir.[10.s.147]. Dilimizdəki beynəlmiləl terminlərin əksəriyyəti bu bölmədəndir.

1) Dilimizdə dəyişiklik edilmədən mənimsənilən terminlərə bilavasitə alınan beynəlmiləl terminlər də daxilidr. Halbuki bu terminlərin əksəriyyəti ahəng qanununa tabe deyildir. Məsələn – partiya, respublika.

2) Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün sözün əvvəlində və axırında iki samitin yanaşı işlədilməsi xarakterik deyil. Lakin alınma terminlərdə belə bir prinsip mühafizə edilir. Məsələn – **start, park, metr, tank, telegraf, elektron, asfalt**.

3) Beynəlmiləl terminlər bəzilərində müxtəlif hecalardan olan iki sait birgə tələffüz edilir, sözün əvvəlində, ortasında, yaxud axırında iki müxtəlif və ya eyni sait qovuşur. Həmin terminlərə məxsus belə bir xüsusiyyət Azərbaycan dilində dəeynilə qalir. Məsələn – **pioner, okean, zooloq.**

4)Azərbaycan dilində vurğu bir qayda olaraq sözlərin son hecasına düşür. Bilvasitə alınan terminlərin əksəriyyətində vurğu rus dilində işlənərkən düşdüyü hecada qalır. Məsələn – **antena, analiz, avtoqraf, termometr**

ƏDƏBİYYAT:

1.M.Ş.Qasımov: "Beynəlmiləl terminlər və onlardan istifadə". Baki.1966.s.43
2.R.C.Cəfərov: "Qərbi Avropa mənşəli terminlərin izahı lüğəti".Baki.2013.s116.
3.Книга.Arnold I.V.«The English Word».Moscow «Vysshaya shkola»,1986,295 p.
4Н.К.Иванова:"Лексикологиясовременногоанглийскогоязыка"М."Наука"с.28
5. Л.Успенский:"Словообразование современного английского языка" М.1978.с.16.
6. O.Musayev: "İngilis dilində dubletlik və adekvatlıq halları"B," s.170.
7. V.Aslanov: "Azərb. dilində oxşarlıq və sinonimlik prinsipləri" B.2018 Elm. s.192
8. Q.Bağırov:«Azərb. dilində feillərin leksik-semantik inkişafı»B,"Elm".2010 s.234
9. V.Məhərrəmli:"Azərbaycan və türk dillərində daşlaşmış kök morfemlər problemi.Bakı."Maarif"n.1986.s.245.
10. D.E.Rozantal və M.A.Telenkova:"Müasir dilçilikdə linqvistik terminlər lüğəti"M."Elm"n.1978.s147.

ШахлаМаммадова
Кафедра «Иностранные языки» Азербайджанского Медицинского Университета.
электронная почта: memmedovashehla3 @gmail.com
ОРЦИД: 0009-0008-7416-6835

Международные термины английского происхождения и их азербайджанские эквиваленты

Резюме

Международные слова переходили из одного языка в другой в разные периоды в связи с социальной жизнью, повседневной жизнью, культурой, экономикой и духовностью людей, выражая различные оттенки значений. Развитие семантических особенностей международных слов зависит от специфических внутренних законов развития, присущих каждому из сравниваемых языков.

Специфика того или иного международного слова заключается в том, что его семантические различия связаны с первоисточником, выходящим за рамки сравниваемых языков. Несмотря на то, что слово

заимствовано из одного и того же языка по своему происхождению, оно может отличаться от своего первоначального происхождения по семантике в каждом языке.

В английском языке, если мы будем искать язык, из которого слово заимствовано, в его происхождении, мы не сможем найти все его значения в его первоначальном происхождении. Слово не переходит из одного языка в другой со всеми своими значениями.Любой язык заимствует необходимое ему слово из другого.

Заимствованное слово в английском языке, в отличие от своей этимологии, может расширять свое значение в соответствии с внутренними законами развития этого языка. Это также зависит от необходимых условий и возможностей для каждого языка. Перенос слова из английского языка в разные языки зависит от взаимоотношений народов друг с другом с точки зрения их исторического развития.

Ключевые слова: английский язык, международные термины, азербайджанский язык, развитие, словарный состав, семантические особенности.

Shakhla Mammadova
Azerbaijan Medical University "Foreign Languages" Department.
e-mail: memmedovashehla3 @gmail.com
ORCID: 0009-0008-7416-6835

International terms of English origin and their Azerbaijani equivalents

Summary

International words passed from one language to another in different periods in connection with social life, everyday life, culture, economy and spirituality of people, expressing different shades of meaning. The development of semantic features of international words depends on the specific internal laws of development inherent in each of the compared languages.

The specificity of that or another international word lies in the fact that its semantic differences are connected with the original source, which goes beyond the framework of the compared languages. Despite the fact that the word is borrowed from one and the same language by its origin, it can differ from its original origin in terms of semantics in each language.

In the English language, if we look for the language from which the word is borrowed, in its origin, we will not be able to find all its meanings in its original origin. A word does not transfer from one language to another with all its meanings.Any language borrows the word it needs from another. A borrowed word in English, unlike its etymology, can expand its meaning in accordance with the internal laws of the development of this language. It also depends on the necessary conditions and opportunities for each language. The transfer of words from the English language to different languages depends on the interrelationship of nations with each other from the point of view of their historical development.

Key words: English language, international terms, Azerbaijani language, development, vocabulary, semantic features.

Rəyçi: Sevinc Bağırova,f ilologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi.

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-48-50

Məmmədova Zemfira Şahnəzər qızı, Rəhimova Gülnarə Sahib qızı
1. Doctor of Philology, Professor
2. Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
Azerbaijan Medical University. Department of Foreign Languages
E-mail: zmemmedova@amu.edu.az
ORCID: 0009-0005-2688-4961
2-mail: grehimova@amu.edu.az
ORCID: org\0009-0007-4549-4285

THE ROLE AND IMPORTANCE OF BLINGUISM IN MODERN ENGLISH

Summary: In a globalized world learning a foreign language is wonderful benefit. Not only does it help when traveling, it is also a great advantage for studying in general and for career prospects abroad . The acquisition of the second language enables us to develop various mental abilities at all ages.

There has been a lot of research on bilingualism over the years. Many studies have found so many advantages of being bilingual or being able to speak more than one language. A trait that was once considered a hindrance, has now proved to be beneficial for children as well as adults. Physiological studies have found that speaking two or more languages is a great asset to the cognitive process.

Key words: benefit, Anglais language, development, research,term.

INTRODUCTION: Christina Bratt Pauluston: ”Internation Handbook of Bilingualism and Bilingual Education” .Greenwood press, 1988. The brains of bilingual people operate differently than single language speakers,and these differences offer several mental benefits .According to research,speaking a second language can mean that you have a better attention span and can multi -task better than monolinguals [1;- 78] .below are seven cognitive advantages of learning a foreign language .Many of these signs are only apparent in people who speak multiple languages regularly- if you haven"t spoken foreign tongue since your brain might not be gaining these bilingual benefits .However ,people who begin language study in their adult lives can still achieve the same level of fluency as a young learners,and still gain the same mental benefits,too. Ellen Bialystok .Bilingualism in Development:L anguage,Literacy and Cognition . Cambridge University Press,2001. Acquiring a second language improves you memory and increases your attention span.Speaking a foreign language improves the functionality of your brain by challenging it to recognize , negotiate meaning , and comminicate in different language systems .this skill boosts your ability to negotiate meaning in other problem - solving tasks as well . [2;p-108]. Students who study foreign languages tend to score better on standardized tests than their monolingual peers, particularly in the categories of math , reading , and vocabulary .Learning a second language also improves your native language, as it teaches you the mechanics and structure behind any language - not just new language.

MAIN PART: Multilingual people , especially children, are skilled at switching between two systems of speech, writing , and structure. According to a study from the Pennsylvania State University , this "juggling" skills makes them good at multitasking , because they can - easily switch among different structures. In one study, participants used a driving simulator while doing separete, distracting tasks at the same time .The research found that people who spoke more than one language made fewer errors in their driving.

There is a wide range of studies conducted on this on topic ,and the results are consistent. For monolingual adults, the mean age for the first signs of dementia is 71.4 .For adults who speak two or more languages ,the mean age for those first sign is 75.5 .Studies considered factors such as education level, income level, gender, and physical health , but the results of the American Academy of Neurology speaking more than one language increases the amount of neural pathways in the brain,allowing information to be processed through a greater variety of channels. Maria Estela Brisk, Margaret M. Literacy and Bilingualism: A Handbook for All Teachers . Lawrence Erlbaum Associates,2000.p.14-18They have also begun to demonstrate that multilingualism improves dvelopment in the brain`s areas of executive function and attention,no matter what age the language learner is. Additionally , educators often liken the brain to a muscle , because it functions better with exercise . Learning a language involves memorizing rules and vocabulary ,which helps strengthen that mental"muscle" .This exercise improves overall memory ,which means that multiple language speakers are better at retaining shopping lists , names and directions. A study from Spain`s University of Pompeu Fabra revealed that multilingual people are better at observing their surroundings.They are more skilled at focusing on relevant information and editing out the irrelevant .They are also better at spotting misleading information.Is it any surprise that Sherlock Homes and Hercule Poirot are skilled polyglots ?[3; p-262].

Peter Homel, Michael Palij. Childhood Bilingualism; Aspects of Linguistic, Cognitive and Social Development . Lawrence Erlbaum Associates,1987. According to Chicago,bilinguals tend to make more rational decisions .Any language contains nuance in its vocabulary,and this bias can subsconsciously influence your judgment . Bilinguals are more confident with the choices after thinking it over in second language and seeing whether their initial conclusions still stand up[4; p- 321]. As our world becomes more and more connected through technological advances ,it is becoming increasingly obvious that learning another language is beneficial for many reasons .After learning one foreign language ,it is easier to learn another one .As you begin to learn a second language begin to learn a second language ,you will find that the acquisition techniques you are using can be applied to learing additional languages as well . Austrian philosopher Ludwin Wittgenstein is credited with saying that "the limits of your language are the limits of your world".

Li Wei ,Jean-Marc Dewaele opportunities an d Challenges of Bilingualism. Lawrence Erlbaum 2002. How many

opportunity doors can a language open for you? Nowadays learning a second language is very easy. Mostly all schools and colleges give the opportunity to their students for learning a second language. Business companies are interested in people who can expand their lines, because international business is the most important thing for them. Learning a new language is crucial for many purposes. It is essential to point out that knowing more than one language opens up your vacation destination possibilities. Traveling through a foreign country becomes much easier if you can speak the language of that country.Fluency isn`t required . "[5; p- 81].

Locals anywhere appreicate that you have taken the time to at least attempt to learn and communicate in their language . It shows a greater level of respect and is easy way to meet new people.It is commonly argued that bilingualism is becoming a progressively necessary and essential skill for anyone who wants to keep up with today` srapidly increasing global economy . As more and more people recognize the importance of learning an additional language those who only speak one language will begin to get left behind in our shift towards a more integrated and connected global society. In order to master a new language ,conversations with native and fluent speakers are paramount. If you are shy but want to practice your speaking skills there is no substitute for spend with native speakers in making new friends, expanding your horizons and broadening your life experience .It is obvious that confidence increases when a new skill is mastered, and learning a foreign language is no different .It increases your self - confidence. Confident people are more interesting than those who are unsure of themselves. The techniques you use to develop a second language result in a greater sense open - mindedness.

There are also cultural benefits of bilingualism. For immigrant families and communities , raising bilingual children who can speak the language of their family and friends back in their country of origin preserves important relationships, traditions and identity. .Edith Harding- Esch, Philip Riley. The Bilingual Family; A Handbook for Parents. Cambridge University Press, 2003 .For families who speak foreign language at home , developing a high level of proficiency in another language opens doors to other ways of thinking about the world and the possibility of relationships with people in other communities and other countries . Some evidence also points to possible economic benefits of bilingualism. A study by the University of Florida found fully bilingual Hispanics earn an average of nearly $ 7,000 more per year than their peers who speak only English ,and that "corporations cannot find enough fully proficient bilingual employees." [6; p- 257] .Being able to speak two languages not only has practical and educational benefits. In addition ,it is healthy. With mastering two languages brain trains regularly. This extra training appears to translate into health benefits at old age,when brain deterioration sets in and its impact on brain functioning .The benefits of bilingualism don`t stop at elevated cognitive function or protection from neurodegerative discases . It is not surprising that learning a new language boosts the number of people with whom you can converse, but the latest round of research cinfirms that bilingualism changes how you communicate with others. Psychologists at the University of Chicago took to decumenting the social skills of bilingual and monolingual children. According to this study a person whonis able to speak two or move languages is better equipped to socialize with others who are also bilingual.

CONCLUSION :Asian languages would be able to have a lively discussion with someone who eats this fascinating food . They would probably be more accepting and even consider taking part in this custom social situations often results in a better understanding of the context in which conservations take place,reveals details about interpersonal relations and link places with conservation. A recent follow- up study , also completed by Katherine Kinzler pf cornell University and her colleagues at the University of Chicago ,showed that bilingual infants understand the idea of perspective. One conclusion researches reach is that multilingual speakers . Learning a foreign language improproblems and too one you ves not only your ability to solve problems and to think more logically ,it also makes you experiment with new words and phrases Leveling up your second language skills forces you to reach for alternate words when you can`t remember the original one you wanted to use . It improves you skill in divergent thinking, which is the ability to identify multiple solution to a single problem

Literature:

1.Christina Bratt Pauluston: ”Internation Handbook of Bilingualism and Bilingual Education” .Greenwood press, 1988.p.78
2.Ellen Bialystok .Bilingualism in Development:Language,Literacy and Cognition . Cambridge University Press,2001 .p.108.
3.Maria Estela Brisk, Margaret M. Literacy and Bilingualism: A Handbook for All Teachers . Lawrence Erlbaum Associates,2010.p.262.
4.Peter Homel, Michael Palij. Childhood Bilingualism; Aspects of Linguistic, Cognitive and Social Development . Lawrence Erlbaum Associates,1987.p.321
5.Li Wei ,Jean-Marc Dewaele.opportunities an d Challenges of Bilingualism. Lawrence Erlbaum 2012.p.81
6.Edith Harding- Esch,Philip Riley.The Bilingual Family; A Handbook for Parents. Cambridge University Press,2003 .p.257.

Z.Məmmədova, G.Rəhimova
1. Filologiya elmləri doktoru,professor
2. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent
Azərbaycan Tibb Universitet.Xarici dillər”kafedrası
I- mail: zmemmedova@amu.edu.az
ORCID: 0009-0005-2688-4961
2-mail: grehimova@amu.edu.az
ORCID: org\0009-0007-4549-4285

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ BLİNGVİZMİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ HAQQINDA

Xülasə

Müasir dövrdə iki dilin öyrənilməsi ilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Bir çox tədqiqatlar iki və ya daha çox dildə danışmağın üstünlükləri barədə çox yazılmışdır.Məsələn, iki dildə danışmaq beynin fəaliyyətinə yaxşı təsir edir, təfəkkür prosesini sürətləndirir,yaddaşı yaxşılaşdırır, diqqəti və yaradıcılıq məhsuldarlığını artırır,daha şüurlu qərarlar

verməyə imkan verir. Xarici dilin öyrənilməsi doğma dilin mükəmməlləşdirilməsinə kömək edir. İki dildə danışmaq beyni daim məşq etdirir. Bu səbəbdən də blinqvlər başqalarına nisbətən xarici dilləri daha asan öyrənirlər və onlarda Alsheymer (unutqanlıq) xəstəliyi belə bir neçə il gec yaranır . Bilinqvlər daha yaradıcı insanlar olurlar . İkinci dilin öyrənilməsi doğma dilin daha dərindən fikirləşmə bacarığını inkişaf etdirməklə yanaşı onun söz və ifadələrin mükəmməl öyrənilməsinə kömək edir. Söz ehtiyatının artması ilə hər tərəfli fikirləşmə bacarığı formalaşmış olur və İki dildə danışanların əhatəsi daha geniş olur.

Açar sözlər: fayda, İngilis dili, inkişaf, tədqiqatlar,termin

З.Маммадова, Г.Рагимова
1. Доктор филологических наук, профессор
2. Доктор философии в области филологии, доцент
Азербайджанский медицинский университет. Кафедра иностранных языков
E-mail: zmemmedova@amu.edu.az
ORCID: 0009-0005-2688-4961
2-mail: grehimova@amu.edu.az
ORCID: org\0009-0007-4549-4285

О роли и значении двуязычия в современном Английском языке

Резюме

В современном время проводились многие исследования по одновременно изучению двух языков.Несколько исследование, написали об целесообразность изучение двух и более двух языков. Например, говорить на двух языках хорошо способствует в развитие мозга, прекрасно способствует умственному развитие, способствует развитию памяти, увеличивает творческий способность. Люди говорящие на двух языках более сознательно выполняют поставленное задание. Изучение иностранных языков, помогает усовершенствовать собственный родной язык. Говорить на двух языках постоянна тренирует мозга, поэтому,те говорящие на двух языках изучают иностранные языки более легкий и у них болезнь Alsheimer бывают нескольких лет позже. Люди говорящие на двух языках бывают более творческие. Изучение второго языка развивают способность думать глубока. Помогает изучать лучше слова и выражение в родном языке. Увлечение запас слов формирует способность думать универсально. Люди говорящие на двух языках имеет большой обзор.

Ключевые слова: польза, развитие, исследования,термин

Reviewer: Doctor of Philological Sciences, Associate Professor Yusif Suleimanov

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-51-54

İsgəndərova Nüşabə Ramiz qızı

MƏTN DİLÇİLİYİNDƏ KATEQORİYALARIN SİSTEMİ VƏ FUNKSİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru., dosent
Azərbaycan Dövlət Tibb Universiteti
nushaba.isgandarova@gmail.com
Orcid id: 0000-0002-5315-341X

Xülasə. Bu məqalə mətn kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi probleminə toxunur və mətnin formalaşması prosesində ayrılmaz və tam bir struktur kimi özünü göstərən müxtəlif kateqoriyaların təhlilini təqdim edir. Tədqiqatın aktuallığı müasir dilçilikdə mətn kateqoriyaları məsələsinin kifayət qədər inkişaf etməməsi və bu sahədə çoxsaylı mübahisəli aspektlərin mövcudluğu səbəbindən aktiv müzakirə mövzusu olaraq qalması ilə müəyyən edilir. Tədqiqatda linqvistik təhlilin təsviri və müqayisəli metodları tətbiq olunur. Məqalənin yekun hissəsində bütün mətn kateqoriyalarının bir-biri ilə sıx bağlı olduğu, vahid bir sistem təşkil etdiyi və bir-birini tamamladığı qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: mətn, kateqoriya, mətn nəzəriyyəsi, mətn vahidi, qrammatik məna

Giriş: Mətnin əsas vahidi məsələsi dilçilikdə mühüm nəzəri problemlərdən biri kimi qəbul edilir. Bu baxımdan aparıcı yanaşma ondan ibarətdir ki, mətn vahidi cümlədən daha geniş quruluşu əhatə etməlidir. Sadə cümlə ilə müqayisədə mürəkkəb cümlələrin bir neçə sadə cümlənin birləşməsi əsasında formalaşması onları mətnin minimal vahidi kimi qəbul etməyə müəyyən əsas yaradır. Mətn nəzəriyyəsinin kateqoriyalar və əlamətlər çərçivəsində öyrənilməsi isə bu sahədə sistemli yanaşmanın əsasını təşkil edir (2, s. 4; 1, s. 364).

Mətn kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi müasir dilçiliyin aktual və eyni zamanda mürəkkəb problemlərindən biridir. Bu sahədə vahid mövqenin olmaması müxtəlif tədqiqatçıların fərqli metodoloji yanaşmalarından irəli gəlir. Mətnin həm struktur, həm də məzmun baxımından təhlili onun kateqoriyalarının müxtəlif aspektlərdən izahına səbəb olur. Bəzi hallarda kateqoriya ilə əlamət anlayışları eyniləşdirilir, digər hallarda isə onların sərhədləri aydın şəkildə fərqləndirilir (6, s. 74; 7, s. 3-8).

Əsas hissə: Mətnlərin növlərə bölünməsi də bu problemə təsir edən amillərdəndir. Xüsusilə bədii və qeyri-bədii mətnlərin fərqləndirilməsi onların kateqorial xüsusiyyətlərinin izahında mühüm rol oynayır. Qeyri-bədii mətnlərin müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid olması onların struktur və funksional baxımdan bir-birindən seçilməsinə səbəb olur və bu da ümumi təsnifatı çətinləşdirir (8, s. 81).

Dilçilikdə qəbul olunmuş yanaşmalardan birinə görə, hər hansı tədqiqat obyektinin öyrənilməsi onun kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan mətn də istisna təşkil etmir və onun mahiyyətinin açılması üçün kateqorial xüsusiyyətlərin araşdırılması vacib hesab olunur (2, s. 4).

Mətn kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsində əsas çətinliklərdən biri "kateqoriya" anlayışının çoxşaxəli xarakter daşımasıdır. Bu termin fəlsəfə, məntiq və dilçilikdə fərqli məzmun çalarları ilə işlədilir. Ümumi mənada kateqoriya obyektiv gerçəkliyin mühüm xüsusiyyətlərini ümumiləşdirən anlayış kimi çıxış edir. Eyni zamanda, müəyyən əlamətlər əsasında obyektlərin qruplaşdırılması və ya dil sistemində qrammatik münasibətlərin ifadəsi kimi də izah olunur (1, s. 364; 3, s. 230).

Mətnin kateqoriyaları. Mətnin kateqoriyası nitq məhsulunun onu başqa dil hadisələrindən fərqləndirən spesifik əlamətləri kimi təyin edilir (1, s. 364). Bu halda müəyyən əlamətlərin toplusu kateqoriya olur. Belə təyinetmə kateqoriyanın ikinci izahına uyğun gəlir.

Təhlil göstərir ki, mətnin əlaməti ilə mətnin kateqoriyası çox zaman eyniləşdirilir. Kateqoriya mətnin əlamətindən daha çox mücərrəddir, daha ümumiləşdirici səciyyə daşıyır və sahə strukturuna malikliklə seçilir. Mətnyaradıcı kateqoriyaların universallığı onların mətnin dilindən janr və növündən asılı olmayaraq əlaqəli mətndə üzə çıxmasındadır.

Bədii mətnin universal mahiyyəti baxımından kateqoriya bu mətnin məzmununun elə mücərrədləşdirilmiş pilləsi hesab edilir ki, bu halda konkret bədii mətnin məzmununa xas olan ideal mahiyyətlər ayrılsın (5, s. 61). Müəllifin istifadə etdiyi "bədii mətnin məzmununa xas olan ideal mahiyyət" ifadəsi qeyri müəyyəndir.

Mətnin kateqoriyalarını müəyyənləşdirməyi mətn dilçiliyinin mühüm məsələlərindən biri hesab edən, mətni tamamlanmış nitq əsəri sayan, mətnin kateqoriyalarını mətnin xüsusi əlamətləri kimi ayıran İ.R.Qalperin mətnin 10 əsas kateqoriyasını ayırmışdır: 1) informativlik; 2) hissələrə bölünmək; 3) koheziya; 4) kontinuum; 5) mətn parçalarının avtosemantikliyi; 6) retrospeksiya; 7) prospeksiya; 8) modallıq; 9) inteqrasiya; 10) tamamlanma [2, s. 76]. İlk dəfə İ.Qalperinin diqqət mərkəzinə çəkdiyi bu məsələyə sonralar ardıcıl olaraq müxtəlif tədqiqatçılar müraciət etmişlər. Nəticədə bir sıra digər mətn kateqoriyaları adları da ədəbiyyatda qeydə alınır. Əvvəlki informasiya, sonrakı informasiya, inisiallıq/qeyri-inisiallıq, proqressiya və staqnasiya, müəllif obrazı, bədii məkan, bədii zaman, mətnaltı məna, fərdilik, aspektuallıq kimi kateqoriyalar bu qəbildəndir. Göründüyü kimi, mətn kateqoriyalarının ifrat çoxluğu müşahidə olunur. Mətn kateqorilaranın çoxluğu məsələsinə münasibətini bildirən bu kateqoriyaların dairəsinin genişlənməsini nitq əlamətlərini (məsələn, informativlik) mətn üzərinə köçürmək, tam və hissə münasibətini pozmaq (prospeksiya və retrospeksiya), ekstralinqvistik amilləri kateqoriallaşdırmaq (məsələn, presuppozisiya) ilə əlaqələndirilir (1, s. 12).

Şübhəsiz ki, mətn kateqoriyaları mühüm və vacib əlamətlər üzrə təyin olunmalıdır. Bununla belə, mətn kateqoriyaları çərçivəsinə daxil edilən hər bir hadisənin də ətraflı öyrənilməsi vacibdir. Çünki bu, mətnin

kommunikativ mahiyyətinin açılmasına kömək göstərir. Məsələn, presuppozisiya linqvistik şərt kimi qəbul edilmədikdə məzmunun elliptik formaları ilə işlənən cümlələrin kommunikativ qənaətbəxşliyini izah etmək mümkün deyildir. Presuppozisiya haqqında yalnız ekstralinqvistik əlamət kimi danışmaq da özünü doğrultmur.

Konkret mətnin təhlili zamanı presuppozisiyanın mətn kateqoriyası və ya zəruri ekstralinqvistik şərti olmasını səciyyələndirmək, yaxud qiymətləndirmək də ayrıca bir məsələdir.

Bədii mətnə münasibətdə 14 mətnyaradıcı kateqoriya fərqləndirilir: 1) tamlıq; 2) əlaqəlik; 3) bitkinlik; 4) mütləq antroposentiklik; 5) sosiallıq; 6) dialoqluq; 7) açıqlıq; 8) ardıcıllıq; 9) statiklik; 10) dinamiklik; 11) gərginlik; 12) estetiklik; 13) obrazlıq; 14) yozumluluq.

A.N.Moroxovski mətn kateqoriyalarının belə «tükənməyən» çoxluğunu mətnin obliqator (əsas) və fakultativ əlamətlərini eyniləşdirmək, mətn və onun kateqoriyalarının əlamətlərinin keyfiyyətlə fərqləndirməyin qeyri-dəqiqliyində görür. Müəllif mətn kateqoriyalarının iyerarxiyasının qurulmadığını da diqqət mərkəzinə çəkmişdir (7, s. 3-8).

Yuxarıdakı təsnifdə tamlıq və əlaqəlik mətnin fundamental kateqoriyası sayılır və fundamental kateqoriyaların onlara yaxın gələn kateqoriyaları öz ətrafına çəkərək qruplaşdırılması qeyd olunur (6, s. 42).

T.V.Matveyeva mətn kateqoriyasını mətnin qarşılıqlı əlaqəli mühüm əlamətlərindən biri hesab edir. Onun fikrinə görə, kateqoriya mətnin ümumi məzmununun müəyyən hissəsinin dilin, nitqin və eləcə də bilavasitə mətnin [kompozitiv) müxtəlif vasitələri ilə inikasıdır (6, s. 74).

Mətn kateqoriyası sadə əlamət deyil, mühüm, əhəmiyyətli (qlobal, fundamental) əlamətdir. Ona görə də, ilk növbədə, mətnin fundamental əlamətlərini linqvistik obyekt olaraq ayırmaq lazım gəlir. Təbii ki, bu zaman dil, onun vahidləri və mətn haqqındakı ən müasir biliklər nəzərə alınmalıdır.

Mətn kateqoriyalarına münasibətdə diqqəti cəlb edən bir cəhət də budur ki, tədqiqatçılar bu anlayışı həm mətn keyfiyyəti, həm sahə, həm də mətnin təhlil vahidi kimi qəbul edirlər. Aydındır ki, belə yanaşma mətn kateqoriyaları siyahısına yeni hadisələrin daxil edilməsinə zəmin yaradır. Məsələn, temporallıq və bağlılıq (prospeksiya+retrospeksiya).

XX əsrin əvvəllərində mətnə sistem münasibət formalaşmışdır. Bu münasibətdə modus (mətn modallığı, müəllif modallığı) əlamətinə xüsusi diqqət verilir. Mətn müəllif modallığı ilə möhkəmləndirilmiş funksional, məzmun və struktur tamdır. Mətnin öyrənilməsinə kommunikativ aspektdən yanaşmada mətnin formal-struktur aləmətləri - hadisə, zaman və məkan; eləcə də, kommunikativ aktın iştirakçıları, dialoqluq kateqoriyası kimi təqdim edilən nitq subyektləri mətnin əsas kateqoriyalarını təşkil edir. Bu kateqoriyalar sisteminə janr və üslub sahələri də əlavə olunur.

O.N.Kopıtovun fikrinə görə fundamental kateqoriyalar üç tələbə eyni zamanda cavab verməlidir: 1) kompozitivlik (mətnin tamlığı və əlaqəliliyi); 2) sahə; 3) təhlilin işlək vahidi olmaq. Müəllif bu üç tələblə yanaşı, kateqoriyaların qarşılıqlı bağlılığını da ön plana çəkmiş və aşağıdakı 5 fundamental kateqoriyanı ayırmışdır:

1. Adresant və adresat kateqoriyası. Bunlardan birincisi müəllifə aid olan bütün xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. O, ideya müəllifindən başlayaraq diktora və skriptora qədər, müəllif şəxsdən başlayaraq, bədii əsəri nəql edən ən ekzotik (it, pişik, eşşək, at, canavar və s.) müəllifədək, bəzən anonim qalan müəllifi də nəzərdə tutur. İkinci termin (adresat) oxucu və ya dinləyicini bildirir. Burada da oxucunun, dinləyicinin hər cür keyfiyyəti (savadlı, savadsız, yaxşı, pis, qəddar, rəhmdil və s.) nəzərə alınır.

2. Xronotop kateqoriyası. Bu kateqoriya zaman və məkan bağlılığının bütün formalarını (real, irreal) əhatə edir.

3. Hadisə kateqoriyası (işlərin, vəziyyətin müəyyən gedişi, halı; onun radiusu bütün mətnin radiusuna bərabərdir). Mətnin əsasında bir hadisə durur. Bu hadisə kifayət qədər çox və müxtəlif alt hadisələri özündə cəmləşdirir. Mətndə hadisənin təsviri bütün aktantları nəzərdə tutur.

4. Aktant kateqoriyası (nəqlin qəhrəmanı, təsvir predmeti, müzakirə mövzusu). Aktant-1- baş qəhrəman, aktant-p-personajlar; aktant-1-baş mövzu/əsas mövzu; aktant-n-alt mövzular/ yarım mövzular; aktant 1-təsvirin əsas obyekti, aktant-n onun əlamətləri və ya hissələri, yaxud aktant-1-i tamamlayan obyektlər.

5. Diktum və Modus kateqoriyası. Diktum mətndə olub real gerçəklikdəki ilə üst-üstə düşən, ona bərabər və ya uyğun olandır. Modus mətndə olan və onun diktumu üzərində məntiqi psixoloji əməliyyatlar aparılmaqla formalaşandır (4, s. 151-152).

Mövzu əsası ilə informasiya axını əlaqəlilik (koheziya) katoeqoriyasının bütün paradiqmalarını əhatə edir. Bura qrammatik-bağlayıcılar, anafora; semantik-sücet xətti, mövzu və üslubi əlaqələndirmə, remanın inkişafı, intertekstual əlaqələr və s. aiddir. Mətnin modusuna uyğun gələn müəllif başlanğıcı, sahə (sahə subkateqoriyası) müxtəlif səviyyə vahidlərini əhatə edir. Qiymətləndirmə, temporallıq-lokallıq-şəxs (aktuallaşma), imperativlik, sosial-modus, müəllifləşdirmə və doğruluğun ifadə üsulları vardır. Mətnin bağlılıq problemində, ilk növbədə, diqqəti cəlb edənləri mətnin düzgün və qeyridüzgün qurulması və nəqletmə (narrativ) qrammatikası prinsipləridir. Bura müxtəlif predmettamamlanması ilə fərqləndirilən tipoloji süjetlər də daxildir. Mətnin tamamlanması məcburi deyil, fakültətivdir. Mətnin bağlılıq və tamlıq kateqoriyası əsasında təhlili mətnini dinamikasını, çətin aşkarlanan "müəllif obrazı"nı aşkara çıxara bilmir.

Bəzən mətnin bütün əlamətlərini funksional semantik və üslubi spektrlər arasında bölürlər. Məsələyə bu yöndən yanaşdıqda İ.Qalperinin irəli sürdüyü 10 kateqoriya funksioanl və semantik sahələr üzrə paylanır. Hissələr bölünmə, koheziya, retrospeksiya və prospeksiya, inteqrasiya və tamamlanma funksional, informativlik, avtosemantiklik, mətn parçaları, kontinium, modallıq isə semantik sahəyə daxil olur.

F.U.Cabbarova mətn kateqoriyasının öyrənilməsində istifadə olunan metadil terminlərini sadalayaraq onların

sinonim olması qənaətinə gəlir və bundan sonra mətn kateqoriyasını belə izah edir: "Mətn kateqoriyasını mətnin müvafiq xüsusiyyətlərini aşkara çıxaran əlamətlər və ya anlayışlar toplusu kimi təyin etmək olar" (3, s. 230).

Mətn kateqoriyalarının sayı tədqiqat işlərində müxtəlif sayda qeydə alınır. Bu saya 1-dən (N.D.Zarubina, O.I.Moskalskaya) başlayaraq dəyişir. İ.R.Qalperin onların sayının 10 olduğunu göstərmişdir.

Z.Y.Turayeva, I.R.Qalperin, V.V.Odinsov və başqaları mətn kateqoriyalarını iki qrupa struktur və məzmun qruplarına ayırmışlar. Z.Y.Turayeva bu kateqoriyaların bir-birini qarşılıqlı şərtləndiyini göstərir. Çünki kateqoriyaları həm məzmun, həm də formal tərəfi vardır. Struktur kateqoriyalar mətnin strukturunda yer alır və linqvistik obyekt kimi ona xasdır. Məzmun kateqoriyalar obyektiv gerçəkliyi əks etdirməklə səciyyələnir (8, s. 81).

T.V.Matveyeva mətnin bütün kateqoriyalarını xətti, sahə və həcmi olaraq üç qrupa bölür (6, s. 16). Onun fikrinə görə, xətti kateqoriyalar bir funksional-semantik mənsubluğa malik dil vahidləri zəncirini əhatə edir. Bura tematik zəncir, mətnin məntiqi parçalanması, prospeksiya/ retrospeksiya aiddir. Sahə kateqoriyası müxtəlif səviyyə vahidləri ilə səciyyələnir. Bu vahidlər semantik yaxınlıq, mətn funksiyaları, dil vahidlərinin təşkilolunma üsullarına görə qruplaşır. Mövzu müəyyənliyi, tonallıq və qiymətləndirmə (subyektiv modallıq), temporallıq (zaman sahəsi), lokallıq (məkan sahəsi), tonallığın, zamanın və qiymətləndirmənin əlavə ifadə vasitələri, mətnin subyektiv təşkili (müəllifləşdirmə) bu qrupda yer alır. Həcmi kateqoriyalar struktur səciyyəlidir. Onlar xətti və sahə kateqoriyaları əsasında modelləşir.

Nəticə: Aparılan təhlillər göstərir ki, mətn kateqoriyaları məsələsi müasir dilçilikdə hələ də tam həllini tapmamış mürəkkəb problemlərdən biridir. Müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli şəkildə izah edilən bu anlayış, əslində, mətnin çoxqatlı və sistemli təbiətindən irəli gəlir. Aydın olur ki, mətnin kateqoriyaları ayrı-ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqə və vəhdət şəklində fəaliyyət göstərir. Bu isə mətnin bütöv bir kommunikativ struktur kimi dərk edilməsini təmin edir və onun linqvistik təhlilində kompleks yanaşmanın zəruriliyini bir daha təsdiqləyir (6, s. 16; 5, s. 61).

Məqalənin aktuallığı. Mətnin kateqoriyalarını və əlamətlərini öyrənməyi aktuallaşdıran cəhət bu problemin mürəkkəb və olduqca mübahisəli olmasından irəli gəlir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Mətn kateqoriyalarının ifrat çoxluğu müşahidə olunduğundan məqalədə təklif edilən təsnif prinsipləri əsasında onların sistemləşdirilməsi məqalənin elmi yeniyini təşkil edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Praktiki cəhətdən bu elmi araşdırma mətnşünaslıq istiqaməti üzrə, mətnin linqvistik təhlili ilə bağlı aparılan tədqiqatlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика: пер. с фран. (Общ. ред., вст. ст. и комм. Ю.С. Степанова). М.: Либроком, 2010.
2. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Едиториал УРСС, 2005.
3.Жаббарова Ф.У. Категории текста. (Вестник Башкисркого университета), 2011, №3
4. Копытов, О. Н. Модус публицистического текста. (Научные журналы Урал. гос. пед. ун-та). Политическая лингвистика. №1 (35). (Электронный ресурс - URL: http:// iournals.uspu.ru/ling35, 2011.
5. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек-текст-семиосфера-история. М.: Языки русской культуры, 1996.
6. Матвеева Т. В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990.
7. Мороховский, А. Н. Стилистика английского языка. Киев, 1991. 8. Тураева З.Я. Лингвистика текста. М., 1986.

Искендерова Нушаба Рамиз кызы
Доктор философии по филологии, доцент
Азербайджанский Медицинский Университет
nushaba.isgandarova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5315-341X

Система и функциональные характеристики категорий в лингвистике текста

Резюме

В данной статье рассматривается проблема определения текстовых категорий, а также проводится анализ различных категорий, проявляющихся в процессе формирования текста как целостной и завершённой структуры. Актуальность исследования обусловлена тем, что в современной лингвистике проблема текстовых категорий до настоящего времени остаётся недостаточно разработанной и дискуссионной, что связано с наличием многочисленных спорных аспектов в данной области. В ходе исследования применяются описательный и сравнительно-сопоставительный методы лингвистического анализа. В заключительной части статьи делается вывод о том, что все текстовые категории находятся в тесной взаимосвязи, образуя единую систему и взаимно дополняя друг друга.

Ключевые слова: текст, категория, теория текста, единица текста, грамматическое значение

Nushaba Ramiz Isgandarova
PhD in Philology, Associate Professor
Azerbaijan Medical University
nushaba.isgandarova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5315-341X

The System and Functional Characteristics of Categories in Text Linguistics

Summary

This article addresses the problem of defining text categories and presents an analysis of various categories that manifest themselves in the process of text formation as an integral and complete structure. The relevance of the study is determined by the fact that, in contemporary linguistics, the issue of text categories remains insufficiently developed

and continues to be a subject of active debate, due to the presence of numerous contested aspects within this field. The research applies descriptive and comparative methods of linguistic analysis. In the concluding part of the article, it is concluded that all text categories are closely interconnected, forming a unified system and complementing one another.

Key words: text, category, text theory, text unit, grammatical meaning

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-55-57

Namazova Aytən Mehman qızı
Bakı Dövlət Rabitə və Nəqliyyat Kollecinin müəllimi
Bakı.Yasamal qəsəbəsi. A.M.Şərifzadə küç.433.
E-mail: namazovayten1990@gmail.com
ORCID:0009-0004-0983-2871

QAZİ BÜRHANƏDDİNİN DİVANINDA ARXAİZMLƏRİN MƏNŞƏİ VƏ ONLARIN ETİMOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Qazi Bürhanəddin **1344-cü ildə Qeysəriyyədə anadan olmuşdur**. O, soyca. Oğuzların Salur boyundan çıxmışdır. Bir ehtimala görə, o ulu babası Xarəzmin yolu ilə getmişdir.**Qazi Bürhanəddin Əhməd** — şair, alim və dövlət xadimi olmuşdur. Bürhanəddin əvvəllər qazılıq etmiş, daha sonra Ərətna bəyliyinin ərazisində yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.
Qazi Bürhanəddinin "Divan"ında təkcə semantik söz qrupları yox, eləcə də arxaik sözlər də öz üslubi çalarlığı və rəngarəngliyi ilə də seçilir. Arxaik sözlər "Divan"ın dilini zənginləşdirən əsas söz qrupları kimi əvvəldən – axıradək diqqəti cəlb edir. Öz spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən arxaizmlər , sanki, "Divan"da bir topluluq yaratmışlar. "Divan"da olan nümunələri nəzərdən keçirikdə , elə bil ki, bir axıcılıq, zəriflik diqqəti cəlb edir.
Qazi Bürhanəddinin əsərlərinin leksik tərkibində olan müasir dil üçün arxaikləşmiş sözlər dilçilik nöqteyi-nəzərincə ən maraqlı lüğət vahidlərindəndir.Bu sozlərin hər birinin ədəbi dildə fərdi inkişaf tarixi olduğu kimi onlıarın dildən silinməsinin də fərdi xarakter tarixi vardır.

Açar sözlər:: Azərbaycan dili, arxaizmlər,e timologiy, inkişaf, termin.

Giriş. Arxaik sözlər Azərbaycan dilinin leksikasında mürəkkəb və çoxsaylı sistemdir.Bu sözlər köhnəlmə dərəcəsinə,arxaikləşməsinə,istifadə imkanına və səciyyəsinə görəmüxtəlifdir.Sözlərin mənaca köhnəlməsinin aşağıdakı səbəblərini qeyd etmək olar:
a)Sözün ikinci nominativ-törəmə mənasının fəallaşması;
b)Çoxmənalı sözlərin mənalarından birinin təkmənalı sinonimləri ilə sıxışdırılması;
c)Əsas məna mərkəzinin törəmə mənaya keçməsi;
d)Eyni əşya və hadisənin bir neçə sözlə adlandırılması,onlardan biri aktiv olur,digəri passivləşərək köhnəlir və s.
Arxaik sözlər üslubi imkanlara malikdir. Bunlardan həm tarixə aid elmi əsərlərdə, həm də bədii yaradıcılıqda istifadə edilir.

Qazi Bürhanəddinin dilində işlənən qədim Azərbaycan sözlərini, əsasən, 3 qismə ayırmaq olar:
a) Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş sözlər;
b) Semantik tutumunu dəyişmiş,yeni məna qazanmış sözlər;
c) Fonetik dəyişikliyə uğramış,yəni şəkilcə dəyişmiş sözlər.

Əsas hissə: Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş sözlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar:***Yazı***-çöl,bayır,yaban. Bu arxaik söz Qazi Bürhanəddinin dilində rast gələn maraqlı arxaik sözlərdəndir. Həm *çöl,bayır* mənasında, həm də *yazı yazmaq* mənalarında işlənmişdir.Sənciləyin bən yara irməmişəm,Mən ***yazı***ya atduğumı dərməmişmən.Ta dikən tolmayınca bağçada. Bən anı balta ilə qırmamışmən [1; s.726] "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında *yazı, yazi* və *yazı-yaban* şəkillərində *çöl, səhra, düzən* mənasında işlədilmişdir.Qədim türk dillərinə dair yazılı abidələrdə(Orxon-Yenisey yazılarında) *yazı, yazü* şəklində *çöl, boşluq* mənasında verilir.Mahmud Kaşğaridə *yazı, yazi* şəklində *boşluq, açıqlıq* mənasında verilir.

Müasir Azərbayacan dilinin dialekt və şivələrində bu gün də biz həmin sözə rast gəlirik. Məsələn:***Tapu***-xidmət. Qazi Bürhanəddinin dilində rast gələn, maraq doğuran arxaik sözlərdən biri də *tapu* sözüdür. Bu söz türk mənşəlidir və *hüzur,qulluq* mənalarını ifadə edir. Divanda, həmçinin, busözün *xidmət* mənasına da rast gəlinir.Məs;***Tapu***-dan özgəyə and içmişüz, görəməzüz.[2.s.382].

Eşik-qapı mənasında; Qazi Bürhanəddinin dilində rast gəldiyimiz bu arxaik söz də maraq yaradan sözlərdəndir. *Qapı* mənasını ifadə edən söz də, həmçinin, Mahmud Kaşğaridə də rast gəlinmişdir və orada da *qapı* mənasında işlənmişdir.Nəzərdən keçirdiyimiz abidələrin hamısında *eşik* sözü demək olar ki, *qapı, həyət-baca* mənasında işlədilmişdir.Məsələn:Şəha, bənüm olur isən yəqin budur ki, olur
eşikdə bəndə fələklər mələk qulam əldə etmişdir."Kitabi-dədə Qorqud" dastanının dilində də *eşik* sözü *qapı* mənasında işlədilmişdir. Məsələn, Beyrək aydır: – Sağdə oturan sağ bəklər, solda oturan sol bəklər eşikdəki inaqlər.Bu sözə, həmçinin, Xətainin, Füzulinin, Vaqifin, Zakirin dilində də rast gəlinir. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində bu sözə *qapı, həyət* mənasında rast gəlirik. ***İrişmək***-yetişmək, çatmaq mənasında.Arxaik feillərdən hesab olunan *irişmək* feili də Qazi Bürhanəddinin dilində geniş şəkildə işlənmişdir və məna gözəlliyi ilə fərqlənmişdir. Bu feil "Kitabi-Dədə Qorqud"da, eləcə də, klassiklərin dilində *çatmaq*, *yetişmək* mənalarında daha çox işlənən feillərdən biridir. Məsələn, Ağ-boz atlar minubən yortuşdilər. Bəy babası yaninə irişdilər.

Kişvəridə *çatmaq*, *qovuşmaq* mənasında *irmək* feilinə təsadüf olunur. H.Mirzəzadə irişmək feilindən danışarkən yazır: "XIV-XVIII əsrlərin yazılarında rast gələn
çatmaq, *yetişmək* mənalarında işlədilmişdir. Sonrakı dövrlərdə işləndiyini görmədik.Tədqiqatçıların fikrinə görə müasir dialekt və şivələrimizdə *şit gülüş*,*istehzalı təbəssüm* mənasını ifadə edən *irişmək* ehtimal ki,həmin söz mənaca dəyişmişdir. Xətainin dilində işlənmiş bu feilə Azərbaycan dili dialekt və şivələrində də təsadüf olunur.Məsələn: Qulağuma gülşəndə bir avazə irişdi,

Bülbüldənü bildüm ki, canum yaza ***iriş***di.*Semantik arxaizmlərə misal olaraq aşağıdakı* arxaikləşmiş sözləri

missal gətirmək olar:***Ari***-təmiz,pak,saf,xalis.Bu söz Qazi Bürhanəddinin dilində, həm *ari*, həm də *təmiz* mənalarında işlənmişdir. Həmçinin, bu söz Qazi Bürhanəddindən əvvəl, qədim abidəmiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində, daha sonrakı dövrlərdə isə Xətainin "Dəhnamə"poemasında *təmiz,pak,saf* mənalarında işlədilmişdir.XVI əsr abidəsi olan "Şühədənamə"nin dilində də bu sözə və onun ifadə etdiyi mənalara rast gəlinir.Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin leksikasının tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdə (Bakı, Quba, Ordubad, Şəki, Qazax, Göyçay, keçid, Naxçıvan və s.) bu sözə **ari, kiri** şəklində *təmiz, pak, saf* mənalarında rast gəlinir.Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik sayılan bu söz qaraqalpaq dilində *aruv* şəklində *təmiz, pak* mənasında, özbək şivələrində də yenə həmin mənada işlənir. Məsələn,Namusı qomışam ki, məgər hasil ola nam, **Ari** olayım ta ki,bulam **ari** bu gecə və s.

Ər-kişi,adam.Qədim türk dillərinə dair yazılı abidələrdə ər sözünə ərən şəklində kişi mənasında rast gəlmək olar. Qazi Bürhanəddinin dilində işlənən bu söz öz semantik mənasını saxlamaqla ər,ərən mənalarında geniş istifadə edilmişdir.Mahmud Kaşğaridə *ər* sözü *kişi, adam* mənalarında verilir. Məsələn, "Ənqa ər"-lazımsız adam,yönsüz kişi.*Ər* sözünün *kişi, adam* mənalarında işlənməsinə "Kitabi-Dədə Qorqud"da və başqa abidələrdə də təsadüf olunur. Məsələn, Evinə yazıdən-yabandən bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evidə olsa ona desə ki,dur övrət əppək gətir yeyəyin.Məsələn,***Ər*** yigit qayda ürkər ürkülərdən.[3.s.445]

Qılmaq-etmək mənasında yardımçı feil kimi işlənir.Qazi Bürhanəddinin dilində işlənən bu arxaik söz qoşulduğu sözlərlə birgə tərkibi feil əmələ gətirərək,**etmək** mənasını ifadə etmişdir. Ümumiyyətlə bu söz ərəb-fars mənşəli sözlərlə işlənərək, mürəkkəb feil əmələ gətirir.Məsələn,imtahan qılmaq-imtahan etmək."*Qılmaq*" yardımçı feil mənasında istər qədim türk dili abidələrində, istərsə də Azərbaycan dilinin Xətaidən həm əvvəlki, və sonrakı dövrlərdə genişyayılmışdır."*Qılmaq*" feili Azərbaycan dilinin Bakı dialektində, İsmayıllı rayon şivələrində, Cəbrayıl keçid şivəsində və başqalarında indi də mürəkkəb feil tərkibində işlənir. Məsələn, çarə qılmaq-çarə etmək, təhər qılmaq-çarə etmək və s. Indi də müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu söz ərəb-fars sözləri ilə işlənərək,tərkib əmələ gətirir. Məsələn, **namaz qılmaq** və s.[4.s.33].*Müxtəlif* ***fonetik dəyişikliyə*** *uğramış,yəni şəkilcə dəyişmiş sözlər*.Məsələn:***ilərü***-irəli.

Qazi Bürhanəddinin dilində işlənmiş bu söz,muasir ədəbi dilimizdə hal-hazırda işlənən *irəli* sözününilkin variantıdır. Orta əsr abidələrinin dilində bu söz də *ilərü* formasında mövcud olmuşdur.Ancaq zaman keçdikcə *irəli* sözü müasir ədəbi dilimizdə şəkilcə fonetik dəyişikliyə uğrayaraq, yəni metateza (yerdəyişmə) hadisəsi nəticəsində *irəli* formasına keçmişdir.Məsələn,Bən ivərəm ki, irəm bir dəm ***irəli*** sana.

Dün-gecə, dünən. Qədim türk dillərinə dair abidələrin dilində **dün, tün** (tüp) şəklində **gecə** mənasında verilmişdir. Məsələn, tün ortu-gecə yarı. Qazi Bürhanəddinin dilində işlənən bu arxaik söz həm **dün**, həm də **gecə** şəkillərində işlənmişdir. Mahmud Kaşğaridə **dün** sözü tün şəklində və ancaq **gecə** mənasında verilir. Məsələn,tün qərərdi-gecə qaraldı, qaranlıqlaşdı. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində isə dün sözü gecə və dünən mənasında, Füzulidə ancaq gecə mənasında, Vaqifdə **dünən**, Zakirdə isə **gecə** mənasında işlədilmişdir. Məsələn, Beyrək ap-alacə gərdəyi içində yeyib-içib bixəbər otururdu.[5.s.512].

Hazırda dilimizdə işlənən **dünən** sözü də həmin sözlə, yəni *dün*lə əlaqədardır. Məsələn, eşigünə ki, səba yol bulımaz ***dün*** bucuğın və s.

Qamu-hamı.Qazi Bürhanəddinin dilində işlənmiş bu söz qeyri-müəyyən əvəzlikdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları və klassiklərin əsərlərində həmin sözə eyni şəkildə rast gəlinir. Mahmud Kaşğarinin "Divani-lüğətit türk" əsərində bu söz *qamuğ* şəklində hamı mənasında verilmişdir. Məsələn,Qamuğ kişi tüz erməs
hər kəs (hamı) bir olmaz.Başqa, qədim türk dillərində bu sözə "kamik" şəklində **hamı, hamısı** mənalarında rast gəlinir.Sonralar XVIII əsrdə yazılmış əsərlərdə
"q" səsi, əsasən, işarə əvəzliyi olan sözlərin əvvəlində *"h"* səsini əvəzləmişdir. Vəli bir nöqtə ağzundan ***qamu***suna kifayətdür.[6.s.176].

Ol-o(şəxs və işarə əvəzliyi).Əvvəldə qeyd etdiyimiz söz kimi, bu söz də Qazi Bürhanəddinin dilində işlənmiş əvəzlikdir. Ancaq bu söz əvvəlkindən fərqli olaraq, şəxs və işarə əvəzliyini bildirir. Mahmud Kaşğari və başqa qədim türk yazılı abidələrində geniş şəklidə işlənmişdir.

Nəticə: Tarixi materialların dilindən aydın olur ki, **ol** işarə əvəzliyinin inkişafı üçüncu şəxs şəxs əvəzliyinin eyni olmuşdur. ***Ol*** sözü qədim dövrlərdən XX əsrə kimi işlənmişdir.Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu sözə təsadüf etmirik.Müasir ədəbi dilimiz üçün tam arxaikləşmişdir.***Ol*** tonı kim ol xasa və ya ama geyürmiş. Degil möhkəm cahan mülkündə hər bünyad kim, qılsan,Bəqa mülkündə **tut** mənzil kim, ***ol*** bünyad möhkəmdir [7; s.213].

ƏDƏBİYYAT:

1. Qazi Bürhanəddinin "Divan"ı. Bakı, "Öndər", 2005, 726 s.
2. Şah İsmayıl Xətayi "Seçilmiş əsərləri". Bakı, "Şərq-qərb",2005, 382 s.
3. Şah İsmayıl Xətayi "Seçilmiş əsərləri". Bakı, "Şərq-qərb",2005, 445 s.
4. M. Füzuli "Seçilmiş əsərləri" 6 cilddə, II cild. Bakı, "Şərq-qərb", 2005, 33 s.
5. Mahmud Kaşğari "Divanü lüğat-it-türk". Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. I cild, "Ozan", 2006, 512 s.
6. Kitabi-Dədə Qorqud, tərtib edən: H.Araslı, Bakı: Azərnəşr,1962, 176 s.
7. Kişvəri. Seçilmiş əsərləri. Bakı. "Şərq-Qərb", 2004, 213 s

Намазова Айтен Мехман кизи
Преподаватель Бакинского государственного колледжа связи и транспорта
Баку. поселок Ясамаль. ул. А.М. Шарифзаде, 433.
E-mail: namazovayten1990@gmail.com
ORCID:0009-0004-0983-2871

Происхождение архаизмов в диване Гази Бурханеддин и их этимология

Резюме

Гази Бурханеддин родился в344 году в Кайсери. Он был потомком племени Салур из огузов. Согласно одной

из версий, его прадед следовал по пути Хорезма. Гази Бурханеддин Ахмед был поэтом, ученым и государственным деятелем. Ранее Бурханеддин служил гази, а позже занимался творческой деятельностью на территории Аратнского беилика.

В «Диване» Гази Бурханеддина выделяются не только семантические словосочетания, но и архаичные слова, отличающиеся стилистическими нюансами и разнообразием. Архаичные слова привлекают внимание от начала до конца как основные словосочетания, обогащающие язык «Дивана». Архаичные слова,отличающиеся своими специфическимихарактеристиками, словно сформировали в «Диване» целую группу. При рассмотрении примеров в «Диване» кажется, что внимание привлекают текучесть и элегантность.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, архаизмы, этимология, развитие, термин.

Namazova Ayten Mehman qizi
Teacher of Baku State College of Communications and Transport
Baku.Yasamal settlement. A.M.Sharifzadeh str.433.
E-mail: namazovayten1990@gmail.com
ORCID:0009-0004-0983-2871

The origin of archaisms in the sofa of Gazi Burhaneddi and their etymology.

Summary

Gazi Burhaneddin was born in 1344 in Kayseri. He was a descendant of the Salur tribe of the Oghuz. According to one version, his great-grandfather followed the path of the Khwarazmians. Gazi Burhaneddin Ahmed was a poet, scholar, and statesman. Burhaneddin had previously served as a gazi and later engaged in creative work in the territory of the Aratna beylik.

Gazi Burhaneddin's "Divan" highlights not only semantic phrases but also archaic words, distinguished by stylistic nuances and diversity. Archaic words draw attention from beginning to end as the main phrases that enrich the language of the "Divan." These archaic words, distinguished by their specific characteristics, seem to form an entire group within the "Divan." When examining examples in the "Divan," one seems drawn to their fluidity and elegance.

Key words: Azerbaijani language, archaisms, etymology, development, term.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlıu

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-58-60

Abdullayeva Fəxriyyə Qambay qızı
Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici dillər kafedrasının müəllimi
E-mail: fakhriyya1972@gmail.com
ORCID: 0009-OOO1-0234-9172

LEKSİK VAHİDLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN DUBLETLİK PARALELLƏRİ

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralelliklər problemi araşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı leksik paralellərin üst-üstə düşməsi hallarına da rast gəlinir. Çünki bəzi məqamlarda alınma sözlər dildə artıq mövcud olan leksik vahidlərə tam semantik adekvatlıq nümayiş etdirirlər. Semantik paralellik hadisəsini formalaşma mərhələsinə görə, təxminən iki qrup daxilində fərqləndirmək olar;

1) Alınma sözü bildirən məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik;

2) Alınma sözü bildirən məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin qeyri-mövcudluğu şəraitində nənimsənilən və zamanla qarşılığının meydana gəlməsi sayəsində yaranan semantik paralellik

Açar sözlər: Azərbaycan dili, İngilis dili, dubletlik, semantika korre, paralellizm

Giriş hissə. Müasir dilçilik sistemində, o cümlədən, ingilis və Azərbaycan dillərində müşahidə edilən leksik müvaziliyin məntiqi davamı kimi semantik paralellik situasiyası meydana çıxır. Belə ki, interleksemlərin ortaya qoyduğu terminoloji leksika və ümumişlək sözlər bu sözləri mənimsəmiş dilin leksik sistemində yer alan digər leksemlərlə semantik korrelyantlıq situasiayasını yaradırlar. Həmin korrelyantlıq situasiyasının əmələ gətirdiyi semantik paralelliyin dəyərləndirilməsi məsələsində yekdilliyin hökm sürdüyünü söyləmək olmaz. Xatırladaq ki, dubletik vəziyyətinin sinonimiya hadisəsinə aidliyi məsələsində ən fərqli və demək olar ki, bir-birini istisna edən yanaşmalar mövcuddur. Birinci qrup dilçilərin nümayiş etdirdiyi yanaşmaya görə, dubletlik hadisəsini sinonimiyadan kənar araşdırmaq doğru deyil, ikinci qrup mütəxəssislərin ortaya qoyduğu yanaşmaya görə isə, belə eyni manalı sözləri "sinonimliyin əsas əlamətlərini əks etdirmədikləri üçün sinonim hesab etmək düzgün deyil".

Bu mənada, mövcud yanaşmalardakı ziddiyyətlərin ümumi anlayışın (sinonimiyanın mahiyyətinin) dərkinə xidmət etmədiyini düşünən D.N.Şmelyovun fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Dilçi yazır: "Bunu (yəni sinonimiya ilə bağlı fikir ziddiyyətlərinin mövcudluğunu elə anlamaq lazım deyil ki, dildə hər hansı "əsil sinonimya" mövcuddur. Dilçilər isə, sadəcə olaraq, onun (həmin "əsil sinonimiyanın") adekvat təyinləndirilməsinə bu və ya digər səviyyədə yaxınlaşmağa müvəffəq olurlar. Əslində isə dildə müxtəlif semantik yaxınlaşma növləri (kursiv- D.N.Şmelyovundur.) mövcuddur və onlar sinonimlərin fərqli şəkildə qruplaşdırılıb təyinləndirilməsində öz əksini tapırlar".[1.p.143]

Əsas hissə. Semantik yaxınlaşma növləri sırasında, təqdim edilən tədqiqat baxımından, marağa səbəb olan xüsusi semantik yaxınlıq növü kimi **dubletliyi** qeyd etmək olar. Əslində, burada yuxarıda adları çəkilən birinci qrup tədqiqatçıların da tam haqlı olaraq, bildirdiyi kimi, semantik yaxınlıqdan deyil, tam semantik eyniyyətdən söhbət gedir ki, bu da onları fərqli semasioloji söz qrupları kimi səciyyələndirməyə imkan tapır. Belə ki, bəzi hallarda "əsasən terminologiyada müşahidə edilən (məsələn, linqvist-dilçi) və mənaların tam şəkildə üst-üstə düşməsi ilə səciyyələnən ("mütləq"-absolyut) sinonimiya" hadisəsi çərçivəsində nəzərdən keçirilən dubletlik situasiyası "terminologiyada alınmaların leksik-funksional paralelliyi nəzərdən keçirilir. Sonuncu yanaşmanın tərəfdarları terminin alınma termin sayəsində elmi mətnə, işgüzar sənədə və s. bu kimi mətn nümunələrinin ümumi mətninə heç bir xələl gətirilmədən, əlavə yozulma, məna çevrilməsinə imkan tapmadan tam şəkildə əvəzlənə bilməsi hadisəsini semantik paralellər olaraq səciyyələndirirlər. Belə ki, onlara görə və konkret olaraq, S.Sadıqovaya görə, "sinonimlər yaxın və eyni mənanı bildirən sözlərdir. Paralellər isə eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növləridir**.** Sonra S.Sadıqova qeyd edir: "Leksik məna eynidirsə, sinonimlikdə heç bir üslubi varlıqdan və ya emossional-ekspressiv fərqdən söhbət gedə bilməz" və sinonimlərdən fərqli olaraq, "dubletlər dominantlıqdan məhrumdurlar,... formaca müxtəlif olsalar da, semantik və üslubi cəhətdən fərqlənmirlər". Düşünürük ki, təqdim edilən yanaşma dubletliyin bir sistemdaxili semantik paralellik hadisəsi kimi mahiyyətini tam dolğun şəkildə açıqlamış olur və onun sinomiya hadisəsindən fərqli təbiətə malik olması fikrini birmənalı şəkildə əsaslandırır. [2.p.110]

Maraqlıdır ki, sistemdaxili semantik paralelliyi təcəssüm etdirən dubletlərin sinonimiya hadisəsinə münasibəti bu semasioloji qrupla bağlı olan yeganə nəzəri problem deyil. Belə ki, bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında dubletlik situasiyasının neqativ və ya pozitiv planda dəyərləndirilməsi məsələsi ilə bağlı ən fərqli fikirləri səsləndirməkdədir. Ən maraqlısı isə odur ki, hətta bu məsələdə yekdil olan, yəni dubletliyi sinonimiyadan kənar xüsusi növ semantik korrelyasiya hadisəsi kimi nəzərdən keçirən dilçilər arasında da qeyd edilən problemə nəzərən fikir müxtəlifliyi hökm sürür. Belə ki, A.Qurbanov ona görə xarici dildən lazımsız olan leksik mənuimsəmə sayəsində ortaya çıxmış sinonim müvazilik vəziyyətlərini (mçəsələn: səksən-həştad dubletliyinin) təhlili çərçivəsində qeyd edir ki, "dildə müəyyən anlayışı eynilə bildirən söz ola-ola, bəzən başqa dildən həmin anlayışı eynilə bildirən başqa bir söz alınması" və "dillərin bu cür bir-birinə qarşılıqlı təsirini mənfi hal hesab edilməlidir".[3.s.216]

Bu məsələyə terminoloji sinonimiya çərçivəsində toxunan prof. Məmməd Qasımov yazır: "Terminologiyada sinonimlərin olması zərərlidir. Əgər ümumi ədəbi dildə sinonimiya təbii bir hal hesab edilirsə, yaxud onun üslubi

rəngarənliyini dəyişirsə, nitqə incə fərdi kalorit verirsə, terminologiyada dubletlər belə bir xassəyə malik deyildir".[4.s.94-98]

Terminologiyada paralel şəkildə işlənən terminlərin olması işarələrin seçilməsi prosesinin axıra çatdırılmadığını, terminoloji sistemin hələ qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biri" kimi səciyyələndirən və onun (terminoloji paralelliyin) "elmi dili ağırlaşdırdığını" önə sürən V.Aslanov məsələni daha obyektiv nöqteyi-nəzərdən dəyərləndirir.Dilçi alim yazır: "Terminologiyada paralellik qüsurlu hal sayılsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri-mümkündür.... Terminologiyada paralellik, əslində, terminoloji sistemin formalaşması dövrünün tələbi ilə meydana çıxır və müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.[5.s.33-43

Göründüyü kimi, dilçi alim özlüyündə terminologiyada sinonimiyanın müsbət hal kimi qiymətləndirilməsini etiraf edir O, paralelik vəziyyətinin müəyyən zaman kəsiyində dilin öz daxili tələbatının nəticəsi olduğunu da diqqətdən kənarda qoymur və bu məsələdə həqiqətin bir-birini inkar edən yanaşmalarda axtarmır. Həmin yanaşmaların tam obyektiv dərki nəticəsində meydana çıxan ortaq və tam adekvat məxrəcində olduğunu əyani şəkildə təsdiqləmiş olur. Xatırladaq ki, digər bir qrup alimlər "dubletlərdən nitqdə tavtalogiyaya yol verməmək məqsədi ilə istifadə olunduğunu" önə sürməklə, dubletlik hadisəsinin müsbət aspektlərinə diqqət çəkmişdir.

Semantik paralellik hadisəsini formalaşma mərhələsinə görə, təxminən iki qrup daxilində fərqləndirmək olar.1. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik; 2. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin qeyri-mövcudluğu şəraitində nənimsənilən və zamanla qarşılığının meydana gəlməsi sayəsində yaranan semantik paralellik.

Alınma sözün işarələndiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik halları birincinin (alınma sözün) iki halda mümkün olur; a) alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi; b) interleksem kimi aktiv işləkliyi səbəbiylə müvazi işləkliyin məqsədə müvafiqliyinin nəticəsi kimi.

Alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi meydana çıxan semantik paralellik situasiyası əsasən uzunmüddətli aktiv-proksimal, aktiv-distal bilinqvizm situasiyalarında mümkün olur. Bilinqvizimin növlərinə görə təsnifatlandırılmasını aparmış T.A.Bertaqayevin bölgüsünə əsasən məlumdur ki, aktiv bilinqvizm hər hansı bir cəmiyyətin daşıyıcısı olduğu dildən başqa, ikinci bir dilə normal ünsiyyət qura biləcək səviyyədə bələd olması ilə səciyyələnir. Distal bilinqvizm situasiyası isə onun qarşılığlı olan prosksimal bilinqvizmdən fərqli olaraq, ikinci dilin əsas ünsiyyət vasitəsi olan dilə dərin təsiri ilə səciyyələnmir. Bu növ ikidillilikdə qarşılıqlı və ya təktərəfli interferensiya faktları, əsasən leksik sistemlə məhdudlaşır. Onu da xüsusi olaarq qeyd edək ki, digər növ bilinqvistik situaisya (yəni proksimal bilinqvizim) dilin qrammatik sisteminə daha dərin nüfuz etməsi ilə səciyyələnir ki, bu da daha çox dil ittifaqı situaisyası və ya yüksək intensivliyi ilə seçilən ikidillilik şəraiti üçün xarakterikdir.

Xatırladaq ki, sonuncu məqam ingilis dilinin qrammatik sistemində özünü aydın şəkildə biruzə vermişdir. Belə ki, ingilis dili 1066-cı il Norman istilasından sonra ciddi şəkildə qrammatik "sadələşmə", daha dəqiq desək, desintetikasiya (desintetikləşmə) mərhələsini keçmişdir və nəticədə müasir analitik-flektiv quruluşunu əldə etmiş olmuüdur.

Ağamusa Axundov bu məsələ haqqında yazır:"Azərbaycan dilinə gəlincə, dilimizin aktiv-distal bilinqvistik ortam təşkil etdiyi ikidillilik şəraitinin "iştirakçısı" olan ikinci dillər tam fərqli tipoloji quruluşa malik olduğu üçün dilimizin qrammatik sisteminin dərin qatlarına nüfuz edə bilməmişdir. Bundan fərqli olaarq, dilimizin leksik sistemi ərəb, fars və rus dilindən alınmalarla və eləcə də həmin dillərin tranzitliyi vasitəsilə digər dillərdən alınmalarla zənginləşmişdir.

Məsələn,assosiativlik-birləşdirmə,kommunikativlik-yerdəyişmə,distributivlik-paylama,xarakter-xasiyyət;xasiyyətnamə-xarakteristika,dəftərxana-konselariya; generativ-törədici. İngilis dilində ikidillik şəraitində mənimsəniliş çox sayda alınmalar mövcuddur: chauffeur "şofer-sürücü", champagne -"şampan", machine "maşın" və s.

Sonuncu qrup nümunələr özlüyündə interleksemləri təcəssüm etdirir. İnterleksemlər beynəlmiləl terminləri və məhdud qrup ümumişlək xarakterli sözləri əhatə edir. M.Qasımovun qeyd etdiyi kimi, "beynəlmiləl termin" anlayışı altında dilçilikdə ümumi semantikaya malik, orfoqrafik cəhətdən yaxın olan, beynəlmiləl əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın bir çox dillərində işlənilən terminlər nəzərdə tutulur. Dilçinin tam haqlı olaraq, qeyd etdiyi kimi, beynəlmiləl terminologiyada ortaq istifadə, özlüyündə, aparıcı və həlledici məqamı təşkil etsə də, həmin qrup leksik inventarın müəyyən fonomorfoloji, orfoqrafik və semantik fərqliliklərdən məhrum olmadığını da inkar etmək olmaz. Bununla belə, onu da diqqətdən kənara qoymaq olmaz ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemində, xüsusilə də terminoloji inventarında paralellizm faktlarının meydana çıxmasında beynalxalq terminoloji standartlaşma təşəbbüsləri heç də sonuncu rol oynamamışdır.

Vyanada yerləşən Terminologiya üzrə beynəlxalq informasiya mərkəzinin (İnfoterm), habelə Terminoloji neologizmlərin unifikasiyası üzrə Beynəlxalq Təşkilat eləcə də Beynəlxalq Elektrotexniki komissiya və s. bu kimi təşkilatların terminoloji standartlaşma işində müstəsna rol oyandığını qeyd etmişdir. O həmçinin qeyd etmişdir ki, interleksemlərin mühüm hissəsini təşkil edən beynəlmiləl terminlərin əsasən elm və texnika sa həsində mütərəqqi addımlara imza atmış və ya ən azından özünün sosial-iqtisadi infrastrukturu, elmi-texniki innovasiyalara bələdliyi ilə seçilən xalqların dilərində yer alamsı kimi leksemlərə fərqli münasibətin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Nəticə. Göründüyü kimi, Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı leksik paralellizm faktları həmin dillərin öz

materialı ilə (və ya fərqli mənbəli alınmalarla) sistemdaxili paralellizm situaisyalarını yarada bilirlər. Onu da qeyd edək ki, bir çox hallarda interleksemlə dil öz materialı olan leksik vahidlərinin tam sərbəst və bərabər birgəmövcudluğunun şahidi olmaq mümkündür. Məsələn, informasiya-məlumat, faktor-amil, fakt-dəlil, kaloniya-müstəmləkə**,** prodüsser-istehsalçı, emmiqrant-mühacir və s.

Ədəbiyyat:

1. D.H.Шмелёв:«Грамматика английского языка»1967.M.изд.»Наука» стр.143
2. S.Sadıqova:"Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri"B."Elm"nəşr. s.110.
3.A. Qurbanov: "Azərbaycan dilinin onomologiyası".B: Maarif nəşr. 1988, səh:216.
4.M. Qasımov: "Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları" Bakı."Elm"n.s.94-98.
5. V.Aslanov: "Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri"B."Elm"n.s.33-43.

Абдуллаева Фахрия Гамбай кызы
Азербайджанский Технический Университет
Преподаватель кафедры иностранных языков
Электронная почта: fakhriyya1972@gmail.com
ОРЦИД: 0009-OOO1-0234-9172

Особенности обработки лексических единиц в английском и азербайджанском языках и параллели в их дублировании

В статье исследуются факты параллелизмов между лексическими системами азербайджанского и английского языков. Автор исследует данную группу языковых явлений в свете проблемы дублетности и семантической корреляции. Автор на основе исследований приходит к тому выводу что, некоторых случях лексические параллели между азербайджанским и английским языками приводят к дублетности. Так как заимствующиеся интерлексемы в некоторых случаях проявляют полную семантическую адекватность к уже имеющимся в языке лексическим единицам.

Ключевые слова:Азербайджанский язык,Английский язык, дублетность, семантическа, параллелизм.

Abdullayeva Fakhriyya Gambay gizi
Azerbaijan Technical University
Teacher of the Department of Foreign Languages
E-mail: fakhriyya1972@gmail.com
ORCID: 0009-OOO1-0234-9172

Features of the processing of lexical units in english and azerbaijan languages and their duplication parallels

Summary

In this article the parallelism facts objet served between the lexical systems of the Azerbaijani and English Languages are studied in the aspect of the problems of the interlingual doublet and intersystem parallelism/ According to the carried analysis the author determines that sometimes the doublet cases between the Azerbaijani and English languages wakes way for the semantic parallelism in this languages. So, the adopted interlexemes can demonstrate complete semantic adequacy with the other term which exists in the local language base.

Key words: Azerbaijani language,Engilish language, doublet, semantic, parallizm.

RƏYÇİ: Kəmalə Mehdixanlı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-61-63

Бунятова Вафа Шахзаде кызы
Азербайджанский архитектурно – строительный университет
Кафедра "Иностранных языков"
Доктор философия по филологии, ст. преподаватель
E-Mail: vbunyatova@mail.ru
ORCID: 0009-0008-5133-3282

МЕСТО ФРАЗЕОЛОГИИ В ЯЗЫКОЗНАНИИ И ПРОБЛЕМА СИСТЕМНОГО ИЗУЧЕНИЯ В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме: Как самостоятельная лингвистическая дисциплина фразеология возникла сравнительно недавно.Предмет и задачи, объем и методы изучения ее в русском языке еще недостаточно чётко определены, не получили полного освещения. Менее других разработаны вопросы об основных особенностях фразеологизмов по сравнению со свободными словосочетаниями,о классификации фразеологических единиц и соотношении их с частями речи.

У языковедов не сложилось единого мнения о том, что такое фразеологизмв русскома следовательно и единства взглядов на состав этих единиц в языке.Одни исследователи (В.П.Жуков,В.Н.Телия,Н.М.Шанский и др.) включают в состав фразеологии её устойчивые сочетания, другие (Н.Н.Амосова, А.М.Бабкин,А.И.Смирницкий и др. только определённые группы.

Ключевые слова: Ключевые слова: фразеологических единиц,классификация, структурно-семантический,закономерности, комбинация.

Введение: Некоторые лингвисты(в том числе и академик В.В.Виноградов) не включают в разряд фразеологизмов пословицы,поговорки и крылатые слова,считая,что они по своей схематике и синтаксической структуре отличаются от фразеологических единиц.В.В.Виноградов утверждал: «Пословицы и поговорки имеют структуру предложения и не являются семантическими эквивалентами слов».[1.с.123-130]

Основной часть:Отечественный языковед**Х.Байрамов** относится к приверженцам узкого понятия «фразеология»,однако он утверждает,что пословицы и поговорки являются одним из источников обогащения фразеологии и исследует их как фразеологические предложения. В противоположность емуХ. Байрамов-принимает фразеологию в её широком понимании и предлагает её пристальное изучение в виде «frazeolojisöz birləşmələri» (фразеологических словосочетаний) и «frazeoloji ifadə və ibarələr» (фразеологических выражений и оборотов) [2.с.175].

В.В.Виноградов выдвигал как наиболее существенный признак фразеологического оборота его эквивалентность и синонимичность слову.

Отечественный учёный **А.А.Ахундов** утверждает: «Считать фразеологизм эквивалентным слову вовсе не означает их отождествление».Ученый поясняет «мы можем использовать слово и фразеологизм как синонимы: qulaqasmaq-dinləmək (слушать),əldən duşmək-yorulmaq (устать) и т.д. Только в этом случае слово и фразеологизм можно считать эквивалентными, и в этом нет сомнения». По мнению Н.М.Шанского, метафоричность присуща также и многим словам, а эквивалентность - не всем устойчивым сочетаниям.[3.с.

Впервые к проблеме фразеологии в азербайджанском языкознании обратился М.Гусейнзаде в своем учебнике «Современный азербайджанский язык» (7, с.32-35). В своем труде ученый выделяет три основные особенности фразеологических сочетаний:

- идиомы отражают особенности каждого языка;
- многие идиомы буквально переводятся на другой язык;
- все слова образующие идиомы выражают одно значение (7, с.33).

Позднее изучением этой области занялись С.Джафаров, А.Гурбанов, Б.Тахирбеков, Н.Рагимзаде, Х.Байрамов. Определенная информация о фразеологии была представлена в изданных перечисленными авторами учебниках. Исследования были также продолжены в трудах А.А.Ахундова. согласно предложенной ученым классификации азербайджанские фразеологические единицы делятся на:

1) Frazeoloji uyuşmalar (Фразеологические единства);
2) Frazeoloji birləşmələr (Фразеологические сочетания);
3) Frazeoloji qovuşmalar (Фразеологические сращения);
4) Frazeoloji ifadələr (Фразеологические выражения)(1, с.179-180).

По мнению **А.А.Ахундова**frazeoloji uyuşmalar - фразеологические единства – это фразеологические единицы, в некотором значении напоминающие свободные словосочетания составные компоненты, которых в определенной степени независимы друг от друга. Например, *xoşu gəlmək*(нравиться). Такие фразеологические единицы обладают определенной грамматической независимостью. Например, *xoşum gəlir*(мне нравится);*xoşunuz gəlir* (вам нравится) и т.д..Frazeoloji birləşmələr – это фразеологические сочетания, в которых «istinad sözü»сравнительно более независимое. Оно не только принимает притяжательные окончания, но и позволяет различным словам располагаться между ним и относящимся к нему другим компонентом сочетания. Например, *gözünə deymək*(попадаться на глаза); (*Çöldə gözümə bir şey dəymirdi)*–Снаружи ничто не попадалось мне на глаза. Такие сочетания отличаются от свободных только своей способностью выражать метафорическое значение.

Frazeoloji qovuşmalar – это фразеологические сращения, отличающиеся своей крепкой семантической связью и неделимостью. В таких фразеологических единицах «istinad sözü»остается грамматически неизменяемым и не позволяет внедрять другие слова между составными частями сочетания. Например, *qulaq asmaq* (слушать). (*Mən ona diqqətlə qulaq asdım* – Я внимательно выслушал его)..[3.с.272].

Frazeoloji ifadələr – это фразеологические выражения. Согласно другому отечественному ученому С.Джафарову, эта группа представлена в Азербайджанском языкознании как «ibarələr» (фраза, оборот речи). Такие фразеологические сочетания наиболее часто используются в литературном языке, и в их генезисе стоит метафора. Например, alovlu salam (пламенный привет), qara qüvvə (черные силы) и т.д.

Несомненно, и в азербайджанском языкознании общие признаки отличия вышеперечисленных видов фразеологических единиц еще недостаточно определены и их границы в обще-фразеологическом аспекте еще не установлены в полной мере.

В.В.Виноградов выдвигал как наиболее существенный признак фразеологического оборота его эквивалентность и синонимичность слову.

Фразеология русского языка основательно изучена как в теоретическом, так и в практическом плане. Имеется огромное количество монографических и диссертационных исследований по всем направлениям современной лингвистической науки К сожалению, в русской лингвистической литературе мало работ специально посвященных теории фразеологии, но и в имеющихся самых значительных работах не ставятся такие фундаментальные вопросы, как научно обоснованные критерии выделения фразеологизмов, соотношение ФЕ и слов, системность фразеологии, фразеологическая вариативность, фразеообразование, метод изучения фразеологии и др. Это ясно видно по материалу английских и американских словарей «идиом» или «выражений» (phrases). Под «выражением» понимаются и фразеологические словосочетания, и пословицы, и случаи образной антономасии (типа: anAppolo, aBoswell), и одиночные слова с закрепленным фигуральным значением (типа: dittoes, blackfish), и даже просто слова с интересной внутренней формой или истории (типа: banjo, lady, lordb и т.п.[4.с.156-172]

Также не ставится английским и американским учеными вопрос о фразеологии как о лингвистической науке. Этим иобъясняется отсутствие в английском языке названия для данной дисциплины.

Автор статьи согласна с **Ф.Гаджиевой**, что изобилиетаких терминов как «фразеологические сочетания», «фразеологические группы», «фразеологические единицы», «идиомы», «фразеологизмы», и т.п., то есть их «разнообразие усложняет чёткое осмысление понятия фразеология».

Последние несколько десятилетий характеризуются возросшим интересом языковедов и методистов к сопоставительной лингвистике. Ак утверждает А.Гаджиева «была доказана недостаточность изучения отдельных лексико-семантических категорий в рамках только одного языка» [5, с.191].

Таким образом возникла необходимость «сопоставительного изучения этих категорий в родственных и неродственных языках, выявления их сходных и отличительных черт, определения причин». Появилось значительное количество исследований по сопоставительному изучению как родственных, так и неродственных языков (зарубежные учёные – В.Д.Аракин, Дж. Буранов, В.Г. Гак, Р.Якобсон, В.Р. Ярцева, и т.д.). Среди отечественных учёных хотелось бы выделить А.А.Ахундова, И.М.Тахирова, Н.Ч.Велиеву, М.Асадову, А.Гаджиеву, и т.д.

Сопоставительно-типологическое изучение языков выделилось в особый раздел науки о языке, значительно расширив границы типологических исследований.

Сопоставительное исследованиев русском и азербайджанском языках даёт возможность более детально изучить то или иное явление в соотнесении его значений и форм, выделить существенные особенности сопоставляемых языков, ускользающие при их внутреннем изучении, прийти к новым данным в результате анализа на основе единых методов сравнения.

При сопоставительном анализе многими учеными большое внимание уделяется именно асимметрии системы языка, т.к. подход к грамматической категории как в системе дает возможность наиболее адекватного ее описания. Сравнение на уровне системы имеет большое теоретическое значение, так как позволяет выводить языковые универсалии, показывает соотношение всеобщего, общего и особенного в языках.

Заключение: Подведя итог, хочется отметить еще раз что, фразеология разрабатывает принципы выделения фразеологических единиц, методы их изучения, классификации и фразеографии - описания в словарях. Фразеология пользуется различными методами исследования, например компонентным анализом значения. На базе существующих в языкознании методов исследования разрабатываются «собственно фразеологические приемы анализа и описания»: 1)Метод идентификации – установление тождеств слов и синтаксических конструкций, образующих фразеологизмы, с их свободными аналогами; 2) Метод аппликации, являющийся разновидностью метода идентификации, метод ограниченный в выборе переменных, устанавливающий отличные структурно-семантические организации фразеологизма от сочетаний образуемых в соответствии с регулярными закономерностями выбора и комбинации и т.п.

Литература:

1. 1.Н.Н.Амосова,А.М.Бабкин,А.И.Смирницкий:" Основы русской фразеологии". – Л., 1989.с.123-130.
2. 2.Байрамов Х.А. "Основы фразеологии азербайджанского языка", Баку, 1978, 175с., (на азерб. яз)
3. 3.Ахундов А.А. "Общее языкознание", Баку, 1979, 272с. (на азерб. яз)
4. 4.Виноградов В.В. "Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография"Избр.

Тр.-М.: Наука,1986.стр: 156-172.
5. Гаджиева Ф. “Структурно-семантические особенности соматическихфразеологизмов в русском и азербайджанском языках, Баку,2004, 191с. (на азерб. яз)”.

Vəfa Şahzadə Bünyatova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Mühəndisliyi Universiteti
Xarici Dillər Kafedrası
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
E-poçt: vbunyatova@mail.ru
ORCID: 0009-0008-5133-3282

Frazeologiyanındilçilikdəyerivəonun rus və Azərbaycan dillərində sistemli öyrənilməproblemi

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə artıq dilçiliyin müstəqil sahələrindən birinə çevrilən və dilin frazeoloji sistemini öyrənən frazeologiyadan, eləcədə bu sahəni tədqiqatlarıyla zənginləşdirən yerli və əcnəbi alimlərdən bəhs olunur. Azərbaycan, ingilis və rus dillərində frazeoloji vahidlərin təsnifatı verilir və frazeologizmlərin müqayisəli-tipoloji planda öyrənilməsinə diqqət yönəldirilir.

Semantik birləşmə baxımından rus dilində frazeoloji vahidlərin dörd qrupu fərqləndirilə bilər:1) Frazeoloji birləşmələr;2) Frazeoloji vahidlər;4) Frazeoloji ifadələr.

Açarsözlər: frazeolojivahidlər, təsnifat, struktur-semantik, qanunauyğunluqlar, kombinasiya.

Vafa Shahzade Bunyatova
Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering
Department of Foreign Languages
PhD in Philology, Senior Lecturer
E-mail: vbunyatova@mail.ru
ORCID: 0009-0008-5133-3282

The place of phraseology in linguistics and the problem of systematic study in Russian and Azerbaijani languages

Summary

This article presents different interpretations of “phraseology”, pointsout classification types of frazeological units, discusses various approaches of native and foregn scientists to its place in linguistics.The classification of phraseological units in Azerbaijani, English and Russian languages is given and attention is paid to the study of phraseologisms in a comparative-typological plan.

From the perspective of semantic fusion, four groups of phraseological units can be distinguished in the Russian language:1) Phraseological fusions;2) Phraseological unities;3) Phraseological combinations;4) Phraseological expressions.

Key words: phraseological units, classification, structural-semantic, regularities, combination.

Рецензент: доктор филологический наук, доцент Юсиф Сулейманов

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-64-68

Dürdane Çavuşoğlu
Yüksek Lisans Öğrencisi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
.cavusogludurdane5@gmail.com
Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN
Doçent Doktor, Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Elazığ/Türkiye, mehmetozeren@hotmail.com.tr,
ORCID: 0000-0003-4386-8312

TÜRK DÜNYASI ATASÖZLERİNDE KARŞIT ANLAMLILIK

ÖZET: Atasözleri, bir milletin paha biçilemez kültürünü yansıtan en kıymetli mirasımızdır. Geçmişten geleceğe aktarım sunan sözlü kültür birikimimizi en güzel ifadeler doğrultusunda aktaran; tek millet içinde değil, birden fazla millettin kültür mirasını, kelimesel zenginliğini en doğru şekilde veren bilgi unsurlarıdır. Atasözleri, asırlar boyu farklı lehçe grupları içinde değişimlere uğrasa bile aynı kültürü yaşatan ifadeler bütünüdür.Bunlar, topluma yön verme, öğüt verme gibi yol gösterici dilin estetik yönünden işlev gücünü nesiller boyu sürdürülebilir kılan unsurlardır. Türk dünyasına ait farklı lehçelerde bulunan benzer yapıların var olduğu bilinmektedir. Bu benzerlikler, dilin işlevini yansıtır; farklılıklar ise toplumun sosyal veya kültürel yapı taşlarını ortaya koyar. Atasözleri, aynı coğrafya içinde var olan halkların lehçelerinde yer alan ortak kültürün izlerini ve yöresel şartlara uygun olan dilin özelliklerini yansıtır.

Bu çalışmada,Türk dünyasındaki atasözlerinde var olan karşıt anlamlı ifadeleri incelendi. Bunları alt başlıklar hlinde ayırarak, kelime üzerinden farklı lehçe gruplarını da içine alarak incelemler de bulunulduve gerekli açıklamları konu başlıkları ile beraber verildi.Çalışmada, bu tür atasözlerini anlam gruplarına ayırarak "aşağı"-"yukarı","az"-"çok", "var"-"yok" gibi örnekler vererek karşılaştırmalar hâlinde ifade edildi. Atasözlerini, Özkul Çobanoğlu'nun "*Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü* "(2004) kaynaklı kitaptan derleyerek;Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan gibi Türk Dünyası lehçeleri üzerinden örneklerledaha anlamlı hale getirildi. Sonuç olarak bölgesel anlatım farklarını gözlemleme imkânı bulunmuş olundu.
Anahtar Kelimeler: Zıt anlamlılık, Türk lehçeleri, atasözü,

1. GİRİŞ: Atasözleri, bir milletin düşünce yapısını, hayat felsefesini ve tarihsel birikimini yansıtan en önemli sözlük unsurlarıdır. Türk dünyasına ait atasözleri, farklı coğrafyalara yayılmış çeşitli Türk milletinin ortak düşüncesini yansıtan unsurlar olarak bilinir. Geçmişten günümüze kadar aktarılan bu sözler, yaşam deneyimlerinden oluşan birer bilgelik ürünü olup toplumlar üzerindeki etkileride çok büyük olmuştur. Toplumların tarihsel süreçte edindiği bilgileri, yaşam biçimlerini, ahlaki değerlerini gelenek ve göreneklerini kısa ve özlü bir biçimde dile getiren kalıplaşmış bilgilerdir. Atasözleri, yalnızca dilsel yapı olarak değil; aynı zamanda kültürel bir yapı toplumsal norm ve düşünsel bilgilerin yansıması olarak değerlendirilir. Atasözleri Türk dünyası gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış, çok lehçeli, çok kültürlü topluluklarda ortak kültürel belleği hem de her lehçenin kendi tarihsel, sosyal ve coğrafi farklarını barındıran önemli ürünlerdir. Bu kültür unsurları kuşaktan kuşağa aktarılarak bilgilerin sürekliliğini ve dilin hep canlı kalmasını sağlamıştır. Türk kültürüne baktığımızda atasözlerinin taşıdığı anlam derinliği zaman geçtikçe yoğunlaşarak dahada belirginleşmiştir. Bu belirginlik tarih boyunca göçebe yaşamdan yerleşik düzene kadar birçok sosyal evreden geçerek değişmiştir. Bu değişim sürecinde sözlü kültür unsurları toplumun yaşanmışlıklarını koruyan hem de yeni koşullara uyum sağlayan önemli bilgiler olarak kalmışlardır. Atasözleri, yalnızca bir dilin ne anlama geldiğini değil, aynı zamanda o dili konuşan milletlerin tarihsel süreç içinde neler yaşadıklarını, kültürel bağlarını, dilsel değişimlerini anlatan önemli sözlü kültürler olarak bilinirler. Türk dünyasına konuşulan çeşitli lehçelere ait atasözlerinin kültürel bağlam içinde zıtlık yapılarının geliştiği ancak genel olarak aynı anlam ifadeleri içerinsinde yer aldıkları bu zıtlıkların kelimesel olarak ayrıştığı görülmüştür. Genel açıdan zıtlıklar oluşturan kelimeler lehçeler kapsamında bazı değişimlere uğramış bu değişimlere örnek olarak; Türkiye Türkçesinde "aşağı" ve "yukarı" olarak kullanılan kelimenin Türkmen Türkçesinde "aşak" ve "yokarık" olarak dil yapısı açısından farklılıklara uğrayarak kullanıldığını görmekteyiz bu değişim farklı lehçeler içinde de sözcük açısından farklılık göstermiştir.

Bu farkların kültürel miras ve estetik zenginlik olarak belirlenmesi ile beraber milletlerin dünya görüşünü ve hayat felsefesini en iyi yansıtan unsurlar olarak bilinmesi, ağızlara göre küçük farklılıklar olsada anlam ve ifade bakımından benzerlik gösterdiğini atasözlerinin, kültürel birlikteliğinin en güzel örnekler içinde olduğunu görmekteyiz (Özden, 2001: 76-77).

Atasözleri Türk lehçelerinin birer mirası günümüze kadar gelen en önemli yapılarıolarak bilinirler bu yapılar bazı önemli kaynakların aracılığı ile günümüze kadar taşınmışlardır.Bu kaynaklar atasözünün ne kadar değerli olduğunu anlatan birer bilgi niteliği taşıyan bazı kelimesel farklar ile ayrışsalar bile aynı kültürü yansıtanlehçeler arasında milli duyguyu en güzel ve anlamlı şekilde aktaran unsurlar olarak bilinirler.Türk dünyası içinde yer alan halkların Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi Türk lehçeleri içinde bulunan bu dillerin önemli ölçüdeyapısal ve anlam yönünden benzerliklerinin olduğu görülmektedir. Bu bağlam içinde atasözleri, ortak düşünce ve zihniyetin en önemli sembolleri olarak bilinirler ve lehçeler arası benzerliklerinin olması, kültürel köklerinin ne kadar anlamlı ve iç içe olduklarını gösterir. Zamanla bu benzerliklerinin bölgesel farklılıklar, tarihsel süreçler ve coğrafi

yapının da değişmesiyle birlikte bazı atasözlerinin anlam, yapı ve içerik açısından kendi içinde farklılıklara uğradıkları görülmüştür.

Atasözleri, bireysel veya ulusal kültürün değil; çok lehçeli bir medeniyetin ortak sesleridir. Türk lehçeleri üzerinde zıtlık oluşturarak şekillenen atasözleri, dilin yapısını ve kültürel birikimleri aktarmak için zengin kaynaklar sunar. Dilsel birleşiminin, kültürel yapının ve ortak yaşamın izlerini taşır. Bunlar sadece geçmişi yansıtmaz geleceğe dairde anlamlı ifadeler biriktirerek kültürel bağlamda önemli bilgiler verirler.Atasözleri kalıplaşmış ifadelerin yanında kelimesel farklılıkları içinde barındıran en önemli kültürel unsurlardır bu unsurlar doğrultusunda gelişen ifadelerin ortaya çıkardığı birtakım farklılıklar lehçeler arasında ayrışarak günümüze kadar dilden dile yaygınlık göstermiştir. Bu farklılıklar bazen bir dil yapısı ile bazen hayat içinde geçen unsurlar doğrultusunda gelişerek değişimlere uğramıştır. Anlam ve ifade yolunda atasözleri bir kalıp halinde gelişmemiş insanların kendi ifade yönleriyle beraber öğretici ve öğüt verici nitelikler kazandırarak değer yargılarını yansıtmıştır.

Atasözlerinde doğru ve yanlış, var ve yok, aşağı ve yukarı, aç ve tok gibi karşıt kavramların birbiri ile olan etkileşimi doğrultusunda zıtlık oluşturarak kültürel bağlarının zenginliğini ortaya koymuş ve bazı aktarımlarda bulunmuşlardır (Acar, 2022: 414).

Milletlerin aynı kültürü paylaşmasını sağlayan dilsel anlamda farklılıklar sunsa bile bir olmanın önemini bize vurgulayan en önemli eserlerdir. Çobanoğlunun, ifadesin de "Türk atasözleri, milli karakterimizi yansıtan, coğrafya, lehçe vb. farklılıklarının ötesinde bütün Türkler'i birleştiren önemli bir kaynaktır " (Çobanoğlu, 2004: 1).

Atasözleri bir millettin temel yapısını ve düşünsel birikimlerini en güzel şekilde ifade eden yapı taşlarıdır. Memmedov, bu konuda "Atasözü, insanların zihinsel durumunun kelimelere yansıması ve parlak bir tezahürdür. Atasözlerinin muhtevası, insanların zihinsel gelişim düzeyini, doğuştan gelen yeteneklerini, estetik anlayışının zarifliğini içermektedir"(Memmedov, 2022:152).

2. İNCELEME

2.1. Yer Yön Zıtlıkları İle Yapılan Atasözleri

Türk dünyası atasözlerinde sıklıkla karşılaştığımız bazı yön adlarının oluşturduğu zıtlıklar, coğrafi dil yapısı ile gelişmiştir. Bu oluşum, insanların çevreye dair algılarının kültürel ve sosyal farklılıklarının var olduğunu anlamamızı sağlar. Atasözlerinin doğrudan gözleme dayalı olarak doğal unsurlar üzerinde de zıtlıklar oluşturduğunu gözlemlemekteyiz. Özellikle doğu, batı, kuzey, güney; bunların yanı sıra yer – yön zarfları ile yapılan bazı örnekler de vardır: İleri, geri, aşağı, yukarı… Bu örnekler, Türk dünyası lehçe gruplarında ise zıtlık kavramı içinde Türkiye Türkçesine göre farklı kelime biçimleri ile yazılmaktadır.

"Aşağı" ve "Yukarı" sözcükleri İle Yapılan Atasözleri

TTÜ. Aşağı tükürsen sakal yukarı tükürürsen bıyık. (TDOAS: 94)
ALTN.Aşağı tükürsem sakalim, yogari tükürsem mıyıgım.(TDOAS:94)
GAZR.Aşakı tüpürürüm sakkaldı yuharıda buğdu.(TDOSA:94)
KAZR.Aşağı tüpürem sakkal yuharı tüpürrem bığ. (TDOAS: 94)
KERK.Aşağı tifirsem sakal, yukarı tifirsem biğim.(TDOSA:94)
KIRM.Aşağı tükürsen sakal, yukarı tükürsen mıyık.(TDOSA:94)
TRKM.Aşak tüykürsem sakal zaya,yokarık tüykürsem murt.(TDOSA:94)

2.2. Anlamsal Zıtlıklar İle Yapılan Atasözleri

Atasözü içerisinde anlamsal olarak birbirine zıt olan kavramların bir arada kullanılmasıyla oluşur. Aynı eylemin hem olumlu hemde olumsuz yönünü vererek oluşur ve bu olumsuzluk anlam bakımından farklılık gösterir." Karşıt anlamlı çiftler ad, zarf ve sıfat durumu sözcüklerden oluşabileceği gibi fiilerden de meydana gelebilir" (Kuyma,2021: 69).

"Doyar" ve "Doymaz" Sözcükler İle Yapılan Atasözleri

TTÜ. Açın karnı doyar, gözü doymaz. (TDOSA:50-51)
GAGZ. Açın karnı doyar, gözü doymaz. (TDOSA:50-51)
OĞZT. Açın könlü toyarsa, gözi toymaz. (TDOSA:50-51)
BALK. Aç güzlinın karni doyar, güzi doymas. (TDOSA:50-51)
BAŞK. Üze tuygan küze tuymagan. (TDOSA:50-51)
KARY. Özi toydı, közü doymadı. (TDOSA:50-51)
KAZK. Aş adam özi toysa da közi toymadı. (TDOSA:50-51)
KRGZ. Açtın kursağı toysa da, közü toyboyt. (TDOSA:50-51)
KIRM. Özü toysa da, közü toymaz. (TDOSA:50-51)
KKLP. Közi toymagannıñ özi toymaydı. (TDOSA:50-51)
KRÇY. Cutnu karnı toysa da közü toymaz. (TDOSA:50-51)
UYGR. Açközniñ özi toysa, közi toymas. (TDOSA:50-51)
TRKM. Açgözüñ garnı doysa da, gözi doymaz. (TDOSA:50-51)

"Bakmak" ve "Bakmamak" Sözcükleri İle YapılanAtasözleri

TTÜ. Bakarsan bağ olur, bakmazsan dağ olur. (TDOSA:127)
UYGR. Baksan bag bolar, bolmisa tag bolar. (TDOSA:127)
TRKM. Bagı baksan, bag bolar, bakmazsan dag bolar. (TDOSA:127)
KARY. Baksan bağ, bakmazsan dağ. (TDOSA:127)

KAZR.Bağa baharsan bağ olar, bahmazsan dağ olar. (TDOSA:127)
KBRS. Bakarsan bağ olur, bakmassan dağ olur. (TDOSA:127)
KIRM. Baksan bag bolur, bakmasan dağ. (TDOSA:127)

2.3. Bağımlı Zıtlıklar İle Yapılan Atasözleri

Atasözlerinde bağımlı karşıt anlamlılık, iki zıt kavramın bir araya gelmesi ve aynı bağlamda olma durumunu ifade eder. Atasözlerinde bağımlı karşıt anlamlılık, sadece bir yargıya bağlı olarak değil; toplumsal ve kültürel söylemler açısından da anlamsal zıtlık oluşturacak şekilde günümüze kadar taşınmıştır.

"Kış" ve "Yaz" Sözcükleri İle Yapılan Atasözleri
TTÜ.Kış kışlığını etmezse yaz yazlığını etmez. (TDOSA:347)
OĞZT. Gış- gış gerek; yaz yaz gerek. (TDOSA:347)
KAZK. Kıs kıstığın kılmasa, jaz jazdığın kılmas. (TDOSA:347)
KIRM. Kış kışlığın etmese, yaz yazlığın etmez. (TDOSA:347)
KUMK. Kış kışlığın etmese, yaz yazlığın etmez. (TDOSA:347)
NOGY.Kıs kıslıgın etpese, yaz yazlıgın etmes. (TDOSA:347)
TRKM. Gıs gışlıgın etmen, yaz yazlıgını etmez. (TDOSA:347)
DBRC. Kış kışlıgın etmese, yaz yazlıgın etmes.(TDOSA:347)
OSML. Kış kış gerek yaz yaz. (TDOSA:347)

2.4. Benzeşme Zıtlıkları İle Yapılan Atasözleri

Türk dünyasının farklı bölgelerinde kullanılan bazı atasözleri, benzeşme yolu ile zıtlıklar oluşturur. Benzeşme (teşbih) zıtlık (tezat), bu iki sanat ile yapılan zıtlıklar mecazlı anlatımı güçlü kılmak ve öğüt verici kelimelerin etkisiyle lehçe grupları içinde kelime farkları oluştururarak zıtlık kurmuşlardır.

"Uzun" ve "Kısa" Sözcükleri İle Yapılan Atasözleri
TTÜ. Eşeğin kuyruğu gibi ne uzar, ne kısalır. (TDOSA:253)
BTRK. Eşeğin kuyruğu gibi ne uzar, ne kısalır. (TDOSA:253)
KBRS. Eşeğin kuyruğu gibi ne uzar, ne kısalır. (TDOSA:253)
KIRM. Eşek kuyrugunday ne uzar,ne kıskalır. (TDOSA:253)
KŞKY. Eşşek kuyruğu tekin ne öz ne yığılır. (TDOSA:253)

2.5. Derece Zıtlıkları İle yapılan Atasözleri

Dil bilimde sıfatlar, zarflar gibi niteleyici yapıların derece bakımından karşılaştırılması veya kademesel biçimde artırılmasıyla görülür. Atasözlerinde bu durum doğrudan olmaz; azlık – çokluk, iyi – daha iyi gibi bu durumlar örtük bir biçimde görülür. Farklı lehçe gruplarında da şu şekilde açıklanır.

"Az" ve "Çok" Sözcükler İle Yapılan Atasözleri
TTÜ. Alacağı olana altı az, verecek olana beş çoktur. (TDOSA:76)
BAŞK. Alganda altay za az, burgende bişey ze küp. (TDOSA:76)
KAZK. Alasığa altav az, beresige besev köp. (TDOSA:76)
KIRM. Bergenge beş kop, Alganga altı az. (TDOSA:76)
KKLP. Alarmanga altay az, berermenge besey köp. (TDOSA:76)
KRGZ. Alarmanga altoo az, berermanga beşöö köp. (TDOSA:76)
NOGY. Alamanga altav az, beremenge besev köp. (TDOSA:76)

2.5. SıfatlarınZıtlıkları İle Yapılan Atasözleri

Sıfatlar, nitelik ve nicelik yolu ile atasözlerine bağlam olarak anlam derinliği kazandıran önemli bir dil ögesidir. Atasözlerinde kullanılan sıfatlar; bir durumu övmek, yermek, karşılaştırarak ders verme amacı ile kullanılmıştır."Sıfatların kullanımı; kişi, nesne veya durumu açıklamada basit ve etkili bir ifade yolu olduğundan atasözlerinde de sıkça kullanılmıştır"(Tokay, 2021:390).

"Büyük"ve"Küçük"Sözcükleri İle Yapılan Atasözleri
TTÜ.Büyük balık küçük balığı yutar. (TDOSA:172)
ALTN.Ulu balik kiçi balikdi cutar. (TDOSA:172)
BALK.Büyük balık küçük balıgi yutar. (TDOSA:172)
GAZR.Böyük balık kiçik balığı eyer. (TDOSA:172)
KAZR.Böyük balık kiçik balığı yeyer. (TDOSA:172)
DLRM.Büyük balık kiçüü yudaar. (TDOSA:172)
BLGR.Büyük balık küçük balığı yutar. (TDOSA:172)
KBRS. Büyük balıg küçük balığı yutar. (TDOSA:172)

"Boş" ve "Dolu" Sözcükleri İle Yapılan Atasözleri
TTÜ. Boş tüfekten iki kişi korkar, doludan bir. (TDOSA:167)
KAZR.Boş tüfengden iki adam korhar doludan bir. (TDOSA:167)
KŞKY.Tüfeñgiñdolusundanbir nefer gorhar, halisinden iki nefer. (TDOSA:167)
TRKM.Oklı tüpenden bir kişi gorkar, oksuzdan mün kişi. (TDOSA:167)

2.6. Eşgüdüm Zıtlıklarİle Yapılan Atasözleri

Eş güdümlü anlatım dilbilgisinde ve, ile, ya da, hem… vb. cümleler içinde oluşan bağlaçlar veya yapısal benzerliklerden meydana gelir.

"Kuru" ve "Yaş" Sözcükleri İle Yapılan Atasözleri
TTÜ.Kurunun yanında yaş da yanar. (TDOSA: 374)
OĞZT.Guru gatında yaş da yanar.(TDOSA: 374)
OSML.Kuru yanında yaş da yanar.(TDOSA: 374)
BALK.Kurunun yanı sıra yaş ta yanar.(TDOSA: 374)
BLGR.Kurunun yanısıra yaş da yanar.(TDOSA: 374)
GAGZ.Kuruynan bile yaş ta yanarmış.(TDOSA: 374)
KAZR.Kurunun oduna yaşta yanar(TDOSA: 374)
KBRS.Kurunun yanında yaş da yanar.(TDOSA: 374)
KIRM.Kurunun katında yaş da yanar.(TDOSA: 374)
KUMK. Kuruga koşulup çiy de yanar.(TDOSA: 374)
KKLP.Kuv işinde cas canar. (TDOSA: 374)
KŞKY. Od düşende yaş ve kuru bile yanar.(TDOSA: 374)
GAZR.Yaş da kurunun oduna yanar.(TDOSA: 374)
KERK.Yaş ta kuru ayağına yanar.(TDOSA: 374)
DBRC.Kurınıñ katında yaş ta canar.(TDOSA: 374)
ALTN.Kuruga koşilip çiy de yanar.(TDOSA: 374)
KARY. Kuru bilen yaş yanar.(TDOSA: 374)
KRÇY.Kurgakga koşulub çiy da yanar.(TDOSA: 374)
UYGR.Hölniñyanida kurukma yanidu.(TDOSA: 374)

2.7. Toplumsal Roller Zıtlıkları İle Yapılan Atasözleri

Atasözleri, toplumun sosyal yapısını oluşan davranış şeklini yansıtan en önemli dil unsurudur. Atasözlerinde bu unsurlar, sosyal statü, aile içi duruma göre şekil alır. Bu değer, idealleri yaşamın birer parçasıdır ve değer yargılarını kültürel bağlamını ifade eder. Bu durum, atasözlerinde geçmişten günümüze kadar sosyal yapı içinde gelişerek gelmiştir. Türkiye Türkçesi başta olmak üzere diğer lehçe grupları içinde de kelime zıtlıkları oluşturmuştur.

"zengin" ve "Fakir" Sözcükleri İle YapılanAtasözleri
TTÜ. Zenginin keyfi gelinceye fakirin canı çıkar. (TDOSA:490-491)
OSML.Zenginin keyfi gelince fukaranın canı çıkar. (TDOSA:490-491)
BALK. Çak gelsın zenginin keyfi, fukaranın cani çıkar.(TDOSA:490-491)
BLGR.Ağanın kefi gelince, fukaranın canı çıkar.(TDOSA:490-491)
GAGZ.Zenginin kefi gelincek fukaaranın canı çıker. (TDOSA:490-491)
KARY.Zenginnın kefı kelgençek, fukarenın canı çığar. (TDOSA:490-491)
KBRS.Zenginin göynü olana kadar fukarenin canı çıkar. (TDOSA:490-491)

3. SONUÇ

Bu çalışmanın temel kaynağı, Özkul Çobanoğlu'nun *"Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü"*(2004) eseri üzerine oluşturuldu. Bu kaynağa esas alarak Azerbeycan, Türkmenistan, Özbekistan gibi Türk lehçe grupları üzerine zıt anlamlı ifadeler incelenmiştir. Bu incelemeler doğrultusunda karşıt anlamlılık olgusu yanlızca dilsel anlamda değil, aynı zamanda bir toplumun değer yargılarının, kültürel birikimlerinin ve yaşam olgularının yansıması olduğu üzerine durulmuştur.

Bu çalışmada, Türk dünyasına ait farklı lehçelerde yer alan atasözlerinde karşıt anlamlılığının nasıl kurulduğu, hangi sözcük çiftleriyle meydana gelmiş olduğu ve kültürel zemin ile nasıl örtüştüğü detaylı bir şekilde anlatıldı. Alt başlıklar hâlinde zıt anlamlılık olgusu; yön, derece, bağımlı, anlamsal ve nitelik bakımından çeşitli kategoriler altında sistemli şekilde incelendi ve buna bağlı olarak dilsel yapının anlamsal yönü lehçesel farklılıklar arasında görünür kılındı. Bu incelenme kapsamında farklı lehçelerde yer alan karşıtlık olgusu ele aldığımız başlıklar dâhilin de şu şekilde örnekler verilerek anlamlı hale getirildi. Bu örnekler Karşıtlık ilişkileri içinde; yön zıtlıkları (aşağı- yukarı), niceliksel karşıtlıklar (az- çok), anlamsal zıtlıklar (doyar-doymaz), bağımlı zıtlıklar (kış-yaz), benzeşme yolu ile olan (uzun-kısa), vb. başlıklar altında sistematik şekilde değerlendirilmişlerdir. Lehçeler arası farklılıklar sadece biçimsel düzeyde değil anlamsal düzeyde de kendini göstermiştir. Bu durum her lehçenin kendi içinde toplumsal yaşanmışlıklar ile şekillenen temel değerlerini bütünler hâlinde vermiştir. Elde edilen veriler, atasözlerinin Türk dünyasında kültürel birlikteliğin güçlü göstergesi olduğu, lehçe çeşitliliği içinde ortak kültürün ve hayat felsefesinin varlığını devam ettirdiğini ortaya koymuştur.

Sonuç olarak, atasözlerinde karşıt anlamlılık, sadece iki zıt kavramın karşı karşıya getirilmesi ile kalmamış; toplumların görüşünü, ahlaki tutumlarını, sosyal adalet anlayışını ve yaşam deneyimlerini yansıtan çok önemli bilgelik unsurları olarak bilinirler. Ortak kültür mirasını, dilsel çeşitliliğe estetik açıdan kaynak olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda milletlerin hafizasında yer alan değerlerin, duyguların düşünce yapısını nesiller boyu devam ettirmesini sağlayan yapı taşlarıdır.

KISALTMALAR

TDOAS : Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü
VB : Ve benzeri
TTÜ : Türkiye Türkçesi
OSML : Osmanlı
BALK :Balkan

BAŞK : Başkurt
BLGR : Bulgar
DBRC : Dobruca
DLRM : Dolgan
GAGZ : Gagavuz
KAZK : Kazak
KAZR : Kazak
KIRM : Kırım
KRÇY : Karaçay
KUMK : Kumuk
TRKM : Türkmen
UYGR : Uygur
KERK : Kerey
ALTN : Altay
URML : Urum
NOGY : Nogay
KRGZ : Kırgız
KŞKY : Kaşkay
OĞZT : Oğuz
KKLP : Karakalpak

KAYNAKLAR

1. Yavuz Acar, E. (2022). Kazak Atasözlerinde Karşıtlıklar. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (Türklad), 6(2), 413-427
2. Özden, H. Ö. (2001). Türk atasözlerinde insan. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (15), 75-105
3. Çobanoğlu, Ö. (2004). Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Ankara: Atatürk kültür merkezi yayını: 301.
4. Tokay, Y. (2021). Dîvânu Lugâti't-Türk'te karşıtlık ilkesine dayalı atasözleri. Rumelide Dil Ve Edebiyat araştırmaları Dergisi(24), 386-402.
5. Kuyma, E. (2021). Yunus Emre'nin Dilinde Karşıt Anlamlı Çiftler Üzerine Söz Dizimsel Bir Analiz. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23(Yunus Emre ve Türkçe Özel Sayısı), 69-82.
6. Memmedov, R. (2022). Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi'nde Ortak Kullanılan Atasözlerinin Konuları Üzerine. Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi(8), 151-163.

ABSTRACT:

Proverbs are our most valuable heritage reflecting the priceless culture of a nation. They are information elements that convey our oral cultural accumulation, which offers a transfer from the past to the future, in the most beautiful way; and that give the cultural heritage and lexical richness of more than one nation in the most accurate way, not within a single nation. Proverbs are a set of expressions that keep the same culture alive, even if they have changed within different dialect groups for centuries. These are elements that make the aesthetic functional power of the language, which guides the society, such as giving advice, sustainable for generations. It is known that there are similar structures in different dialects of the Turkish world. These similarities reflect the function of the language; on the other hand, the differences reveal the social or cultural building blocks of the society. Proverbs reflect the traces of the common culture in the dialects of the peoples living in the same geography and the characteristics of the language that are suitable for the local conditions.

In this study, the antonyms in proverbs in the Turkish world were examined. By separating them into subheadings, studies were also conducted on the words including different dialect groups and the necessary explanations were given together with the subject headings. In the study, these types of proverbs were divided into meaning groups and expressed in comparisons by giving examples such as "down"-"up", "less"-"many", "there is"-"none". The proverbs were compiled from the book "Common Proverbs of the Turkish World Dictionary" (2004) by Özkul Çobanoğlu and made more meaningful with examples from the Turkish World dialects such as Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan. As a result, it was possible to observe regional expression differences.

Keywords: Antonyms, Turkish dialects, proverbs,

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-69-71

Sima Quliyeva Məmməd
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
sima.guliyeva51@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-3538-9078

TEXNİKİ TERMİNLƏRİN TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ VƏ TERMİNOLOJİ BAZA YARADILMASI

Xülasə : Məqalədə müstəqillik dövründə Azərbaycan dilində texniki terminlərin tərcüməsi problemləri və terminoloji bazanın yaradılması məsələləri araşdırılır. Qloballaşma və elmi-texniki inkişaf nəticəsində dilə daxil olan yeni terminlərin uyğunlaşdırılması, onların düzgün tərcüməsi və standartlaşdırılması aktual elmi problem kimi nəzərdən keçirilir. Tədqiqatda göstərilir ki, terminlərin tərcüməsində kalkalaşdırma, transliterasiya, məna və təsviri tərcümə kimi üsullar tətbiq olunsa da, hər bir yanaşmanın üstün və çatışmayan cəhətləri mövcuddur. Eyni zamanda terminoloji xaosun qarşısının alınması üçün vahid terminoloji bazanın formalaşdırılması və elektron resursların yaradılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: texniki terminlər, tərcümə problemləri, terminoloji baza, kalka, transliterasiya, təsviri tərcümə.

Giriş. Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında dil siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri milli terminoloji sistemin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi olmuşdur. Xüsusilə elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş yayılması və qloballaşma prosesləri yeni anlayışların dilə daxil olmasını zəruri etmişdir. Bu baxımdan texniki terminlərin tərcüməsi və vahid terminoloji bazanın yaradılması mühüm elmi-praktik məsələ kimi aktuallaşmışdır.

Əsas hissə. Texniki terminlər spesifik sahələrə aid anlayışları ifadə etdiyindən onların tərcüməsi adi leksik vahidlərdən fərqli olaraq daha yüksək dəqiqlik və sistemlilik tələb edir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinə əsasən ingilis və rus dillərindən daxil olan terminlərin uyğunlaşdırılması zamanı bir sıra problemlər müşahidə olunur. Bu problemlərdən biri terminlərin birbaşa tərcüməsi ilə mənaca adekvat qarşılığın tapılması arasında yaranan ziddiyyətdir.Məsələn, bəzi hallarda terminlər kalkalaşdırma yolu ilə tərcümə olunur, lakin bu zaman onların semantik yükü tam əks olunmur. Digər tərəfdən, alınma terminlərin olduğu kimi saxlanılması dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Terminlərin ya milli dil normalarına uyğunlaşdırılması, ya da beynəlxalq formanın saxlanılması arasında balansın tənzimlənməsi əsas problemlərdən biridir. Qloballaşma şəraitində texniki terminologiyanın böyük hissəsi beynəlxalq xarakter daşıyır. İnformasiya texnologiyaları, mühəndislik, tibb və digər sahələrdə istifadə olunan terminlərin əksəriyyəti ingilis dilindən qaynaqlanır. Bu isə Azərbaycan dilində terminoloji sistemin formalaşmasında xarici təsirlərin güclənməsinə səbəb olur.

Belə təsirlər bir tərəfdən lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, digər tərəfdən terminoloji xaosun yaranmasına gətirib çıxara bilər. Eyni anlayış üçün bir neçə sözünişlədilməsiterminoloji dəqiqlikproblemləri yaradır. Buna görə də terminlərin standartlaşdırılması məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müstəqillik illərində terminoloji fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri sistemli terminoloji bazanın formalaşdırılması olmuşdur. Terminoloji baza yalnız terminlərin toplusu deyil, həm də onların izahı, istifadəsi və standartlaşdırılması prinsiplərini özündə birləşdirən kompleks sistemdir.

Belə bazanın yaradılması bir neçə mərhələdən ibarətdir: 1.mövcud terminlərin toplanması və sistemləşdirilməsi; 2. terminlərin semantik təhlili və müvafiqqarşılıqlarınmüəyyənləşdirilməsi; 3. elektron terminoloji resursların yaradılması və yayılması.

Elektron terminoloji bazalar müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onlar terminlərin operativ şəkildə yenilənməsinə, müxtəlif sahələr üzrə inteqrasiyasına və geniş istifadəçi kütləsinə çatdırılmasına imkan verir. Bu terminoloji resursların yaradılması və yayılması müasir informasiya cəmiyyətində elmi biliklərin sistemləşdirilməsibaxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin resurslar müxtəlif sahələr üzrə terminlərin toplanması, standartlaşdırılması, saxlanılması və istifadəçilərə əlçatan formada təqdim olunmasını təmin edən rəqəmsal platformalar kimi çıxış edir.

Elektron terminoloji resursların yaradılması prosesi, ilk növbədə terminlərin etibarlı mənbələrdən toplanması və elmi prinsiplər əsasında təsnifləşdirilməsi ilə başlayır. Bu mərhələdə terminlərin mənşəyi, semantik xüsusiyyətləri, aid olduğu sahə və istifadə konteksti nəzərə alınır. Daha sonra terminlər arasında əlaqələr müəyyənləşdirilir və onların vahid struktur çərçivəsində təqdim olunması üçün xüsusi verilənlər bazası modeli hazırlanır.Bu model terminlərin çoxdilli qarşılıqlarını, sinonim və antonim münasibətlərini, eləcə də izahlarını özündə əks etdirir.

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı elektron terminoloji resursların funksional imkanlarını xeyli genişləndirmişdir. Müasir terminoloji sistemlər axtarış mexanizmləri, interaktiv istifadəçi interfeysləri və avtomatik yenilənmə funksiyaları ilə təchiz olunur. Bu isə həm mütəxəssislər, həm də tədqiqatçılar üçün terminlərə operativ çıxış və onların düzgün istifadəsini təmin edir.

Elektron terminoloji resursların yayılması məsələsi də ən az onların yaradılması qədər vacibdir. Bu proses müxtəlif platformalar – veb-saytlar, mobil tətbiqlər, elmi portallar və açıq məlumat bazaları vasitəsilə həyata keçirilir. Açıq çıxış prinsipinin tətbiqi terminoloji məlumatların geniş auditoriyaya çatdırılmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, terminoloji resursların beynəlxalq sistemlərlə inteqrasiyası da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu inteqrasiya müxtəlif dillər arasında terminoloji uyğunluğun təmin edilməsinə və qlobal elmi əməkdaşlığın gücləndirilməsinə xidmət edir.

Elektron terminoloji resursların davamlı inkişafı üçün onların müntəzəm yenilənməsi və ekspert nəzarətindən keçirilməsi vacibdir. Yeni terminlərin əlavə edilməsi, terminlərin təkmilləşdirilməsi və istifadəçi rəylərinin nəzərə alınması bu sistemlərin aktuallığını qoruyur. Eyni zamanda, terminoloji fəaliyyətin koordinasiyalı şəkildə təşkili və müvafiq elmi qurumlar arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi bu sahədə daha yüksək nəticələrin əldə olunmasına imkan verir.

Terminlərin tərcümə üsulu müasir dilçilikdə ən vacib və aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Qloballaşma, elmi-texniki tərəqqi və müxtəlif sahələr üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi nəticəsində dillərarası termin mübadiləsi sürətlənmişdir. Bu isə yeni anlayışların düzgün, aydın və vahid şəkildə ifadə olunmasını zəruri edir. Terminlərin tərcüməsi zamanı yalnız sözün lüğəvi mənasını vermək kifayət etmir, onun işləndiyi sahə, kontekst və semantik çalarlar da nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, uğurlu termin tərcüməsi dilin daxili qanunauyğunluqlarına uyğun olmalı, eyni zamanda istifadəçilər üçün anlaşıqlı və praktik olmalıdır. Bəzi hallarda terminlərin birbaşa tərcüməsi mümkün olmadıqda, transliterasiya, ekvivalent qarşılığın seçilməsi, kalkalaşdırma, təsviri tərcümə və ya yeni termin yaradılması kimi üsullardan istifadə olunur.

Transliterasiya beynəlxalq terminlərin formaca saxlanmasına imkan verir, lakin bəzən onların mənasının dərk edilməsiniçətinləşdirir.Bu tərcümə üsulu sözün fonetik və qrafik xüsusiyyətlərinin hədəf dilə uyğunlaşdırılması əsasında həyata keçirilir, məna isə birbaşa çevrilmədən olduğu kimi qorunub saxlanılır.Transliterasiya xüsusilə elmi-texniki terminlərdə, coğrafi adlarda, şəxsi adlarda və beynəlxalq səviyyədə sabitləşmiş anlayışlarda geniş istifadə olunur. Məsələn, "internet" sözü bir çox dillərdə olduğu kimi *"internet"* formasında saxlanılır və transliterasiya olunaraq istifadə edilir. Eyni qayda ilə "laser" termini Azərbaycan dilində *"lazer"*, "*computer*" termini isə *"kompüter"* şəklində işlədilir. Burada sözlərin forması hədəf dilə uyğunlaşdırılsa da, onların əsas quruluşu və beynəlxalq forması saxlanılır.

Kalkalaşdırma isə terminin strukturunu qoruyur, lakin semantik uyğunluq həmişə təmin olunmur. Ən optimal yanaşma terminin həm məzmununu, həm də dilin normativ xüsusiyyətlərini nəzərə alan kompleks yanaşmadır.

Terminoloji sistemin effektiv fəaliyyəti üçün normativləşdirmə mühüm rol oynayır. Standartlaşdırma prosesi terminlərin vahid formada qəbul edilməsini və istifadəsini təmin edir. Müstəqillik illərində bu sahədə müəyyən nailiyyətlər əldə olunsa da, hələ də bir sıra problemlər qalmaqdadır.Bu problemlər əsasən müxtəlif sahələr üzrə terminlərin koordinasiyasının zəifliyi, terminoloji komissiyaların fəaliyyətinin qeyri-kafi olması və mütəxəssislər arasında fikir ayrılıqları ilə bağlıdır. Nəticədə eyni termin müxtəlif mənbələrdə fərqli formalarda təqdim olunur.E.F.Karski terminlərin tərcüməsi ilə bağlı yazır: "terminlərin tərcümə məsələsi mürəkkəb prosesdir və termini tərcümə edərkən təkcə tərcümə olunan dilin normalarını nəzərə almaq kifayət deyil, donor dilin də qayda-qanunları, normaları eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Yalnız bu halda terminin əsas məzmunu tam ifadəsini tapa bilər [,s.39].

Tərcümə o zaman uğurlu hesab edilir ki, mənbə dildəki vahidin semantik mahiyyəti və funksional yükü hədəf dildə adekvat şəkildə qorunub saxlanılsın. Bu baxımdan, yalnız formal uyğunluq deyil, məna ekvivalentliyi və kontekstual uyğunluq əsas meyar kimi çıxış edir. Kalka üsulu tətbiq edildikdə isə əsas prinsip tərcümə olunan vahidin struktur modelinin və komponentlərinin mümkün qədər saxlanılmasıdır, yəni mənbə dildəki ifadə forması hədəf dildə analoji şəkildə bərpa olunur.

Terminin sadəcə olaraq mexaniki şəkildə tərcümə edilməsi və ya hədəf dildə adekvat qarşılıq tapılmadıqda onu ümumi xarakterli leksik vahidlərlə əvəz etmək əksər hallarda uğurlu nəticə vermir. Belə yanaşma terminoloji dəqiqliyin pozulmasına səbəb olur. Bundan əlavə, bəzi hallarda terminin semantik tutumu o qədər spesifik olur ki, onu yalnız bir söz və ya sadə ifadə vasitəsilə tam şəkildə ifadə etmək mümkün olmur. Belə vəziyyətlərdə mənbə dildəki terminin daşıdığı məna çalarlarını, konseptual çərçivəni və istifadə kontekstini nəzərə almadan aparılan tərcümə qeyri-dəqiq və natamam olur. Bu baxımdan, terminlərin tərcüməsində əsas məqsəd yalnız formal qarşılıq tapmaq deyil, eyni zamanda anlayışın məzmununu, funksiyasını və sahəvi xüsusiyyətlərini adekvat şəkildə ötürməkdir. Zəruri hallarda izahlı tərcümədən, alınma sözlərdən və ya yeni termin yaradılmasından istifadə olunması daha məqsədəuyğun hesab edilir və terminoloji sistemin sabitliyinə xidmət edir. Məsələn, *hardware* termini – Sözbəsöz "sərt təminat" demək düzgün olmazdı. Azərbaycan dilində qəbul olunmuş qarşılıq "*aparat təminatı*"dır. Bu da göstərir ki, bəzən termin birbaşa yox, konseptə uyğun tərcümə edilir. "Privacy" termini – sadəcə "*gizlilik*" kimi vermək bəzi kontekstlərdə kifayət etmir. Məsələn, hüquqi sahədə "*şəxsi həyatın toxunulmazlığı*" kimi daha geniş və dəqiq ifadə tələb olunur. Burada izahlı tərcümə daha uyğundur.

Kalka alınmalar və məna tərcüməsi yolu ilə formalaşan terminlər həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Hər iki yanaşmanın əsas məqsədi mənbə dildə mövcud olan terminləri hədəf dilə uyğunlaşdırmaq və yeni anlayışların ifadəsi üçün terminoloji vahidlər yaratmaqdır. Lakin bu iki üsul arasında prinsipial fərqlər mövcuddur. "Tərcümə ilə fərqli məqam ondan ibarətdir ki, tərcümə prosesində yalnız məna tərcümə olunursa, yəni yalnız məna alınması halı müşahidə olunursa, kalkaetmə prosesində həm məna, həm də struktur alınır" [s.209]. Məsələn, *"cloudcomputing"* termini kalka üsulu ilə *"bulud hesablama"* kimi tərcümə olunur. Burada mənbə dildəki sözlərin strukturu saxlanılır və hər komponent birbaşa qarşılığı ilə verilir. Əksinə, *"software"* termini məna tərcüməsi əsasında *"proqram təminatı"* kimi ifadə olunur. Bu halda "soft" və "ware" hissələrinin sözbəsöz tərcüməsi deyil, anlayışın bütöv məzmunu əsas götürülür.

Təsviri tərcümə mənbə dildəki söz və ya terminin hədəf dildə birbaşa leksik qarşılığı olmadıqda onun mənasının izah yolu ilə ifadə edilməsidir. Bu tərcümə üsulunda əsas məqsəd sözün formal ekvivalentini tapmaq deyil, onun ifadə etdiyi anlayışı tam və aydın şəkildə çatdırmaqdır. Təsviri tərcümə daha çox elmi və texniki anlayışların

ifadəsində istifadə olunur. Çünki bəzi terminlər başqa dildə ya mövcud olmur, ya da mövcud olan qarşılıq məna baxımından kifayət etmir. Belə hallarda terminin semantik tutumu geniş şəkildə izah edilir və oxucunun anlaya biləcəyi formada təqdim olunur. Məsələn, *backup– ehtiyat nüsxələnmə*.

Nəticə. Müstəqillik dövründə texniki terminlərin tərcüməsi və terminoloji bazanın yaradılması Azərbaycan dilinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Lakin qloballaşma şəraitində bu proses daha da mürəkkəbləşmiş və yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Qloballaşma nəticəsində dünya dilləri arasında qarşılıqlı əlaqələr güclənmiş və bu, yeni terminlərin yaranmasına və mövcud terminlərin yenidən tərcümə edilməsinə ehtiyac yaratmışdır.Bu proses həmçinin milli texniki terminologiyanın beynəlxalq dil sistemləri ilə uyğunlaşmasını zəruri etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayeva-Nəbiyeva V. Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişafı. Bakı, 2020. 240 s.
2. Карский Е.Ф.Русскаядиалектология. Л., 2015, 172 с.

Сима Кулиева
Институт лингвистики им. Насими
при Национальной академии наук
Доктор филологических наук, доцент
sima.guliyeva51@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-3538-9078

Резюме

Проблемы перевода технических терминов и создание терминологической базы

В статье исследуются проблемы перевода технических терминов в азербайджанском языке в период независимости, а также вопросы создания терминологической базы. В результате глобализации и научно-технического развития внедрение новых терминов в язык, их адекватный перевод и стандартизация рассматриваются как актуальная научная проблема. В исследовании отмечается, что при переводе терминов применяются такие методы, как калькирование, транслитерация, смысловой и описательный перевод, однако каждый из подходов имеет свои преимущества и недостатки. Одновременно подчеркивается важность формирования единой терминологической базы и создания электронных ресурсов для предотвращения терминологического хаоса.

Ключевые слова: технические термины, проблемы перевода, терминологическая база, калька, транслитерация, описательный перевод.

Sima Guliyeva
Nasimi Institute of Linguistics of ANAS
PhD in Philology, Associate Professor
sima.guliyeva51@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-3538-9078

Abstract

Problems of translating technical terms and the creation of a terminological database

The article examines the problems of translating technical terms in the Azerbaijani language during the period of independence, as well as issues related to the creation of a terminological database. As a result of globalization and scientific-technical development, the adaptation of new terms into the language, their accurate translation, and standardization are considered an urgent scientific problem. The study shows that methods such as calquing, transliteration, semantic translation, and descriptive translation are used in the translation of terms; however, each approach has its own advantages and disadvantages. At the same time, the importance of forming a unified terminological database and creating electronic resources is emphasized in order to prevent terminological chaos.

Keywords: technical terms, translation problems, terminological database, calque, transliteration, descriptive translation.

Rəyçi: ***fil.ü.f.d., dos. Svetlana Novruzova***

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-72-74

Fatimə İbrahimova Xanməmməd
ADU. Müəllim
fatimaibrahimova1@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-8745-6124

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FONOLOJİ İNKİŞAFIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

XÜLASƏ: Təqdim olunan məqalə müasir dilçiliyin ən aktual və mürəkkəb sahələrindən biri olan fonoloji sistemlərin inkişaf dinamikasının müqayisəli-tipoloji təhlilinə həsr edilmişdir. Tədqiqatın əsas obyekti fərqli dil ailələrinə və fərqli struktur tiplərinə (flektiv və aqqlütinativ) mənsub olan ingilis və Azərbaycan dillərinin fonoloji sistemləridir. Məqalədə hər iki dilin səs quruluşunun tarixi təkamül prosesi, fonemlərin differensial əlamətləri və fonotaktik qanunauyğunluqları qarşılıqlı şəkildə araşdırılır.

İngilis dilində fonoloji inkişafın mərkəzində vokalizm sistemində baş verən köklü dəyişikliklər, xüsusilə saitlərin kəmiyyət və keyfiyyət fərqlərinin (uzunluq və gərginlik) məna fərqləndirici funksiya qazanması dayanır. Bununla yanaşı, ingilis dilinin fonotaktik strukturunda müşahidə olunan mürəkkəb samit yığınları və vurğunun təsiri ilə baş verən reduksiya hadisələri fonoloji inkişafın spesifik istiqamətləri kimi təhlil olunur.

Azərbaycan dilində isə fonoloji inkişaf daha çox sabitlik və daxili nizamla xarakterizə olunur. Burada inkişafın əsas sütunu kimi ahəng qanunu və heca sabitliyi çıxış edir. Məqalədə Azərbaycan dilində saitlərin arxa və ön sıra, dodaqlanma və açıqlıq dərəcəsinə görə qruplaşması və bu sistemin tarixi inkişaf boyu necə qorunub saxlanılması elmi dəlillərlə izah edilir.

Müqayisəli təhlil nəticəsində müəyyən olunur ki, ingilis dili daha çox analitik meyllər nümayiş etdirərək səs sistemində sərbəstliyə yol verdiyi halda, Azərbaycan dili öz fonoloji strukturunda ciddi morfonoloji qanunauyğunluqları qoruyub saxlamışdır. Tədqiqatın nəticələri həm nəzəri fonologiya, həm də praktiki dil öyrənmə prosesində tələffüz modellərinin müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: vokalizm, konsonantizm, fonem, ahəng qanunu, fonotaktika.

GİRİŞ: İngilis və Azərbaycan dillərinin fonoloji inkişaf yollarını müqayisə etdikdə, saitlər sistemindəki (vokalizm) dəyişikliklərin hər iki dilin akustik simasını müəyyən etdiyini görürük. İngilis dili fonologiyasının ən böyük inkişaf mərhələsi XV-XVIII əsrləri əhatə edən "Great Vowel Shift" (Böyük Sait Yerdəyişməsi) hadisəsidir.

Bu proses nəticəsində uzun saitlər daha yuxarı qalxmış, ən yuxarıdakılar isə diftonqlaşmışdır. Bu inkişaf müasir ingilis dilində 12 monofonq və 8 diftonqun yaranmasına səbəb olmuşdur. Fonoloji cəhətdən bu, dildə saitlərin həm keyfiyyət (açıqlıq dərəcəsi), həm də kəmiyyət (uzunluq) baxımından diferensiallaşmasına gətirib çıxarmışdır. Məsələn, "tense" (gərgin) və "lax" (boş) saitlər arasındakı fərq ingilis dilinin fonoloji inkişafının mərkəzi nöqtəsidir.

Əsas hissə: Azərbaycan dili fonologiyası isə daha çox sabitlik nümayiş etdirir. Burada 9 sait fonem (a, e, ə, i, ı, o, ö, u, ü) mövcuddur. Azərbaycan dilində fonoloji inkişafı tənzimləyən əsas qanun ahəng qanunu prinsipidir. Bu qanun nəinki kök daxilində, həm də sözə şəkilçi artırılarkən səslərin bir-birinə uyğunlaşmasını tələb edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, ingilis dilində belə bir məcburi fonotaktik qanun yoxdur; orada saitlərin yan-yana gəlməsi daha çox morfoloji deyil, leksik xarakter daşıyır.

Hər iki dilin samitlər sistemi kəmiyyət baxımından yaxın olsa da (ingilisdə 24, Azərbaycanda 23 (və ya 25) fonem), onların paylanma və inkişaf qaydaları fərqlidir. İngilis dili fonologiyasının inkişafı samitlərin həm onset (başlanğıc), həm də coda (son) hissəsində mürəkkəb kombinasiyalar yaratmasına imkan verir. Məsələn, "strengths" [streŋkθs] sözündə gördüyümüz kimi, dildə eyni hecada 3-4 samitin yan-yana gəlməsi fonoloji inkişafın icazə verdiyi bir haldır. Bu, ingilis dilini digər dünya dillərindən fərqləndirən əsas "ağır" fonetik xüsusiyyətdir.

Azərbaycan dilində samitlərin inkişafı daha çox söz ortasında və sonunda müəyyən məhdudiyyətlərlə qarşılaşır. Məsələn, dilimizin fonotaktik qaydalarına görə, sözün əvvəlində iki samit yan-yana gələ bilməz (istisnalar alınma sözlərdir). Fonoloji inkişaf prosesində biz samitlərin karlaşması (məs: kitab [kitap]) və ya asimilyasiya (məs: onlar [ollar]) hadisələrini görürük. Bu hadisələr Azərbaycan dilinin artikulyasiya bazasının asanlaşdırılmasına xidmət edən daxili inkişaf meyilləridir.

Heca hər iki dildə fonoloji sistemin fundamental vahidi olsa da, onun daxili strukturu və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi fərqli prinsiplərə əsaslanır. İngilis dilində heca strukturu dünyadakı ən mürəkkəb modellərdən biri hesab olunur. Əksər dillərdə heca quruluşu sadə (C)V(C) tipində olsa da, ingilis dili həm onset (başlanğıc), həm də coda (son) hissəsində çoxsaylı samit yığınlarına icazə verir. Məsələn:

Onset mürəkkəbliyi: Play [pleɪ] (CCV), Street [stri:t] (CCCVC).

Coda mürəkkəbliyi: Text [tekst] (VCCCC), Strengths [streŋkθs] (VCCCC).

Bu cür ağır heca strukturları fonoloji inkişaf prosesində dildə vurğunun paylanmasına və ritmik quruluşa birbaşa təsir göstərir.

Azərbaycan dilində heca quruluşu daha şəffaf və sadədir. Dilimizdə 6 əsas heca tipi mövcuddur: V (a-na), VC (at), CV (ba-la), CVC (bağ), VCC (alt), CVCC (dörd). İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində hecanın onset hissəsində iki samitin yan-yana gəlməsi (məsələn, "str-" kimi) daxili fonotaktik qanunlara ziddir. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilini daha ahəngdar və ritmik baxımdan proqnozlaşdırıla bilən edir.

Prosodik xüsusiyyətlər dillərin musiqili strukturunu və nitq daxilində fonemlərin necə qruplaşdığını müəyyən edir. İngilis dilində vurğu dinamik və sərbəstdir. Bu o deməkdir ki, vurğu sözün istənilən hecasına düşə bilər və çox

vaxt sözün mənasını və ya nitq hissəsini dəyişir (məsələn: 'export – isim, ex'port – fel). İngilis dili fonologiyasında vurğu həm də saitlərin keyfiyyətinə təsir edir: vurğusuz hecalarda saitlər reduksiyaya uğrayaraq [ə] (schwa) səsinə çevrilir.

Azərbaycan dilində isə vurğu sabitdir və əsasən sözün son hecası üzərinə düşür. Bu, aqqlütinativ dillər üçün xarakterik bir inkişaf modelidir. Vurğu burada ingilis dilində olduğu kimi saitlərin strukturunu köklü şəkildə dəyişmir, daha çox sözün sərhədlərini müəyyən etməyə xidmət edir.

İngilis dili "stress-timed" (vurğuya əsaslanan ritm) dildir. Bu sistemdə vurğulu hecalar arasındakı vaxt intervalı bərabər olmağa meyllidir, bu da vurğusuz hecaların sürətlə tələffüz edilməsinə (kompressiyaya) səbəb olur. Azərbaycan dili isə "syllable-timed" (hecaya əsaslanan ritm) sisteminə daha yaxındır, burada hər bir hecanın tələffüzünə ayrılan vaxt nisbətən bərabərdir.

Dillərin fonoloji inkişafı səslərin birləşmə imkanlarını da tənzimləyir. İngilis dilində [tl-] və ya [dl-] kombinasiyaları onsetdə mövcud ola bilməz. Azərbaycan dilində isə söz sonunda bəzi samitlərin (b, d, g, c) karlaşması (p, t, k, ç kimi tələffüzü) mütləq fonetik qaydadır.

Aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, İngilis və Azərbaycan dillərinin fonoloji inkişafı fərqli struktur qanunauyğunluqlarına tabedir. İngilis dili mürəkkəb heca və sərbəst vurğu sistemi ilə seçildiyi halda, Azərbaycan dili ahəng qanunu və sabit heca-vurğu strukturu ilə xarakterizə olunur.

Dillərin fonoloji inkişafı birbaşa həmin dildə danışanların artikulyasiya bazası ilə bağlıdır. İngilis və Azərbaycan dillərində səslərin yaranma yeri və üsulu arasındakı fərqlər bu inkişafın əsasını təşkil edir.

İngilis dili fonologiyasında samitlərin əksəriyyəti alveolyar (diş yuvası) səslərdir. [t], [d], [n], [l], [s], [z] fonemləri tələffüz edilərkən dilin ucu üst dişlərə deyil, diş yuvasına toxunur. Bundan əlavə, Azərbaycan dilində olmayan [θ] və [ð] (interdental/dişlərarası) səsləri ingilis dilinin fonetik portretində mühüm yer tutur. Bu səslərin tarixi inkişafı göstərir ki, onlar ingilis dilinin özünəməxsusluğunu qoruyan ən çətin fonoloji vahidlərdəndir.

Azərbaycan dilində isə adları çəkilən [t], [d], [n], [l], [s], [z] səsləri dental, yəni diş səsləridir. Tələffüz zamanı dilin ucu birbaşa üst dişlərin arxa hissəsinə toxunur. Bu fərq iki dil arasında fonetik baryer yaradır. Azərbaycan dilində samitlərin inkişafı daha çox səslərin şəffaflığına və artikulyasiya enerjisinin bərabər paylanmasına yönəlmişdir.

İngilis dilində fonoloji inkişafın ən aktiv prosesi reduksiyadır. Vurğu xarici hecalarda saitlər öz keyfiyyətini itirərək mərkəzi [ə] səsinə çevrilir. Məsələn:

About [əˈbaʊt] – birinci heca tamamilə zəifləmişdir.

Photograph [ˈfəʊtəgrɑːf] vs. Photography [fəˈtɒgrəfi].

Burada vurğunun yeri dəyişdikcə eyni hərflərin fərqli səslərə (və ya reduksiyaya) uğraması ingilis dilinin ritmik dinamikasını təmin edir.

Azərbaycan dilində fonoloji sistem reduksiya hadisəsinə qarşı olduqca müqavimətlidir. Sözün hansı hecasında yerləşməsindən asılı olmayaraq, saitlər öz keyfiyyətini demək olar ki, tam saxlayır. Məsələn, "ana" sözündəki hər iki "a" səsi eyni aydınlıqla tələffüz olunur. Bu, Azərbaycan dilinin "heca ritmli" (syllable-timed) bir dil olmasının nəticəsidir. İngilis dilində [p], [t], [k] samitləri sözün əvvəlində vurğulu heca daxilində aspirasiya (nəfəsli) ilə tələffüz olunur (məs: Pen [pʰen]). Azərbaycan dilində bu hadisə fonoloji bir qayda kimi mövcud deyil. Bu, ingilis dilində samitlərin daha güclü bir partlayış enerjisi ilə inkişaf etdiyini göstərir.

Hər iki dildə kar və cingiltili samit cütlükləri mövcuddur. Lakin Azərbaycan dilində bu cütlüklər (məs: b-p, d-t, g-k) söz sonunda neytrallaşır və cingiltili samitlər karlaşır. İngilis dilində isə söz sonunda karlaşma hadisəsi baş vermir (məs: Bad sözündə [d] samiti sonda da öz cingiltiliyini saxlayır, əks halda məna dəyişib Bat olar).

Hər iki dilin vokalizm sistemində sait birləşmələri mövcuddur, lakin onların fonoloji mahiyyəti köklü şəkildə fərqlənir. İngilis dili fonologiyasında diftonqlar sadəcə iki saitin yan-yana gəlməsi deyil, vahid bir fonem kimi çıxış edən səs kompleksləridir. İngilis dilində 8 əsas diftonq mövcuddur (məsələn: [aɪ] – sky, [eɪ] – face, [əʊ] – home).

Bu səslərin inkişafı göstərir ki, tələffüz zamanı bir sait elementindən digərinə sürüşmə (glide) baş verir. Hətta bəzi hallarda üç saitin bir hecada birləşməsi – trifonglar da(məsələn: [aɪə] – fire, [aʊə] – flower) müşahidə olunur ki, bu da ingilis dilinin vokalizm sistemini son dərəcə mürəkkəbləşdirir.

NƏTİCƏ: Tədqiqatımız göstərdi ki:

1. İngilis dili fonologiyası dinamiklik, reduksiya və mürəkkəb kombinasiyalar istiqamətində inkişaf etmişdir.
2. Azərbaycan dili fonologiyası harmonizm, şəffaflıq və struktur sabitliyi prinsiplərinə sadiq qalmışdır.
3. Hər iki dilin fonoloji inkişaf yolları fərqli olsa da, səslərin artikulyasiya bazasındakı dəyişikliklər hər iki sistemin müasir vəziyyətini şərtləndirən əsas amildir.

Aparılan müqayisəli tədqiqat nəticəsində aşağıdakı elmi nəticələrə gəlinmişdir:

1. İngilis dilinin fonoloji sistemi mürəkkəb samit yığınları və vokalizm kəmiyyəti üzərində qurulmuşdur.
2. Azərbaycan dili fonologiyası ahəng qanunu və heca sabitliyi ilə səciyyələnir.
3. İngilis dilində vurğu və reduksiya dilin qrammatik inkişafına birbaşa təsir etdiyi halda, Azərbaycan dilində fonetik hadisələr morfoloji sabitliyi dəstəkləyir.
4. Xarici dil tədrisində bu fonoloji fərqlərin nəzərə alınması "interferensiya" hallarının (ana dilinin təsiri ilə yaranan xətaların) qarşısını almaq üçün mühüm şərtdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Lehiste I. Suprasegmentals. C., 1970.
2. Gussenhoven C., Jacobs H. Understanding Phonology. L., 2011.

3. Kenworthy J. Teaching English Pronunciation. N.Y., 1987.
4. Collins B., Mess I. Practical Phonetics and Phonology. L., 2013.
5. Reed M., John L. The Handbook of English Pronunciation. S., 2015.
6. Roach P. English Phonetics and Phonology. C., 2000.
7. Gordon M. Syllable Weight: Phonetics, Phonology, Typology. R., 2007.
8. Hayes B. Metrical Stress Theory: Principles and Case Studies. C., 1995.
9. Hulst H. Word Stress: Theoretical and Typological Issues. L., 2014.

Фатима Ибрагимова Ханмамед
АУЯ. Преподаватель
фатимайбрахимова1@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-8745-6124

Сравнительный анализ фонологического развития в английском и азербайджанском языках

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена сравнительно-типологическому анализу динамики развития фонологических систем английского и азербайджанского языков, представляющих разные языковые семьи и структурные типы (флективный и агглютинативный). В работе исследуются процессы исторической эволюции звукового строя, дифференциальные признаки фонем и фонотактические закономерности обоих языков в сопоставительном аспекте.

В центре фонологического развития английского языка стоят коренные изменения в системе вокализма, в частности, приобретение смыслоразличительной функции количественными и качественными характеристиками гласных (долгота и напряженность). Наряду с этим, анализируются сложные консонантные кластеры в структуре слога и явления редукции под влиянием динамического ударения как специфические направления английской фонологии.

Развитие фонологической системы азербайджанского языка характеризуется стабильностью и строгой внутренней упорядоченностью. Основным механизмом здесь выступает закон гармонии (сингармонизм) и слоговая устойчивость. В статье на основе научных данных объясняется классификация гласных по ряду, огубленности и степени открытости, а также сохранение этой системы на протяжении исторического развития.

В результате сравнительного анализа выявлено, что если английский язык демонстрирует аналитические тенденции, допуская значительную вариативность в звуковой системе, то азербайджанский язык сохраняет строгие морфофонологические закономерности в своей структуре. Результаты исследования имеют важное значение как для теоретической фонологии, так и для прикладной лингвистики в контексте определения моделей произношения при изучении иностранных языков.

Ключевые слова: вокализм, консонантизм, фонема, закон гармонии, фонотактика.

Fatima Ibrahimova Khanmammad
ASU. Teacher
fatimaibrahimova1@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-8745-6124

A comparative analysis of phonological development in english and azerbaijani languages

SUMMARY

This article is devoted to a comparative-typological analysis of the development dynamics of phonological systems in English and Azerbaijani, representing different language families and structural types (flectional and agglutinative). The study examines the historical evolution of the sound structure, differential features of phonemes, and phonotactic patterns of both languages in a reciprocal manner.

At the core of the phonological development of the English language lie fundamental changes in the vocalism system, particularly the acquisition of phonemic functions by quantitative and qualitative characteristics of vowels (length and tenseness). Alongside this, complex consonant clusters in syllable structure and reduction phenomena occurring under the influence of dynamic stress are analyzed as specific directions of English phonological development.

The phonological development of the Azerbaijani language is characterized by stability and internal order. The primary mechanism of this development is the law of harmony (vowel harmony) and syllable stability. Based on scientific evidence, the article explains the classification of vowels by row, labialization, and degree of openness, as well as the preservation of this system throughout historical development.

As a result of the comparative analysis, it is determined that while the English language demonstrates analytical tendencies by allowing significant variability in the sound system, the Azerbaijani language preserves strict morphophonological regularities in its structure. The findings of the research are of great importance for both theoretical phonology and applied linguistics in determining pronunciation models for second language learners.

Key words: vocalism, consonantism, phoneme, vowel harmony, phonotactics.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

DOI 10.24412/2218-7588-2026-1-75-79

Alırzayeva Kifayət Ağarza qızı
ADU. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent
https://orcid.org/0009-0000-7345-4976
kalirzayeva@mail.ru

DİLDƏ FONETK İNTERFERENSİYANIN YARANMA SƏBƏBLƏRI

XÜLASƏ: İstənilən iki dildə oxşar xüsusiyyətlər olur ki, bu yeni dilin öyrənilməsinə müsbət təsir göstərir. Digər tərəfdən isə dillər arasındakı fərqli xüsusiyyətlər yeni dil öyrənənin qarşısında problemlər yaradır, doğma dilin vərdişləri yeni dilin öyrənilməsinə maneələr törədir. Bu vaxt isə interferensiya hadisəsi baş verir.Sistem və struktur cəhətdən ingilis dili ilə Azərbaycan dili fərqlidirlər.Ona görə də ingilis dilini xarici dil kimi öyrənib, bu dildə danışan azərbaycanlılar müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər və bu çətinliklər dilin leksik, fonetik və qrammatik sahələrini əhatə edir.İngilis dilində hətta sərbəst danışan azərbaycanlıların danışığında da interferensiya prosesinin nəticəsi olan tələffüz səhvlərinə yol verilir.Səhvlər nitqdə yaranır, amma onun səbəbləri qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin fonoloji sisteminə əsaslanır və mənşəyinə görə bu səbəblər dil sistemi ilə bağlıdır.

Açar sözlər:interferensiya,fonetik səviyyə, fonoloji, leksik, artikulyator,linqvistik

GİRİŞ: Müasir dövrdə qloballaşma cəmiyyətdə gedən proseslər dillərin qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirir. Ana dili ilə yanaşı, ikinci dilin öyrənilməsi zamanın tələbinə çevrilir. Buna görə də , İkinci dilin öyrənilməsi zamanı ilk olaraq dildə interferensiya hadisəsi meydana gəlir. İnterferensiya qarşılıqlı əlaqədə olan dillərdən birinin təsiri ilə digər dildə yaranan normadan kənaraçıxma halları kimi təzahür edir. Lakin bu proses təkcə qloballaşma ilə bağlı yaranmamışdır. Özünün tarixi inkişafı dövründə insanlara xidmət etmiş dillər bir-biri ilə müxtəlif əlaqəyə girmiş və bu əlaqələr də öz növbəsində müxtəlif cür nəticələnmişdir. Dilin əlaqədə olması üçün, ilk növbədə, bu dilləri təmsil edən insanlar ünsiyyətdə olmalı, bunun üçün müəyyən tarixi şərait və zəmin yaranmalıdır. İnsan cəmiyyəti yarandığı dövrdən insanlar bir yerdə qalmamış, yer kürəsinə səpələnməyə başlamışlar. İllər boyunca cəmiyyət və dil qarşılıqlı olaraq biri digərinin inkişafında rol oynamış, onun inkişafında stimulverici amil olmuşdur.

ƏSAS HİSSƏ: İstənilən iki dildə oxşar xüsusiyyətlər olur ki, bu yeni dilin öyrənilməsinə müsbət təsir göstərir. Digər tərəfdən isə dillər arasındakı fərqli xüsusiyyətlər yeni dil öyrənənin qarşısında problemlər yaradır, doğma dilin vərdişləri yeni dilin öyrənilməsinə maneələr törədir. Bu vaxt isə interferensiya hadisəsi baş verir. Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə ingilis dili əsas beynəlxalq dil səviyyəsində öyrənilir və biz də bunu gündəlik həyatımızda hiss edirik. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı və onlar arasında xarici dilin funksiyasının artması, dünya mədəniyyətlərinin ingilis dilində öyrənilməsi Azərbaycanda ingilis dilini öyrənənlərin nitqində də özünü göstərir. Müşahidələr göstərir ki, interferensiyanın müxtəlif növləri mövcuddur. "Xarici dilin öyrənilməsində yeni dil materialının mənimsənilməsi və xarici dilin müxtəlif elementlərinin öyrənilməsi həmin dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarının dəyişməsi əsasında baş verir. İlk öncə xarici dili öyrənən həmin dilin xüsusiyyətlərini doğma dil normalarına uyğun öyrənməyə çalışır. Bu zaman hər iki dil həm fonetik, leksik və qrammatik müqayisə olunmalıdır"[1,s.258] İnterferensiyanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. Mənşəyinə görə: daxili və xarici interferensiya;
2. Doğma dilin vərdişlərini öyrənilən dilə köçürülməsinin xarakterinə görə: birbaşa və dolayısı ilə interferensiya;
3. Yaranma xarakterinə görə: açıq və gizli interferensiya; 4. Linqvistik təbiətinə görə, səviyyəcə: fonetik, leksik (se mantik) və qrammatik interferensiya". Dillər arasında qarşılıqlı əlaqənin hansı linqvistik səviyyədə baş verməsindən asılı olaraq, fonetik və fonoloji, qrammatik və leksik interferensiya fərqləndirilir[8,s.17]. İnterferensiyanın əsas səbəbi qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin müxtəlif sistemli olmasıdır. Bu dillər müxtəlif fonem tərkibli, müxtəlif intonasiya, qrammatik kateqoriyalı olmaları ilə bir-birindən fərqlənilir. Bütün bu fərqlər interferensiyaya səbəb olan amillərdir. İkinci dilin mənimsənilməsi prosesində bilinqvin şüurunda həmişə iki dil – doğma və yad dilin sistemləri qarşılıqlı əlaqədə olur.

Bu qarşılıqlı əlaqə zamanı, xüsusi ilə də ilkin uşaqlıq çağlarında ana dili ilə yanaşı ikinci dilin mənimsənilməsi prosesində hər iki dilin modeli yenidənqurmaya məruz qalır. Amma sonrakı ikidilliliyin formalaşdığı şəraitdə (ana dilinin mənimsənilməsindən sonra ikinci dilin öyrənilməsi zamanı) öyrənilən dilin strukturu böyük dəyişikliyə məruz qalır. Bu zaman doğma dilin ikinci dilə təsiri kifayət qədər güclü olur. Artıq qeyd edildiyi kimi, bilinqvizmlə məşğul olan dilçilər birmənalı olaraq interferensiyanın fonoloji səviyyədə daha qabarıq baş verdiyini qeyd edirlər. Bu isə, heç şübhəsiz, qarşılıqlı əlaqədə olan dillərdə ilk olaraq fonetik sistemdə normadan kənaraçıxma hallarının nəzərə çarpması ilə əlaqədardır. Dilçilərin bir çoxu hətta inter ferensiyaya məhz xarici dilin aksenti kimi yanaşmış və bu mənada interferensiyanın ancaq fonetikada olduğunu iddia etmişlər. Bu səbəbdən də fonetik səviyyədə interferensiya dilçilik baxımdan daha çox maraq doğurur. "Möhkəm eşitmə və ifadəetmə vərdişlərinə yiyələnən bilinqvin dilindəki səhvlərin səbəbləri qəbul etmə və ya ifadəetmə orqanlarından deyil, əksinə təmasda olan dillərin fonoloji sistemindən asılıdır. Başqa sözlə, səhvlər nitqdə yaranır, amma onun səbəbləri qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin fonoloji sisteminə əsaslanır və mənşəyinə görə bu səbəblər dil sistemi ilə bağlıdır. Bunu N.S.Trubetskoy "süzgəc" adlandırır. Onun fikrincə, xarici dilin səsləri bizdə yanlış fonoloji interferensiya alır, belə ki, onlar bizim doğma dilin "süzgəci"ndən keçir. Dilin fonetik sistemi təkcə fonemlərdən ibarət deyil, fonetikada həm intonasiya, həm vurğu və həm də digər xüsusiyyətlər vardır. Sözsüz ki, birinci dilin bütün bu xüsusiyyətləri ikinci dilin öyrənilməsinin ilkin çağlarında ikinci dilə keçir"[5,s.31].

Fonetik interferensiyanın yaranma səbəblərindən danışarkən tədqiqatçılar onun müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində yarandığını qeyd edirlər: "Bu amillər içərisində paradiqmatik faktorlar mühüm yer tutur. Təmasda olan

dillərin qarşılıqlı təhlili mühüm fonetik interferensiya hallarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Buna görə də, "paradiqmatik interferensiya" zamanı əsas məsələ iki dildə olan fonoloji elementlərin uyğunluğunu və dil sistemində olan hər bir fonemin yerini müəyyənləşdirmək, həmin fonemin əlaqədə olan sistemin oxşar foneminə olan münasibətini dəqiqləşdirməkdir. Bu cür tədqiqatın məqsədi hər iki dildə olan ekvivalent və qeyri-ekvivalent elementlərin kəmiyyət və keyfiyyət münasibətlərini öyrənməkdir"[5,s.17].Təmasda olan dillərin ekvivalent olmayan fonemlərinin kəmiyyət və keyfiyyəti məhz bu paradiqmatik planda potensial interferensiyanın sferasını təşkil edəcək. Paradiqmatik səs interferensiyasının aşağıdakı növləri var: fonetik substitusiya, nedodiferensiya, perediferensiya və reinterpretasiya.

1. Fonetik substitusiya o vaxt meydana gəlir ki, ikinci dil sisteminin bir fonem ilə birinci dilin bir fonemi arasında əlaqə yaranır. Məsələn, ingilis dilindəki /b/ → Azərbaycan dilindəki /b/ səsinə uyğun gəlir: black – bank.

2. Kifayət olmayan diferensasiya ikinci sistemin iki foneminin onların ekvivalentlərinin birinci dildə ayrıca fonem kimi fərqləndiyinə görə fərqləndirilmir. Bu vaxt ikinci dilin iki müxtəlif fonemi (bəzən isə hətta üç fonemi) birinci dildə bir fonemlə ifadə olunur[5,s.27]. İnterferensiyanın öyrənilməsi əlaqədə olan dillərin daxili mexanizmini açmaqla onların həm mənfi, həm də müsbət nəticələrini üzə çıxarır.

Dil sistemində belə norma pozuntuları interferensiyanın təsir nəticəsi kimi xarici dildə nitqin qurulmasının bütün səviyyələrində aşkar edilir[2,s.56]. Bu mənada ingilis dilini öyrənən azərbaycanlıların nitqində baş verən norma pozuntularının öyrənilməsi də müasir dövrdə çox aktualdır. İnterferensiya - bir proses kimi ana dili xüsusiyyətlərinin öyrənilən xarici dilə ötürülməsi anlamına daha yaxındır. İnterferensiyanın belə anlamı ancaq xüsusi hallar üçün doğru olardı. İnterferensiya heç də həmişə ümumi ola bilməz. İki dilin əlaqəsi zamanı interferensiya hadisəsinin müxtəlif aspektləri nitqdə meydana gələ bilər. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil interferensiyası kompleks bir problemdir və onu müxtəlif aspektlərdən öyrənmək daha məqsədəuyğundur. Fonetik səviyyədə interferensiya həm seqment, həm də superseqment vahidlər səviyyəsində özünü göstərir. Belə ki, fonetik səviyyədə baş verən normadan kənaraçıxmalar qarşılıqlı əlaqədə olan iki dilin fonetik səviyyəsində olan fərqli fonemlər və intonasiya ilə bağlı yaranır və bu proses ilkin bilinqvizm zamanı özünü daha çox göstərir. Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemində də xeyli fərqli məqamlar vardır ki, bu fərqliliklər azərbaycanlı tələbələrin ingilis dili ilə ilkin tanışlığı zamanı normadan sapmalarla müşahidə olunur. Belə ki, ingilis dilində olan bir çox səslərə dilimizdə rast gəlinmədiyindən onların tələffüzü zamanı nitqdə Azərbaycan dilinin interferensiyası təzahür edir. Bu hal xüsusən, [Ɵ], [ð], [ʃ], [ʒ], [w], [ts], [dʒ] kimi səslərin tələffüzü zamanı baş verir.

Qarşılıqlı əlaqədə olan dillər bir-birinə təsir edərkən proses eyni səviyyədə baş vermir. Belə ki, dillərdən biri digərinə daha çox təsir edir və prosesi həyata keçirən dilə çevrilir. İkinci dil isə interferensiya prosesində təsirə məruz qalan dil hesab olunur.İkidilli cəmiyyətlərdə interferensiya hadisəsi daima baş verən prosesdir, lakin birdilli mühitdə bu, baş vermir.Qeyd etdiyimiz kimi dillərdən biri digərinə təsir edir, digəri isə təsirə məruz qalır. İnterferensiya hadisəsi hər iki tərəfin nitqinə təsir göstərir, çünki proses dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin məhsuludur.Məsələn, fonologiya baxımından dil interferensiyası birinci dildən ikinciyə təsir edən intonasiya, yüksəklik, vurğu və nitq səsləri kimi xarici aspektlərlə bağlıdır.Birinci dilin qrammatikası ikinci dildə əvəzliklərin və təyinedicilərin felin zamanları, şəkilləri, ikiqat inkarlıq və söz sırası eyni dərəcədə vacibdir.Söz ehtiyatına gəldikdə, dil müdaxiləsi sözləri başqa bir dildə daha təbii səsləndirmək üçün sözləri dəyişdirməklə yanaşı bir dildən söz almaq deməkdir. Bu çevirmələr orfoqrafiyada da dəyişikliyə səbəb olur"[9.s.374].

Deməli, dillərarası interferensiyaya bir dilin elementlərinin digərinə ötürülməsinin nəticəsi kimi yanaşılır.Fonetik interferensiya ikidillilik mühitində fonetik interferensiya nitqdə tələffüz, vurğu, intonasiya normalarında kənara çıxmada özünü göstərir.Deməli, vurğu, tələffüz, intonasiya normalarında baş verən fərqlər fonetik interferensiya kimi öyrənilir."Fonoloji interferensiya birinci dilin fonoloji sisteminin ikinci dilə ötürülməsini nəzərdə tutur ki, bu da ilk dilin səs xüsusiyyətlərini, məsələn vurğu, ritm və intonasiya daxil edilir. Bu cür interferensiya iki dilin səs xüsusiyyətlərinin bir-birindən fərqli olduğu və ya bir dilin elementinin digərində təmsil olunmadığı hallarda baş verir"[8,s.43].Fonetik interferensiya üçün ən çətin məqamlardan biri fərdin ana dili ilə digər dilin, yəni ikinci dilin fonem sistemində kəskin fərqin olmasıdır.Fonoloji səviyyədə interferensiya fərdlər arasında müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Gənc nəslin nümayəndələrində daha az fonetik interferensiya özünü göstərməkdədir, ancaq onlarla müqayisədə yaşlı nəslin nümayəndələrinin nitqində fonetik interferensiyaya daha çox rast gəlinir. "Fonoloji interferensiya daha çox yaşlı öyrənənlərdə müşahidə olunur, çünki onların ana dilinin fonoloji sistemi ikinci dilin hərfinin tələffüzünə təsir göstərir. Bu fenomeni nevroloji və fizioloji əsaslarla izah etmək olar: mövcud olanlara yeni tələffüz vərdişləri əlavə etmək böyük çətinlik yaradır" [8,s.49].

Öz ana dilin ilə ikinci dilin fonoloji sistemində müəyyən fərqlərin olması tələffüz zamanı müəyyən çətinliklər yaradır.Buna ən böyük səbəb kimi mövcud olan sözlərə yeni tələffüz vərdişlərinin əlavə edilməsidir. Məsələn, ikinci dili Azərbaycan dili olan fərdlər Azərbaycan dilindəki gözəl, gəlmək, götür və s. kimi sözləri qozal, qalmak, qotur kimi tələffüz edirlər. Buna səbəb ingilis dilində "g" səsinin olmamasıdır. "G" hərf kimi ingilis dilində "q" kimi tələffüz edildiyi üçün ikidilli fərdlər Azərbaycan dilində də onu (g hərfini) "q" şəklində tələffüz edirlər. Fonetik interferensiyanın yaranmasına səbəb iki dilin fonetik sisteminin bir çox məqamlarının üst-üstə düşməməsidir.R.Heydərov bu haqda yazır ki, "dünya dilləri içərisində hətta iki dil belə tapmaq olmaz ki, fonetik sistemləri tam olaraq üstü-üstə düşsün. Buna görə də əcnəbi dildə hər hansı bir sözü və ya ifadəni demək cəhdi artikulyasiyanın və informasiya vərdişlərinin yenidən qurulmasını tələb edir"[5,s.71].İkidilli fərdlər yaxşı bildiyi dilin səs sistemini digər dilə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Məsələn, ingilis dilində "th" hərf birləşməsi" [θ, ð], "s" hərfi [s, z

]kimi tələffüz edilir. Ancaq ikidilli şəxs onları bir çox hallarda qarışdıra bilir.Azərbaycan dilində ingilis dilində mövcud olan bəzi səslər olmadığı üçün ikidilli fərdlər onları dilimizdə tələffüz etməkdə çətinlik çəkilirlər.Məsələn, thanks sözündə [θ] kimi, they sözündə [ð] kimi tələffüz edilir.Azərbaycan dilində bu səsləri ifadə etmək üçün s, d, t kimi səslərdən istifadə edilir, ancaq bunlar da tam eyni səsi ifadə edə bilmir.İkidilli və ana dili sanki rus dili olan insanların da nitqlərində interferensiya hadisəsinə rast gələ bilərik.Məsələn, rus dilində "h" hərfi olmadığı üçün onlar danışarkən "h" səsinin əvəzinə "x" səsindən istifadə edirlər. Allah, halal, hələ və s. kimi sözləri Allax, xalal, xələ kimi tələffüz edirlər. Fonetik uyğunluq olmazsa, bu zaman əsas interferensiya vurğuda müşahidə olunur.Fonetik normada baş verən interferensiyalar ünsiyyət prosesini çətinləşdirir.Fonetik interferensiyada çox zaman ikidilli şəxslərin nitqində həmin dilə uyğun gəlməyən səslərin səhv şəkildə təkrarı baş verir.

Səslərin səhv şəkildə təkrarı o zaman baş verir ki, ikinci dilin elementlərinin ana dilində olmadığı fərqli formada və hallarda özünü göstərir.Fonetik interferensiya zamanı, ikidilli fərd öz nitqində xarici dilin səs sisteminə uyğun tələffüz etməyə çalışarkən müəyyən maneələrlə üzləşir.Fonetik interferensiya nəticəsində ikinci dildə həmin dil üçün uyğun olmayan vurğu formalaşır.Bundan sonra səslərin, vurğuların və intonasiyanın səhv formada ifadə olunması baş verir ki, bu da ikidilli fərdin nitqini savadsız eyni zamanda isə qarşı tərəf üçün tamamilə anlaşılmaz edir.Dünyada əlaqələrin inkişafı və xarici dilin funksiyasının artması, dünya mədəniyyətlərinin ingilis dilində öyrənilməsi, Azərbaycan və ingilis dillərinin interferensiyası prosesində də özünü göstərir.Bu əlaqələr özünü ən çox müxtəlif fəaliyyət sahələrində daha parlaq büruzə verir. Məsələn: "internet, kompüter, monitor, server, pleyer, reyting, limit, telefon, şou, şoumən, şoubizness, klip, kontur, broker, biznes, brifinq, boss, kontrol, konflikt" və s. kimi sözlər beynəlxalq aləmdə dəyişməz olaraq hamı tərəfindən qəbul edilməklə beynəlmiləl sözlər adlanır.İnterferensiya dil və ya dialekt daşıyıcıları olan müəyyən kollektivlərin əlaqəsi zamanımı təzahür edir;yad dili öyrənmə prosesində doğma və yad dilin sistemlərinin qarşılıqlı təsiri zamanımı təzahürüdür.İkidillilik mühitində fonetik interferensiya nitqdə tələffüz, vurğu, intonasiya normalarında kənara çıxmada özünü göstərir.

Deməli, vurğu, tələffüz, intonasiya normalarında baş verən fərqlər fonetik interferensiya kimi öyrənilir."Fonoloji interferensiya birinci dilin fonoloji sisteminin ikinci dilə ötürülməsini nəzərdə tutur ki, bu da ilk dilin səs xüsusiyyətlərini, məsələn vurğu, ritm və intonasiya daxil edilir. Bu cür interferensiya iki dilin səs xüsusiyyətlərinin bir-birindən fərqli olduğu və ya bir dilin elementinin digərində təmsil olunmadığı hallarda baş verir"[7,s.98].

Fonetik interferensiya üçün ən çətin məqamlardan biri fərdin ana dili ilə digər dilin, yəni ikinci dilin fonem sistemində kəskin fərqin olmasıdır.Fonoloji səviyyədə interferensiya fərdlər arasında müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Gənc nəslin nümayəndələrində daha az fonetik interferensiya özünü göstərməkdədir, ancaq onlarla müqayisədə yaşlı nəslin nümayəndələrinin nitqində fonetik interferensiyaya daha çox rast gəlinir. "Fonoloji interferensiya daha çox yaşlı öyrənənlərdə müşahidə olunur, çünki onların ana dilinin fonoloji sistemi ikinci dilin hərfinin tələffüzünə təsir göstərir. Bu fenomeni nevroloji və fizioloji əsaslarla izah etmək olar: mövcud olanlara yeni tələffüz vərdişləri əlavə etmək böyük çətinlik yaradır"[7,s.73].Öz ana dilin ilə ikinci dilin fonoloji sistemində müəyyən fərqlərin olması tələffüz zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Buna ən böyük səbəb kimi mövcud olan sözlərə yeni tələffüz vərdişlərinin əlavə edilməsidir. Məsələn, ikinci dili Azərbaycan dili olan fərdlər Azərbaycan dilindəki gözəl, gəlmək, götür və s. kimi sözləri qozal, qalmak, qotur kimi tələffüz edirlər. Buna səbəb ingilis dilində "g" səsinin olmamasıdır. "G" hərf kimi ingilis dilində "q" kimi tələffüz edildiyi üçün ikidilli fərdlər Azərbaycan dilində də onu (g hərfini) "q" şəklində tələffüz edirlər. Fonetik interferensiyanın yaranmasına səbəb iki dilin fonetik sisteminin bir çox məqamlarının üst-üstə düşməməsidir.

Deyilənlərdən belə aydın olur ki, birbaşa (vasitəsiz) interferensiya zamanı bir dilin, məsələn, Azərbaycan dilinin semantik, qrammatik xüsusiyyətləri və tələffüz normaları, bütövlükdə digər dilə, məsələn, ingilis dili nitqinə keçir və başqalarından fərqli, xüsusi milli aksentlə xarici nitqdə səslənir. Nitq səhvləri birbaşa interferensiyanın əmələ gəlməsinə səbəb olur ki, bu da özündə sözün hərfi tərcüməsinin ana dilindən ingilis dilinə keçməsini ifadə edir.İnterferensiya başqa dil elementlərinin keçməsi ilə əlaqədar olaraq dil modellərinin struktur dəyişməsidir.İnterferensiyanın ilkin mərhələsində hər hansı bir yazıçının üslubunda, danışıq dilində leksik və ya qrammatik normadan yayınma halları müşahidə edilir.Bu hal beləcə də qala, dildə möhkəmlənə bilər.Bu, interferensiyaya aiddir.Xüsusilə müəyyən anlayışlara aid bəzi dil innovasiyaları dil sisteminə tədricən daxil olur."Dil onları müəyyən dövr ərzində sanki müşahidə edir, bəzən qəbul edir, bəzən də etmir. Məsələn, bir vaxtlar Azərbaycan dilində -ion sonluğu fransız dili modeli üzrə pozision, stansion tipli terminlər işlənirdi, lakin dilin inkişafı prosesində səs sisteminə uyğunlaşa bilmədilər və mənimsənilmədilər, nəticədə ekvivalentləri ilə əvəz olundular: pozisiya, stansiya.

Məlum olduğu kimi, ana dili öyrənilən ikinci dilə yalnız mənfi təsir etmir.Belə ki, dildə oxşar olan elementlər yeni dili öyrənərkən individə kömək də edə bilər.Məsələn, ingilis dilini öyrənərkən azərbaycanlı tələbə fonetik səviyyədə xeyli oxşar səslərlə rastlaşır.Heç şübhəsiz, bu səslər onun bu dili öyrənməsində ona kömək edir. Digər tərəfdən, ingilis dilində mütəxəssislər 44 səsdən danışırsa, Azərbaycan dilində cəmi 34 səs var və bu səslərin böyük bir qismi üst-üstə düşür. Lakin, ingilis dilində məsələn, [ð], [Ɵ] kimi səslər vardır ki, bu səslər Azərbaycan dilində yoxdur. Şübhəsiz, bu səslərin tələffüzü ingilis dili ilə yeni tanış olan Azərbaycanlı üçün ciddi problemlər yaradır və bu zaman Azərbaycan dilində oxşar səslər, konkret halda [s] və [z] səsləri bu səslərin yerində işlədilir. Amma ingilis dilində həm də bu səslər mövcud-dur.Bu səbəbdən də ingilis dilində öyrənən tələbənin nitqində normadan kənaraçıxma halları müşahidə olunur.

Əcnəbi dili yeni öyrənməyə başlayan şəxsə elə gəlir ki, xarici dilin bütün əsasını predmetlərin, anlayış və proseslərin başqa cür səslənməsi təşkil edir.Belə insanlar, hər şeydən əvvəl nəyin necə deyilməsini öyrənməyə tələsir və

səslənməyə o qədər də fikir vermirlər.Yeni dili mənimsəyərkən onlar öz doğma dillərinin artikulyasiya vərdişlərini istifadə etməkdə davam edirlər.Ancaq fərdin ikidillilik təcrübəsi artdıqca o daha çox dəqiqlik əldə edir, xarici dil axınını və onda olan ayrıca komponentləri dəqiq ayırmağa başlayır.Digər tərəfdən, nitq prosesində eyni bir fonem sözdəki yerindən, yəni ona yaxın səsin təsirindən və vurğudan asılı olaraq müxtəlif cür tələffüz edilir.Buna görə də fonem müxtəlif çalarlıq və variantlarda çıxış edə bilir. Məsələn: - "bag" və "box" sözlərini müqayisə etdikdə, birinci sözdəki [b] foneminin tələffüzündə ondan sonra gələn [əe] foneminin təsiri nəticəsində dodaqlar neytral vəziyyətdə olduğu halda, ikinci sözdə [o] foneminin tələffüzü ilə əlaqədar həmin [b] foneminin tələffüzündə dodaqlar nisbətən dairəviləşir. Ona görə də ingilis dilini öyrənərkən fonemlərin düzgün tələffüz edilməsinə xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır.Yuxarıda göstərilən əsaslı fərqlər hər iki dilin fonetik sistemində baş verəcək interferensiya prosesi üçün səbəb olur.Hər hansı dil öyrənən tələbə ilk öncə həmin öyrəndiyi xarici dilin fonetik sistemini və ana dilinin fonetik sistemini bilməlidir.İlkin mərhələdə xarici dili öyrənən öz ana dilində olan səsləri öyrəndiyi xarici dilin səsləri ilə fərqləndirə bilmir.Yəni, həssaslığın zəif olması yanlış tələffüzə şərait yaradır və interferensiya baş verir. Bu halda interferensiyanın üç nəzəri halına diqqət yetirək: 1.Həssaslıq səviyyəsinə görə; 2.Təcrübəyə əsaslanan baza səviyyəsinə görə; 3. Əldə olunan nəticəyə görə.- Həssaslıq səviyyəsinə görə interferensiyadan danışarkən qeyd olunmalıdır ki, yeni dili öyrənməyə başlayan fərd tələffüz olunan səsləri yaxşı eşitmir və buna görə də müntəzəm eşitdiyi səsləri düzgün tələffüz etmir, yəni hər dəfə müxtəlif cür qəbul edir. Çünki ilkin səviyyədə fərd eşitdiyi sözləri anlamağa çalışır və bu zaman səslər sadəcə ikinci plana keçir. – Təcrübəyə əsaslanan baza səviyyəsinə görə - tələbə yaxşı eşidir, lakin düzgün tələffüz etmir. – Nəticə olaraq – yaxşı eşidir, düzgün tələffüz edir və heç bir fonetik səhvə yol vermir, getdikcə interferensiya aradan qalxır. Dil sistemlərinin belə pozulması interferensiyanın təsir nəticəsi kimi xarici dildə nitqin qurulmasının bütün səviyyələrində aşkar edilir.Beləliklə - interferensiya yavaş-yavaş baş verən prosesin ayrılmaz hissəsi olmaqla, qəbul edilmiş dil sistemində bu və ya digər dillərin hər elementinə təsir göstərməklə nüfuz edir.

İşin elmı nəticəsi: Yuxarıda araşdırılan mövzudan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki,xarici dilin mənimsənilməsi daima ana dili ilə əlaqədə baş verir və bu mənimsəmə dilin bütün sahələrini- fonetik,fonoloji,leksik, qrammatik aspektlərini əhatə edir.İnterferensiya yazılı və şifahi nitqi əhatə etsədə, özünü danışıqda daha çox göstərir.Düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnməkdilin fonemlərini artikulyator- akustik baxımdan tədqiq etmək,eşidib-anlama və şifahi nitqin uğur qazanmasının əsas şərtlərindən biridir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə dildə interferensiya hadisəsi araşdırılsada,onun yaranma mexanizmi, dilinfonetik, fonoloji, leksik və qrammatik qatında tədqiqi də nəzərdən keçirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə "Dildə fonetk interferensiyanin yaranma səbəbləri" mövzusu ilə maraqlanan hər bir kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər.Bu məqalədən ingilis dilini tədris edən universitetlərin magistratura pilləsində ingilis dilinin fonetikasının tədrisində istifadə edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.

1Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov. – Bakı: Maarif, – IV h. – 1985. – 336s
2.Верещагин, E.M. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма) / E.M.Верещагин. – Москва: Наука, – 1997. – с.138
2.Cəlilov F.Türk dillərinin fonotaktikası."Kontrastiv fonetika"toplusu,ADU, 1986,463s.
3.İbrahimova A. və Abbasova C. (2016).Dil öyrənməni aktuallaşdıran zərurət və bu sahədə pedaqoji təcrübənin rolu.http://www.anl.az/down/meqale/elm_eserler_tehsilprobins/2016/02/24(meqale).pdf
4.Heydərov, R. (2013). Dillərin inkişafinda dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Elm və təhsil,216s.
5. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1987, 538 s. 44.
6.Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s. 45.
7.Rəcəbli, Ə. (2016). İnterferensiya. Bakı: Elm və təhsil,17s.
7.Sirbu, A (2015). Language interference triggered by bilungualism.https://www.researchgate.net/publication/337472381_LANGUAGE_INTERFERENCE 6TRIGGERED_BY_BILINGUALISM527стр.

Alırzayeva Kifayat Agarza gizi
AUL. Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
https://orcid.org/0009-0000-7345-4976
kalirzayeva@mail.ru

CAUSES OF PHONETIC INTERFERENCE IN LANGUAGE

SUMMARY

Any two languages have similar features, which have a positive effect on learning a new language. On the other hand, the different features between the languages create problems for the new language learner, and the habits of the native language create obstacles to learning the new language. At this time, the phenomenon of interference occurs. English and Azerbaijani are different in terms of system and structure. Therefore, Azerbaijanis who learn English as a foreign language and speak it face certain difficulties, and these difficulties cover the lexical, phonetic and grammatical areas of the language. Even in the speech of Azerbaijanis who speak English fluently, pronunciation errors are made as a result of the interference process. Errors arise in speech, but their causes are based on the phonological system of the interacting languages, and by their origin, these reasons are related to the language system.

Keywords:interference, phonetic level, phonological, lexical, articulatory, linguistic

Алирзаева Кифаят Агарза гизи
АУЯ Доктор философии в области филологии, доцент
https://orcid.org/0009-0000-7345-4976
kalirzayeva@mail.ru

ПРИЧИНЫ ФОНЕТИЧЕСКОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Любые два языка имеют схожие характеристики, которые оказывают положительное влияние на изучение нового языка. С другой стороны, различия между языками создают проблемы для изучающего новый язык, а привычки родного языка создают препятствия для его изучения. В это время происходит явление интерференции. Английский и азербайджанский языки различаются по системе и структуре. Поэтому азербайджанцы, изучающие английский как иностранный язык и говорящие на нем, сталкиваются с определенными трудностями, которые затрагивают лексическую, фонетическую и грамматическую области языка. Даже в речи азербайджанцев, свободно владеющих английским, в результате интерференционного процесса допускаются ошибки произношения. Ошибки возникают в речи, но их причины основаны на фонологической системе взаимодействующих языков и по своему происхождению связаны с языковой системой.

Ключевые слова: интерференция, фонетический уровень, фонологический, лексический, артикуляционный, лингвистический

Rəyçi: Qocayeva .X.Ə. İngilis dilinin fonetikası kafedrasının dosenti, f.f.d

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-80-84

Vaqif Allahverdiyev
ADPU-nun Ağcabədi filialının dosenti
Vaqifapu@box.az
https://orcid.org/0009-0004-2805-9335

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA MİLLİLİK, BƏŞƏRİLİK, TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİK

XÜLASƏ: Azərbaycan poeziyasının eləcə də milli düşüncə tariximizin ən parlaq simalarından biri də B.Vahabzadədir. O, geniş fəlsəfi dünyagörüşünə, milli və bəşəri özünüdərkinə kamil sənətkarlıq məziyyətlərinə görə böyük Şərq mütəfəkkiridir. Onun yaradıcılığında poetik fikrin, bədii ifadənin fəlsəfi qayəsi bəşəri mahiyyət kəsb edir. Onun poeziyasında ədəbi-bədii, ictimai-fəlsəfi, milli-mənəvi və dini komponentlər kül halında qovuşaraq, bəşəri dəyərlər xəzinəsini zənginləşdirir. Şairin poetik təfəkküründə millilikdə bəşəriliyin, bəşərilikdə milliliyin harmoniyası ehtiva olunur.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, poeziya, şeir, obrazlılıq, bəşərilik, millilik, poetik.

GİRİŞ: Qəlbində ədəbiyyata, poeziyaya sevgi oyadan İbrahim Cəfər müəllimi həmişə böyük ehtiramla yad edərək yazır: "O, ədəbiyyatın sirlərini bizə bütün varlığı ilə çatdırmağa çalışan, ömrünü elmə, ədəbiyyata sərf edən edən savadlı müəllimlərdən biri idi. Mən hər dəfə yeni şeir yazanda ona müraciət edər, ondan məsləhət alar və ondan ayrılanda təzə bir şey öyrənərdim" [4-4].

ƏSAS HİSSƏ: Orta məktəb illərindən bədii yaradıcılığa həvəs göstərən B.Vahabzadənin ilk şeirləri məktəbin divar qəzetində dərc olunmuşdur, həmçinin o, məktəbin şeir və dram dərnəklərində fəal iştirak etmişdir.

Orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə qəbul olunmuşdur. Ali məktəb həyatı onun həyatına və yaradıcılığına yeni yollar açır, poeziyaya, ədəbiyyata olan marağını daha da alovlandırır. Həmin illərdə professor Mir Cəlalın rəhbərliyi altında universitetdə fəaliyyət göstərən dərnəkdə B.Vahabzadə, Adil Babayev, Qabil İmamvediyev, Novruz Gəncəli və başqaları fəal iştirak edərək söz sənətinin incəliklərinə yiyələnmək üçün şeirlərini müzakirə edir və sənət məsələləri ilə bağlı elmi mübahisələr aparırdılar.

1943-cü ildə çap olunan "Ana və şəkil" şeiri Bəxtiyarın ilk mətbu əsəri idi.

Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunmuş və vətənpərvərlik ruhunda yazılmış bu şeirdə öz övladlarını müharibəyə yola salan minlərlə ananın ürək ağrısı, kədəri, övlad həsrəti, həmdə sevgisi tərənnüm olunur.

Universiteti bitirdikdən sonra aspiranturaya daxil olan B.Vahabzadə 1950-ci ildə " S.Vurğunun poeziyası" adlı namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almış, 1964-cü ildə isə " S.Vurğunun yaradıcılıq yolu" adlı doktorluqdissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsini almışdır.

Bildiyimiz kimi bədii ədəbiyyat onun ayrı-ayrı təmsilcilərinin simasında yaranır, formalaşır və daha da inkişaf edir. Məlumdur ki, söz sənəti sənətkarın özünəməxsus, fərdi bədii yaradıcılığıdır. Məhz bu yaradıcılıqda onun dünyagörüşü, əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri, bədii materialın təsvirində işlətdiyi təsvir və ifadə vasitələri, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, dil amilləri yazı tərzi, dəst xətti fərdi prizmadan oxucuya təqdim olunur. Bədii sənəti şərtləndirən yaradıcılıq fərdi xarakter daşıdığı üçün, bu fərdiliyin özündə hər şair, yaxud yazıçının özünəməxsus söz aləmi, bədii obyektə yanaşma prinsipləri, obyektiv reallığa, cəmiyyətə münasibəti ortaya çıxır.

Sadalanan xüsusiyyətlər hər bir sənətkarın fərdi yaradıcılıq möhürüdür ki, yaratdığı əsərlərdə onun yazı manerası, ifadə tərzi, dəst-xətti həmin möhürlə təsdiqlənir, tanınır.

Bu baxımdan B.Vahabzadənin yaradıcılığı bədii-fəlsəfi siqləti, poetik əlvanlığı, zamanla səsləşən mövzuların seçimi və yüksək poetik ovqatda işlənməsi, həmçinin böyük vətəndaşlıq keyfiyyətləri ilə əyaniləşir. Xalqımızın mənəvi və ictimai həyatında baş verən dəyişmələr onun poeziyasında mərhələlərlə öz bədii-fəlsəfi ifadəsini tapmışdır.

Bədii yaradıcılıqda millilik geniş anlayışdır. Ədəbiyyatda millilik düşüncəsi, hər şeydən əvvəl xalqın mənafeyinə xidmət etmək, onun həyatını, əməyini, ideyalarını, arzu və istəklərini, çətinlik və ehtiyaclarını ürəkdən əks etdirməkdir.

Şairin poetik axtarışlarında milli köklə, milli keçmişlə, yaddaşla əlaqə bağlılığının poetik tədqiqi üstünlük təşkil edir. Bəxtiyarın poetik təfəkküründə, düşüncəsində yaranan, üzə çıxan hər bir tapıntı, əsasən milli vətənpərvərlik ruhunu kəsb edərək təqdim olunur.

Bu qəmim, bu dərdim dağlardan ağırdı.
Arazın suyuna qarışıb axıram.
Füzuli həsrətlə qürbətdən vətənə baxırdı,
Mən isə Vətəndən-Vətənə baxıram.

B.Vahabzadənin yaradıcılığında oxucunu düşündürmək, onu daim ruhlandırmaq, hər misrası, hər şeiri ilə onu həyata, ictimai fəaliyyətə səsləmək keyfiyyəti yüksəkdir və bu məziyyətlər onun poetik üslubunun xüsusi atributlarıdır.

Vətəndaş!
Nə gözəl səslənir bu söz.
Vətən əbədidir
Gedəriyik biz,
İnsan qiymətlidir öz vətənində

Bilirik dünyaya biz niyə gəldik.

Şairin yaradıcılığı mövzu rəngarəngliyi, məzmun dərinliyi və mündəricə genişliyi ilə zəngindir. Məlumdur ki, Bəxtiyarın bir şair kimi inkişafında, püxtələşməsində klassik ədəbi irsin, həmçinin folklor ənənələrinin böyük rolu olmuşdur.

Təsadüfi deyil ki, şair poeziyanın müxtəlif janrlarında bədii nümunələr yaratmışdır. Klassik şərq poeziyasının incəliklərinə dərindən yiyələnmiş, zəngin şərq poetikasının bədii-fəlsəfi mahiyyətini məharətlə əxz etmişdir.

B.Vahabzadənin qəzəllərində məhəbbət Nizami, Füzuli, Nəsimi şeirində olduğu kimi, fəlsəfi-sosial mahiyyət kəsb edir.

Daş ürəklərdə yanıb, daşları sındırdı muğam,
Haqqa düşmən olanı haqqa tanıtdırdı muğam.
Nə güman eyləmisən ondakı tilsimləri sən,
"Kürü" ahıyla qurutdu, "Şah yandırdı" muğam.
Dəfn edin siz məni "Zabul" segahın mayəsinə
Deyirəm, bəlkə məni bir gün oyandırdı muğam.
Çox kitablar oxudum, zənn elədim bəxtiyaram,
Mənə çox mətləbləri ahəstə qandırdı muğam.

Şairin bədii təfəkkürü həmişə fəlsəfi ümumiləşdirmələrə meyil etmişdir. O, birçox əsərlərində bütün bəşəriyyəti düşündürmüş və düşündürən böyük məsələləriön plana çəkmişdir ki, bu da şairin bəşəri düşüncələrinin təzahürüdür.

Nədən məzarlıqda vaxt düşmür yada?
Demə o burda da, burdada varmış!
Ölülər məskəni - məzarlıqdada,
Zaman qədəm - qədəm addımlayarmış.

Yurd sevgisi, xalq məhəbbəti, milli birlik eşqi onun şeirlərinin dərin və tükənməz enerji qaynağıdır. Onun poetik axtarışlarında milli köklə, milli keçmişlə, yaddaşla əlaqə bağlarının poetik tədqiqi üstünlük təşkil edir.

Çıxdı qarşımıza gah dağ, gah dərə,
Həyat gözümüzdə bir sual oldu.
Bir beşiyə sığan Nəsimilərə,
Sonra cahan özü darısqal oldu.

Yaxud

Bizim anaların laylalarından,
Axdı ruhumuza Vətənin özü.
Beşik kökümüzdür, ucalıb ordan,
Tanıdaq dünyaya öz kökümüzü!

Şairin düşüncəsində insan öz soy-kökünə sahib olduqca, öz kökünün dərin qatlarına endikcə dünyanın ictimai-fəlsəfi mənzərəsində daha çox tanınır. Beşiyə, yəni ilkliyə qayıdan insan ucalır və dünya bu ucalıqdan daha mənalı və dərin görünür.

B.Vahabzadə yaradıcılığında fəlsəfi lirika əsas yer tutur. "Piyada-sərnişin" şeirinə diqqət yetirək.

Sərnişin yol getdi yoldan xəbərsiz,
Bilmədi bu yolda kələ-kötür var.
Ancaq piyadanın xəbər-ətərsiz,
Alnında iz açdı getdiyi yollar.

Yol özü apardı sərnişinləri,
Yolda nə iz qaldı, nə də toz oldu.
Ancaq piyadalar gördü dünyanı
Sərnişin dünyadan xəbərsiz oldu.

Şeirdə rəmzi mənada sərnişin yolu həyat yolu kimi mənalandırılır və sərnişin bu məsafəni sürətlə gedir, ancaq bu sürətdə sərnişin hərəkət imkanını dincə qoyur, gördükləri sürətlə dəyişir və yox olur. Lakin piyada isə ayağı altında torpağı duyaraq gedir, gördükləri yaddaşının aynasında naxışlanır.

Şair şeirin bədii həllini poetik-fəlsəfi dərinlikdə ümumiləşdirir, çünki məzar hamının mütləq görüş yeridir.

Qəribə dünyadır sərnişin ilə
Piyada görüşür mənzil başında.

Bəxtiyarın lirik qəhrəmanı həmişə xalqını və vətənini sevən böyük vətənpərvərdir. Şairin özü kimi onun qəhrəmanı da torpağa, yurda bağlıdır.

Azərbaycan oğluyam,
Odu Allah sanmışam.
Anam torpaq,
Atam od
Mən oddan yaranmışam.

Bu misralarda Zərdüşt fəlsəfəsinin bədii inikası ifadə olunub. Daha sonraşairin bədii mətləbinin istiqamətini

görürük:

Neyləyək ki zamanın
Uğursuz yollarında
İkiyə bölünmüşəm.
İki başlı, bir qəlbli
Bir bədənə dönmüşəm.

Bu misralarda şimala və cənuba bölünmüş yurdun və xalqın bütövlük ağrısı boylanır.

Azadlıq, istiqlaliyyət mövzusu B.Vahabzadəni həmişə qayğılandırıb. Hələ sovet rejiminin çox güclü olduğu vaxtlarda da bu məsələyə dəfələrlə qayıdıb, millətin azadlıq haqqının hər şeydən uca olduğunu diqqətə çatdırıb.

Bəzi mətləbləri açıq ifadə etmək mümkün olmayanda simvollardan, ehyamlardan, rəmzlərdən istifadə edib, hansı yolla olur olsun sovet imperiyasının işğalçı siyasətinə qarşı fikrini, qəzəbini bildirməkdən çəkinməyib. "Qana bilmədi" şeirində bu məsələni daha aydın şəkildə ortaya qoymağı bacarır.

Filin ayağına hələ körpəykən
Zəncirli,qıfıllı qandal vurdular.
Niyə? Çünki filin gələcəyindən,
Ağır zərbəsindən çox qorxurdular.

Filin ayağına qandal vurulmasını şair çox ağrılı bir hal kimi qarşılayır. Lakin bundanda betər bir dərd var ki, ona dözmək çox çətindir.

Ayağına qandal vurulan filin bunun azadlığının əldən getməsi kimi dərk etməməsi ikiqat faciədir.

O, elə bildiki, elə sandıki,
Bəzəkdir, zinyətdir qandallar filə.
Fil elə bildiki, elə qandıki,
Dədə babasıda yaşamış belə.

Poema janrı şairin yaradıcılığında xüsusi bir yer tutur. Şairin müxtəlif vaxtlarda yazdığı "Sadə adamlar", "İztirabın sonu", "Şəbi-hicran", "Gülüstan", "Etiraf", "Yollar, oğullar", "Həyat ölüm", "Muğam", "Təzadlar", "Qiymət", "Atılmışlar", "İkinci ömür", "Salam", "Qəm içində sevinc", "Vətən mənəm, mən vətənəm", "Şəhidlər" və s. kimi poemalarını oxuyarkən yadımıza hər şeydən əvvəl "millilik" sözü düşür. Niyə "milli şeir?" Kimdir "milli şair?"Əlbətdə yalnız millətin adından danışan şair "milli şair" olur. Xalqın dərd-sərini xalqla bölməyən, vətən parçalananda ürəyi parçalanmayan şairə necə milli şair demək olar? B.Vahabzadə bu haqqı 50-ci illərdən "Gülüstan" poemasını yazdığı vaxtdan qazanıb. Vətənin iki yerə bölünməsinin tarixi "Gülüstan" müqaviləsi ilə başladığı kimi, onun ürəyi parçalanan şairin də ağrısı və hayqırtısı "Gülüstan" poeması ilə başlayıb.

Min ləkə vurdular şərəfimizə,
Verdik, sahibimiz yenə "ver" dedi.
Lap yaxşı eləyib doğrudan, bizə
Biri "baran" dedi, biri "xər" dedi.

50-ci illərin axırında yazılan "Şəki fəhləsi" qəzetində dərc olunan bu poema sonralar əl-əl gəzir, şüurlarda yeni bir istiqlal düşüncəsi formalaşdırır, sovet imperiyasına qarşı mübarizə, müqavimət istəyini yayırdı. Həmin poema Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin plenumunda kəskin tənqid olunmuşdur. Əsərdə Azərbaycanın Gülüstan kəndində bağlanan həmin müqavilə bir xalqın faciəsinin başlanğıcı kimi dəyərləndirilir. Şair bu bədnam müqavilənin bir xalqı iki yerə parçaladığına kəskin tənqidi münasibət bildirir. Poemanın hər misrası sanki yadelliyə, işğalçıya qarşı atılan mərmiyə bənzəyir.

Yadlarmı edəcək bu xalqa imdad?!
Qoy qalxsın ayağa ruhu Tomrisin.
Babəkin qılıncı parlasın yenə,
Onlar bu şərtlərə sözünü desin.

Şair xalqımızın, millətimizin taleyinə qəsd edənlərin, millətin, yurdunikiyə bölünməsinin səbəbkarlarını cəsarətlə lənətləyir.

Atıb imzasını hər kəs varağa,
Əyləşir sakitcə keçir yerinə.
Eynəkli cənabla, təsbehli ağa
Qalxıb əldə verir bir-birinə.

Sovet imperiyasının, kommunist rejiminin at oynatdığı, siyasi senzuranın tüğyan etdiyi bir dövrdə öz xalqının, vətəninin ağrı dolu taleyini qələmə alaraq, işğalçıya kəskin nifrət hissini bədii sənət dili ilə ifadə etməsi böyük qəhrəmanlığa bərabər idisə, digər tərəfdən şairin şəxsi taleyi üçün ağır təhlükə sayılırdı.

B.Vahabzadə "Gülüstan" poeması ilə başlanan və həqiqi şair-vətəndaş qayəsi ilə daim yaşayan sənətkar olduğu üçün ədəbi düşüncəmizdə milli birliyin, vahid Azərbaycançılığın öncülünə çevrilir.

Görkəmli tənqidçi Vaqif Yusifli onu belə səciyyələndirir: "Onun poeziya tarixində xidmətlərini şişirtmək niyyətində deyilik. Ancaq fakt burasındadır ki, milli birlik, Azərbaycanı vahid görmək ideyası sovet dönəmində Bəxtiyar Vahabzadədən başlayır" [1-143].

B.Vahabzadənin poemasında dili, torpağı bütöv bir xalqın bu şəkildə parçalanması yalnız tarixin acı və

ədalətsiz faktı olaraq qeyd olunmur, həm də aydın dərk olunmuş, yaranmış bir ağrı hissi kimi ifadəsini tapır. Lakin bu kədər nə qədər ağır olsa da, xalqın mənəvi bütövlüyü, birlik ruhu bu iztiraba dözür.

Şair bu ağır faciəni əks etdirməklə bahəm, həm də xalqın milli bütövlüyünə inam hissini, gələcək qabiliyyətə ümid duyğusunu da ifadə etməyi öz şəxsi cəsarəti ilə göstərir.

Amansız təqiblərə baxmayaraq, xalqının qəlbində cəsarətli şair oğluna tükənməz və əbədi məhəbbət doğuldu. Təsadüfi deyil ki, qadağan olunmuş bu əsər xalqın vətənpərvər oğulları tərəfindən əzbərlənir, üzü köçürülülərək gizli surətdə əldən-ələ gəzirdi. Sanki ikiyə bölünmüş bu xalqın gələcəyini görür və nə vaxtsa azadlıq və istiqlaliyyət yolu ilə birləşərək, vahid Azərbaycan dövlətinin yaranacağını poetik şəkildə ifadə etmişdir. Göründüyü kimi şairin vaxtilə irəli sürdüyü milli birlik, Azərbaycanı vahid görmək ideyası bu günümüzün ən aktual problemlərindəndir ki, bu da B.Vahabzadə yaradıcılığında millilik, bəşərilik, tarixilik və müasirlik ideyasını şərtləndirən əsas amillərdir.

Nəhayət ən acı həqiqətlərin etirafı olan bu poemalara görə şairin başı çox ağrıyıb. Müxtəlif illərdə sovet hökumətinin xüsusi xidmət orqanlarının yerli-yersiz suallarına cavab verməli olub. "Yollar, oğullar" poemasına görə dəfələrlə istintaqa çağrılıb.

Şair yazır: "50-ci illərin sonunda Əlcəzair xalqı fransız imperializminə qarşı böyük azadlıq mübarizəsinə başladı. 8 il davam edən bu böyük istiqlal hərəkatı nəhayət əlcəzairlilərin qələbəsi ilə qurtardı. Mən 1964-cü ildə mübarizəyə "Yollar, oğullar" adlı bir poema həsr etdim. O zaman nəşriyyatda çalışan qələm yoldaşım (artıq rəhmətə getmiş bir şair) açıq imza ilə Yazıçılar İttifaqının sədri M.Hüseynə, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə və Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə məktubla müraciət edib bu əsərin Əlcəzair Fransa müharibələrindən deyil, məhz rus-azərbaycan münasibətlərindən bəhs olunduğunu və bu əsərin antisovet təbliğatı ilə yazıldığını iddia etdi. Mənim həmkarımın yazdığı"danos"nə qədər həqiqət olsada məni o bəladan M.Hüseyn xilas etdi və dedi:

"İmperializmə qarşı yazılmış əsər nə vaxtdan antisovet hesab olunur.Aktual mövzuya həsr olunmuş bu əsərin nəşr olunmasının məsuliyyətini öz boynuma götürürəm"[2-6].

B.Vahabzadə poeziyasının başlıca keyfiyyətləri sırasında onun milli bədii irsə söykənən, ədəbi ənənədən yaradıcı şəkildə bəhrələnən, şeirlərinin müasirlik ruhunda olmasını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Ona görə ki, şair tarixi keçmişimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizin, genetik yaddaşımızın çevrilmiş səhifələrinə müraciət edəndə də müasirlik aspektindən çıxış edir və aşıladığı ideyanı müasirliklə bağlayır.

Poeziyanın, bütövlükdə ədəbiyyatın müasirliyi və günümüzü, həmçinin çağdaş zamanın hüdudunda cərəyan edən hadisələri əks etdirən əsərlərlə məhdudlaşmır. Yəni, müasirlik təkcə bugünkü qayğılarımızdan, problemlərimizdən, yaşayışımızdan söhbət açan, müasir dövrü, zamanı, mühiti göstərən əsərlərə şamil deyil, həm də yaxın və uzaq keçmişimizi, tariximizi əks etdirən və tarixi keçmişimizin bu gün üçün örnək olası, müasir nəslin bəhrələnə biləcəyi səciyyəvi xüsusiyyətlərini yüksək poetik təqdimatda təsvir və ifadə edən sənət nümunələri aiddir. Müasirlik anlayışının bu cəhətini belə xarakterizə etmək olar ki, sənətkar keçmişə müraciət edəndə də təsvir və tərənnüm obyektinə, faktlara məhz bu günün nöqteyi nəzərindən yanaşır, xalqımızın tarixində baş verən hadisəni sadəcə yada salmaqla, xatırlamaqla kifayətlənmir, həm də oxucuya "tarixdən ibrət dərsi"verməyə səy edir, keçmişin mənfi cəhətlərinə-haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı nifrət oyadır, mütərəqqi hadisələrə, mili azadlıq mübarizəsinə və bu mübarizənin qəhrəmanlarına, ata babalarımızın müdrikliyinə və qəhrəmanlığına rəğbət və məhəbbət hissi aşılayır. B.Vahabzadənin "Ana dili", "Azərbaycan oğluyam", "Vətəndən-vətənə", "Nəsənsə, özün ol", "Ümid","Babamın komması", "Mən türkəm", "Şəhid anası", "Qarabağ atı", "Ata yurdu", "Gülüstan", "Beşik", "Vicdan xəstəsiyik" , "Utanıram", "Yurd yad əlində", "Şəhidlər", "Ümidə heykəl qoyun" və s. şeir və poemalrının ideya məzmun xüsusiyyətlərinin məhz müasirlik baxımından səciyyəsi həmin əsərlərin keyfiyyət göstəricisi kimi çox əlamətdardır. Şairin "Yurd yad əlində" şeiri babalarımızın yurdsevərlik, vətənsevərlik duyğularından, onların qoyduqları qayda qanunların müqəddəsliyindən ibrət, nümunə götürməyə bizi çağırır:

Hər gün neçə şəhid dəfn edirik biz,
Ağacı torpağa basdıran kimi.
Üzlərdə qəzəbdən nə kölgə, nə iz,
Dəfn mərasimi ötür an kimi.
...Düşmənə yönəlmir qəzəb də, kin də,
Dərs ala bilmədik əcdadımızdan.
Özümüz bu kökdə, yurd yad əlində,
Haray Çələbi xan, haray Pənah xan!

Bu şeirin poetik siqlətində müəllifin çağdaş ağrılarımızı tarixi dəyərlərimiz kontekstindən mənalandırılmasının, həmçinin mənəvi keçmişimizin müasirlik duyğusu ilə məharətlə əlaqələndirilməsinin, həm də bədii mətləbin yüksək vətənpərvərlik ruhunda ümumiləşdirilməsinin şahidi oluruq.

B.Vahabzadə yaradıcılığında müasirlik hissinin güclü olduğunu göstərən amillərdən biri onun milli məhdudiyyət tanımaması, milli çərçivəyə qapanmaması ilə şərtlənir. Onun lirikasında bəşəri mövzularla yanaşı, beynəlxalq aləmin ən mühüm hadisələri, dünyəvi-qlobal məsələlərə münasibət xüsusi yer tutur.

Ədəbiyyatşünas M.Məmmədovun müasirliklə bağlı maraqlı fikirləri vardır: "Müasirlik sənətkarın mənsub olduğu dövrün ümumbəşəri problemlərini öz əsərlərinin məğzinə və ruhuna hopdurmasıdır. Vətəndaşlıq, ictimai-fəlsəfi fikir dərinliyi sənətdə müasirliyin əsas göstəricilərindəndir. Müasirlik zamanın bu günü və gələcəyi üçün sənətkarın cavabdehliyidir. B.Vahabzadənin lirikası məhz həmin cavabdehliyin nümunəsidir"[3-176].

Ümumiyyətlə, müasirlik B.Vahabzadənin söz sənətinin üzvi bir keyfiyyəti olaraq onun yaradıcılıq pafosunun əsas qaynağını təşkil edir.

Nəticə: Azərbaycan poeziyasının, eləcə də milli düşüncə tariximizin ən parlaq simalarından biri Bəxtiyar Vahabzadədir. O, geniş fəlsəfi dünyagörüşünə, milli və bəşəri özünüdərkinə, kamil sənətkarlıq məziyyətlərinə görə böyük Şərq mütəfəkkiridir. Onun yaradıcılığında poetik fikrin, bədii ifadənin fəlsəfi qayəsi bəşəri mahiyyət kəsb edir. B.Vahabzadənin poetik təfəkküründə milliliyin, bəşərilikdə milliliyin harmoniyası ehtiva olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. V.Yusifli "Yanmaq Yaşamaqdır", "Azərbaycan Bəxtiyarı" 1995, səh 143;
2. V.Bəxtiyar "Sandıqdan səslər" , Bakı-Təfəkkür 2002, səh 6-7;
3. M.Məmmədov "Poeziya yeni təfəkkür işığında" Bakı, Yazıçı 1990. Səh 176;
4. M.İbrahimov " Üfüqlərə açıq yol" məqaləsi " Kommunist qəzeti, 25 iyul 1964. Səh 4;
5. V.Allahverdiyev "Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında milli özünüdərkin bədii-fəlsəfi ifadəsi. Bakı 2011. Monoqrafiya;
6. İ.Əliyeva "Bəxtiyar Vahabzadənin lirikası". Bakı 1983;
7. B.Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri I-II cild.Bakı 2004.

Вагиф Аллахвердиев
Доцент Агджабадского филиала
Азербайджанского государственного университета
Vaqifapu@box.az
https://orcid.org/0009-0004-2805-9335

Национальность, гуманность, историчность и современность в творчестве Бахтияра Вахабзаде

РЕЗЮМЕ

Б. Вахабзаде — одна из самых ярких фигур азербайджанской поэзии, а также в истории нашей национальной мысли. Он — великий восточный мыслитель благодаря широкому философскому кругозору, национальному и человеческому самосознанию и совершенным художественным достоинствам. В его творчестве философская цель поэтической мысли и художественного выражения обретает человеческую сущность. В его поэзии литературно-художественные, социально-философские, национально-духовные и религиозные составляющие сливаются в сокровищницу человеческих ценностей. Суть поэтического мышления поэта заключается в гармонии человечности и национальности.

Ключевые слова: Бахтияр Вахабзаде, поэзия, образность, гуманизм, национальность, поэтический.

Vagif Allahverdiyev
Associate Professor, Aghjabat Branch
of Azerbaijan State University
Vaqifapu@box/az
https://orcid.org/0009-0004-2805-9335

Nationality, Humanity, Historicity, and Modernity in the Works of Bakhtiyar Vahabzade

SUMMARY

B. Vahabzade is one of the most prominent figures in Azerbaijani poetry, as well as in the history of our national thought. He is a great Eastern thinker thanks to his broad philosophical outlook, national and human self-awareness, and consummate artistic qualities. In his work, the philosophical purpose of poetic thought and artistic expression acquires a human essence. In his poetry, literary and artistic, socio-philosophical, national and spiritual, and religious components merge into a treasure trove of human values. The essence of the poet's poetic thinking lies in the harmony of humanity and nationality.

Keywords: Bakhtiyar Vahabzade, poetry, imagery, humanism, nationality, poetic.

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-85-89

Zeynalova Aygün Nadir qızı
Milli Aviasiya Akademiyası. Müəllim
AygunZey@box.az
https://orcid.org/0009-0002-6051-7514

SƏMƏD VURĞUN YARADICILIĞINA BİR NƏZƏR

Biz Səməd Vurğunun ruhu qarşısında baş əyərək deyə bilərik:
əziz şairimiz, sənin canın qədər sevdiyin
Azərbaycan bu gün müstəqil dövlətdir.
Ümummilli lider Heydər Əliyev

XÜLASƏ: Görkəmli Azərbaycan şairi, dramaturqu, ictimai xadimi Səməd Yusif oğlu Vəkilovun – Səməd Vurğunun – anadan olmasından 120, vəfatından isə 70 il ötür. Bəli, 50 il yaşadı bu ürəyi, qəlbi Azərbaycanla döyünən böyük şair!

S.Vurğunun ilk əsəri 1925-ci ildə Tiflisdə çıxan "Yeni fikir" qəzetində çap olunan "Gənclərə müraciət" şeiri olur. Bu şeiri o, seminariyanı bitirmək münasibətilə qələmə alıb. Şairin ilk kitabı isə 1930-cu ildə işıq üzü görən "Şairin andı" əsəri olub.

Açar sözlər: vətən sevgisi, yaradıcılıq, böyük şair, ictimai-siyasi xadim, milli mədəniyyət, tərcüməçilik fəaliyyəti, ədəbi irs.

GİRİŞ: Görkəmli Azərbaycan şairi, dramaturqu, ictimai xadimi Səməd Yusif oğlu Vəkilovun – Səməd Vurğunun – anadan olmasından 120, vəfatından isə 70 il ötür. Bəli, 50 il yaşadı bu ürəyi, qəlbi Azərbaycanla döyünən böyük şair! Qısa ömür sürməsinə baxmayaraq xalqın qəlbində əbədi taxt qura bildi.

ƏSAS HİSSƏ:Şairin həyatına qısa nəzər salaq. O, 21 mart 1906-cı ildə Qazağın Yuxarı Salahlı kəndində anadan olmuşdu. 6 yaşında anasını itirən Səməd, atası və nənəsi Ayişə xanımın himayəsində qalmışdı. O dövrdə Firudin bəy Köçərli Qazaxda müəllimlər seminariyası açaraq, istedadlı uşaqları ora qəbul edirdi. Ayişə xanım da Səmədin əlindən tutub buraya gətirir. O zaman Səməd balaca, çəlimsiz bir uşaq idi. Firudin bəy onu görüb, - bu seminariya üçün çox balacadır, - deyərək inamsızlığını bildirir. Ayişə xanım təkid edərək uşağın istedadlı olduğunu bildirir. Bu zaman balaca Səməd əlini ürəyinə qoyaraq deyir: "Siz haradan biləsiniz ki, burada nələr vardır!" Onun bu sözləri təbəssümlə qarşılanır və Səmədi seminariyaya götürürlər. Doğrudan da o zaman Firudin bəy Köçərli haradan bilərdi ki, onun qarşısında gələcəkdə Azərbaycanın görkəmli şairlərindən biri durur.

S.Vurğunun ilk əsəri 1925-ci ildə Tiflisdə çıxan "Yeni fikir" qəzetində çap olunan "Gənclərə müraciət" şeiri olur. O dövrdə Səməd Vurğun Qazax, Gəncə və Qubanın kəndlərində ədəbiyyat dərsi deyirdi. 1929-1930-cu illərdə Moskva Ədəbiyyat Universitetində, sonra isə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda təhsil alır.

1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası yaradıldıqda o, akademiyanın həqiqi üzvü seçilir.

Səməd Vurğunun Opera zalında keçirilən 50 illik yubileyində Konstantin Simonov, Georgi Leonidze, Qafur Qulam və başqaları iştirak etmişdilər. Lakin şairin özü ağır xəstəlik səbəbindən bu mərasimdə iştirak edə bilməmişdi. Hətta "Xalq şairi" fəxri adını da ona xəstəxanada təqdim etmişdilər. Səməd Vurğun Azərbaycanda bu fəxri adı alan ilk şair idi. Lakin elə həmin il,1956-cı ilin 27 may tarixində böyük şair əbədi olaraq gözlərini yumdu. Onu Fəxri xiyabanda dəfn etdilər.

Səməd Vurğunun yaradıcılığı çoxşaxəli və rəngarəngdir. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, onun ilk şeiri 1925-ci ildə çapdan çıxan "Gənclərə müraciət" şeiri olub. Bu şeiri o, seminariyanı bitirmək münasibətilə qələmə alıb. Şairin ilk kitabı isə 1930-cu ildə işıq üzü görən "Şairin andı" əsəri olub.

S.Vurğunun şeirləri arasında "Azərbaycan" şeirinin xüsusi yeri vardır. Azərbaycanda bu şeiri əzbərdən bilməyən tapılmaz-desəm, məncə mübaliğə etmiş olmaram. Bu şeir, sanki ölkəmizin vizit kartına çevrilmişdir. Şair bu şeir vasitəsilə vətənə olan sonsuz məhəbbətini göstərə bilmişdi. Əgər şair tək bu şeiri yazsaydı belə, bu onun məşhur olması üçün kifayət edərdi:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum-yuvam məskənimsən,
Anam, doğma vətənimsən,
Ayrılarmı könül candan?
Azərbaycan! Azərbaycan!

Təsadüfi deyildi ki, bu ürəkdən gələn, doğma vətəni tərənnüm edən şeiri deyərkən möhkəm xarakterli, dəmir iradəli ümummilli liderimiz Heydər Əliyev çox duyğulanmış, özünün Azərbaycana olan sevgisinin tərənnümünü məhz bu şeirdə tapmışdı.

Şairin yaradıcılığında Böyük Vətən müharibəsi xüsusi yer tutur. Müharibə mövzusunda o, 60-dan çox şeir, bir neçə poema və "Bakı dastanı"nı qələmə alır. Şairin o dövrdə yazdığı şeirlərdən "Ananın öyüdü", "Qırmızı şahinlər", "Rəhbərin çağırışı","Cəsur xalqın əsgərinə" və s. şeirləri zavodlarda, fabriklərdə, hərbi hissələrdə səslənir, qəzetlərdə çap olunurdu. Bu şeirlər xalqda düşmənə nifrət, qələbəyə inam hissini gücləndirərək onları səfərbər edirdi. Bu müharibədə 600 mindən çox həmvətənimizlə birlikdə mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız, incəsənətimiz də vuruşub:

Bilsin Ana Torpaq, eşitsin Vətən!
Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən!

S.Vurğunun müharibə mövzusunda olan şeirlərindən biri də "Ananın öyüdü" şeiridir:

Geyib əsgər paltarını silahlandı qəhrəman,
Onun polad sinəsinə sığışmadı ürəyi.
-Dayan!-deyib yaxın gəldi, öpdü onun alnından
Yay gününün xoş səhəri, bir də dağlar küləyi.
-Ana! Getdim, salamat qal!- deyib öpdü qarını.
Ana igid balasına açdı öz qollarını,
Üz-gözündən öpə-öpə bağrına basdı onu,
Dedi: "Oğlum, göz bəbəyim, sən ey ömür çiçəyim!
Tarixlərin şahididir mənim bu ağ birçəyim.
Görürəm ki, qəhrəmansan, sənə halaldır südüm.
Qulağında yaxşı qalsın mənim sənə öyüdüm:
Biz sənsiz də dolanarıq, uğur olsun yoluna,
Qılıncını çalan zaman qüvvət gəlsin qoluna!

Böyük şairin bu şeiri bu gün mənə oğullarını torpaqlarımızı işğaldan azad etmək üçün yola salan ağbirçək analarımızı, ağsaqqal atalarımızı xatırlatdı. Qəhrəmancasına şəhid olan övladlarının bayrağımıza bükülərək gətirilən tabutlarının başında ürəkləri qan ağlasa da –"Vətən sağ olsun!"-deyərək başlarını dik tuturdular. Sən yanmasan, mən yanmasam, bəs bu torpağı kim qoruyacaq, kim qaytaracaq. Bu şeirdən bəhs edərkən bir məqamı da qeyd etmək istəyirəm. Şairin "Ananın öyüdü" şeiri 1943-cü ildə ABŞ-də keçirilən müharibə əleyhinə yazılmış əsərlərin müsabiqəsində yüksək qiymətləndirilmişdi. Bu müsabiqəyə müharibə mövzusuna həsr olunmuş dünya poeziyasının 20 ən yaxşı nümunəsi təqdim edilmişdi. S.Vurğunun "Ananın öyüdü" şeiri də daxil olmaqla 20 şeirin hamısı Nyu-Yorkda çap olunaraq hərbçilər arasında yayılmışdı.

Səməd Vurğunla bağlı materialları vərəqləyərkən "Dil və ədəbiyyat" jurnalının 1/89 2014-cü il tarixli sayında şairlə bağlı bir məqalə diqqətimi çəkdi. Müəllif S.Vurğunun epistolyar janrını araşdırarkən belə bir maraqlı məktub təqdim etmişdi:

"Döyüşçü İdris Vəliyevə!

İdris! Sən yaxşı bilirsən ki, müharibə dəhşətli bir müharibədir. Onun çovğunları və boranları hələ qabaqdadır. Gələcəkdə də dözümlü ol! Məndən yoldaşlarına salam söylə və de ki, hər xalqın hünəri müharibə günlərində imtahan olunur. Siz də böyük bir xalqın oğlusunuz. Azərbaycan torpağı hər vaxt igidlər yuvası olmuşdur. İndi vətənimizin namusu, bayrağı sizin əllərinizə tapşırılmışdır.

Siz hər gün göstərdiyiniz hünərlə xalqımızın qəhrəmanlıq tarixinə bir səhifə də artırırsınız. Siz bir şeyi də unutmayın ki, bu saat Azərbaycan xalqının hər sahədə böyük insanları və nümayəndələri var. Ordu sıralarında, hərb aləmində də bizim böyük mütəxəssislərimiz – generallarımız çox olmalıdır. Ordumuzun hər hissəsində igid oğullarımız və qızlarımız öz hünərini göstərir. Bu vaxtdan istifadə edərək xalqımız üçün öz içinizdən hərbi dühalar yetirin! Bu da yalnız uzun müddət ordu sıralarında qalmaqla və hərbi elmlərə sahib olmaqla mümkün olacaqdır. Başqa bir sözüm yoxdur. Sizin Səməd Vurğun."

Bu məktubu oxuyarkən düşündüm ki, bu qədər işin, yaradıcılığın, ictimai xadim olaraq dövlət işlərinin arasında sadə bir əsgərə məktub yazmağa belə vaxt ayıra bilib böyük şair, böyük insan!

S.Vurğunun poetik yaradıcılığının ruhunu müasirlik təşkil edirdi. Bununla yanaşı vətənpərvərlik, xəlqilik və tarixi köklərinə bağlılıq da onun yaradıcılığına məxsus əsas amillərdən idi. V.Q.Belinski deyirdi ki, hər bir şairin böyüklüyü ondadır ki, onun hisləri, düşüncələri tarixə, cəmiyyətə bağlı olsun.

Səməd Vurğun, demək olar ki, bütün əsərlərində qəhrəmanlığı və vətənpərvərliyi tərənnüm edirdi. O hesab edirdi ki, bizim gündəlik dünyamız iş-güclə, qayğılarla doludur. Biz o zaman bu həyatın bir parçası oluruq ki, ürəkdən sevirik, yaşayıb-yaradırıq, xeyirxah işlər görürük. Onun yaradıcılığı insan davranışlarını öyrənməyə, problemləri nəzərdən keçirməyə kömək edir.

S.Vurğun öz xalqının adət-ənənələrini, psixologiyasını, etik və estetik cəhətlərini yaxşı bilirdi. Bu da onun bütün əsərlərində öz əksini tapırdı. Şairin yaradıcılığı ilə tanış olduqda görürük ki, onun əsərlərində yaratdığı obrazların əksəriyyəti öz xarakterinə, daxili aləminə uyğun qəhrəmanlardır.

S.Vurğun dramaturq kimi də böyük şöhrət qazanmışdı. Onun "Vaqif"-1937-ci il, "Xanlar"-1938-1939-cu illər, "Fərhad və Şirin"-1941-ci il, "İnsan" 1944-1945-ci illərdə qələmə aldığı dramları indi də maraqla oxunur.

Yuxarıda sadaladığımız dram əsərləri içərisində "Vaqif " dramı xüsusi yer tutur. Bu əsər "birnəfəsə" oxunan əsərlərdəndir. Onu xüsusi olaraq əzbərləməyə ehtiyac yoxdur. Oxuduqca misralar mirvari kimi qulağa süzülür, yaddaşa həkk olunur. Xüsusilə, bu dram əsərinin Vaqifin Qacarla görüşməsi səhnəsi böyük maraq kəsb edir.Vaqifin şair kimi Ağaməhəmməd şah Qacarın qarşısında məqrur dayanması, təzim etməməsi, onun təklifinə rədd cavabı verməsi, sanki, S.Vurğunun öz xarakterini ortaya qoyması təəssüratını yaradır. Hətta, S.Vurğun yaradıcılığını araşdıran bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Vaqifin Qacarın hüzurunda olma səhnəsində şair özünün Mircəfər Bağırovun qəbuluna çağırılma səhnəsini əks etdirib:

Qacar:

-Şair,hökmdarın hüzurundasan!

Vaqif:

-Bunu sizsiz belə düşünürəm mən.

Qacar:
-Bəs baş əymədiniz?
Vaqif:
-Əymədim,bəli.
Əyilməz vicdanın böyük heykəli...
Qacar:
-Aha...sınayırdım idrakınızı,
Doğrudan bir şair görürəm sizi,
Xoşbəxt xəlq eləmiş sizi Yaradan.
Vaqif:
-Dünyada qalacaq yalniz yaradan...
Qacar:
-Çox gözəl, çox gözəl inanın ki, mən
Sizin ruhunuzu sevdim ürəkdən.
Bu dövlət, bu cəlal, bu şanlı saray,
Göylərin büsatı o ulduz, o ay
Sizə tapşırılsın bu gündən gərək,
Ancaq bir şərtim var.
Vaqif:
-Buyurun görək.
Qacar:
-Gərək fars dilində yazsın sənətkar.
Vaqif:
-Farsın öz qüdrətli şairləri var,
Nə çoxdur onlarda böyük sənətkar.
Bizim bu dağların oğluyam mən də,
Az-az uydururam yeri gələndə.

Tarixi hadisələrə müraciət edərək, şair o dövrün insanının hiss, həyəcan, düşüncə, arzu və istəklərini anlamağa çalışır. O belə bir qənaətə gəlir ki, insanı nə qədər çox və yaxından tanısan, onun müəyyən həyat situasiyalarında özünü necə aparmağını dərindən anlaya bilərsən.

S.Vurğun hesab edirdi ki, müharibədə təkcə müxtəlif xalqlar deyil, həmçinin müxtəlif dünyagörüşlər, müxtəlif münasibətlər, həyata, insana, hətta təbiətə müxtəlif fəlsəfi baxışlar toqquşur, qarşı-qarşıya gəlir.

Bu baxımdan şairin "İnsan" romantik dramı böyük bədii-idraki maraq kəsb edir. Şairin özü bu pyesə tənqidi yanaşırdı. O, pyesdə mücərrəd fəlsəfi elementlərin olduğunu, qəhrəmanların real gerçəklikdən uzaq ifrat romantik təsvir edildiklərini iddia edirdi. Nəhayət, 1945-ci ilin fevralında S.Vurğun xəbər verir: "Müharibə dövründə uzun və çətin düşüncələrdən sonra bu yaxınlarda özümün şeirlə yazılmış monumental "İnsan" dramımı bitirdim. Mənim dramımın personajları iki cəbhəyə bölünür: ideya cəhətdən qalib olanlar və ideya cəhətdən məğlub olanlar…"

Pyesin əsas mövzusu müharibədir.u " İnsan" pyesi qəddar düşmən olan alman faşizminə qarşı mübarizəyə həsr olunub. Pyesin süjet xətti iki istiqamətdə inkişaf edir. Birinci süjet xəttində, xalqın əxlaqi-siyasi böyüklüyü, onun qəhrəmanlığı, humanizmi, insan ağlının qələbəsinə inamı poetik formada təqdim edilir. İkinci süjet xəttində isə xalqın mənəvi zənginliyi, müharibə illərində müxtəlif xalqlar arasındakı dostluq və qardaşlıq tərənnüm edilir.

S.Vurğun yaradıcılığında tərcümə sahəsi mühüm yer tutur. Şairin ən uğurlu tərcümələrindən biri 1936-cı ildə tərcümə etdiyi A.S.Puşkinin "Yevgeni Onegin" əsəridir. Bu əsərin tərcüməsi zamanı o Azərbaycan dilinin saflığını, əlvanlığını, ahəngdarlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu işdə ona dilimizin zənginliyi kömək olmuşdur.Məsələn, Olqa haqqındakı misraları yazarkən:

Yamaclarda bitmiş bu vəhşi çiçək,
Nə bir yağış görmüş, nə də ki, külək…

Yaxud, Tatyananın təmiz, səmimi etirafını təsvir edərkən dilimizin zənginliyi onun köməyinə çatmışdır.

Bilmirəm heç hardan gəldiniz bizə?
Görünməsəydiniz bu kənddə əgər
Nə mən rast gələrdim ömrümdə sizə,
Nə də rast gələrdi mənə bu qəmlər.
Dadmazdım sevginin ilk hicranını,
Sınaqsız qəlbimin həyəcanını
Söndürüb (bəlkə də nə bilək bunu?),
Tapardım ömrümün könül dostunu;
Mən də namuslu bir qadın olardım,
Analıq mehrinə sadiq qalardım.

Puşkin komitəsi "Yevgeni Onegin" poemasının tərcüməsinə görə Səməd Vurğunu Puşkin medalı ilə təltif etmişdir.

Yenə də 1936-cıildə şair gürcü şairi Şota Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" əsərinin bir hissəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Buna görə də o, Gürcüstan SSR-nın Fəxri Fərmanı ilə təltif olunmuşdu.

1939-cu ildə şair Nizami Gəncəvinin Leyli və Məcnun" əsərini tərcümə etmiş, M.Qorkinin "Qız və ölüm" poemasının, M.Lermontov, T.Şevçenko, V.Mayakovski və başqa şairlərin şeirlərinin tərcüməsini tərtib etmiş, həmçinin T.Şevçenko, İ.Çavçavadze, Cambulun bəzi əsərlərini tərcümə etmişdir.

Bir çox gənc şair və yazıçı S.Vurğun yaradıcılığından bəhrələnmiş, böyük şairin əsərləri onlar üçün mayak olmuşdur. İctimai televiziyanın görkəmli şair Məmməd Arazın yaradıcılığına həsr olunmuş "Ötən günlər" verilişində səslənən fikir diqqətimi çəkdi. Şair haqqında xatirə söyləyənlərdən biri qeyd etdi ki, Məmməd Arazdan-Necə oldu ki, şair oldun?- sualina-Səməd Vurğunun " Dilican dərəsi" şeirini oxuyandan sonra-cavabını vermişdi:

Yenə gördüm səni, Dilcan dərəsi,
Yadıma çox köhnə zamanlar gəlir.
Ömür dedikləri bir karvan yolu,
Nə canlar gedərək, nə canlar gəlir.

Fələklər yaratmış bu yeri cənnət
– Desəm, çox münasib həqqindir əlbət.
Səndə var doğruluq, var səmimiyyət,
O ibrət bağrına loğmanlar gəlir...

...Yüksələr tar səsi hər eyvanından,
Quşlar qanad salar keçsə yanından.
Daşlar boyanmışdı bir gün qanından,
Xəyalına qara dövranlar gəlir...

Məqalənin əvvəlində ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin sözlərini yada salmağım təsadüfi deyildi. O həmişə Azərbaycanın istedadlı şair və yazıçılarını yüksək qiymətləndirmiş, onları təzyiq və hücumlardan qorumuşdu. S.Vurğuna qarşı irəli sürülən ittihamlardan biri də onun repressiyadan sağ çıxması olmuşdur. H.Əliyev S.Vurğunun 90 illik yubileyindəki çıxışında 1920-1930-cu illərin ağır repressiya illərini yada salır və həmin faciəni xalqımızın ürək ağrısı ilə xatırladığını diqqətə çatdırır, repressiyadan qurtula bilənlərin isə mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı, təhsilimizi, həyatımızın başqa sahələrini yaratdıqlarını, inkişaf etdirdiklərini şükranlıqla yada salır. Deyir ki, "Bəli, biz Hüseyn Cavidin, Mikayıl Müşfiqin və bizim başqa görkəmli şəxslərin repressiya qurbanları olması haqqında on illərdir ki, böyük ürək ağrısı ilə danışırıq. Onlar əlimizdən getdi. Əgər hamısı getsəydi, onda bizim bu ədəbiyyatımızı, elmimizi, mədəniyyətimizi kim yaradacaqdı? İndi kimsə hesab edir ki, o vaxtlar gərək Səməd Vurğunu da həbs edib öldürəydilər, Rəsul Rzanı, Süleyman Rüstəmi də öldürəydilər. Onda deyərdilər ki, bunlar qəhrəman idi və biz oturub onları da on illərlə ağlayacaqdıq. Yenə də deyirəm, biz Allaha şükür etməliyik ki, belə insanlar o ağır dövrdə o xatalardan qurtara bildilər. Əgər 30-cu illərdə o itirdiklərimizlə yanaşı, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm və bizim o nəsildən olan görkəmli başqa şairlərimiz olmasaydı, onlar yazıb-yaratmasaydılar, o əsərlərimiz olmasaydı, indi bizim o dövr tariximizin ədəbiyyatı, mənəviyyatı, mədəniyyəti nədən ibarət olardı? Mən bizim ədəbiyyatımızı Səməd Vurğunsuz da, Rəsul Rzasız da, Süleyman Rüstəmsiz də təsəvvür edə bilmirəm".

Ulu öndərin S.Vurğunun ev muzeyinin Fəxri qonaqlar kitabına yazılmış ürək sözləri:

"Bu gün böyük şair Səməd Vurğunun 90 illik yubileyini qeyd edərkən, 1975-ci ilin oktyabr ayını xatırlayıram. O günlər ölməz Səməd Vurğunun ev muzeyinin təntənəli açılışı oldu. Ötən illər muzey Səməd Vurğunun həyat və yaradıclığını təbliğ etmək üçün çox iş görüb, xalqımızın, mədəniyyətimizin inkişafına bövük xidmət göstərib. Əminəm ki, Səməd Vurğunun ədəbi irsi daim yaşayacaq, muzey ölkəmizin görkəmli mədəniyyət ocağı kimi o şərəfli işə bundan sonra da xidmət edəcəkdir".

Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Səməd Vurğunun yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən parlaq və təkrarsız səhifələrindən birini təşkil edir. Müasir Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının zənginləşməsində böyük rol oynamış sənətkarın bədii irsi mədəniyyətimizin inkişafında bütövlükdə yeni mərhələ olmuşdur. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk akademiklərindən biri olan Səməd Vurğunun görkəmli ictimai-siyasi xadim kimi xidmətləri də təqdirəlayiqdir.

İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Digər görkəmli şəxsiyyətlərdən bəzilərinin S.Vurğun haqqında yazdıqları. Orduda belə bir qayda var: şəhid olan nadir qəhrəmanın adı hissənin siyahısında hər səhər yoxlama zamanı başda çəkilir. Ədəbiyyat ordumuzun işində də müasir şeirimizin qəhrəmanı Səməd Vurğun buna bənzər şərəfli bir yer tutmuşdur.

Mir Cəlal, professor

Mən poeziyanı musiqisiz təsəvvür edə bilmirəm. Bu mənada Səmədin şeirləri əvəzsizdir.

Üzeyir Hacıbəyov, Xalq artisti, akademik

Səməd Vurgun yalnız poeziya aləmində deyil, ümumən ədəbiyyatımızın ön cəbhəsində getmiş və ölməz bədii əsərləri, məruzə və nitqləri, məqalə və çıxışları ilə ədəbiyyatımızı və ictimai fikrimizi istiqamətləndirmişdir. Yalnız müasir mövzuda deyil, tarixi mövzuda yazdığı əsərlərində də həmişə müasir olmuş, tarixi mövzuları da zamanın tələbləri baxımında işləmiş, bunlara bugünün gözü ilə baxmağı bacarmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə, Xalq şairi

Dünyanın mədəniyyət irsinə Qərbdə Homerdən Puşkinədək, Şərqdə Füzulidən Səməd Vurğunadək neçə-neçə nəsillərin təxəyyül qüdrəti və təcrübəsi sərf olunmuşdur.

Çingiz Aytmatov, Qırğızıstanın Xalq yazıçısı

Səməd Vurğun Azərbaycan poeziyasının ağ saçlı qartalı, Azərbaycan sovet ədəbiyyatının atası və oğludur. Azərbaycan və Səməd Vurğun bir-birindən ayrılmazdır. Azərbaycan və Səməd Vurğun eyni məfhumdur, çünki Səməd xalqının ən yaxşı xüsusiyyətlərini – onun sadəliyini, cəsarətini, dərin zəkasını və istedadını təcəssüm etdirir.

Rəsul Həmzətov Dağıstanın Xalq şairi

Görkəmli şair Səməd Vurğun 1956-cı il may ayının 27-də Bakıda vəfat etmişdir.

Şair vaxtilə dostlarına demişdi ki, "mən öləndən sonra 100 yaşım olanda məzarımın üstünə 100 bənövşə qoyun". Bu vəsiyyətə görə ilk 100 bənövşəni hörmətli Aybəniz xanım, S.Vurğunun qızı, martın 22-də şairin qəbri üstə qoymuşdu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. S.Vurğun "Seçilmiş əsərləri", 5 cild, Bakı-1972.
2., S.Vurğun "Seçilmiş əsərləri", 6 cild, Bakı-1972.
3. Babayev Q. "S.Vurğun. Yaradıcılıq oçerki". M.,1981.
4. S.Vurğun (Şair haqqında deyimlər, xatirələr, tədqiqatlar), B.,Elm, 1976.
5. Qurbanov S. Ömürdən səhifələr. Bakı, Yazıçı, 1980.
6. Vahabzadə B. Səməd Vurğun. B., Azərnəşr, 1968

Зейналова Айгюн Надир гызы
Милли Авиасия Академия. Мюэллим
AygunZey@box.az
https://orcid.org/0009-0002-6051-7514

Резюме

ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО САМЕДА ВУРГУНА

Исполнилось 120 лет со дня рождения, 70 лет со дня смерти видного Азербайджанского поэта, драматурга, общественного деятеля Самеда Юсиф оглы Векилова. Да, этот великий поэт, чье сердце принадлежало Азербайджану, прожил всего 50 лет.

Первое произведение С.Вургуна, которое называлось «Обращение к молодежи» опубликовано в 1925 году в газете «Новое мышление» в городе Тифлис. Это стихотворение было написано в честь окончания семинарии.

А первая книга поэта «Клятва поэта» вышла в свет в 1930 году.

Ключевые слова: любовь к родине, творчество, великий поэт, общественно-политический деятель, национальная культура, переводческая деятельность, литературное наследие.

Zeynalova Aygun Nadir gizi
Milli Aviation Academy. Muellim
AygunZey@box.az
https://orcid.org/0009-0002-6051-7514

Abstract

A LOOK AT THE WORK OF SAMAD VURGUN

120 years have passed since the birth and 70 years since the death of the prominent Azerbaijani poet, playwright, and public figure Samad Yusif oglu Vekilov. Yes, this great poet, whose heart belonged to Azerbaijan, lived only 50 years.

S. Vurgun's first work, entitled "Appeal to the Youth," was published in 1925 in the "New Thinking" newspaper in Tiflis. This poem was written in honor of his graduation from the seminary.

The poet's first book, "The Poet's Oath," was published in 1930.

Keywords: love of country, creativity, great poet, public and political figure, national culture, translation, literary heritage.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-90-94

Rəhman Böyükağa oğlu Quliyev
Bakı Mühəndislik Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
rquliyev@beu.edu.az
https://orcid.org/

M.FÜZULININ QƏZƏLLƏRINDƏ SÖZÜN POETIK GÜCÜ

Xülasə: Qəzəl janrının misilsiz örnəklərini ərsəyə gətirmiş M.Füzuli hələ gənc yaşlarından bu janrın ustadı kimi şöhrət tapmışdır.Dahi şairin qəzələ üstünlük verməsinin bir səbəbi isə, hər şeydən əvvəl, özünün mütərəqqi görüşlərini, ürək sözlərini geniş xalq kütlələrinə çatdırmaq təşəbbüsündən doğan bir hiss kimi izah edilə bilər.

Sözün, poetik gücü bədii təsvir və ifadə vasitələri əsasında özünü göstərir. Bədii dilin əsas meyarı ümumxalq Azərbaycan dili, onun quruluşu və ifadə vasitələridir. Bu vasitələrlə yanaşı, ədəbiyyatımızda bir sıra yeni və maraqlı dil xüsusiyyətləri də vardır ki, Füzuli qəzəllərində öz inikasını tapmışdır.

1.Təcrid sözdüzəltmə tərzi–abstraktlaşdırma (mücərrədləşmə) terminina müvafiq gələn bu söz lirik qəhrəmanı danışan şəxs (“mən”) mövqeyində deyil, dinləyən şəxs (“sən”) qismində təqdim edir. Sənətkar bəzi məqamlarda təxəllüsünü xitab funksiyasında işlədir.

2. Füzulinin poetik ifadə tərzindən biri də müvazilikdir. Füzuli şeirində ali bir nizam, hökm – forma mütənasibliyini ifadə edən müvaizilik aparıcı amillərdəndir.

3.Füzuli lirikasında ifadəliliyin təsir gücünün artırılmasında mühüm amillər içərisində iştiqaq (təcnis) müstəsna rola malikdir.

4. Sözün poetik gücünün qabarıq təqdimində əks (xiazm) diqqəti cəlb edən maraqlı məsələlərdəndir. Misra daxilində əvvəlki sintaqmın son sözünün sonrakı sintaqmın ilk sözü kimi işlənməsi bu poetik hadisənin əsas səciyyəvi əlaməti hesab edilirdi.

Məqalədə M.Füzuli yaradıcılığında sözün poetik gücü şairin ana dilinin zənginliklərinə dərindən bələd olması və bundan məharətlə istifadə etməsi kontekstində şərhlər verilir.

Açar sözlər: qəzəl janrı, sözün sehri, bədii dil, təcrid, bədii ifadə vasitəsi, xitab funksiyası, sintaqm, inversiya, klassik poeziya

Giriş: Ədəbiyyatımızın orta əsrlər dövründə yaşayıb-yaratmış şairləri sırasında anadilli şeirin ən parlaq simalarından olan Füzulinin yaradıcılığı istər mövzu-ideya, istərsə də məzmun-forma baxımdan son dərəcə zəngindir. Orta əsrin zəruri ədəbi növ və janrlarını əhatə etsə də, şairin adı Yaxın Şərqdə lirik şeirin ən böyük ustad sənətkarlarının adı ilə bir sırada çəkilir.

Qəzəl janrının misilsiz örnəklərini ərsəyə gətirmiş Füzuli hələ gənc yaşlarından bu janrın ustadı kimi şöhrət tapmışdır. Şairin lirik şeir sahəsində, xüsusən bu ədəbi növün parlaq nümunəsi sayılan qəzəl yaradıcılığında mükəmməl qüdrət sahibi olması bir tərəfdən sözə, onun əzəmət və sehrinə fərqli diqqət və qayğı ilə yanaşmasının nəticəsi, eyni zamanda şairin öz ana dilinə sonsuz sevgisinin təzahürüdür.

Əsas hissə: Ədəbiyyatımızın orta əsrlər dövründə yaşayıb-yaratmış şairləri içərisində anadilli şeirin ən parlaq simalarından olan Füzulinin yaradıcılığı istər mövzu-ideya, istərsə də məzmun-forma baxımından son dərəcə zəngindir.

Dahi şairin qəzələ üstünlük verməsinin bir səbəbi isə, hər şeydən əvvəl özünün mütərəqqi görüşlərini, ürək sözlərini geniş xalq kütlələrinə çatdırmaq təşəbbüsündən doğan bir hiss kimi də izah edilə bilər. Füzuli ana dilində yazdığı şeir divanının müqəddiməsində döürünün qəzəl janrına münasibətini aşağıdakı beytlərlə bu cür ifadə edir:

Qəzəldir səfabəxşi-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustanı-hünər.
Qəzəl bildirər şairin qüdrətin,
Qəzəl artırar nazimin şöhrətin…
Qəzəl de ki, məşhuri-dövran ola,
Oxumaqda, yazmaq da asan ola.

Göründüyü kimi, dahi söz ustadı lirik şeir janrları içərisində qəzəli dövrün papulyar nümunəsi olaraq yüksək qiymətləndirir. Dövrün ictimai-sosial çatışmazlıqları bu janrı daha da aktuallaşdırırdı. Təbliğatın ən mühüm vasitəsi sayılan mətbuatın olmadığı qeyri-müəyyən bir şəraitdə şairin qabaqcıl ideya və fikirlərinin geniş yayılmasında qəzəl ən zəruri və müvafiq janrlardan hesab edilir. O cümlədən qəzəl musiqi janrı ilə əlaqədar olduğu üçün xanəndələr tərəfindən geniş yayılırdı ki, bu amil də onun dövr üçün əlverişli janr hesab olduğunu sübut edir.

İstedadlı şair həmçinin qəzəli” hünər bostanının gülü “ hesab edirdi. Ona görə ki, qəzəl sənətkardan xüsusi bacarıq, qeyri-adi istedad, sözlərdən mükəmməl istifadə etmək, onu öz yerində işlətmək şücayiət və qabiliyyəti tələb edir.

Dahi sənətkarın yaradıcılığında sözün poetik gücü probleminin təhlilinə keçməzdən əvvəl məsələ ilə əlaqədar olan iki anlayışa – bədii dil və ədəbi dil anlayışına aydınlıq gətirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Bu iki anlayışla bağlı bəzi tədqiqatlarda onların birinin digərinin yerində işləndiyi hallar da müşahidə edilir. Bu isə belə anlayışların semantik cəhətdən qarışdırıldığının və nəticədə səhv mülahizələrin meydana çıxmasının səbəbi kimi dəyərləndirilir.

Ədəbi dil ümumxalq dili əsasında seçmə və əvəzetmə üsulu ilə yaranan anlayışı ifadə edir. Ədəbi dil, bir növ kodlaşdırılmış dildir. Bu dil anlayışında konkret məhdudiyyət vardır. Ədəbi dil bədii dilin əvəzində işlənə bilməz. Belə

kommunikativ tərz bədii dilin əzəmətinə zərər vermiş olar. Bədii dil sərbəstdir, poetik füunksiya daşıyır. Kommunikasiyanın bu tərzində söz müstəqil fəallığa malikdir. «Ədəbi dildən fərqli olaraq bədii dilinə, həm də ünürlərinə yer verilir. Lakin bunların bədii dildə işlənməsi bədii cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Bədii dildə, bədii məntiq baxımından təbii verilən hər söz (hətta mənasız «sözlər» - səslər toplusu)» bədii əsərdə özünə yer tuta bilər»[1,s. 205]

M.Füzuli qəzəllərində və ümumən yaradıcılığında sözün sehrindən, əzəmətindən, incə məna və məqamlarından olduqca mükəmməl şəkildə istifadə etmişdir. Dahi söz ustadı özünün sözə, ifadəyə, şeirə, məzmun və formaya yeni yanaşması ilə bərabər, özünəqədərki yazıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin ən yaxşı ənənələrini də davam və inkişaf etdirmişdir.

Füzulinin fərdi dili ümumxalq Azərbaycan dilinə söykənir. Ustad sənətkar Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında misilsiz xidmət göstərmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şair ana dilinə böyük məhəbbət və ehtiramla yanaşmış, bu dildə möhtəşəm sənət nümunələri yaratmağın mümkünlüyünü incə ruhlu lirikası ilə sübut etmişdir.

Yüksək ideyaları səmimi inikası ilə ülvi bir vəhdət təşkil edən Füzulinin əsərlərindəki şeiriyyət zəngin dil və üslub xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Sözün nominativ, kommunikativ, ekspressiv və poetik funksiyaları ayrı-ayrı müstəvilərdə onun (sözün) gücünün təzahürü olaraq dəyərləndirilir.

Sözün poetik gücü bədii təsvir və ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə əsasında özünü göstərir. Bədii dilimizin əsas meyarı ümumxalq Azərbaycan dili, onun quruluşu və ifadə vasitələridir. Bu vasitələrlə yanaşı, ədəbiyyatımızda bir sıra yeni və maraqlı dil xüsusiyyətləri də vardır ki, Füzuli qəzəllərində bunların ən mükəmməl nümunələri öz inikasını tapmışdır:

1.Təcrid sözişlətmə tərzi – Füzuli qəzəllərində təcrid adlanan sözişlətmə tərzi sözün poetik gücünü, şeirdə poetizmi artıran bədii priyomlardan biridir. Alt qatı (daxili struktur mənası) baxımından abstraktlaşma (mücərrədləşmə) terminə müvafiq gələn bu söz lirik qəhrəmanı danışan şəxs («mən») mövqeyində deyil, dinləyən şəxs («sən») qismində təqdim edir. Zahiri strukturda önə çəkilən cəhət budur ki, sənətkar bəzi məqamlarda təxəllüsü xitab funksiyasında işlədir.

Ey Füzuli, xubrilərdən təğafüldür yaman,
Gər cəfa həm gələ anlardan bir ehsandır sana…
Ey Füzuli, aləmin gördüm qamu nemətlərin,
Hiç nemət görmədim didari-dilbər tək ləziz.

Bu cür ünsiyyət – dil formulalarının müraciət mövqeyindən təqdim edilməsi bir tərəfdən mücərrədləşmə funksiyasını – üçüncü şəxslə nitq predmeti arasındakı məsafəni uzadır, onları bir-birindən uzaqlaşdırırsa, ikinci şəxs bu məsafəni silib aradan çıxarır; eyni zamanda şairin əsas qayəsinin poetik şəkildə ifadəsinə geniş imkan yaratmış olur.

İrəli sürülən fikrin yuxarıdakı ikinci beyt üzərindən şərhi daha məqbul sayılır. Təsvir edilən mülahizəyə görə, beytdə sənətkarın insan gözəlliyinə, insana olan məhəbbətinə münasibətin təzahürü öz əksini tapmışdır.

2.Füzulinin poetik ifadə tərzindən və ümumən Füzuli şeirinin başlıca məziyyətlərindən biri də müvazillikdir. Lüğəvi mənası baxımından ərəb mənşəli olan müvazi sözü bərabər anlayışını bildirir. Füzuli şeirində isə ali bir nizam, hökm-forma mütənasibliyini ifadə edən müvazilik aparıcı amillərdəndir. Beytlərdə və bəndlərdə misraların nəzm meyarlarına müvafiq əlaqələndirilməsi sənətkardan xüsusi məharət və mükəmməl bacarıq tələb edir.

Gər lalə isən, nə dağdasan?
Vər susən isən, nə bağdansan?...
Ey cövhəri-canımın havası…
Vey dideyi-bəxtimin ziyası…

Füzuli lirikasında müvaziliyin bir növü sayılan paralelizm üsulundan da məqsədyönlü şəkildə istifadə edilmişdir. Şairin şeirlərində paralelizmin birhecalı formasından və sətirbaşı mövqeyindən daha fəal istifadə edilmşidir:

Var ol özü güc nigarə məndən,
Var da bu söylə yarə məndən,
Key türfə nigari nazənimin,
Vey arizuyi-dili-həzinim.

«Dahi şairin lirikasında klassik şərq poeziyasına məxsus müvazilik (məqlub)» ilə qədim türk (Azərbaycan) xalq şeirinə məxsus alliterasiya bir vəhdətdə çıxış etdiyindən çox zaman bunları fərqləndirmək də asan olmur. Füzuli sənətkarlığının səciyyəvi cəhətlərindən biri də məhz bu cür poetik tərənnüm və fiqurların transformasiyasıdır. Şairin yaradıcılığında ritmqurma məharəti məxsusi istedadla müşahidə edilir.

«Sən bir avarə müsafirsən, bu
Viran, ribat"…

"Misrada səs toplularına fikir verin: bir-bir-fir-vir-var-rib (bir-rib) at vahidlərində əks sıralı alliterasiya və ya məqlub (müvazilik) vardır [2, s. 326].

Füzuliyə qədər məqlub türk şeirləri üçün səciyyəvi olmamışdır. Türk sözləri nəzmdə bu mövqedə funksional səviyyədə sınanılmamışdır. Şeirə məxsus bu cür müvazilik prinsipi ilk dəfə Füzuli lirikasında aşkarlanmışdır.

Füzuli şeirində məqlub hadisəsi beytdə müxtəlif mbvqedən, müxtəlif istiqamətdən (horizontal və şaquli) müşahidə edir. Belə poetik hadisə beyti təşkil edən misraların hər ikisində eyni leksik vahid (söz) paralel manevr etmiş olsun:

Gər zülf ilə gərmək istəsən xal,

Gör həyəti-nöqtə, peykəri dal…

Bədii təhlil etdikdə gər vahidi həmin misrada gərmək ilə şaquli xətdə isə güclü mövqe tutan gör ilə paralel işlənərək məqlub yaratmışdır.

Füzuli şeirində məqlubun (müvaziliyin) yaranma üsullarından sayılan söz təkrarlarının bolluğu xüsusi ilə diqqəti cəlb edir.

Yer tutam derdi könül nalə ilə küyündə,
Yetmədi bir yerə hər necə ki, əfqan etdi…
Hər gün açır könlümü zövqi, visalın yengidən
Gərçi güllər açmağa hər ildə bir novruz olur…

Şeirə nəzər saldıqda təkrarlanan vahidlər içərisində daha çox "y" və "h" samitləri ilə başlanan sözlərin təkrarı diqqət çəkir (yer, yerə, hərə).

"Füzuli müxtəlif morfoloji kateqoriyaların" (kəmiyyət, hal, şəxs, təsdiq-inkar, təsriflənən və təsriflənməyən feillər) ümumi keyfiyyətlərindən maksimum səviyyədə istifadə etməklə ölməz sənət nümunələri yaratmışdır [3,s. 444].

Füzuli lirikasında sözün poetik gücünü təzahür etdirən vasitələr içərisində alliterasiyanın mövqeyi xüsusidir. Ümumən xalq dilinə məxsusluğu ilə daha çox seçilən alliterasiya klassik şeirimizdə təkcə Füzuli lirikası üçün səciyyəvi olmasa da, ahəngdarlıq və musiqilik cəhətdən heç kəs onu Füzuli səviyyəsinə qaldıra bilməmişdir.

Eyni söz və ya ünsürün alliterasiya tərzində işlənməsi dahi sənətkarın yaradıcılıq istedadının təzahürü kimi dəyərləndirməyə layiqdir:

Mən kiməm, bir bikəsü biçarəvü bixaniman…
Göründü gözümə bir pəriru
Xoşləhcəvü xoşcəmalü xoşbu…
Bədrəkü bədxilasü bədxusən…

3. Füzuli lirikasında ifadəliliyin təsir gücünün artırılmasında mühüm amillər içərisində istiqaq müstəsna rola malikdir. Ümumən belə bir fikir qeyd etmək mümkündür ki, qədim lirik şeir janrlarına aid bəzi terminlər ilk semantik mahiyyətindən fərqli şəkildə izah edilir ki, bu da həmin terminlər arasında etimoloji əlaqənin pozulmasını deməyə əsas verir. Müasir ekvivalenti təcnis hesab edilən iştiqaq termini də belə ifadələrdəndir. "məsələn, müasir dövrdə təcnis termini belə şərh olunur: "Lirik janrın nisbətən az yayılmış şəkillərindən biri [4,s. 117].

Ədəbiyyatşünaslıq elmində təcnis dedikdə sözün forma bənzərliyi ilə müşahidə edilən omonim, omofon, omoqraf anlayışları nəzərdə tutulur. Təcnisin onlarla fərqləndirilən bu cür söz bənzərlərindən biri də iştiqaq adlandırılır.

Spesifik cəhətinə görə misra və beytdə hərflərinin miqdarı və sırasının eyniliyi ilə müşahidə edilən iştiqaq hadisəsi Füzulinin lirikasında məharətlə təşkil edilmişdir. Aşağıdakı beytlərdə bu hadisənin parlaq nümunələrinin yaradılmasını görmək mümkündür.

Mülki-sevdanın budur guya səvadi-əzəmi…
Xoş ol zaman ki, hərimi-Vüsalə məhrəm idim…
Xoş kamili-zamansan, əhsəntü bu kəmalə…
Ar qətlimdən sənə, mən həsrət abi-tiğanə,
Öldürər həsrət, gər öldürməzsən, ey qatil, məni…

3. Sözdə iştiqaq hadisəsi çox nadir hallarda özünü göstərir.

Füzuli lirikasında da həmin sözlərin işləndiyi nümunələrə rast gəlmək mümkündür:

Mədrəsə içrə müdərris verdiyi min dərsdən
Yeydurur meyxanada bir çam vermək bir gözəl…

Eyni zamanda eşq-aşiq-məşuq triadasından ibarət iştiqaq (təcnis) Füzuli lirikasında diqqəti cəlbedən hadisələrdəndir:

Fani ol eşq içrə kim bənzər fənası aşiqin… və s. nümunələr bunun bariz nümunəsi ola bilər.

"Füzulinin qəzəllərində hüs eşq, zöhd, mülkü mal tematikanı müəyyənləşdirən, əsas ünsürlərdir. Hüsn ilə eşq bir-birini müəyyənləşdirir. Sevgili, məşuqə gözəlliyi, hüsnü təmsil edir. Hüsn nə qədər çoxdursa, eşq də o qədər artıqdır" [6, s. 453].

Rişteyi-canım yetər, et bir gireh,
Salma səri-zülfi-səmansayə tab.

4. Füzuli qəzəllərində sözün poetic müstəvidə nüfuzunu qabarıq göstərən amillərdən biri də misra daxilində əvvəlki sintaqmın son sözünün sonrakı sintaqmın ilk sözü kimi işlənməsi və nəticədə sözlərin qovuşub ayrılmasıdır.

Yüz şükür ki, yox sənə xilafim,
İnsafim var, var etibarım.
Nə kim, bir gəz yanar, yandırmaq onu qeyri-mümkündür.

Demək iki fərqli sintaqm misra daxilində tərs paralelizm prinsipləri əsasında sıralanır. Bu poetik klassik təsisat əks (xiazm) adlanır. Belə bədii priyom misrda ahəngi gücləndirməklə yanaşı, həyəcanlı və gərgin bir nitq situasiyası da yaradır və beləliklə, ana dilinin qüdrəti parlaq tərzdə təzahür edir.

Yanan eşq atəşinə atəşi-düzəxdən eyməndir…
Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti-candır…

Misralarda sözlərin bir-birinə təkrarlanaraq ahəngdarlıq məzmunu ötürməsi ümumilikdə şeirdəki musiqilik

ruhunu kifayət qədər gücləndirir.

5.Füzuli sənətkarlığının əlamətdar cəhətlərindən biri kimi misranı müstəqilləşdirmək, bitkin, dərin mənalı mükəmməl fikir ifadəetmə xüsusiyyətləri də tədqiqat hədəfinə daxil edilən məsələlərdəndir. "O, Azərbaycan ədəbi dilinin banisi və yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoyan sənətkar olmuşdur. Füzulinin lirik şeirlərində yüksək məzmun, mütərəqqi fikirlər son dərəcə yüksək sənətkralıqla verilmişdir" [7, s. 271].

Qeyd edilən keyfiyyətlər misrada müəyyən bir ümumiləşdirmə yaradır. Bu ümumiləşdirmə mənası nəticədə aforizm kimi səslənir, yaddaşlarda həkk edilir:

Düşməz bu yana sənin güzərin…
Dərdə məni eylədin həvalə…
Azadələrin yeri ədəmdir…
Can cövhərinə bədəldir övlad…

Füzuli şeirlərinin komponentini təşkil edən misralar struktur etibarilə də fərqlənir. Belə ki, bir çox misralarda iki cümlə verilir, deməli, iki fikir ifadə edilir:

Yarın mən isəm? Mənə nəzər qıl…
Ol dəm gəldi ki, gəldi Adəm…
Nə gördü? Niqah içində bir nur…
Çün mən səninəm, sən olma qeyrin…

Ümumiyyətlə, dahi sənətkarın misraları cümlə strukturu baxımdan çoxkomponentlidir. Misra və beytlərdə cümlənin zəngin tiplərinə rast gəlinir. Şair tabeli mürəkkəb cümlənin hər iki növündən lirikasında geniş istifadə etmişdir. Dilin iyerarxiyası hesab edilən sintaksisin vahidləri sırasında şairin linqvistik yaradıcıllığı özünü daha çox mürəkkəb cümlələr üzərindən təzahür etdirir. Cümlənin mürəkkəb konstruksiyasında inversiya sintaktik aktuallaşma, baş və budaq cümlənin dəyişkən mövqeyi və s. Füzulinin linqvstik istedadından xəbər verir:

Ey Füzuli, bil ki, ol gül arizin görmüş degil
Kim ki, tən eylər mənim çaki-giribanim görüb…
Hicr şamında qəm etmişdi, Füzuli qəsdi-can,
Olmasaydı mərhəmətdən dəm vurub qəmxar sübh…

6.Klassik poeziyamızda şeirin ifadəliliyini və ana dilinin zənginliyini əks etdirən üslubi imkanlardan biri də sual-cavab üsuludur. Qeyd etmək mümkündür ki, anadilli yazılı ədəbiyyatımızın ilk poetik nümunəsi də məhz sual-cavab üsulu əsasında yaranmışdır. Həsənoğlunun məşhur qəzəli də əvvəldən-axıra bu prinsiplə qurulmuşdur.

Apardı könlümü bir xoş qəmər yüz, canfəza dilbər,
Nə dilbər? dilbər şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər…

"Dahi Füzuli klassik şərq poeziyasının bu ənənəsini mükəmməl tərzdə davam və inkişaf etdirmişdir. Bu ənənənin ən bariz nümunəsini şair "Leyli-Məcnun" poemasında vermişdir:

Xətt üzrə qalırdı o gözəllər
Min naz ilə bəhslər, cədəllər.
Əmma nə cədəl? – Kəmali-ülfət
Nə bəhs? – Nəhayəti-məhəbbət…"[5,s.73]

Müasir dilçilik terminologiyasında "dialoqun ekvivalenti olan "sual-cavab" ifadəsi məzmunun asan anlaşılmasını təmin etməklə yanaşı, həm də vəziyyətin emosional təsir gücünü artıran vasitələrdən hesab edilir.

Nəticə: Dövrün ictimai-sosial çatışmazlıqları qəzəl janrını daha da aktuallaşdırırdı. İstedadlı şair qəzəli hünər hesab edirdi. Ona görə ki, qəzəl sənətkardan xüsusi bacarıq, qeyri-adi istedad sözlərdən mükəmməl istifadə etmək, onu yerli-yerində, dürüst işlətmək şücayəti tələb edirdi.

Beləliklə, Füzuli irsinin zənginliyi bir tərəfdən şairin dogma dilinin incəliklərinə dərindən bələd olması, eyni zamanda dilin zənginliklərindən xüsusi məharətlə istifadə etməsi şəklində təzahür edir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Əsərləri (V c.). s. 205. Elm və təhsil – Bakı – 2019, 464 s.
2. Adilov M. Məqalələr (1982-1994-cü illər). X cild. s. 326. Elm və təhsil, - Bakı – 2005, - 456 s.
3. Adilov M. Məhəmməd Füzulinin üslubi və poetik dili (VIII cild), s. 441. Elm və təhsil, - Bakı – 2020, - 680 s.
4. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. s. 453. Ozan, - Bakı – 2008, - 696 s.
5. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. s. 271, - Uşaqgəncnəşr, - Bakı – 1958, - 311 s.
6. Adilov M. Məqalələr (1955-1969-cu illər) VIII cild. s. 258, - Elm və təhsil, - Bakı – 2020, - 700 s.
7. Adilov M. Məqalələr (1970-1980-ci illər) s. 63. Elm və təhsil, - Bakı – 2020, - 448 s.

Рахман Кулиев
Бакинский инженерный университет
Доктор филологических наук
rquliyev@beu.edu.az
https://orcid.org/

Поэтическая сила слова в газелях М. Фузули

М. Фузули, создавший уникальные образцы жанра газели, с юных лет прославился как мастер этого жанра. Одна из причин предпочтения великим поэтом газелей объясняется, прежде всего, чувством, возникающим из стремления донести свои прогрессивные взгляды и проникновенные слова до широких масс народа.

Поэтическая сила слова проявляется на основе художественного описания и средств выражения. Глав-

ным критерием художественного языка является национальный азербайджанский язык, его структура и средства выражения. Наряду с этими средствами, в нашей литературе нашли отражение в газелях Фузули ряд новых и интересных языковых особенностей.

1. Это слово, соответствующее термину изолированного словообразования – абстракция, представляет лирического героя не в позиции говорящего («я»), а в позиции слушателя («ты»). В некоторых местах художник использует свой псевдоним в качестве обращения.

2. Одним из стилей поэтического выражения Фузули является параллелизм. Параллелизм, выражающий более высокий порядок, соразмерность правил и форм, является одним из ведущих факторов в поэзии Фузули.

3. Среди важных факторов, усиливающих выразительность лирики Фузули, исключительную роль играет истикак (спряжение).

4. В ярко выраженной поэтической силе слова одним из интересных моментов, привлекающих внимание, является контраст (хиазм). Использование последнего слова предыдущего синтагма в качестве первого слова следующего синтагма в строке считается главной характерной чертой этого поэтического явления. В статье комментируется поэтическая сила слова в творчестве М. Фузули в контексте глубокого знания поэтом богатства родного языка и его умелого его использования.

Ключевые слова: жанр газели, магия слов, художественный язык, изоляция, средства художественного выражения, функция обращения, синтагма, инверсия, классическая поэзия

Rakhman Kuliyev
Baku Engineering University
PhD in Philology
rquliyev@beu.edu.az
https://orcid.org/

SUMMARY

Poetic strength of words in gazelles M. Fusuli

M. Fuzuli, who created unique examples of the gazelle genre, became famous as a master of this genre from a young age. One of the reasons for the great poet's preference for ghazals is explained, first of all, by the feeling arising from the desire to convey his progressive views and insightful words to the broad masses of the people.

The poetic power of the word is manifested on the basis of artistic description and means of expression. The main criteria of the artistic language is the national Azerbaijani language, its structure and means of expression. Along with these means, in our literature we found a number of new and interesting linguistic features reflected in Fuzuli's gazelles.

1. This word, corresponding to the term isolated word formation - abstraction, represents the lyrical hero not in the position of the speaker ("I"), but in the position of the listener ("you"). In some places, the artist uses his pseudonym as a reference.

2. Parallelism is one of the styles of Fuzuli's poetic expression. Parallelism, expressing a higher order, proportionality of rules and forms, is one of the leading factors in Fuzuli's poetry.

3. Among the important factors that enhance the expressiveness of Fuzuli's lyrics, the conjunction (conjugation) plays an exceptional role.

4. Contrast (chiasm) is one of the interesting points that attract attention in the highly expressed poetic power of the word. The use of the last word of the previous syntagm as the first word of the next syntagm in the line is considered the main characteristic feature of this poetic phenomenon. In the article, the poetic power of the word in the creation of M. is commented. Fuzuli in the context of the poet's deep knowledge of the richness of his native language and his skillful use of it.

Key words: genre of ghazals, magic of words, artistic language, isolation, means of artistic expression, function of turning, syntagma, inversion, classical poetry

RƏYÇİ: dos. S. Abbasova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-95-97

Əsgərova Kəmalə Tofiq qızı
AzMIU Baş müəllim
kemale.haji58@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-7953-5192

SPECIFIC FEATURES OF SHEAKESPEARE'S PLAYS

Summary: William Shakespeare's dramatic heritage represents a unique synthesis of poetic imagination, psychological depth, and theatrical innovation. His plays transcend the boundaries of time, culture, and genre, offering universal insights into human nature, power, love, morality, and identity. This article examines the distinctive features of Shakespeare's dramaturgy, focusing on his language, characterization, genre blending, philosophical themes, dramatic structure, and enduring influence on world literature and theatre.

Keywords: tragedy, comedy, characterization, theatre, influence, dramaturgy, culture

Introduction: The dramatic works of William Shakespeare represent a cornerstone of world literature and continue to influence modern literary, linguistic, and theatrical traditions. His plays combine poetic expression, psychological realism, philosophical inquiry, and theatrical innovation in ways that transformed Renaissance drama and established new artistic standards. This article analyzes the defining characteristics of Shakespeare's dramaturgy, including his language, characterization, structural techniques, genre hybridity, philosophical depth, and cultural legacy. Through examining these elements, the study demonstrates why Shakespeare remains universally relevant and intellectually compelling across centuries and cultures.

The English Renaissance was an era of intellectual awakening marked by renewed interest in classical antiquity, scientific discovery, and the value of human experience. Drama became one of the most powerful artistic forms of the period, reflecting social change and philosophical exploration. Within this context, Shakespeare emerged not merely as a playwright but as a cultural phenomenon whose works transcended theatrical entertainment and became profound studies of humanity.

What distinguishes Shakespeare from his contemporaries is the remarkable synthesis of poetry, philosophy, and performance. His plays do not simply tell stories; they investigate the psychological, ethical, and existential dimensions of life. As a result, they remain central to academic scholarship, theatrical production, and global cultural discourse.

1. The Poetic Power of Shakespearean Language

1.1 Blank Verse as a Dramatic Medium

Shakespeare's primary linguistic tool is blank verse—unrhymed iambic pentameter—which provides rhythmic flexibility while maintaining poetic elevation. This structure mirrors natural speech patterns, allowing dialogue to sound realistic yet artistically refined.

1.2 Prose Versus Verse

A significant stylistic feature is Shakespeare's strategic alternation between verse and prose. Noble or reflective characters often speak in verse, while prose is used for everyday conversation, comic situations, or moments of psychological disintegration. This contrast reinforces social hierarchy and emotional shifts within the drama.

1.3 Linguistic Creativity

Shakespeare enriched the English language through neologisms, inventive metaphors, and expressive syntax. His works demonstrate how language can shape perception, emotion, and identity, transforming speech into dramatic action.

1.4 Imagery and Symbolism

Recurring imagery—nature, light and darkness, disease, time, and decay—functions symbolically to reveal internal states and thematic tensions. Shakespeare's imagery is dynamic, evolving alongside the characters' psychological journeys.

2. Psychological Realism and Character Complexity

2.1 Individualized Characters

Before Shakespeare, dramatic characters were often allegorical or stereotypical. Shakespeare introduced multidimensional individuals with conflicting desires, doubts, and moral struggles.

2.2 The Use of Soliloquy

The soliloquy allows audiences to access the private consciousness of characters. Through this technique, internal conflict becomes externalized, transforming thought into theatrical experience.

2.3 Moral Ambiguity

Shakespeare avoids simplistic moral categorization. Characters are neither entirely virtuous nor wholly corrupt; instead, they embody the complexity of real human nature.

2.4 Transformation and Development

Many characters undergo profound psychological change, reflecting Renaissance interest in personal growth and self-knowledge.

3. Fusion of Tragic and Comic Elements

3.1 Rejection of Classical Rigidity

Unlike classical dramatists who strictly separated tragedy and comedy, Shakespeare blended emotional registers to create a more lifelike dramatic form.

3.2 Comic Relief as Structural Balance

Humorous scenes serve not only to entertain but also to intensify tragic tension by contrast. Laughter and sorrow coexist, mirroring the unpredictability of human existence.

3.3 The Emergence of Tragicomedy

Some plays defy categorization altogether, combining danger with reconciliation. This hybridization reflects Shakespeare's innovative approach to dramatic form.

4. Exploration of Universal Human Themes

4.1 Power, Authority, and Corruption

Political ambition and ethical responsibility are central concerns. Shakespeare examines how the pursuit of power can distort judgment and alienate individuals from moral truth.

4.2 Love in Its Many Forms

Love appears as passion, loyalty, illusion, sacrifice, and reconciliation. Shakespeare portrays it not as a single emotion but as a complex psychological and social force.

4.3 Time and Mortality

The transient nature of life is a recurring theme. Shakespeare's characters confront aging, death, and the desire for legacy, reflecting Renaissance anxieties about human limitation.

4.4 Identity and Self-Knowledge

Many plays dramatize the search for identity, often through disguise, mistaken perception, or existential reflection.

5. Dramatic Structure and Theatrical Innovation

5.1 Multi-Layered Plot Construction

Shakespeare frequently interweaves main plots with subplots that echo or contrast thematic concerns. This structural richness deepens meaning and sustains audience engagement.

5.2 Stagecraft and Performance Awareness

His plays are highly performative, designed to exploit movement, gesture, and audience interaction. The text is inseparable from its theatrical realization.

6. Philosophical and Humanistic Foundations

6.1 Renaissance Humanism

Shakespeare's works emphasize human dignity, intellectual inquiry, and ethical responsibility. His characters confront philosophical questions about freedom, conscience, and truth.

6.2 Skepticism and Uncertainty

Rather than offering definitive answers, Shakespeare dramatizes uncertainty. Knowledge is shown as partial, unstable, and open to interpretation.

6.3 The Relationship Between Order and Chaos

Many plays explore the breakdown and restoration of social or moral order, reflecting Renaissance concerns with harmony in both politics and the cosmos.

7. Representation of Society and Culture

7.1 Social Hierarchy

Shakespeare portrays kings, nobles, merchants, and commoners, presenting a cross-section of society. This inclusiveness contributes to the universality of his drama.

7.2 Gender and Power Dynamics

His plays often challenge traditional gender expectations by presenting intelligent, articulate female characters who influence action and interpretation.

7.3 Political Reflection

Although set in distant times or places, Shakespeare's works subtly comment on governance, legitimacy, and national identity.

8. Emotional and Intellectual Engagement of the Audience

8.1 Catharsis and Empathy

Shakespeare's tragedies evoke emotional purification, encouraging audiences to confront fear, pity, and ethical reflection.

8.2 Intellectual Participation

Wordplay, philosophical dialogue, and ambiguity require active interpretation, making audiences collaborators in meaning-making.

9. Influence on Later Literature and Theatre

9.1 Development of Modern Drama

Shakespeare's integration of psychological realism influenced later playwrights and novelists.

10. Timelessness of Shakespeare's Artistic Vision

The enduring appeal of Shakespeare lies in his ability to unite poetic beauty with tradition and existential insight. His plays speak simultaneously to emotion and intellect, innovation, individuality and universality.

Conclusion: The specific features of Shakespeare's plays—poetic language, psychological depth, thematic universality, structural innovation, and philosophical richness—establish his works as foundational to world literature.

Shakespeare transformed drama into a medium capable of exploring the full complexity of human experience. His plays remain relevant not because they belong to the past, but because they continually illuminate the present.

Literature (References)

1. Bloom, H. Shakespeare: The Invention of the Human. New York: Riverhead Books, 1998.
2. Greenblatt, S. Will in the World. New York: Norton, 2004.
3. Garber, M. Shakespeare After All. New York: Pantheon, 2004.
4. Wells, S. Shakespeare: A Life in Drama. London: Norton, 1997.
5. Kastan, D. S. Shakespeare and the Book. Cambridge University Press, 2001.
6. McDonald, R. The Bedford Companion to Shakespeare. Bedford/St. Martin's, 2001.
7. Leech, C. Shakespeare's Tragedies. Routledge, 1969.
8. Knight, G. W. The Wheel of Fire. Routledge, 1930.
9. Honigmann, E. A. J. The Stability of Shakespeare's Text. Edward Arnold, 1965.
10. Barber, C. L. Shakespeare's Festive Comedy. Princeton University Press, 1959.
11. Dawson, A. B. Shakespeare in Performance. ManchesterUniversityPress, 2002.

Əsgərova Kəmalə Tofiq qızı
AzMIU Baş müəllim
kemale.haji58@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-7953-5192

Şekspirin pyeslərindəki əsas xüsusiyyətlər

Xülasə

Şekspirin pyeslərinin fərqli xüsusiyyətləri — poetik dil, psixoloji dərinlik, tematik çox yönlülük, struktur yeniliyi və fəlsəfi dərinlik — onun əsərlərini dünya ədəbiyyatının təməl daşı edir. Şekspir dramı insan təcrübəsinin mürəkkəbliyini araşdıra bilən bir vasitəyə çevirib. Onun pyesləri keçmişə aid olduqları üçün deyil, indiki dövrü daim işıqlandırdıqları üçün aktuallığını qoruyub saxlayır.

Açarsözlər:faciə, komediya, xarakterik, teatr, təsir, dramaturgiya, mədəniyyət

Аскерова Кемале Тофик Гизи
AzMIU ст.преп
kemale.haji58@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-7953-5192

ОСОБЕННОСТИ ПЬЕС ШЕКСПИРА

Резюме

Особые черты пьес Шекспира — поэтический язык, психологическая глубина, тематическая универсальность, структурные новаторства и философская глубина — делают его произведения основополагающими для мировой литературы. Шекспир превратил драму в средство, способное исследовать всю сложность человеческого опыта. Его пьесы остаются актуальными не потому, что принадлежат прошлому, а потому, что они постоянно освещают настоящее.

Ключевые слова:трагедия, комедия, характеристика, театр, влияние, драматургия, культура

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

DOI 10.24412/2218-7588-2026-1-98-102

Tərlan Əliş qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ağcabədi filialı Baş müəllim
https://orcid.org/0009-0009-1484-1031
tarlaneliyeva60@gmail.com

ORXAN-YENİSEY ABİDƏLƏRİNİN ƏDƏBİ VƏ İDEOLOJİ DƏYƏRİ

Xülasə : Məqalədə qeyd edilir ki, Orxan-Yenisey abidələri, türkdilli xalqların qədim mədəniyyətinin, dilinin və ideologiyasının əhəmiyyətli şahidləridir. Bu abidələr, IX-XI əsrlərdə Orxan və Yenisey çayları boyunca yerləşən köhnə türk xalqları tərəfindən yazılmışdır və onların ədəbi və ideoloji dəyərləri günümüzədək qorunub saxlanmışdır. Abidələrin ədəbi dəyəri, türk dilinin inkişafını göstərən zəngin nümunələr təqdim etməklə yanaşı, həm də bədii üslub və sintaksis baxımından mühüm tədqiqat sahəsidir.

Məqalədəhəmçininqeyd edilir ki, Orxan-Yenisey abidələri, sadəcə dil və ədəbiyyat baxımından deyil, həm də türk xalqlarının dövlətçilik, sosial və dini ideologiyalarını əks etdirən qiymətli mənbələrdir. Bu yazıtlar, türklərin döyüşçü ruhunu, milli kimliyini və dövlətçilik anlayışlarını dərin bir şəkildə özündə cəmləşdirir. "Köktürk Yazıtları" (Orxan Yazıtları) və "Yenisey Yazıtları" türk mədəniyyətinin və ideologiyasının ilk mühüm yazılı ifadələridir və dövlət quruluşunun, xalqın birliyinin və dini inancın təsiri bu abidələrdə açıq şəkildə əks olunub.

İdeoloji olaraq, Orxan-Yenisey yazıtlarında "Tanrı", "dövlətin gücü", "kağan" və "xalqın birliyi" kimi motivlər əhəmiyyətli yer tutur. Ədəbi baxımdan, abidələrdə həm epik, həm də didaktik elementlər mövcuddur. Bu yazılarda türklərin qəhrəmanlıq mübarizələri, dövlət quruluşu və dini inanc sistemləri barəsində dərin təfəkkürlər ortaya qoyulub. Bu abidələr, müasir türk xalqlarının mədəniyyətində, xüsusən də dilin və milli kimliyin qorunmasında önəmli rol oynayır.

Açar sözlər: Orxan-Yenisey abidələri, ədəbi dəyər, ideoloji dəyər, türk dili, milli kimlik, dövlət quruluşu, bədii üslub.

GİRİŞ: Orxan-Yenisey abidələri, türk ədəbiyyatının ən qədim yazılı nümunələrindən biri olaraq, həm ədəbi, həm də ideoloji baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu abidələr, türkdilli xalqların mədəniyyətinin, sosial quruluşunun və dilinin ən qədim izlərini daşıyan qiymətli mənbələrdir. Orxan Yazıtları və Yenisey Yazıtları, bu abidələrin ən tanınmış nümunələridir və onlar türk dünyasının qədim mədəniyyətini, ideologiyasını və dövlətçilik anlayışlarını əks etdirir. Bu abidələr, yalnız dil və ədəbiyyatın deyil, həm də türk dövlətlərinin sosial, siyasi və dini həyatının dərin izlərini özündə cəmləşdirir.

ƏSAS HİSSƏ: Bu işin məqsədi, Orxan-Yenisey abidələrinin ədəbi və ideoloji dəyərlərini daha yaxından araşdırmaq və onların türkdilli xalqların tarixində və mədəniyyətindəki yerini təhlil etməkdir. Orxan-Yenisey abidələrinin ədəbi dəyəri, dilin zənginliyi və bədii üslub xüsusiyyətləri ilə birgə, onların ideoloji təsiri və türk dövlətinin formalaşmasında oynadığı rol mühüm araşdırma sahəsi olacaqdır.

Orxan-Yenisey abidələrinintarixi və coğrafi konteksti

Orxan-Yenisey abidələri, türkdilli xalqların qədim mədəniyyətinin ən qiymətli yazılı izləridir və bunlar IX-XI əsrlərdə Orxan və Yenisey çayları boyunca yerləşən qədim türk dövlətlərinin ərazisində yaranmışdır. Bu dövr, Köktürk və Uygur dövlətlərinin varisi olan türk xalqlarının tarixi və mədəni inkişafında əhəmiyyətli bir mərhələni təşkil edir. Yazıtlar, yalnız dövlətin idarəetmə strukturu və sosial həyatını əks etdirmir, həm də türklərin dövlətçiliyinə, ideoloji təsir və inanclarına dair əvəzsiz məlumatlar təqdim edir. Bu yazılar həmin dövrün sosial və siyasi şəraitinin, türk xalqlarının dünyagörüşünün, milli kimlik və dövlətin qorunması ideyasının təcəssümüdür.

Mütəxəssislər Orxan Yazıtlarını çox vaxt türk dilinin zənginliyi və qədim türk dövlətinin gücü ilə əlaqələndirirlər. Bayramov qeyd edir ki, *"Köktürk Yazıtları, yalnız türklərin dövlətinin siyasi gücünü deyil, həm də bu dövrün dilinin və ədəbiyyatının necə təkamül etdiyini nümayiş etdirir" [Bayramov, 2013, səh. 34]*. Yenisey yazıtları isə Sibir bölgəsində tapılaraq, həmin bölgədəki qədim türk xalqının dil və mədəniyyətinin izlərini qoruyur. Bu yazıtlar, həmçinin türklərin Şamanizm və Tengrizmə bağlı dini inanclarını və bu inancların dövlətdəki təsirini də göstərir.

- ✓ Orxan Yazıtları: Bu yazıtlar, Orxan çayı ətrafında, Qırğızıstanın cənub hissəsində yerləşən qədim türk ərazilərində tapılmışdır. Orxan Yazıtları, Köktürk dövlətinin siyasi və ideoloji gücünün təcəssümü olaraq, həmin dövrün siyasi hakimiyyətinin necə təşkil olunduğunu və idarə edildiyini əks etdirir. Burada, dövlətin ideologiyasını möhkəmləndirən motivlərdən biri də, kağanın Tanrı tərəfindən təyin olunmuş yüksək səlahiyyətli şəxs kimi təqdim edilməsidir.
- ✓ Yenisey Yazıtları: Yenisey yazıtları isə Sibir bölgəsində yerləşən Yenisey çayı boyunca tapılmışdır. Yenisey yazıları, xüsusilə regionda yaşayan qədim türklərin həyat tərzini, etnik və sosial strukturunu, həmçinin onların şamanistik və tengrizm inançlarını izah edir. Yazıtlar bu bölgə üçün yalnız dil, mədəniyyət və tarix baxımından deyil, həm də dini baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Orxan-Yenisey abidələrininədəbi dəyəri

Orxan-Yenisey abidələri qədim türk dilinin zəngin strukturlarını və ədəbi üslub xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Bu yazılar, həm sintaktik, həm də morfoloji baxımdan çox zəngindir. Orxan yazılarında istifadə olunan dil, bu dövrün döyüşçü və dövlət quruluşunu dəstəkləyən obrazlı və güclü bir dil idi. Bayramov yazır: *"Orxan Yazıtlarının dilindəki struktur və üslub, türkdilli xalqların dövlətçilik təfəkkürünü ifadə edərkən, həm də ədəbi estetikaya və mürəkkəb sintaksisə böyük diqqət yetirildiyini göstərir" [Bayramov, 2013, səh. 78]*.

Sözügedən dil xüsusiyyətləri həm də türk dilinin zamanla necə təkamül etdiyini göstərir. Bu abidələr, həm dilin fonetik, həm də morfoloji cəhətdən təkamülünü izləmək üçün mühüm bir qaynaqdır. Dildəki söz birləşmələri, qrammatik

strukturlar və sintaktik elementlər, o dövrün sosial və siyasi təsirlərini əks etdirir.

Orxan-Yenisey abidələri, həm epik, həm də didaktik üslubda yazılmışdır. Epik üslubda qəhrəmanlıq, döyüş və dövlətçilik anlayışları əsas mövzular olaraq yer alır. Məsələn, Kültəgin və Bilgä Kağan yazıtlarında türklərin qəhrəmanlıq döyüşləri və dövlətin möhkəmləndirilməsi məqsədilə edilən çağırışlar geniş şəkildə təhlil edilir. Yazıların şairanə üslubu, həm də türklərin əzəmətli dövlətçilik anlayışını göstərir. Həmçinin, yazılarda təkrarlanan ifadələr və müəyyən simvollar, yazıların təsir gücünü artırır.

Didaktik üslubda isə, türklərin sosial dəyərləri və mənəvi prinsipləri diqqət mərkəzinə qoyulub. Bu üslub, xüsusilə xalqın birliyinə və dövləti qorumağa olan çağırışları ilə seçilir. Bu çağırışlar, yazıtların ideoloji məqsədini formalaşdırır və dövlətin müdafiəsi üçün fərdi sədaqət və qətiyyətin vacibliyini bildirir.

Orxan-Yenisey abidələri, türk ədəbiyyatının ilk nümunələrini təşkil edir və onların təsiri, gələcək ədəbi inkişafda mühüm rol oynayıb. Yazıtlardakı qəhrəmanlıq motivləri və dövlətçilik ideyaları, türk ədəbiyyatında həm milli kimlik, həm də dövlətin qorunması mövzularının əsasını qoyur. Orxan yazıtlarında türklərin döyüşçü ruhunun tərənnümü və dövlətin birliyi üçün verilən tövsiyələr, sonrakı dövrlərdə türk ədəbiyyatında geniş yer tutmuşdur. Bu yazılar, eyni zamanda, türk dilinin inkişafını da təmin etmişdir.

Müasir türk ədəbiyyatında, bu abidələrin əhəmiyyəti özünü açıq şəkildə göstərir. Onlar, türk xalqının milli kimliyinin və mədəni irsinin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından da əvəzsiz mənbələrdir. Bayramov yazır: *"Orxan Yazıtları, türk ədəbiyyatının təməl daşlarından biridir və bu yazıların gücü, həm ədəbi formanın, həm də ideoloji mesajın harmonik şəkildə birləşməsidir" [Bayramov, 2013, səh. 92]*.

Orxan-Yeniseyabidələrinin ideoloji dəyəri

Orxan-Yenisey abidələri yalnız türk dilinin inkişafını və ədəbiyyatını deyil, həm də qədim türk dövlətçiliyi, milli kimlik və dini inanc sistemləri haqqında mühüm ideoloji mesajlar da təqdim edir. Bu yazıtlar, türk dövlətinin ideoloji əsaslarını və xalqa verilən mesajları göstərən nadir mənbələrdir. Abidələrdəki ideoloji təsirlər, dövrün siyasi və dini həyatını, dövlətin gücünü və türk xalqının birlik anlayışını vurğulayan əsas prinsipləri ortaya qoyur. Bu bölümdə, Orxan-Yenisey abidələrinin ideoloji dəyərləri, dövlət quruluşu, milli kimlik və dini təsirlər baxımından geniş təhlil ediləcəkdir.

Orxan-Yenisey abidələri, qədim türk dövlətlərinin idarəetmə sisteminin və siyasi strukturlarının necə qurulduğunu açıq şəkildə göstərir. Yazıtlarda dövlətin gücünün, Tanrı tərəfindən verildiyi və yalnızca Tanrının iradəsi ilə qanuni olacağı vurğulanır. Dövlətin rəhbəri olan kağan, həmçinin həm müharibə, həm də sülh dövründə xalqı idarə edən və qoruyan bir şəxs kimi təqdim edilir**.** Bu baxımdan, kağanların yalnız hökmdar deyil, həm də Tanrı ilə əlaqəli müqəddəs liderlər olduğu ideyası ön planda durur. Məsələn, ***"Kağan Tanrı tərəfindən təyin olunmuşdur və yalnız ona xidmət etməliyik. Dövlətin gücü Tanrı ilə birləşir və hər kəs kağanın iradəsinə itaət etməlidir"*** [Bayramov, 2013, səh. 56].

Orxan yazıtları, həmçinin dövlətin əsas prinsipini – hər kəsin dövlətin birliyini və gücünü qorumağa yönəlmiş bir sosial məsuliyyətə malik olduğunu göstərir. Kağanlar, dövlətin davamlılığını təmin etmək üçün yalnız siyasi gücə deyil, həm də yüksək əxlaqi dəyərlərə sahib olmalıydılar. Yazıtlarda ***"Birlik olmadan dövlət davamlı ola bilməz, bu birliyə hər kəs hörmət etməli və çalışmalıdır"*** [Əfəndiyev, 2012, səh. 78]. kimi ifadələr yer alır.

Orxan-Yenisey abidələrinin ən vacib ideoloji aspektlərindən biri də türk xalqının milli kimliyinin və mədəniyyətinin qorunması və inkişafıdır**.** Yazıtlarda, türk xalqlarının öz dilini və mədəniyyətini qorumağa və yaşatmağa olan çağırışlar, bu dövrün ideologiyasının əsasını təşkil edir. Abidələrdəki ideoloji mesajlar, xalqın birliyinə və mədəniyyətinin qorunmasına dair dərin fikirlərdən ibarətdir.

Yazıtlarda türklərin özlərini dünyadakı digər xalqlardan fərqli olaraq tanımaları, öz dilinə və mədəniyyətinə olan hörmətləri xüsusi yer tutur. Məsələn, Orxan Yazıtlarında**:*"Türk xalqı öz torpağını, dilini və mədəniyyətini qorumaqla, güclü və böyük olacaqdır" [İsmayılov, 2010, səh. 122]***. Bu, yalnız milli kimliyin qorunması deyil, həm də türk xalqının gələcək nəsillərə bu irsin ötürülməsi üçün mühüm bir ideoloji təməl formasıdır. Yazıtlarda bir çox hallarda "Türk" sözü, döyüşçü və mübariz insanın simvolu kimi istifadə olunur, bu da türk xalqının mədəniyyətinin və sosial strukturlarının formalaşmasına yardımçı olur.

Türk xalqlarının xüsusilə Orxan Yazıtlarında yer alan dövlətin gücü ilə bağlı düşüncələr, yalnızca siyasi deyil, həm də mədəni gücün təcəssümü kimi qiymətləndirilir**.** Yəni dövlətin varlığı, türk xalqının tarixinin və mədəniyyətinin ən mühüm elementi kimi göstərilir. Bu yazıtlarda dövlətin ideologiyası, xalqın mədəniyyətinə, dilinə və ənənələrinə hörmət göstərməyi özündə birləşdirir [Məmmədov, 2009, səh. 131].

Orxan-Yenisey abidələri, türk xalqlarının dini inanclarını və bu inancların dövlətdəki rolunu izah edən əhəmiyyətli mənbələrdir. Əsasən, TengrizmvəŞamanizm kimi dini inancların təsiri burada özünü göstərir. Tengrizm**,** Türk xalqlarının dövlətlə əlaqəli olan dini inanc sistemidir və bu inanca görə, türk dövlətinin rəhbəri Tanrı tərəfindən təyin olunur və onun hökmdarlığı, Tanrı ilə birləşir. Yazıtlarda ***"Kağan Tanrı tərəfindən seçilir və onun əmrləri Tanrının iradəsi ilə uyğun gəlir" [Qarayev, 2005, səh. 97].*** kimi ifadələr, türk dövlətinin Tanrı ilə əlaqəsini vurğulayır.

Orxan Yazıtlarında, Tanrı və dövlətin birliyi fikri geniş şəkildə təbliğ olunur. Burada dövlətin bərqərar olmasında, Tanrının rəhbərliyi və iradəsinin əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Yazıtlarda, dövlətin davamlılığının Tanrının lütfü ilə mümkün olduğu deyilir və buna görə də xalq, dövlətin lideri olan kağanın əmrlərinə mütləq itaət etməlidir. Bu, dövlətin müstəqilliyini və ideoloji gücünü qorumağın yollarından biridir.

Əlavə olaraq, Yenisey yazıtlarında, Şamanizm və Tengrizm kimi dini elementlərin xalqın gündəlik həyatına və dövlət idarəçiliyinə necə daxil olduğunu da müşahidə etmək mümkündür. Bu yazıtlarda Tanrı ilə birgə dövlətin gücünün nə qədər vacib olduğu və xalqın bu güc qarşısında necə davranmalı olduğu göstərilir. Şamanistik təsirlər, xüsusən yazıtlarda tanrıların müdaxiləsi ilə bağlı olan məqamlarla əks olunur.

Orxan-Yenisey abidələrindəki digər bir mühüm ideoloji məzmun da sosial və mənəvi dəyərlərlə əlaqəlidir. Abidələr, xalqın öz sosial öhdəliklərini yerinə yetirərək dövlətin gücünü qorumaqla bağlı çağırışlar edir. Yazıtlarda ***"Xalq yalnız birliyini qorumaqla, böyük dövlətlər qarşısında duruş gətirə bilər" [İsmayılov, 2010, səh. 129]***. Bu çağırış, həm dövlətin gücünü qorumaq, həm də xalqın birliyini möhkəmləndirmək məqsədini güdür.

Orxan-Yenisey abidələri, yalnız türkdilli xalqların qədim ədəbiyyatının deyil, həm də dilinin inkişafının əhəmiyyətli mənbələridir. Bu yazıtlar, köhnə türk dilinin fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri barədə əvəzsiz məlumatlar təqdim edir. Orxan-Yenisey abidələrinin dili, sadə və obrazlı üslubun birləşməsi ilə diqqət çəkir, bu da onları həm ədəbi, həm də dilçilik sahəsində müasir araşdırmalar üçün qiymətli edir. Bu bölümdə, Orxan-Yenisey abidələrinin dil strukturu, sintaktik quruluşları və bədii üslubunun xüsusiyyətləri geniş şəkildə təhlil ediləcəkdir.

Orxan-Yenisey abidələri qədim türk dilinin ən erkən yazılı nümunələrindən biridir. Bu yazıtlar, türk dilinin təkamülünün müxtəlif mərhələlərini göstərir və onun fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətlərini günümüzədək qorunmuş şəkildə təqdim edir. Dil, həm də yazının bədii təsirini artıran, ifadə gücünü yüksəldən bir vasitə olaraq seçilmişdir.

Dil və üslub xüsusiyyətləri**,** xüsusilə türklərin hərbi, dövlətçilik və mənəvi dəyərlərini təqdim edən bir çox simvol və metaforlarla zəngindir. Məsələn, ***"Türk kağanı Tanrı tərəfindən seçilib və onun hökmdarlığı xalqın birliyini təmin etmək üçündür"*** [Bayramov, 2013, səh. 42]. Bu ifadələr həm dilin obrazlılığına, həm də dövlətin ideoloji gücünü ortaya qoymağa xidmət edir.

Orxan-Yenisey abidələrinin dilində zəngin bir leksikon istifadə olunur. Burada hərbi və idarəetmə ilə əlaqəli çoxsaylı terminlər, həmçinin dini təsvirlər və təbirlər mövcuddur. Yazılarda "kağan", "xalq", "Tanrı", "dövlət" kimi anlayışlar təkrarlanır və bu sözlər yalnız mənaları ilə deyil, eyni zamanda onların ideoloji funksiyaları ilə də vurğulanır. Bayramov qeyd edir: ***"Orxan yazılarında istifadə olunan leksik elementlər, türklərin öz dövlətini və xalqını necə dəyərləndirdiklərini göstərir" [Bayramov, 2013, səh. 54]***. Bu dil xüsusiyyətləri, türk xalqlarının dövlətçilik təfəkküründün formalaşmasına təsir etmişdir.

Bundan əlavə, abidələrdəki dilin sadəliyi və birbaşa ifadə üsulu**,** yazıların təsir gücünü artırır. Yazıtlar həm bədii, həm də ideoloji məqsəd daşıyır və bu məqsəd hər bir sözü daha da gücləndirir. Məsələn, ***"Xalqın birliyi olmadan heç bir dövlət qalıcı olmaz"*** [İsmayılov, 2010, səh. 123].

Orxan-Yenisey abidələrinin dilində morfoloji xüsusiyyətlər çox zəngindir. Bu yazılarda qədim türk dilinin fonetik və qrammatik quruluşu mükəmməl şəkildə qorunmuşdur. Bu dövrün türkcəsində isim, fel, sifət kimi söz növləri sistemli şəkildə işlənir. Morfoloji baxımdan, əvəzliklər, bağlayıcılar və söz birləşmələri də istifadə edilirki, bu da dilin strukturunu daha mürəkkəb və ifadəli edir. Həmçinin, cümlələrdəki müxtəlif zaman və hal şəkilləri**,** türk dilinin təkamülünü izləməyə imkan verir.

Sintaktik quruluşda isə sadə və mürəkkəb cümlələr istifadə olunur. Cümlə quruluşunun əsas xüsusiyyətlərindən biri də söz sırasıdır**.** Orxan-Yenisey abidələrində ümumiyyətlə subyekt-obyekt-fel (S-O-V) ardıcıllığına riayət edilir. Bu sintaktik quruluş, qədim türk dilinin müasir dövrə nisbətən sadə və düz quruluşda olmasını göstərir. Məsələn, ***"Tanrı bizi qorudu, xalqa böyüklük verdi"*** [Məmmədov, 2009, səh. 98]. Bu cümlədə sadə və aydın bir sintaktik struktur istifadə edilib.

Bundan başqa, abidələrdə müqayisəli və nisbət qaydaları**,** dövlətin və xalqın münasibətini açıq şəkildə əks etdirən şəkildə işlədilmişdir. Yazıtlarda müxtəlif cümlə tipləri**,** xüsusilə əmr cümlələri ilə xalqı birliyə çağıran, dövləti qorumağa yönəlmiş bəyanatlar geniş yer tutur.

Orxan-Yenisey abidələrinin bədii üslubu həm şairanə**,** həm də didaktik elementlərlə zəngindir. Bu üslub, yazıların yalnız siyasi və ideoloji məqsəd güdməkdən çox, həm də ədəbiyyat və dil vasitəsilə xalqı təbliğ etməyə çalışır**.** Yazılarda tez-tez təkrarlanan ifadələr**,** simvolizmvə metaforalar istifadə olunur.

Yazıtlarda qəhrəmanlıq**,** döyüşçü ruhu və milli birlik kimi motivlər əsas yer tutur. Həmçinin, ***"Böyük dövlətin qorunması üçün hər bir fərd öz vəzifəsini yerinə yetirməlidir"*** [Çakmak, 2011, səh. 64]. kimi ifadələr, bədii üslubun siyasi ideologiya ilə necə əlaqələndirildiyini nümayiş etdirir.

Orxan yazıtlarında şəxsiyyətin Tanrı ilə əlaqəsi, dövlətin Tanrı tərəfindən qorunması və xalqa nəsihət verilməsi kimi motivlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bədii üslubda sadə və aydın bir dil istifadə olunsa da, yazıların hər birində təkrarlanan ideoloji motivlər (xüsusilə birlik, dövlətin qorunması) yazıların mənəvi gücünü artırır.

Abidələrdəki dilin bədii təsiri, həmçinin xalqın ruhunu tərənnüm edən epik üslub elementləri ilə birləşir. Yazıtlardakı bədii üslubun əsas məqsədi, türklərin milli kimliyini və dövlətçilik anlayışlarını qorumaq və yaymaqdır.

Orxan-Yenisey abidələrində həm epik, həm də didaktik elementlər bərabər şəkildə istifadə olunur. Şairanə ifadələr, yazıların ideoloji gücünü artıran bir vasitə kimi çıxış edir. Hər bir yazı, xalqı birliyə və dövlətin müdafiəsinə çağıran əhəmiyyətli bir mesaj daşıyır. Bu cür ifadələr, həm də dilin gücünü və təsirini artıran bir vasitə olaraq çıxış edir.

Epik üslubda istifadə olunan obrazlar, yazıların əsas ideoloji məzmununu göstərir."Tanrı türk xalqını qoruyur" və "Dövlətin möhkəmliyi xalqın birliyindədir" kimi ifadələr, abidələrdəki şairanə ifadə tərzinin ən güclü nümunələrindəndir. Bu ifadələr həm epik, həm də ideoloji məzmunla zənginləşdirilmişdir və dilin gücünü artıran bir element kimi çıxış edir.

NƏTİCƏ: Orxan-Yenisey abidələri, türk xalqlarının qədim mədəniyyətini, dilini və ideologiyasını əks etdirən əvəzsiz yazılı mənbələrdir. Bu yazıtlar yalnız dil və ədəbiyyat baxımından deyil, həm də türklərin dövlət quruluşu, sosial və dini həyatının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Abidələrin ədəbi dəyəri, qədim türk dilinin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verir, həmçinin ədəbiyyatın inkişafında ilkin mərhələləri təmsil edir. Onlar, türkdilli xalqların birliyinin və dövlətin gücünün təsdiqi olaraq həm epik, həm də didaktik üslubda yazılmışdır.

Orxan-Yenisey abidələrinin ideoloji dəyəri, türk xalqlarının milli kimliyinin formalaşmasında və dövlətçilik anlayışının güclənməsində mühüm yer tutur. Yazılarda həm dövlətin müstəqilliyi, həm də milli kimliyin qorunması üçün xalqın birliyinə çağırışlar mövcuddur. Abidələr, türklərin dini inanclarının, xüsusən Tengrizm və Şamanizmin təsirini və dövlətin Tanrı ilə əlaqəsini əks etdirir.

Nəticə etibarilə, bu abidələr, həm də türk mədəniyyətinin inkişafında mühüm mərhələni təşkil edir. Onların təsiri, yalnız öz dövründə deyil, sonrakı əsrlərdə də türk xalqlarının mədəni, ədəbi və ideoloji inkişafına təsir etmişdir. Orxan-Yenisey abidələri, türk dilinin, ədəbiyyatının və mədəniyyətinin qədim dövrlərdən gələn mirasını qoruyub saxlamaqla yanaşı, müasir türk xalqlarının dil və kimlik inkişafında əhəmiyyətli rol oynamağa davam edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əfəndiyev, M. (2012). Orxan-Yenisey yazıları və ideoloji aspektləri. İstanbul: Türk Kültürü Yayınları, 220 s.
2. Bayramov, A. (2013). Orxan-Yenisey abidələrinin dili və ədəbiyyatı.Bakı: Elm və Təhsil, 156 s.
3. İsmayılov, Z. (2010). Türk ədəbiyyatında Orxan-Yenisey abidələri. Moskva: Rus-Türk Araşdırmaları Mərkəzi, 188 s.
4. Məmmədov, İ. (2009). Türk xalqlarının abidələri. Ankara:Türk Dünyası Araşdırmaları, 240 s.
5. Qarayev, T. (2005). Orxan-Yenisey abidələri və onların ədəbi dəyəri. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 320 s.
6. Çakmak, M. (2011). Köktürk yazıtları: Dil və mənada dəyişikliklər. İstanbul: Anadolu Yayınları, 176 s.

Tarlan Alish gizi Aliyeva
Azerbaijan State Pedagogical University
Agjabadi Branch Head Teacher
https://orcid.org/0009-0009-1484-1031
tarlaneliyeva60@gmail.com

LITERARY AND IDEOLOGICAL VALUE OF THE ORKHAN-YENISEY MONUMENTS

Summary

The article notes that the Orkhan-Yenisey monuments are important witnesses of the ancient culture, language and ideology of the Turkic-speaking peoples. These monuments were written by the ancient Turkic peoples living along the Orkhan and Yenisey rivers in the 9th-11th centuries, and their literary and ideological values have been preserved to this day. The literary value of the monuments, in addition to providing rich examples showing thedevelopment of the Turkic language, is also an important area of research in terms of artistic style and syntax.

The article also notes that the Orkhan-Yenisei monuments are valuable sources reflecting not only the language and literature, but also the statehood, social and religious ideologies of the Turkic peoples. These inscriptions deeply embody the warrior spirit of the Turks, their national identity and concepts of statehood. The "Köktürk Inscriptions" (Orkhan Inscriptions) and the "Yenisei Inscriptions" are the first important written

expressions of Turkic culture and ideology, and the influence of statehood, people's unity and religious belief is clearly reflected in these monuments.

Ideologically, motifs such as "God", "power of the state", "kagan" and "unity of the people" occupy an important place in the Orkhan-Yenisei inscriptions. From a literary point of view, the monuments contain both epic and didactic elements. These inscriptions reveal deep thoughts about the heroic struggles of the Turks, statehood and religious belief systems. These monuments play an important role in the culture of modern Turkic peoples, especially in the preservation of language and national identity.

Keywords: Orkhan-Yenisei monuments, literary value, ideological value, Turkish language, national identity, state structure, artistic style

Тарлан Алиш кызыАлиева
Азербайджанский государственный педагогический университет
Глава филиала в Агджабади
https://orcid.org/0009-0009-1484-1031
tarlaneliyeva60@gmail.com

ЛИТЕРАТУРНАЯ И ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ ПАМЯТНИКОВ ОРХАН-ЕНИСЕЯ

Резюме

В статье отмечается, что орханско-енисейские памятники являются важными свидетелями древней культуры, языка и идеологии тюркоязычных народов. Эти памятники были созданы древними тюркскими народами, проживавшими вдоль рек Орхан и Енисей в IX-XI веках, и их литературная и идеологическая ценность сохранилась до наших дней. Литературная ценность памятников, помимо предоставления богатых примеров, демонстрирующих развитие тюркского языка, также является важной областью исследований с точки зрения художественного стиля и синтаксиса.

В статье также отмечается, что орханско-енисейские памятники являются ценными источниками, отражающими не только язык и литературу, но и государственность, социальные и религиозные идеологии тюркских народов. Эти надписи глубоко воплощают воинственный дух тюрков, их национальную идентичность и концепции государственности. «Кёктюркские надписи» (орханские надписи) и «енисейские надписи» являются первыми важными письменными выражениями тюркской культуры и идеологии, и влияние государственности, единства народа и религиозных убеждений ясно отражено в этих памятниках.

В идеологическом плане важное место в орханско-енисейских надписях занимают такие мотивы, как «Бог», «власть государства», «каган» и «единство народа». С литературной точки зрения, памятники содержат как эпические, так и дидактические элементы. Эти надписи раскрывают глубокие размышления о героической борьбе турок, государственности и религиозных системах верований. Эти памятники играют важную роль в культуре современных тюркских народов, особенно в сохранении языка и национальной идентичности.

Ключевые слова: орханско-енисейские памятники, литературная ценность, идеологическая ценность, тюркский язык, национальная идентичность, государственная структура, художественный стиль.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-103-105

Heyran İmran qızı Vəkilova

"KİÇİK" ADAMIN "BÖYÜK" HEKAYƏSİ

BDU, Qazax filialı, Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi metodikası kafedrası, Baş müəllim
vekilovaheyran2@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-6638-7092

Xülasə: Kiçik hekayələrin böyük yaradıcısı olan Cəlil Məmmədquluzadənin "Poct qutusu" hekayəsinin qəhrəmanı Novruzəli XIX əsr Azərbaycan kəndlisininümumiləşdirilmiş obrazıdır. Novruzəlinin başına gələn hadisələr o dövrün sadə insanı olan kəndliyə təlqin etdiyi cahillik və savadsızlığın bariz nümunəsidir. Novruzəlinin xana itaətkarlığını isəavamlığı kimi deyil, xanına olan sədaqəti kimi qiymətləndirməliyik."Poçt qutusu" kiçik hekayə olsada, zamanın tələbindən doğan böyüksənət əsəridir.

Açar sözlər: Mirzə,Vətəndaş, qəzet, hədəf, aktuallıq, yazı-pozu, poçtxana, sovqat.

Giriş: Azərbaycan ədəbiyyatında Cəlil Məmmədquluzadə imzası ilə məşhurlaşan Mirzə Cəlil qüdrətli dramaturq, publisist, kiçik hekayənin böyük yaradıcısı, ictimai xadimdir. O, təkcə öz ölkəsində deyil, bütün Şərq dünyasında "Mola Nəsrəddin" satirik və rəngli karikaturalı mətbu orqanın yaradıcısı kimi də tanınır. Cəlil Məmmədquluzadə eyni zamanda adının əvvəlinə "mirzə" ifadəsi artırılan xoşbəxt sənətkarlarımızdan biridir. Yeni ədəbi məktəb yaratması, kiçik hekayənin böyük ustadı kimi məşhurlaşması, mübariz bir jurnala əsrin dördə biri qədər müddət rəhbərlik etməsi C.Məmmədquluzadəyə mirzə adını daşımaq şərəfini bəxş etmişdir. Onun zamanında "Mirzə" rütbəsini Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Ələkbər Sabir, Mirzə Şəfi Vazeh kimi sənətkarlarımız da qazanmışlar. Akademik İsa Həbibbəyli "Cəlil Məmmədquluzadə" monoqrafiyasında yazır: "Cəlil Məmmədquluzadə - Molla Nəsrəddin - Mirzə Cəlil ayrı - ayrı tələffüz qaydalarına tabe olan sözlərdir. Lakin onların hamısı bir mühüm mətləbi çox dolğun şəkildə ifadə edir: Qüdrətli vətəndaş yazıçı."

Əsas hissə: Qori Müəllimlər Seminariyasında oxuyanda müəllimi olan AlekseyCernyayevskini daha çox sevmişdir. Hətta həyat yoldaşı Həmidə xanım Cəlil Məmmədquluzadə ilə bağlı xatirələrində onun müəlliminin şəklini döş cibində gəzdirdiyini qeyd edir.

Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin yaradıcılığında nəsri xüsusi yer tutur. O, "Danabaş kəndinin əhvalatları", "Ölülər" əsərləri ilə bədii nəsrimizin həqiqi ustadı olduğunu göstərmişdir. Ədibin "Poçt qutusu", "Qurbanəli bəy", "Mirzə Səfər" kimi kiçik hekayələri zamanın tələbindən doğan həyatın aydın və real təcəssümüdür. Kiçik hekayələrindəki təsvir olunan sadə adamlar nə qədər qüsurlu olsalar da, yazıçının sevdiyi adamlardır. Sanki yazıçı onlara deyir: gəlin qardaşlarım, bitli də, sirkəli də olsanız, fal açdırmaq kimi çürük xürafata inansanız da, siz mənim qardaşlarımsınız, biz bir torpağın vətəndaşlarıyıq, siz mənimsiniz, buna görə də mən sizi atmayacam, nə qədər nəfəsim çıxır qüsurlarınızı deyəcəyəm. Amma sizi atmayacağam. "Sizin dostlarınız mənim də dostlarımdı, sizin düşmənləriniz mənim də düşmənlərimdi".

Bədii yaradıcılığa "Çay dəstgahı" ilə başlayan ədibə daha sonralar "Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy", "Quzu", "Konsulun arvadı", "Nigarançılıq" hekayələri ədəbiyyatımızda kiçikhekayələrin böyük ustadı kimi ad qazandırır.

Cəlil Məmmədquluzadə bu kiçik hekayələri ilə XX əsrin əvvəllərindəki real mənzərəni canlandırmış, sadə, saf, avam, eyni zamanda sədaqətli insanların obrazlarını yaratmaqla yanaşı, eyni zamanda, milliözünüdərkə olan zərurəti də göstərmişdir. 1904-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetində işıq üzü görən "Poçt qutusu" kiçik hekayənin ən möhtəşəm nümunəsidir. Həm də bu kiçik hekayə ədəbiyyatımızda hekayə janrının ən kamil nümunəsi kimi də dəyərlidir. Bu yığcam, ibrətamiz hekayə zaman mövzusu ola biləcək ictimai mətləbləri ifadə etmək imkanlarının əyani sübutudur.

Cəlil Məmmədquluzadənin 1905-ci ilə qədər yazdığı – "Çay dəstgahı", "Danabaş kəndinin əhvalatları", "Danabaş kəndinin məktəbi", "Keçmiş oyunu" əsərləri içərisində "Poçt qutusu"nun böyük ədəbi, bədii və ictimai əhəmiyyəti vardır. Fikir və ideya istiqaməti etibarilə "Əhvalatlar" ındavamıdır, yoxsul, daim əzilən yoxsul kəndliyə bəslənən səmimi bir məhəbbətlə yazılmış gülməli və həm də ürək yanğısı ilə qələmə alınmış bir hekayədir. Hekayənin baş qəhrəmanı Novruzəli avamlığı ücbatındantürməyə belə düşür. Onda əvvəlki qəhrəmanları olan Zeynəb, Məmmədhəsən əmidəki kimi təmiz, saf ürək var. O, xəmiri halallıqla yoğrulan zəhmətkeş, yoxsul kəndli obrazıdır. Haramın nə olduğunu bilməyən, əməksevər bir kəndlinin ümumiləşmiş obrazı o vaxt üçün ədəbiyyatımızda böyük bir hadisə idi. Bütün əsər boyu sanki həzin,musiqi kimi səslənən yumor və lirik kədər Novruzəlini bizə sevdirir. Böyük ustalıqla və ilhamla işlənmiş sətirlər oxucunu inandırır ki, Novruzəlinin avamlığı onun kütlüyündən deyil, onu əhatə edən mühitdəndir. Yuxarıda qeyd olunan əsərləri kimi "Poçt qutusu" da dərin ideyalı sənət əsəridir.

"Poçt qutusu" çox kiçik bir əhvalatın təsviridir, ancaq bu əhvalat uydurma deyil, real həyatdır. Oxucu kəndlinin avamlığı ücbatından nə müsibətlərə düçar olduğunu oxuduqca həm gülür, həm də gülməkdən sonra dərin fikrə gedir.

"Poçt qutusu" hekayəsinin məzmununa qısa bir nəzər yetirək:

-Vəli xan evində oturub İrəvandakı dostuna məktub yazır və məktubu poçtxanaya göndərmək üçün evdəki nökəri tapa bilmir, bu zaman Novruzəli kənd sovqatları ilə ulaqla birlikdə Vəli xanın həyətinə daxil olur. Vəli xan Novruzəliyə deyir ki, bu məktubu poçtxanaya aparsın, Novruzəli isə, mən poçtxana tanımıram. Vəli xan isə: poçtxana naçalnik divanxanasının yanındadır. Novruzəli oranı tanıdığını bildirir və məktubu götürüb gedir. Poçtxanaya çatır,

amma poçt qutusundan istifadə etmək qaydasını bilmədiyi üçün gözləmək məcburiyyətində qalır. Bir erməni uşağı gəlib gətirdiyi məktubu qutuya atır, daha sonra bir zadəgan rus qadını poçt qutusuna məktub daxil edir. Bundan sonra Novruzəli başa düşür ki, məktubu necə daxil etmək lazımdır. O da məktubu poçt qutusuna atır, sonra isə orada oturub gözləyir, çünki o bilmirdi ki, bundan sonra gözləmək lazımdır, yoxsa məktubu atandan sonra çıxıb getməlidi. Bu zaman poçtalyon gəlir və qutunu açır, oradakı məktubları götürür. Novruzəli bunu görür, o, düşünür ki, bu bir oğrudu, məktubları oğurlamaq istəyir, ona görə də poçtalyonla dalaşır, onu döyür. Nəticədə Novruzəlini tuturlar, ona həbs cəzası verilir.

Hekayənin əsas qəhrəmanı İtqapan kəndlisi Novruzəlidir. O, köhnə dünyanın adamıdır. Zəmanədən xəbərsiz, öz avamlığından bəlaya düşən, ağasına sadiq, təmiz və saf bir ürək sahibidir. XX əsr Azərbaycan kəndlisinin ümumiləşmiş obrazıdır. Süjet yığcamlığı, dilinin şirinliyi, mənalılığı etibarı ilə dünya ədəbiyyatının ən yaxşı novellaları ilə bir sırada durur. Burada böyük yazıçı sənətkarlıq etibarı ilə rus klassiki A.P.Çexovdan heç də geri qalmayacaq bir əsər yaradaraq əsl möcüzə yaratmışdır. Novruzəlinin avamlığı və geriliyi kütlüyündən deyildir, əksinə bacarıqlı və iradəlidir. Avamlığına səbəb isə onu əhatə edən ictimai mühitdir. Böyükədəbiyyatşunasımız Firudin bəy Köçərli bunu Azərbaycanda realizmin, demokratik ideyaların ən parlaq təzahürü kimi qiymətləndirir.

Novruzəli mədəni gerilikdən geri qalan bir kəndlidir. Onun başına gələn olay poçt qutusundan istifadə edə bilməməsiidr. Həmin dövrdə poçt qutusundan istifadə elmi yenilikdən geri qalmaq demək idi. Hansı ki, bugünki günümüzdə yaşlı adamlarımız sosial şəbəkələrdən istifadə edə bilmirlər. Biz onlara cahil, avam, geridə qalmış deyə bilmərik. Sadəcə Novruzəlini mədəni gerilikdən əziyyət çəkən bir obraz kimi dəyərləndirə bilərik. Cəlil Məmmədquluzadə də hekayəsində onları qələmə almışdır. Bu da Novruzəlilərin düşüncəsiz, nadan olmasına dəlalət etmir.

Novruzəliyə vurulan avam, cahil ittihamlarının əsasında duran hadisə Novruzəlinin poçt qutusundan istifadə etməyi bacarmamasıdır. Həmin dövrdə, poçt qutularının olması elmi-texnoloji bir yenilik hesab olunurdu. Aydındır ki, yenilik öncə şəhərlərdə, daha sonra isə kəndlərdə yayılır. Novruzəliisə kəndlidi, kəndli bir insanın poçt qutusundan istifadə edə bilməməsi böyük bir qəbahət deyil və normaldır. Beləliklə, biz Novruzəli haqqında cahil, avam, geridə qalmış deyə bilmərik. Novruzəli, sədəcə mədəni gerilikdən əziyyət çəkən bir obraz kimi təqdim oluna bilər.

Novruzəli etiraz bildirməyi bacaran, haqqını tələb edən bir obrazdır. Novruzəlinin naçalnik divanxanasına şikayət etməyə getməsi onun sosial ədalətsizlikləri görən, ayıq bir obraz olmasına dəlalət edir. Novruzəli kimi ayıq, haqqını tələb etməyi bacaran, sosial adalətsizliklərə münasibət bildirməyi bacaran bir obraz qul psixologiyasına məhkum ola bilməzdi.

Vəli xan həmin dövrdəkimülkədarların obrazıdır. Vəli xan haqqında belə fikirlər var ki, güya o zalım kəndlilərin haqqını yeyən, talançı bir obrazdır. Bu yanlış düşüncədi, çünki zalım, kəndliləri soyan, bir obraz haqqında Novruzəli kimi haqqını tələb etməyi bacaran, sosial ədalətsizliyi sezə bilən bir obraz desin ki, mən ömrümün sonuna qədər sənə qulam, mənim yetim-yesirim sənə qurban olsun. Necə ola bilər ki, Novruzəli kimi bir insan zalım bir mülkədara hədiyyələr gətirsin, ona xoş sözlər desin, ona sovqat gətirsin. Beləliklə, biz bu qənaətə gəlir ki, Novruzəli obrazı, o cümlədən, Novruzəlinin təmsil etdiyi Azərbaycan kəndliləri avamlığı, cahilliyi olan insanlar deyil. Novruzəlio cümlədən, həmin dövrdə yaşamış Azərbaycan kəndlisi, yetərincə düşüncəli, öz fikrini müstəqil şəkildə bildirməyi bacaran, sosial hadisələri müşahidə edib, ona qiymət verməyi bacaran insanlardır, həm də ağasına sadiq olan kəndlidir, və o dövrdə onun kimiləri çox idi.

Cəlil Məmmədquluzadəni ədəbiyyata gətirən nə pul qazanmaq, nədə şöhrət həvəsi idi. O zaman ədəbiyyat və mətbuat müəlliflərə maddi xeyirdən çox zərər verirdi, kitab və ya qəzet nəşr edən əlində olan kiçik bir sərmayəni belə itirmək təhlükəsi ilə meydana atılırdı. Yaradıcılıqda özünə qarşı çox tələbkar olan bu böyük sənəktkar öz əsərləri sarıdan çox təvazökar idi. Yazdıqlarını gözə soxmaq, tərifləmyi heç sevməzdi. Bu cəhətdən 1903-cü ilin dekabrında Tiflisdə yeznəsi ondan "Təzə yazı-pozudan yanında bir şey varmı" – deyə soruşur. "Poçt qutusu" cibində ola-ola "birşey yoxdur"-cavabını verir. Bunun səbəbini yazıçı belə izah edir: "Ondan ötrü belə dedim ki, mən əsərlərimi həvəs ilə ona-buna göstərənyazıçıları dost tutmaram, bəlkə iyrənərəm, Allah şahiddir ki, mənum üçün ondan ağır bir təklif yoxdur ki, özüm yazdığım bir yazını öz əlinlə çıxardasan və onun - bunun qabağına tutub nişan verəsən. Onun üçün də məni tanıyanların heç birisinin yadına gəlməz ki, mən asanlıqla öz əsərimi çıxardam və bir kəsə göstərəm, ya bir kəsə oxuyam."

Nəticə: "Poçt qutusu" hekayəsi "kiçik" adam haqında qələmə alınmış böyük bir əhvalatdır. Bu kiçik adam hekayəsi xan-bəy və rəiyyət arasında olan qarşılıqlı münasibət zəminində formalaşdırılıb. Avam, savadsız, saf qəlbli Novruzəlinin faciəsi onun cahilliyindən doğan faciəsidir. Novruzəli dövrün cəhalətini əks etdirir. Bəlkə indiki dövrümüzün cəhalətini də əks etdirir. Lakin, cahillik təkcə bilməmək deyil, bilmədiyini belə dərk edə bilməməkdir. Novruzəli nəyi səhv etdiyini hekayənin sonuna kimi başa düşmür. Əsərdə qeyd olunan digər vacib bir məqam isə Novruzəlinin xana daim ehtiram göstərməsi, ona baş əyməsi, ona təzim etməsi, ailəsini və özünü onun qabağında alçaltması idi. Lakin Novruzəli hələdə dərk edə bilmir ki, onun faciəsində ən böyük günahkar xanın özüdür. Çünki rəiyyəti savadsızlığa doğru çəkən xan-bəy zümrəsidir. Novruzəlinin kənddən gətirdiklərıniyeyib-içən Vəli xan və onun kimilər əsərdəki əsas tənqid hədəfləridir. Biz Novruzəliyə gülsək də, daxilən ona ağlayırıq. 100 ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq əsər hələ də, aktualdır.Cahillik, avamlıq cəhalətlə mübarizə üçün ən dəyərli vəsaitdir. Çünki hələ də aramızda Novruzəlilər var...

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cəlil Məmmədquluzadə seçilmiş əsərləri. "Maarif". 1987
2. Mirzə İbrahimov "Böyük demokrat". Bakı. 1957
3. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri II cild Bakı. Azərnəşr. 1936
4. M.Cəlal. F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı "Marif".1974
5. "Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası".Bakı. 2008
6. Vahabova, S.***Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası*** (Bakı; Elm və təhsil, 2014).
7. İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə: biblioqrafiya. Bakı. 2005
8. SəadətVahabova. CəlilMəmmədquluzadənəsrininpoetikası. Bakı. 2014
9. FikrətHüseynov. Adi əhvalatlardaböyükhəqiqətlər. Bakı. 2015
10. Nizami Cəfərov. Mirzə Cəlil: mühiti və müasirləri. Bakı. 2010
11. TeymurKərimli. CəlilMəmmədquluzadəvə milli realizm. Bakı. 2012

Хейран Имран Гизи Вакилова

«Большая» история «маленького» человека

БГУ, Казахстанский филиал, Кафедра языка, литературы и методики их преподавания
, Старший преподаватель
vekilovaheyran2@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-6638-7092

Резюме

Новрузали, герой рассказа «Почтовый ящик» Джалила Мамадгулузаде, великого мастера коротких рассказов, представляет собой обобщенный образ азербайджанского крестьянина XIX века. События, постигшие Новрузали, являются ярким примером невежества и неграмотности, внушавшихся крестьянам, простым людям того времени. Повиновение Новрузали хану следует оценивать не как его невежество, а как его преданность хану. Хотя «Почтовый ящик» — это короткий рассказ, это великое произведение искусства, рожденное в соответствии с требованиями времени.

Ключевые слова: Мирза, Гражданин, газета, цель, актуальность, стиль письма, почта, подарок.

Heyran Imran gizi Vakilova

THE "BIG" STORY OF A "LITTLE" MAN

BSU, Kazakh branch, Department of Language, Literature and Methodology of Their Teaching
, Senior Lecturer
vekilovaheyran2@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-6638-7092

Summary

Novruzali, the hero of the short story "The Mailbox" by Jalil Mamadguluzade, a great master of short stories, is a generalized image of the 19th-century Azerbaijani peasant. The events that befell Novruzali are a striking example of the ignorance and illiteracy instilled in peasants, the common people of that time. Novruzali's obedience to the khan should be assessed not as ignorance, but as loyalty to the khan. Although "The Mailbox" is a short story, it is a great work of art, born in accordance with the demands of the time.

Keywords: Mirza, Citizen, newspaper, purpose, relevance, writing style, mail, gift.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-106-108

Zahidova Bibixanım Müzəffər qızı
Ağdaş Dövlət Humanitar Kolleci 1 Saylı Şöbə müdiri
e-mail :bibixanimzahidova5@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-9014-5546

CULİAN BARNSIN "AQIBƏT DUYĞUSU" ROMANINDA YADDAŞIN İLLÜZİYASI

Xülasə. Müasir ingilis yazıçısı Culian Barns (Julian Barnes, 1946) zamanın təbiətini dəqiq və amansızcasına araşdıran yazıçılardandır. Əgər "Floberin tutuquşusu" (Flaubert's Parrot, 1984) romanını o, postmodernizmə əməl edərək tarixi həqiqəti anlaşılmazlığın və keçmişin istehzası kimi təsvir edirdisə, yaradıcılığının sonrakı dövrlərində bu problemin kəskin şəkildə dəyişdiyini izləyə bilərik. C.Barns üçün keçmiş əyləncə olmaqdan çıxır, mənəvi duruma çevrilir. C.Barns dünyasında insan öz xatirələrinin cəmidir, lakin yaddaşın özü olduqca etibarsızdır. O, tərcümeyi-halı "düzəltmək" və onu əlverişli bir şəkildə təqdim etməyə sadəcə psixoloji bir müdafiə deyil, mənəvi "boşluğun" bir forması kimi baxır. Yazıçıya görə keçmiş faktların donmuş salnaməsi deyil, illər əvvəl qorxaqlıq və ya düşüncəsizlikdən edilən səhvlərə görə onunla haqq-hesab sürən bir qüvvədir. Esselərinin birində C.Barsn belə bir fikir irəli sürür: "zaman və yaddaş haqqında daha çox düşünməyə başlayır, zamanın yaddaşla və yaddaşın zamanla nə etdiyini fikirləşirsən. Həmçinin gənclik illəri kimi yaddaşa etibar etmirsən: bunun yaddaşı bərpa etməkdən daha çox təxəyyül olduğunu başa düşürsən" [3].

Açar sözlər: C.Barns, "Aqibət duyğusu", roman, yaddaşın illüziyası, etiraf

Giriş. Əgər C.Barns erkən yaradıcılığında istehza və skeptisizmə üstünlük verirdisə, son illər yazdığı əsərlərdə diqqəti daha çox əxlaqi məsələlərə yönəldir. C.Barns üçün keçmiş "olanlar" deyil, qəhrəmanları üçün cavabdehlik hissi, "olacaqların" davamıdır. Başqa sözlə, ona görə yaddaş sadəcə xatirə deyil. Yaddaş onun üçün keçmişin təhrifi və həqiqətə qarşı dərin bir şübhədir. Görünür elə bu səbəbdən yazıçı keçmişi insanın özü-özünə danışdığı hekayələr kimi irəli sürür. Yazıçının "Aqibət duyğusu" (The Sense of an Ending, 2011) romanının qəhrəmanı da keçmişin sadəcə qırıq-kəsik xatirələr deyil, həm də qəsdən təhrif olunduğunu anlayır. Bu romanında o, keçmiş hadisələrin yenidən canlanmasını, insan ləyaqətinin isə nə olursa olsun, əbədi bir dəyər olaraq qaldığını göstərir. Qəhrəman üçün keçmişlə qarşılaşma, yaşanan həyat üçün məsuliyyətdən ayrılmaz bir həqiqət anına çevrilir: "Amma ən kiçik bir sevinc və ya ağrı bizə zamanın elastik olduğunu öyrədir. Bəzi hisslərin təsiri altında yavaşlayır, digərlərinin təzyiqi altında sürətlənir və bəzən haradasa yoxa çıxır kimi görünür, amma sonda elə bir nöqtəyə çatır ki, o, həqiqətən yox olur və heç vaxt geri qayıtmır" [4, s.6].

"Aqibət duyğusu" romanında C.Barns yaddaşın "parçalanması" ideyasını irəli sürür. Əsərin qəhrəmanı Toni Vebster gənclik illərindəki dostunun gündəliyini əldə edir və bu qeydlər onu həyatı yenidən düşünməyə vadar edir. Məktuba qədər Toni özündə keçmişi ilə bağlı xoş xatirələr yaradır, özünü şəraitin qurbanı və ya sadəcə adi bir insan hesab edir. Beləliklə, C.Barns unutqanlığı sözün əsl mənasında insanın müdafiə mexanizmi kimi təqdim edir: "Hamımız zaman daxilində mövcuduq – o bizi formalaşdırır, amma mənə elə gəlir ki, onu heç vaxt tam başa düşməmişik"[4, s.26].

Əsas hissə: Toni Vebster həyatını sarsıntılar və böyük günahlar olmadan keçirmiş, orta səviyyəli bir insan kimi təqdim edir. Beləcə, C.Barns insan yaddaşını çox vaxt özünə bəraət qazanan bir vasitə kimi göstərir. Toni özünü Veronika ilə ayrılmasını və dostu Adrianın intiharını ağrılı, lakin gəncliyin səhvi olduğuna inandırır. O, özünün yaratdığı "adi insan" statusundan istifadə edir və pisliyə qadir olmadığına inanır. C.Barns göstərir ki, "zərərsiz" bir adi insan fəlakətin səbəbkarına çevrilə bilər. "O vaxtlar biz elə düşünürdük ki, azadlığa çıxmaq üçün hansısa bir yerdə əzab çəkirik. Həmin an gələndə həyatımız və zamanın özü sürətlə keçib gedəcək. Həyatın artıq başladığını, artıq irəlilədiyini və bəzi itkilər verdiyimizi haradan bilərdik? Üstəlik, əgər bir yerə buraxılsaq, yalnız fərqli bir yerə, daha geniş bir yerə, ayırd etmək çətin olan, sərhədləri olan bir yerdə olardıq"[4, s.37].

Toni tamamilə "unutduğu" məktubu aldığı anda özünü aldatdığını, yaddaşını "ütülədiyi"ni başa düşür."Siz, bir-birinizə layiqsiniz və sizə çoxlu sevinc arzulayıram. Ümid edirəm ki, bir-birinizə vurduğunuz yaralar heç vaxt sağalmayacaq qədər dolaşıq olacaq. Ümid edirəm ki, sizi tanış etdiyim gündən peşman olacaqsınız. Ümid edirəm ki, ayrıldıqdan sonra yalnız zəhərlə qalacaqsınız, bu da başqaları ilə bütün münasibətlərinizi zəhərləyəcək.... İndi sənə çata bilmərəm, amma zaman çatacaq. Zaman hər şeyi öz yerinə qoyacaq. Başqa cür ola da bilməz. Uğurlar... birləşmiş başlarınıza xlorid turşu yağsın. Toni" [4, s.67].

Keçmişin məktubu onu sarsıdır. Toninin xatirələrində dostları ilə ayrılığı adi, ya da heç olmasa neytral idisə, məktub nifrət, lənət və kinlə dolu idi. Bu məktub onu keçmişə qaytarır. Məktəb illərində baş verən hadisələri yenidən canlandırır.Göründüyü kimi, C.Barns romanın əsas məqamını təqdim edir. Toni yalnız faktları unutmur, eyni zamanda da öz emosiyalarını da redaktə edir.Toni hər şeydən uzaq, yaşlı təqaüdçü obrazını məktubdakı acıqlı, kinli və qəddar gənclə uzlaşdıra bilmir. Bu uyğunsuzluq onun varlığını məhv edir. Əgər o, özünü xatırladığı Toni deyildisə, bəs kimdir? Castin Cordan tam haqlı olaraq qeyd edir ki, "kitabın tədricən artan ironiyasında – ikinci hissədə ustalıqla təsvir edilmiş xatirələrin həqiqiliyi şübhə altına alınır" [5].

Toni gənclik illərində sevdiyi Veronikanın ailəsinin və dostu Adrianın sirrini məntiqi ardıcıllıqla açmağa çalışır. O, səbəb-nəticə zəncirləri quraraq cavab axtarır, lakin hər yeni cəhd, yeni uğursuzluqla nəticələnir.Qəhrəman inanır ki, faktları toplaya bilsə, baş verən hadisələri açа biləcək. Amma C.Barns Veronikanın dili ilə hər dəfə eyni sözləri təkrarlayır: "Sən hələ də heç nə başa düşmədin. Sənə heç nə çatmır. Nə əvvəllər çatmırdı, nə də indi çatır". İstənilən vaxt Marqaretə zəng edə bilməyim və onun heç nə olmamış kimi mənimlə nahar etməyə razı olması ruhumu bir az da incidir. Nə qədər çox yaşayırsan, bir o qədər az başa düşürsən – bunlar kimin sözləridir?"[4, s.125]. Toni keçmiş həyat yoldaşı Marqaret ilə Veronikanın oxşar eyhamını da qarışdırır, eyni eyham, yoxsa yaddaşın qarışıqlığı sualı ona sakitlik vermir.

Toninin çarəsizliyi keçmişi izah edə bilməməsini şərtləndirir. C.Barns belə bir fikir irəli sürür: keçmişi oxunmuş kitab kimi bağlamaq olmaz. Keçmiş ya məsuliyyət hissini silir, ya da özünəməxsus şəkildə "ləğv" edir. Məlum olur ki, zaman keçdikcə insandan asılı olmayaraq başqalarına vurulan zərər daha da güclənir. Unudulan keçmiş nə vaxtsa haqq-hesab çəkir. C.Barns göstərir ki, insan öz həyatının obyektiv tarixidir.İnsanın məsuliyyəti yaddaşın yaratdığı yalanların bitdiyi və zərərsiz olmadığını qəbul etdiyi yerdən başlayır. "Təsadüfi deyil ki, kitabın əvvəli Toninin gəncliyinə, çəhrayı çalarlarlı sakit günlərinə yönəlir, sonrakı onilliklər isə demək olar ki, tələsik keçir. Bu xatirələr onun yaxşı bir həyat yaşadığına, xoşbəxt olduğuna inamını gücləndirir, amma bu inamı sarsıtmaq və danışılmamış şübhələri üzə çıxarmaq üçün kifayətdir" [6]. Keçmişdən qalan bir məktub onun xatirələri ilə ziddiyyət təşkil etdikdə, yaddaşın zirzəmisi üzə çıxır və Toninin həyatını fəlakətə çevirir. O, gənclik hikkəsinin faciəyə səbəb olduğunu dərk edir. "Zamanla xarakter dəyişirmi? Əlbəttə ki, romanlarda, əks halda yazacaq heç nə olmazdı. Bəs həyatda? Bu maraqlı bir sualdır. Fikirlərimiz dəyişir, yeni vərdişlər və qəribəliklər ortaya çıxır, amma bu fərqli olur, sanki bərbəzəyə çevrilir. Xarakter isə zəka kimi tədricən zirvəyə çatır: iyirmi ilə otuz yaş arasında olduğu kimi. Yalnız bundan sonra sahib olduqlarımızla kifayətlənirik. Özümüz qərar veririk. Bu da bir çox taleləri izah edir, elə deyilmi? Açıq deyək, bu bizim faciəmizdir"[4, s.160].Toni Vebsterin mənəvi oyanışı ani bir oyanış deyil, öz şəxsiyyətini olduğu kimi qəbul etməyin ağrılı bir prosesidir. C.Barns göstərir ki, insanın oyanışı faktları xatırlamaq deyil, həyatında ciddiyə almadığı insanlara qarşı günah hissini etiraf etməkdir. Rəvan Cavid yazır ki, Toninin "tarixə, keçmişə axtardığı tərif özünə ünvan tapa bilmir. Yazıçı oxucuyla bərabər yaddaşımızın bizim həyatımıza təsirini, keçmişimizin boşluqlarına atdığımız daşları araşdırır" [1].

Toni tədricən belə bir fikrə gəlir ki, keçmişlə bağları qırmaq heç də onu məsuliyyətdən azad etmir. İllər boyu o, heç bir cinayət törətmədiyi üçün vicdanının təmiz olduğuna inanır. Lakin gənclikdə yazdığı məktub onun düşüncələrini, həyata baxışını alt-üst edir. O, Adrian və Veronika üçün bədbəxtlik arzulayan gənclik məktubunu oxuyanda sanki yuxudan oyanır. Toni sətirlər arası yad bir insanı görür. Bu insan çox kinli və qəddardır. Toninin oyanışı etirafla başlayır: "Bunu mən yazmışam"[4, s.89]. Toni sözlərinin faciəyə səbəb ola biləcəyini anladıqda dəhşətə gəlir, faciənin masştabı daha da genişlənir. Onun "sadəcə hisslərimi ifadə edirdim" fikri dostu Adrianın həyatını geri qaytarmır. Əsmər Əliyevaya görə "Toni öz keçmişini yenidən xatırlayır, hadisələri təhlil edir və başa düşür ki, yaddaşın təqdim etdiyi "həqiqət" bəzən insanın özü tərəfindən formalaşdırılmış bir illüziyadan başqa bir şey deyil" [2, s.156].

Nəticə: C.Barns yaddaş və keçmiş qarşıdurmasına məsuliyyət problemini əlavə edir. Keçmiş insan məsuliyyəti və ya səbəb-nəticədir. Qəhrəmanın mənəvi oyanışı keçmişin silinmədiyini, yalnız başqa şəkil aldığını, daha acımasız geri döndüyünü göstərir.

Toni ən böyük səhvinin diqqətsizlik olduğunu anlayır. O, Veronikanın ağrısını hiss etmir və Adrianın dərinliyini anlamır, hər ikisinə dəyər vermir. Toninin mənəvi oyanışı çox gec, ömrünün son illərinə təsadüf edir. Artıq evliliyi sona yetmiş, qızı və keçmiş həyat yoldaşı ilə münasibətlərini bitirmişdir. Veronika ilə yenidən görüş də məktubun izi ilə baş verir. Onların nə hiss etdiyini Tonini heç vaxt düşündürmür. Boyd Tonkin yazır ki,"romandakı zaman əvvəlcə bizi sakitləşdirir, sonra çaşdırır" və yaddaşın dolaşıqlığı onun narahatedici "elastikliyini" izah edir" [7].

Toni daha yaxşı və daha müdrik olduğuna görə sakit həyat sürmür. O, Adrianı məhv edən həyatın mürəkkəbliyini qavraya bilməyəcək qədər bəsit olduğuna görə hamı kimi yaşaya bilir. Öz bəsitliyinin dərki onun bir insan kimi oyanışının vacib mərhələsidir. Toni bu oyanışa təqaüd yaşında çatır. Görünür elə bu səbəbdən yaddaşını qınayır, bu yaşında onun heç bir mahiyyət kəsb etmədiyini deyir: "Yaddaşın zəifləməyə başlayanda (söhbət Altsheymerdən deyil, yaşla gələn dəyişiklikdən gedir), fərqli reaksiyalar verə bilərsən. Oturub tanış bir adı, bir çiçəyin adını, bir metro stansiyasını, bir astronavtın soyadını xatırlamaq üçün beynini qarışdıra bilərsən... Məğlubiyyəti etiraf edib bir məlumat kitabına və ya internetə müraciət edə bilərsən. Yaxud sadəcə təslim olub – unutqanlığı unuda bilərsən və sonra itirilmiş fakt bir neçə gün ərzində, çox güman ki, yaşla gələn yuxusuzluq zamanı üzə çıxacaq"[4, s.136].

C.Barsn etirafın, hətta deyə bilərik ki, tövbənin də çarəsizliyini səsləndirir. C.Barns insanın oyanışının ən faciəli tərəfini – çox gec baş verməsi fikrini irəli sürür. Etiraf və tövbə artıq qəhrəmanın davranışlarını geri qaytara bilmir. Adrian ölüb, Veronika ona nifrət edir. Onun keçmiş davranışları şikəst talelərlə nəticələnir. Başqa sözlə, keçmişi geri qaytarmaq mümkün deyil. Toni gerçəklik qarşısında tənhadır. O, göz ardı edə bilmədiyi günahkarlıq yükü ilə qalır. Onun son vəziyyəti oxucuya mesajlar ötürür. İnsan münasibətlərində son cavab yoxdur, yalnız sonsuz məsuliyyət hissi var. Bu gün etdiklərimiz gələcəkdə mütləq qarşımıza çıxacaq: "Həyat sona çatır – daha doğrusu, həyatın özü deyil, başqa bir şey: bu həyatda dəyişiklik üçün bir fürsət. Sənə uzun bir fasilə verilir, özündən soruşmaq üçün kifayət qədər vaxt verilir: mən başqa nəyi səhv etdim?" [4, s.152].

C.Barns üçün insanın oyanışı həqiqət məqamıdır. Bu həqiqət məqamı qəhrəmanlıq deyil, özümüzə etiraf etməli olduğumuz bir sıra kiçik xəyanətləri və anlaşılmazlıqları qəbul etməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Cavid , R. Culian Barnsın aqibət bələdçiliyi. 525-ci qəzet. 11.11.2018
2. Əliyeva, Ə. Culian Barnsın yaradıcılığında psixologizm. "Dil və ədəbiyyat" jurnalı. №2 (128), 2025. 154-158 s.
3. Barnes, J. Julian Barnes on The Sense of an Ending: 'I learned to do more by saying less'. The Guardian. 14 Jun., 2021
4. Barnes, J. The Sense of an Ending. Vintage. 2012. 163 p.
5. Jordan , J. The Sense of an Ending by Julian Barnes – review. The Guardian. 26 Jul., 2011.
6. 'The Sense of an Ending' by Julian Barnes (Review). https://tonysreadinglist.wordpress.com/2025/06/16/the-sense-of-an-ending-by-julian-barnes-review/
7. Tonkin B. The Sense of an Ending, By Julian Barnes. İndependent. 05 August 2011

Захидова Бибиханим Музаффар кизи
Заведующая кафедрой № 1,
Агдашский государственный гуманитарный колледж
e-mail: bibixanimzahidova5@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-9014-5546

Иллюзия памяти в романе Джулиана Барнса«Предчувствие конца»

Резюме

В своем романе «Предчувствие конца» Дж.Барнс показывает, что память — это механизм, который меняется со временем и редактируется человеком для самозащиты. Писатель выдвигает идею ненадежности памяти, показывая, что человек искажает важные факты, чтобы его прошлое казалось безобидным. По мнению автора, судьба памяти — это не объективная истина, а обязанность человека столкнуться с последствиями своих собственных действий. В романе «Предчувствие конца» память также представлена как форма ответственности. Прошлое героя оставляет после себя трагические следы, оставленные юношескими ошибками в жизни других. Дж.Барнс показывает, что человек не просто помнит прошлое, но и изобретает его, чтобы оно соответствовало его собственным представлениям.

Ключевые слова:Дж.Барнс, «Предчувствие конца», роман, иллюзия памяти, признание

Zahidova Bibikhanim Muzaffar qizi
Head of Department No. 1, Agdash State Humanitarian College
e-mail: bibixanimzahidova5@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-9014-5546

The Illusion of Memory in Julian Barnes's "The Sense of an Ending"

Summary

In his novel "The Sense of an Ending", J.Barnes shows that memory is a mechanism that changes over time and is edited by humans for self-protection. The writer puts forward the idea of the unreliability of memory, showing that people distort important facts to make their past seem harmless. According to the author, the fate of memory is not objective truth, but a person's obligation to face the consequences of their own actions. In the novel "The Sense of an Ending", memory is also presented as a form of responsibility. The protagonist's past leaves behind tragic traces of youthful mistakes in the lives of others. J.Barnes shows that people do not simply remember the past, but invent it to fit their own ideas.

Keywords: J.Barnes, "The Sense of an Ending", novel,illusion of memory, confession

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-109-111

Qasımova Sədaqət Nadir
ADNSU.Müəllim
qasımovaseaddet@box.az

HÜSEYN CAVİDİN ƏDƏDBİ İRSİNİN ÜSLUBI MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Xülasə: Məqalədə H.Cavidin ədədbi irsinin üslubi mədəni xüsusiyyətlərindənbəhs edilir. Tədqiqat işində Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus dəst-xətti ilə seçilən, milli mənzum dramın banisi H.Cavidin yaradıcılığı araşdırılır. Dramaturqun keşməkeşli yaradıcılıq yolu və bu yolda onun üzləşdiyi çətinlikər haqqında məlumatlartəhili edilir. Humanist insan və böyük maarifçi Hüseyn Cavid millətinin gənclərinə şad, firavan fərəh dolu günlər arzulayırdı. O, insanı ruhən sağlam, güclü, nikbin həyata hazır bir varlıq kimi görmək istəyirdi. Cavidə görə, kamil insanı fiziki-cismani baxımdan yetkin olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. MəqalədəHüseyn Cavidin əsərlərindəki insan konsepsiyası məsələləri də təhili edilir.

Açar sözləri: Azərbaycan ədəbiyyatı, Hüseyn Cavid, insan konsepsiyası, ictimai quruluş,mədəniyyət

Giriş: "Hüseyn Cavidi Şərqin Şekspiri adlandırırlar. Ancaq onu bəlkə də Höte ilə müqayisə etmək düzgün olardı. Əsərlərindəki fəlsəfi fikirlərinə görə, ola bilsin, Cavid Şekspirdən də yüksək səviyyəyə qalxmış adamdır. Xalqımız, tariximiz nə qədər yaşayacaqsa, Hüseyn Cavidin irsi də o qədər yaşayacaqdır, yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir".
Heydər Əliyev

Azərbaycan ədəbiyyatında öz dəst-xətti ilə seçilən, mənzum dramın əsasını qoyan, ömrü boyu həqiqət əsiri olan Hüseyn Cavidin bədii düşüncəsi, sənət əsərləri tariximizin əvəzsiz nümunələrindən biridir. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində türkçülük məfkurəsi ilə yeni bir çığır açmış,həyatını xalqının azadlığı yolunda fəda etmiş,dözülməz məşəqqət və mərhumiyyətlərə mərdliklə sinə gərən böyük mütəfəkkirdir.

Əsas hissə: Ədəbi fəaliyyətinə şair və publisist kimi başlayan H. Cavid ilk mətbu addımlarını 1904-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetində atmışdır. Sevimli müəllimi M.T. Sidqinin vəfatı münasibətilə yazdığı nekroloq-məktub onun geniş oxucu kütləsinə təqdimatı oldu. Bu uğurlu başlanğıcdan sonra o, dövrün nüfuzlu mətbu orqanları olan "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal" və "Açıq söz" qəzetlərində müntəzəm çıxış edərək fikir adamı kimi tanındı (1).

Dramaturgiya sahəsinə keçidi isə 1910-cu ildə qələmə aldığı "Ana" pyesi ilə reallaşdı. Süjeti orta əsr italyan novellasından qaynaqlansa da, Cavid bu əsəri milli təfəkkürə və Azərbaycan-türk mentalitetinə ustalıqla uyğunlaşdıraraq orijinal sənət nümunəsi meydana gətirdi (3).

Şairin erkən dövr yaradıcılığı iki mühüm topluda cəmləşmişdir:"Keçmiş günlər" (1913)adlanan 24 səhifəlik bu toplu fərdin daxili aləmi ilə cəmiyyətin sərt reallıqları arasındakı ziddiyyətləri əks etdirən lirik-romantik şeirlərdən ibarətdir."Bahar şəbnəmləri" adlı toplusunda insan taleyinin fəlsəfi qatları, millətin keçmişi və gələcəyi ilə bağlı narahatlıqlar poetik dillə ifadə olunmuşdur.

İstanbul Universitetində təhsil aldığı illərdə Türkiyə ədəbi mühitində də tanınan şairin "Hübuti-Adəm" və "Yadimazi" kimi ilk şeirləri keçmişin ideallaşdırılması və didaktik ruhu ilə seçilir.

1912-1918-ci illər Cavid yaradıcılığında dramaturgiyanın yüksəliş dövrüdür:"Maral"əsəri Azərbaycan qadınının hüquqsuzluğunu və sosial faciəsini işıqlandırır."Şeyx Sənan" əsəri müəllifin ilk uğurlu faciəsi kimi teatr tariximizdə silinməz iz qoymuş, sarsılmaz eşqin rəmzinə çevrilmişdir (2, 149)."Şeyda" (1917) əsəri ilə sənətkar qlobal-fəlsəfi mövzulardan daha realist və lokal müstəviyə keçid edərək canlı xarakterləri səhnəyə gətirmişdir.

Tarixi mövzularda yazıb yaradan Hüseyn Cavid öz əsrlərinin mövzularınıelə qüdrətlə dəyərləndirirdi ki, o, bütün ədəbi döyüşlərdən zəfərlə çıxırdı. Elə bu səbəbdən də onun əsərlərində təkcə Azərbaycan deyil, bütün bəşəriyyətidüşündürən ən vacib problemlərə, məsələlərə toxunulurdu. Cavidin axtardığı həqiqətin bir mənası vardı: milləti azad, xoşbəxt və birlikdə görmək! Onun gənclik illərində dostlarına yazdığı məktubundakı "Əsl məqsəd vətənə layiqincə xidmət etməkdir" fikri bütün ömrünün epiqrafına çevrildi (6, 106).

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Cavid yaradıcılığına həmişə diqqət və həssaslıqla yanaşmışdır. Ulu Öndərin başqa bir fikri bu dahi sənətkarın bir şəxsiyyət kimi məziyyətlərini açıqlayır: "Hüseyn Cavid həmişə öz iradəsi ilə yaşamış, öz iradəsinə, millətinə sadiq olmuşdur, millətini, xalqını həqiqətən canından artıq sevmişdir".Hüseyn Cavid daima həqiqət axtarışında olmuşdur. Böyük ustad bu haqda yazırdı: "Əsiri olduğum bir şey varsa, o da həqiqət və yenə həqiqətdir!"(7, 239-243).Həqiqət axtarışı onu çətin, keşməkeşli, ağır təzyiqli, dözülməz bir yola yəni, repressiyaya sürüklədi. Ədib məfkurə davasını insanların beyninə, milli zehniyyətinə aşılamaq istəyirdi:

Turana qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!..

1937-ci il bir çox işıqlı simaların mütərəqqi arzularına son qoydu. Təəssüf ki, 1937-ci ilin amansız repressiyaları Caviddən də yan keçmədi. "Vətən xaini" damğası ilə Sibirə sürgün edilən böyük sənətkar, oranın sərt iqlimində belə öz mənəvi dözümü və sarsılmaz iradəsi ilə məğrurluğunu qorudu.

Tənqidçi M.Əlioğlu haqlı olaraq göstərirdi ki, Hüseyn Cavidin sənəti, görüşləri və yaradıcılıq taleyi haqqında düşünərkən fikrmizin fövqundə çox əzəmətli və məğrur bir sima, incə, həssas, həm də son dərəcə qüdrətli bir istedad canlanır. (8, 62-75).

Hüseyn Cavidin əsərlərindəki insan konsepsiyası, onun mənəvi-əxlaqi əqli mühüm yer tutur. Cavidə görə, kamil insanı fiziki-cismani baxımdan yetkin olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Ona görə də böyük ədib öz əsərlərində gənc nəslin yetişdirilib formalaşmasında ilk növbədə fiziki tərbiyə və sağlamlıq məsələlərinin vacibliyini xüsusi qeyd edirdi.

Maarifpərvər xadim olan H.Cavid insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında təlim və tərbiyənin əhəmiyyəti və s. vacib problemləri əks etdirən məqalələrinin birində "Həsbi-hal"da buna daha geniş izahat verir. Avropanın Kant, Spenser kimi dahi filosof və qabaqcıl pedaqoqların fikir və mülahizələrinə istinad edən yazıçı, təhsilin təkmilləşməsində təlimin müstəsna rolunu xüsusi vurğulayaraq qeyd edir ki, "Elmi - həyat, məktəb şagirdlərinin yeyib-içmək, gəzib-oturmaq, zəif və qüvvətli olmaq kimi hallarından bəhs edir. Bədənin və bədəndə olan məşvü-nümanın hansı təsir ilə və nə səbəblə dəyişə biləcəyini göstərir".

Ədib insanı nikbin, fədakar, vətənpərvər, ruhən sağlam bir varlıq kimi görmək istəyirdi. O, zəif iradəli, xaraktersiz insanları heç cürə qəbul etmir.

Hüseyn Cadidin əsərlərindəki bütün qəhrəmanlar əzmkar, cəngavər xarakterli obrazlardır.Ona görədə bu obrazlar ruhi və mənəvi xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənir, bu da ilk növbədə həmin obrazların müxtəlif şəraitdəki davranışında, başqa adamlara münasibətində, ictimai və şəxsi həyatın verdiyi qiymətdə təzahür edir. Əlbəttə ki, Hüseyn Cavidin müraciət ettdiyi mövzular yeni mövzular deyildir. Cavid o dövrün eybəcərliklərinə qarşı açıq-aydın mübarizə aparan və bütün hadisələrin mərkəzində olan ədib idi.O, insanın içərisindəki naqisliyisöküb dağıtmaq, yoxa etməkistəyirdi. Cavidin hər kəlməsinin böyük mənası vardır. Bəlkə də buna görə o, hər şeyin, hər sözün üstündə əsirdi, naşı barmaqlara xəbərdarlıq edirdi. «İmlasına toxunulmasın».

H. Cavid XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına on beş orijinal əsər bəxş etmiş, onun yaradıcılığı iki dövrü, Oktyabr inqilabından əvvəlki və Oktyabr inqilabından sonrakı sovet dövrünü əhatə edir.

H.Cavidin dram əsərləri istər ictimai, istərsə də milli və bəşəri məzmununa görə xüsusi mövqeyi olan əsərlərdəndir. Obu əsərlərini bir çox təxəllüslərlə; Müxbir, Növrəs, Qədirşünas, Gülçin, Arif, Hüseyn, Salik, H. Cavid, H. Naxçıvanlı, H.R. Naxçıvani, H. Rasizadə, H.S. Rasizadə Naxçıvani, H.C. Hüseyn Cavid, Hüseyn Rasizadə Naxçıvani və s. imzalarla yazıb yaratmışdır.Rasizadə-moizə oxuyan, Tanrıdan gələnləri danışan, bir yolu olan, haqq yolunun yolçusu deməkdir. Cavid bunu dərrakəli şəkildə özünə familiya-soyad etmişdir. Özü də ölüncə bu müqəddəs əməlində nəsillikcə ruhani olduğunu isbat etmiş nəticədə Tanrı səviyyəsinə qalxıb, ulduza çevrilmişdir. Cavid möhkəm xarakteri, heç bir səciyyəvi xüsusiyyəti olmayan, tez-tez təsir altına düşən, zəif iradəli, bir sözlə, xaraktersiz insanları heç cürə qəbul etmir (5).

Cavid Naxçıvan, Tiflis, Bakı və s. kimi şəhərlərdə gənc nəslin təlim-tərbiyəsi işində müəllim kimi böyük işlər görmüşdür. Onuilk növbədə millətin gələcəyi olan gənc nəslin taeyi narahat edirdi. O, çağdaş Turan dövlətinin əzəmətini yüksəldərək gənclərin geniş ensiklopedik biliyəvə dünyagörüşünə malik olmaq arzusu ilə yanırdı.

Humanist insan və böyük maarifçi Hüseyn Cavid millətinin cocuqlarına şad, firavan fərəh dolu günlər arzulayırdı. O, insanı ruhən sağlam, güclü, nikbin həyata hazır bir varlıq kimi görmək istəyirdi.

Ədib tez-tez təsir altına düşən, zəif iradəli insanları heç cürə qəbul etmir. Hüseyn Cavid dramaturgiyasına nəzər yetirsək, onun yaratdığı bütün qəhrəmanlar cəsur, əzmkar, qorxmaz xarakterli obrazlardır. Cavidə görə, cəsur insanların müsbət keyfiyyətləri onu əhatə edən ictimai quruluşun təsiri ilə yaranır və tərbiyə olunur. Cavidin yaratdığı sənət əsərlərinin hamısında ağıla, idrakl, müdrüklüklüyə bağlı elm var idi. Cavidi də qeyri-adi edən və onu bir çoxlarından üstün edən cəhət də bu ağıla, dərrakəyəmalik olması idi. Hüseyn Cavidin məsləki əsasən,vətənə məhəbbət, qadına hörmət, insanlar arasında sevgi, mədəniyyətə, maarifçiliyə can atma, mütərəqqi ideyalara meyl, bədxahlığa, riyakarlığa ikrah hissi, insanlaşdırmağa çağırış idi.

H.Cavidin ədəbi irsi zəngin xəzinədir. Bu xəzinəni araşdırdıqca qədim türklərin alp-ərdəmli soy-kökündə, etnogenezində qərarlaşmış igidlik, cəsurluq əlamətləri bir daha nəzərə çarpır.

Böyük Cavidin çoxşaxəli ədəbi yaradıcılığında, habelə geniş ictimai-pedaqoji irsində insan konsepsiyası, onun əqli, mənəvi, əxlaqi-iradi və fiziki tərbiyəsi mühüm yer tutur. Cavidə görə, kamil insanı fiziki-cismani baxımdan yetkin olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Böyük maarifçi ədib öz pedaqoji fəaliyyətində gənc nəslin tam şəkildə yetişdirilib formalaşmasında tərbiyə, sağlamlıq məsələlərinə lazımi diqqətin artırılmasının zəruriliyini xüsusi qeyd edirdi (9,153 s).

Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində türkçülük məfkurəsi ilə yeni bir çığır açmış, həyatını xalqının azadlığı yolunda fəda etmiş, dözülməz məşəqqət və mərhumiyyətlərə mərdliklə sinə gərmişdir. Cavidin yaşadığı sağlam həyat tərzibütün gənc nəsil üçün bir örnəkdir.

Çətin, ağır və keşməkeşli bir həyat yolu keçmiş H.Cavid möhkəm iradə, qüdrətlizəkanın hünəri ilə uzaq Sibirin sərt iqliminə mənəvi dözümü ilə tab gətirə bilmişdir. Mərhum tənqidçi M.Əlioğlu haqlı olaraq göstərirdi ki, Hüseyn Cavidin sənəti, görüşləri və yaradıcılıq taleyi haqqında düşünərkən fikrmizin fövqundə çox əzəmətli və məğrur bir sima, incə, həssas, həm də son dərəcə qüdrətli bir istedad canlanır.

Beləliklə, sözü və əməli vəhdət təşkil edən Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsində misilsiz xidmətləri olan nadir şəxsiyyətdir. Onun yaratdığı ədəbi məktəb vətənpərvərlik və humanizm dərsidir. Cavid irsi xalqımızın milli sərvəti kimi gələcək nəsillərin yoluna işıq saçmağa davam edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədli Q. «Cavid ömrü boyu. Həyat və yaradıcılıq salnaməsi». Bakı: Yazıçı, 2016

1982, səh. 149.
2.Əkbərov Z. Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi. Bakı: Elm, 1977, 148 s.
3. H.Cavid. Əsərləri. III cilddə, I cild.Bakı.Azəməşr. 1969.
4. H.Cavid. Əsərləri. VI cilddə, III cild. Bakı. Yazıçı. 1984. «Topal Teymur»dan.
5. H.Cavid. Əsərləri. IV cilddə. IV cild. Bakı. Yazıçı. 1985.
6. Əlioğlu M. Məsləkqardaşları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966, 160 s.
7. Elmi axtarışlar, VIII toplu, Bakı, 2002, s. 239-243.
8. Əlioğlu M. Eşq və ülviyyət / Cavidşünaslıq. I (araşdırmalartoplusu).Bakı: Elm, 2007, s.62-75.
9. Əzizova N. H.Caviddramaturgiyasındaİnsan, İblis, Tanrı ("ŞeyxSənan", "İblis", "Peyğəmbər"), Bakı: Elm, 2007, 153 s.

Гасимова Садакат Надир
Преподаватель ASOIU
qasımovaseaddet@box.az
https://orcid.org/0009-0009-3670-3377

О стилистических и культурных особенностях литературного наследия Хусейна Джавида

Резюме

В статье рассматриваются стилистические и культурные особенности литературного наследия Х. Джавида.В исследовательской работе анализируется творчество Г. Джавида, основателя национальной стихотворной драмы, отличающегося своим уникальным стилем в азербайджанской литературе.В статье анализируется бурный творческий путь драматурга и трудности, с которыми он столкнулся на этом пути.Гуманист и великий педагог Хусейн Джавид пожелал молодежи своей страны счастливых, процветающих и радостных дней.Он хотел видеть человека как духовно здоровое, сильное, оптимистичное существо, готовое к жизни.По словам Джавида, невозможно представить себе идеального человека, не достигшего физической зрелости.В статье также анализируются вопросы, касающиеся концепции человека в произведениях Гусейна Джавида.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, Хусейн Джавид, концепция человека, социальная структура, культура.

Gasimova Sadaqat Nadir
ASOIU.Teacher
qasımovaseaddet@box.az
https://orcid.org/0009-0009-3670-3377

On the stylistic and cultural characteristics of Huseyn Javid's literary heritage

Summary

The article examines the stylistic and cultural features of the literary heritage of H. Javid.The research paper analyzes the work of G. Javid, the founder of national verse drama, distinguished by his unique style in Azerbaijani literature.The article analyzes the playwright's turbulent creative path and the difficulties he faced along the way. The humanist and great educator HuseynJavid wished the youth of his nation happy, prosperous and joyful days..He wanted to see man as a spiritually healthy, strong, optimistic being, ready for life.According to Javid, it is impossible to imagine an ideal person who has not reached physical maturity.The article also analyzes issues related to the concept of man in the works of HuseynJavid.

Key words: Azerbaijani literature, HuseynJavid, human concept, social structure, culture

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-112-115

Rüstəm Kamaloğlu Rəsulov
Filologiya elmləri doktoru, professor.
Odlar Yurdu Universiteti
"Filologiya və humanitar fənlər"
kafedrasının müdiri
rüsremkamal@box.az
https://orcid.org/0009-0001-3396-3909

NATƏVAN DƏMİRÇİOĞLU NƏSRİNİN POETİKASİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Xülasə: Məqalədə istedadlı nasir Natəvan Dəmirçioğlunun poetikasının bəzi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. N.Dəmirçioğlu ədəbiyyata 90-cı illərdə gəlmişdir, povest və hekayələr ilə oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. Poetik obrazlılıq, milli kolorit, təbiilik onun nəsr dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləridir.

N.Dəmirçioğlu nəsrinin bir maraqlı cəhəti də yuxulardan və ya yuxu motivlərindən geniş istifadə etməsidir. Əsərlərin süjet təşkilində, hadisə zəncirinin qurulmasında yuxular və yuxu motivləri fəal iştirak edir. Bu motivləri oneyromotivlər-(yuxu motivləri) də adlandırmaq olar. Məqalədə nasirin bədii dil və təhkiyə xüsusiyyətlərinə də toxunulur.

Açar sözlər: poetika, nəsr, motiv, yuxu, xatirə.

Giriş: Natəvan Dəmirçioğlu ədəbi prosesin xaotik "vurhavurunda" fəallığını bir qədər məhdudlaşdırsa da, arada bir müsahibələr verir, yaradıcılıq "mətbəxin"dən söz açır, bədii-estetik görüşlərini oxucularla paylaşır. Artıq ədəbi hadisə kimi qarşılanan "Açar" romanını da təqdim etdi. Bundan əvvəl, "Birinci kitab"ı rus dilinə tərcümə olunaraq, Moskvada nəfis şəkildə çap edildi.İstedadlı nasir Natəvan Dəmirçioğlunun yaradıcılığı haqqında bu mənim ikinci yazımdır. "Birinci kitab"ına ön söz də yazmışam. Radiojurnalistikanın bir az standart, qəlibləşmiş, bir az da yeknəsək "aurası" sanki onun nəsrinin poetik ruhuna qətiyyən toxunmayıbdır.

Ədəbi tənqid də, təəssüf ki, bu maraqlı nasirin yaradıcılığına yetərincə diqqət yetirməyib. Hələlik bir neçə məqalə və resenziyadan başqa ciddi bir yazı gözümə dəyməyib.

Natəvan Dəmirçioğlu əsərlərinə qısa, konkret və metaforik yüklü adlar verir: "Üç nöqtə", "Səbət", "Yetim", "Açar". Bu adlarla əsərlərinin ifadə-məzmun planı arasında assosiativ münasibətlər qurulur.

Əsas hissə: Natəvan Dəmirçioğlu nəsrinin əsas problemi metafizika problemidir, yəni insanla taleyi arasındakı münasibətlər məsələsidir. Tale (alın yazısı,qismət, qəzavü-qədər) bu metafizikanın mühüm kateqoriyasıdır.

Onun nəsrində milli-mənəvi dəyərlərin saxta, populist təqdimatına rast gəlmirik.

N.Dəmirçioğlu nəsrində yuxular, ilğımlar, qarabasmalar hadisələrin bədii dərkini şərtləndirir, personajların mistik-irrasional zonaya daxil olmasına imkan verir. Povestlərin süjeti "yuxu (ölüm) – həyat – ölüm" mifoloji sxemi üzrə qurulur. Onlar beyinlərində hansısa bədbəxt hadisənin gözləntisi ilə yaşayırlar. Müəllif sanki qəhrəmanlarını olacaqlara hazırlayır.

Yuxu personajların axtardığı, sığındığı işığın və səsin yeridir. "Yetim"dən bir örnək gətirək: "Hava hələ tam qaralmamış, kişinin gözləri qaranlıq gətirmişdi. Hava tamam qaralmışdı, amma o hər yanı işıq içində görürdü. Aydınlıqda qulaqları da eşitməyə başladı. İşıqlıqdan bir çətən külfəti, əlil qardaşı, xəstə anası olan ona tərəf gəlirdi. Ona çatanda "salam" – dedi. Onu da dedi ki, "Əmiroğlu, səni o dünyada belimdə gəzdirəcəm".(2, s.89)

Yuxu personajların keçmişini və gələcəyini sanki bir məxrəcdə birləşdirir. Yuxu etik yaddaşın ifadəsi kimi çıxış edir: ömrün mənasını və insanın yaşam obrazını anlamaq üçün ən gərəkli vasitədir.

Yazıçı, avtobioqrafik başlanğıcı ustalıqla "uzaqda saxlasa" da, bəzi bioqrafik arxetipləri yuxu mətninin toxumasına daxil edir. Məsələn: "Sonra anasını gördü. Çiynində səhəng... Əli silahlı iki nəfər onun yolunu kəsdi. Qadın səhəngi yerə qoydu. Sonra silahlının biri əlini atıb onun yaylığını açdı... İşgüzar adam "ana" deyib qışqırmaq istədi.(2, s.30)

N.Dəmirçioğlunun oneyropoetikasının -(yuxupoetikasının) mifoloji təsəvvürlər kontekstində tədqiqi gərəkli məsələlərdən biridir. "İnsanın yuxularında və fantaziyalarında mif və nağıl motivlərini xatırladan bəzi obrazlar girir".(3,s.38)

"– Aaaaa... – deyib bağırdı.

... İlan kürəyindən sürüşüb sinəsinin altında qıvrılıb yumruq boyda yığıldı..." (2, s.30)

Bu, müəllifin öz anasının vaxtsız ölümü ilə bağlı yaşantılarının təzahürüdür. Onun metaforik düşüncəsi ana-qadın sferası ilə (doğuş, südəmər uşaq və s.) sıx bağlıdır.Metaforalar Natəvan Dəmirçioğlunun mifoloji düşüncəsinin gücündən xəbər verir. Metaforik nəsri ancaq şair kimi yazmaq olar: "Yer süddən kəsilmiş uşaq kimi südə baxmır. Nə varsa, insanın qarnındadır. ... Göylərə baxan yoxdur"(2, s.15). "Dünya doğuş üstündəki qadının ağrısını çəkirdi. Bu varlığın əzəl ağrısıydımı, son ağrısımı? Nə idisə, dəhşətli bir ağrı idi... Birdən apaydın, güclü bir səs işıq kimi bürüdü hər yanı. "Ol!" – dedi o Səs və dünya saçlarını üzünə çəkdi. Doğuşdan sonra qadın üzündə ləkə qalmasın deyə, saçlarını üzünə çəkdiyi kimi" (2, s.11). "Dünya süddən kəsilsə də, beşikdən düşə bilmir. Beşikdə qocalır Yer"(2, s.15).

N.Dəmirçioğlu nəsrinin psixologizmini şərtləndirən amillərədn biri də personajların "ürəyini oxumaq" dır. "Ürəyi oxumaq" müəllifdən xüsusi həssaslıq tələb edir. Natəvan Dəmirçioğlu qəhrəmanların o dünyadakı tarixini ölüm ərəfəsindən oxumağa başlayır – "kinolentini geriyə qaytarır". Bu, ölüm ərəfəsi ömrün yuxu olduğunu anlamağınsonuncu imkanıdır:

"Ata ömrünün sonunu yaşayırdı. Amma niyəsə həyatının əvvəllini hey yadına salmağa çalışırdı. Ta əzələ

qayıdır, olmuşları xatırlayır... O dünyadakı ömrünün isə ancaq başlanğıcını bilirdi -qarşılanma hissəsini.Dünən gecə Qızına dedi: "Getdim... Şiş təpənin bəri yanına qədər getdim. Qəbristanlıqda nə qədər adam var, hamısı yolun qırağına çıxmışdı..." (1, s.65)

Ölüm onun personajlarının həyatından gerçək və vacib hadisə kimi keçir. Ölüm ömrün müəyyən epizodlarını, anlarını kinolenti kimi bir göz qırpımında nəzərdən keçirməyə və bütövləşdirməyə imkan verir. Ölüm bəlkə də onların (eləcə də yazarın!) söyləmək istədiyi həqiqətlərin təsdiqidir, yaxud son imkanıdır. Tanatos (ölüm) başlanğıcı bəzən əsərlərin estetikasını müəyyənləşdirir. Povestlərin ("Üç nöqtə", "Səbət", "Yetim") alt qatlarında ölümlə bağlı müdhiş suallar gizlənir: Mən də ölə bilərəmmi? Ölüm qaçılmaz əmrdirmi? Ümumiyyətlə, ölüm nə olan şeydir? və s. N.Dəmirçioğlu maraqlı priyom işlədir: ölünün öz "gözü" ilə dəfn prosesini izləyir, ölü "özü"nü müşahidə edir. "Açar" romanında "meyidin müdhiş təqdimatına" diqqət yetirək. "Amma ürəyincə idi gördükləri. Öz cənazəsini görürdü. Onu tər-təmiz yuyub kəfənləmişdilər. Elat xalçasının üstündə uzatmışdılar. Kəfən yumşaq, rahat idi, təzə parça qoxusu verirdi. Xalçanın gözəlliyini isə son dəfə görmək, əllərilə naxışlara toxunmaq istəyirdi. Amma bu, artıq mümkün deyildi. Bu gözəlliyi hiss etmək, bir də xatırlamaq olardı"(1, s. 66). Bu yazıçı novatorluğudur. Ümumiyyətlə, Natəvan Dəmirçioğlu nəsrində ədəbi kəşflərə sıx-sıx rast gəlinir.

Yuxular və xatirələr "o dünya" ilə əlaqə saxlamaq üçündür. Özü də hər şey bir anda, bir anlığa baş verir. "An" Natəvanın sevdiyi zaman vahididir. O, bütöv bir hadisəni, emosional epizodu bir anın içinə yığır. Ancaq bu bir an müddətində tale göz qabağına gətirilir.

Xatirə ilə ölümün arasında sirli bir əlaqə, gizli keçid mövcuddur. Ata artıq dünyadan köçmüş insanı xatırlayır və bir anlığa görmək istəyir: "Ata isə yuxunu unudub, tələbəlik dostu Məhərrəmi xatırladı. Onu görməyi arzuladı... Görən çağırtdırsam, gələrmi? Bunu da yalnız bir anlıq düşündü.

Məhərrəm il yarım idi ölmüşdü..." (1, s. 69).

N.Dəmirçioğlu nəsrində məişət dünyasını spiritual atmosfer müşayiət edir. Ona görə də onların varlığı, davranışı, dialoqları yuxu – ölüm – xatirə səviyyəsində baş verir. Yazıçı personajların sözlərini deyil, onların içindəki, təhtəlşüurundakı səslərini eşidir. Özü də bu səslər hardansa lap uzaqlardan, qeyb aləmindən gəlir. Xatirələrdən boylanan səslər, yuxulardakı səslər isə dialoqları fraqment formasına gətirir, dialoqları yuxu, xatirə mətnləri ilə uzlaşdırır – bir-birinə "calayır".

Yuxugörmələr və ayrı-ayrı yuxu motivləri,yəni qəhrəmanın oneyrosferasının elementləri əsərin kompozisiyasında fabulası ilə bağlı olur,bəzən isə assosiativ əlaqələrin qurulmasında iştirak edir.Rusiya ədəbiyyatşünası V.İ.Tyupa kompozisiyasının tabe olduğu faktoru belə izah edir: "... hissələr,fəsillər,bölmə,bir qayda hadisə zəncirinin müvafiq parçaları olaraq,ayırmaq,fərqləndirmək və bağlamaq üçün xidmət edir".[4,c.119]

"Danışanları eşidə-eşidə beynində uşağı haqqında fikirləşirdi. Bir il əvvəl onunla olan söhbətini xatırlayırdı..."(1, s.212)

Qəhrəmanların məişət səviyyəsində mükaliməsi, qadın-kişi dialoqları sadəcə təhkiyənin və süjetin tələb etdiyi nitq davranışı, aktları deyil. Bu, hadisələrin mistik-irrasional məntiqini anlamaq üçündür. Düşüncə, fikir - personajların taleyə, dünyaya ciddi münasibətinin göstəricisidir. Dialoq tamamlananda yaxud kəsiləndə isə fikrin, təhtəlşüurun monoloqu başlayır. Ümumiyyətlə, N.Dəmirçioğlu nəsrinin dialoq məkanı – əslində bir-birinə keçirilmiş monoloqlardır. Dialoq monoloqdan törəmədir. Bütövlükdə müəllifin monoloq nəfəsini hiss edirsən...

" – Nə satırsan? !!!

- Heç nə! Günlərimi. Hərdən qazancım da olur. Xırım-xırda. Uşağa verirəm. Uşağın varmı? – Cavab almamış, - uşağını qoru,- dedi. – Hər şeydən qoru. Pis yola düşməkdən qoru..."(2, s. 23)

Ümumiyyətlə, bu nəsrin dialoq məkanında Uşaqlar xüsusi yerə malikdir. Uşaqlar iki dünyanın arasında olan varlıqlardır. Uşağı bədnəzərdən, pis yoldan və başqa təhlükələrdən qorumaq personajların yeganə instinktidir.

" – Nə satırsan? !!!

- Heç nə! Günlərimi. Hərdən qazancım da olur. Xırım-xırda. Uşağa verirəm. Uşağın varmı? – Cavab almamış, - uşağını qoru,- dedi. – Hər şeydən qoru. Pis yola düşməkdən qoru..." (2, s. 23)

Əsl nəsr nümunəsi bətnində poeziyanı yaşatmalıdır. Poeziya – bədii mətnin ritmik təşkilini formalaşdırır.

N.Dəmirçioğlu nəsrinin epik təhkiyəsinin və dilinin "fizioloji" effekti hiss olunur. Yazıçı təhkiyəsinə etnoqrafik gerçəkliyin səsini hopdurur, bununla da bədii mətnin mistik energetikasını artırır.Bəzi epik təhkiyə vahidlərini alt-alta düzüb,poetik mətn kimi təqdim etsək, görün nə alınar:

"Dərdi silkələdi.
Dəymişi dura-dura
Kalı töküldü..." (2, s. 49)

Yazıçı öz personajlarının xasiyyətinə,xarakterinə yaxşı bələddir. Qadınları sual səviyyəsində, kişiləri isə cavablar səviyyəsində canlı, təbii söylədə bilir. Natəvan dialoq ustasıdır.

Onun bir yazıçı kimi ustalığı bir də ondadır ki, kişilərin təhtəlşüur kodlarını açıb göstərə bilir. Yazıçı təxəyyülü kişi düşüncəsindəki səsləri eşitməyə imkan verir.

"Açar" romanının "mifoloji-mistik damarı" da yuxular - ölülər dünyasının bizim yaxınlığımızda olmasını hiss etdirir. N.Dəmirçioğlu romanında ənənəvi belletristika yolu ilə gedib, sadəcə hadisələri danışa bilərdi, amma hekayəti müxtəlif rakurslarda təqdim edərək, oxucunu nəsrin bütöv havasına daxil edir, irrasional-mistik məkana götürür, yəni oxucunun təhtəlşüurunu da "gizli oyuna qoşur".Real və qeyri-real (virtual) dünyalar arasında sərhəd həddindən artıq

şəffafdır. "O (ruhlar, əcdadlar) dünya" daim "bu dünya"nın içindədir. Dirilərin bir ayağı "orda"dır, onlar inanırlar ki, qabaqlarına həmişə təhlükəli, qorxulu məqamlar çıxa bilər.

Yuxular, qarabasmalar da "səsli" mətnlərdir. "...Allah, su artsa, boğazımıza çıxar, boğularıq. Su artırdı. Dedilər gəmi gəlir. Kimsə düşdü gəmidən... Nəsə səs eşidildi". (2, s. 44)

N.Dəmirçioğlunun mistik instinkti Səsə və İşığa həddən artıq etibar edir. Səs və İşıq obrazları hadisələrin mənasını göstərmək üçündür.

Səs və İşıq qaranlıq ruhun hərəkət çevrəsini göstərir. "Səs" və "İşıq" ın ontoloji mənalar kəsb etməsini "Açar" romanında qaranlığın və səsin qatılaşması prosesinin təsvirindən görmək olar: "Axşam qaranlığı təzə-təzə duman kimi ətrafa çökürdü. Çökdükcə qatılaşıb gecə qaranlığına çevrilirdi. Qaranlıq isə sıxlaşıb qalın pərdə kimi hər tərəfi örtürdü".(1, s. 75)

İşıq və Səs ("İşıq düşdü, sonra axıb getdi. Nəsə eşidildi. Səs gələn tərəf bir az işıqlandı" ("Səbət") "o dünya" ilə (qeyb, yuxu) əlaqə saxlamaq vasitəsi olur.

Dialoqlar, söhbətlər mütləq uzaq xatirələrin havasını gətirir. Xatirə "o dünya"ya açılan qapılardır. "İndi bunları xatırladıqca uşağın o gözləri qadının gözləri qarşısında böyüyüb-böyüyüb işıqlı qapı kimi açılırdı. Ona elə gəlirdi ki, bu açılan qapıdan o yana keçməlidi. O yan isə o biri dünyadı"(1, s. 213)

Natəvan Dəmirçioğlu nəsrinin özünəməxsus poetikası var. Onun nəsrində personajlara konkret adlar verilmir. Adları sosial status, yaş, qohumluq bildirən sözlər əvəz edir: Qoca, Gəlin, Uşaq, Kişi, Yetim, İşgüzar Adam, Qaçqın Qoca... Adsızlıq onları "o dünya"nın nümayəndəsinə çevirir.

Təhkiyə strukturunda ilk baxışdan daxili əlaqələr pozulur. Yuxularda, nağıllarda olduğu kimi. Yazıçı bu əlaqələri assosiasiyalarla, simvolik qatlarla ("Səbət"də) bərpa edir.

Maraqlıdır ki, N.Dəmirçioğlu nəsrində kənd həyatının və personajının etnoqrafik həssaslığı varsa, şəhər həyatında isə "ailə peyzajı" ön plana çıxır. Kənd keçmişdisə, şəhər bu gündür. Məsələn: "Yazağzıydı deyə, xırdaca otlar göyərmişdi. Torpaq və ot ətri vurdu Onu. Allah, Allah, burda necə də hər şey doğmaydı. Uzaq-uzaq keçmişləri yada salırdı. Bir tərəfdə araba təkəri atılıb qalmışdı, qoyun-quzu bir-birinə qarışmasın deyə xal-xal kəsilmişdi quzulara. Ocağın üstündə mis qazanda su buxarlanırdı, ağsaqqal bir kişi ağac kötüyünün üstündə oturub təsbehini dizinə keçirmişdi..." (2, s. 50).

Şəhərdə Uşaq yaşayır, kənddə isə uşaqlıq xatirəsi qalır.

Nəticə: Natəvan Dəmirçioğlu təhkiyədə "şaman təcrübəsi"ni gerçəkləşdirir. O bir şaman kimi təxəyyülünün və "təhkiyə ekstazı"nın (əgər belə demək mümkünsə) köməyi ilə ruhları "o dünya"dan çağırır, ya da "o dünya"ya yola salır."Açar" romanında qəhrəmanını Şuşaya göndərir,onu şəhərin mistik ruhu "vəhdəti-vücud" edir.

"Oyyy!!! Nə gözəl hava var...Cıdır düzündən,Topxana meşəsindən bir topa ağ bulud qalxıb,tül kimi süd abı rəngdə səmaya açılmışdı. Qaçqın Qocanın yeddi arxa dönənindən əvvəlki nəsil-şəcərəsi də Qarabağda yaşamışdı. Yazar Qarbağda "Qarabağ" otelinin eyvanından bir tərəfdə,Gövhər Ağa məscidinə,digər tərəfdə Qarabağ xanının baş vəziri,şair-üləma Molla Pənah Vaqifin yaşadığı Salahlılar məhəlləsinə və Saatlı məscidinə baxıb,Şuşanın büllur şüşə kimi saf havasını ciyərlərinə çəkirdi. Uzaqdan çağa səsi eşidildi. Hindən boğuq xoruz səsi gəldi. Ardınca itlər hürüşdü. Kiminsə ağacda gecələmiş xoruzu bərkdən banladı və sonra dünyaya gələn çağanın ikinci dəfə qışqırıq səsi gecənin qaranlığına işıq zolağı kimi süzüldü. İnsana ilahi güc verən,könlünü,gözünü,ruhunu sevindirən bu səs horminiyası izah edilməz idi..... Yazar bilirdi ki,bu səslər ahəngi yurdun ölməzliyi,itməzliyidir. Bu səslər ta qədimdən-dünyanın nə vaxtından var idi və qiymətəcən olacaqdı. Bunun indi eşidilməsi isə Tanrının lütfü, Yerin Göyə ehtiramı,yaşamın birliyi,diriliyidir...."(1, s.227)

Belə mətnləri yazmaq isə əslində müəllifdən xüsusi daxili, ruhi güc və səfərbərlik tələb edir. Natəvan Dəmirçioğlu bu ağır və təhlükəli sınaqdan uğurla çıxır...

Ədəbiyyat:

1.Dəmirçioğlu Natəvan, "Açar" romanı, Bakı, "Təhsil", 2024, 240 s.
2.Dəmirçioğli Natəvan, "Birinci Kitab", Bakı, "Təhsil", 2006, 180 s.
3.Тастернак Б.Л.Толное собрание сочинений: в 11 T.IV.Доктор Живаго, 1945-1955.-M.:Слово/Slovo,2004.-760c.
4.Тюпа, В.У.Археотектоника и композиция//Поэтика " Доктора Живаго" в нарративном прочтении "Коллективная монография"M.:İntrada,2014.-c.8-40.

Rustam Kamaloglu Rasulov
Doctor of Philology, Professor.
Head of the Department of "Philology and Humanities"
of Odlar Yurdu University
rüsremkamal@box.az
https://orcid.org/0009-0001-3396-3909

SOME NOTES ON THE POETICS OF NATAVAN DEMIRCHIOĞLU'S PROSE

S U M MA R Y

The article examines some features of the poetics of the talented prose writer Natavan Damirchioghlu. N. Damirchioghlu entered literature in the 1990s and attracted readers' attention with her novellas and short stories. Poetic imagery, national color, and naturalness are the characteristic features of her prose language.

One of the interesting aspects of N. Damirchioghlu's prose is her extensive use of dreams and dream motifs. Dreams and dream motifs play an active role in shaping the plot of the works and in constructing the chain of events. These motifs can also be called oneiromotifs (dream motifs). The article also touches upon the writer's artistic language and narrative features.

Keywords: poetics, prose, motif, dream, memory.

Рустам Камалоглу Расулов
Доктор филологических наук, профессор.
Заведующий кафедрой «Филология и гуманитарные науки»
Университета Одлар Юрду
rüsremkamal@box.az
https://orcid.org/0009-0001-3396-3909

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О ПОЭТИКЕ ПРОЗЫ НАТАВАН ДЕМИРЧИОГЛУ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые особенности поэтики талантливой прозаики Натаван Демирчиоглу. Натаван Демирчиоглу пришла в литературу в 90-е годы, привлекая внимание читателей своими повестями и рассказами. Поэтическая образность, национальный колорит и естественность являются характерными чертами её прозаического языка.

Одной из интересных особенностей прозы Натаван Демирчиоглу является широкое использование снов или мотивов сновидений. Сны и мотивы сновидений активно участвуют в организации сюжета произведений и построении цепочки событий. Эти мотивы можно также назвать онейромотивами (мотивами сновидений). В статье также затрагиваются особенности художественного языка и повествования прозаики.

Ключевые слова: поэтика, проза, мотив, сон, воспоминание.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

DOI 10.24412/2218-7588-2026-1-116-118

Bəşirova Lalə Vidadi qızı
Bakı Dövlət Universiteti
Media və kommunikasiya əlaqələri kafedrasının
2-ci kurs magistrantı
lalebesirova8@gmail.com
https://orcid.org/0009-0004-6843-9324

RƏQƏMSALLAŞMA DÖVRÜNDƏ UŞAQ VERILIŞLƏRININ DƏYIŞMƏSI

Xülasə: Bu məqalədə rəqəmsallaşma dövründə uşaq verilişlərinin transformasiyası və bu prosesin uşaqların psixoloji inkişafına təsiri kompleks şəkildə təhlil olunur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində ənənəvi televiziya modeli dəyişmiş, rəqəmsal platformalar uşaq auditoriyası üçün əsas media mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində rəqəmsal mühitin uşaq verilişlərinin məzmununa, strukturuna və təqdimat formasına təsiri araşdırılmışdır. Məqalədə rəqəmsallaşmanın uşaqların kognitiv, sosial və emosional inkişafına müsbət təsirləri ilə yanaşı, ekran asılılığı, zərərli kontentə çıxış, sosial izolyasiya və fiziki sağlamlıq problemləri kimi mənfi tərəfləri də geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Nəticə olaraq qeyd edilir ki, rəqəmsallaşma uşaqlar üçün yeni inkişaf imkanları yaratsa da, bu prosesin düzgün idarə olunması və nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi zəruridir. Məqalədə valideynlərin, təhsil sisteminin və dövlət qurumlarının bu istiqamətdə rolu xüsusi vurğulanır.

Açar sözlər:*rəqəmsallaşma, uşaq verilişləri, rəqəmsal media, uşaq psixologiyası, media təsiri, interaktivlik, ekran asılılığı, media savadlılığı, uşaq inkişafı, rəqəmsal platformalar*

Giriş: Müasir informasiya cəmiyyətində rəqəmsallaşma prosesi qlobal miqyasda sosial, iqtisadi və mədəni transformasiyaların əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində media sistemində köklü dəyişikliklər baş vermiş, ənənəvi kommunikasiya modelləri rəqəmsal mühitə inteqrasiya olunmuşdur. Bu transformasiya bütün yaş qruplarına təsir etsə də, xüsusilə uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş media məhsullarında daha aydın şəkildə özünü göstərir. Uşaqlar rəqəmsal texnologiyalara yüksək adaptasiya qabiliyyətinə malik olduqları üçün bu dəyişikliklər onların gündəlik həyatında, davranış modellərində və psixoloji inkişafında mühüm rol oynayır.[1]

Ənənəvi dövrdə uşaq verilişləri əsasən televiziya kanalları vasitəsilə yayımlanır və müəyyən proqram şəbəkəsinə uyğun şəkildə təqdim olunurdu. Bu modeldə uşaqlar passiv izləyici rolunda çıxış edir, kontentin seçimi isə media qurumları tərəfindən həyata keçirilirdi. Rəqəmsallaşma ilə birlikdə bu yanaşma dəyişmiş, media istehlakı daha fərdiləşmiş və interaktiv xarakter almışdır. Rəqəmsal platformaların inkişafı nəticəsində uşaqlar artıq istədikləri məzmunu istədikləri vaxt və məkanda izləmək imkanına malikdirlər. [1] Bu isə onların informasiya əldə etmə imkanlarını genişləndirərək öyrənmə prosesinə yeni dinamika gətirmişdir. [3]

Əsas hissə: Rəqəmsallaşmanın uşaq verilişlərinə müsbət təsirlərindən biri kontentin əlçatanlığının artmasıdır. Əvvəllər müəyyən coğrafi və texniki məhdudiyyətlər səbəbindən uşaqlar yalnız yerli televiziya kanallarının təqdim etdiyi proqramlarla kifayətlənirdilərsə, hazırda internet vasitəsilə dünyanın müxtəlif ölkələrində istehsal olunan yüksək keyfiyyətli uşaq proqramlarına çıxış əldə edə bilirlər. Bu isə onların dünyagörüşünün genişlənməsinə, müxtəlif mədəniyyətlərlə tanış olmasına və qlobal düşüncə tərzinin formalaşmasına şərait yaradır.[2]

Rəqəmsal mühitin digər mühüm üstünlüyü interaktivliyin təmin olunmasıdır. İnteraktiv uşaq verilişləri və proqramları uşaqları yalnız izləyici deyil, həm də iştirakçı kimi prosesə cəlb edir. Bu tip kontent uşaqların aktiv öyrənmə prosesinə qoşulmasına, problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına və yaradıcılıq potensialının üzə çıxmasına kömək edir. Məsələn, interaktiv təhsil proqramlarında uşaqlar müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirərək biliklərini praktik şəkildə tətbiq edirlər. Bu yanaşma konstruktivist öyrənmə nəzəriyyəsinə uyğun olaraq uşaqların bilikləri daha effektiv mənimsəməsini təmin edir.

Rəngarəng animasiyalar, dinamik süjetlər və səsləndirmə effektləri uşaqların diqqətini cəlb edir və onların yaddaşında məlumatların daha uzun müddət qalmasını təmin edir. Bu xüsusiyyət xüsusilə erkən yaş dövründə olan uşaqlar üçün əhəmiyyətlidir, çünki bu mərhələdə onların öyrənmə qabiliyyəti daha yüksək olur.

Riyaziyyat, təbiət elmləri, dil öyrənilməsi və digər sahələr üzrə hazırlanmış interaktiv kontent uşaqların məktəb proqramını daha asan mənimsəməsinə kömək edir. Xüsusilə oyunlaşdırma (gamification) elementlərinin tətbiqi öyrənmə prosesini daha maraqlı və motivasiyaedici edir. Uşaqlar bu prosesdə həm əylənir, həm də öyrənirlər ki, bu da təhsil psixologiyasında effektiv metod kimi qiymətləndirilir.

Rəqəmsallaşmanın mühüm üstünlüklərindən biri də fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanlarının yaradılmasıdır. Müasir rəqəmsal platformalar istifadəçilərin davranışlarını analiz edərək onların maraq və ehtiyaclarına uyğun kontent təqdim edir. Bu yanaşma hər bir uşağın fərdi inkişaf tempinə uyğun öyrənmə mühiti formalaşdırır.

Rəqəmsal mühit həmçinin uşaqlarda erkən yaşlardan texnoloji savadlılığın formalaşmasına şərait yaradır. Müasir dövrdə rəqəmsal bacarıqlar əsas kompetensiyalar sırasına daxildir və gələcək əmək bazarında uğur qazanmaq üçün vacib şərt hesab olunur. Uşaqlar rəqəmsal cihazlardan istifadə etməklə informasiya axtarışı, məlumatların emalı və kommunikasiya bacarıqları əldə edirlər. Bu isə onların gələcəkdə daha rəqabətqabiliyyətli fərdlər kimi formalaşmasına kömək edir.

Rəqəmsallaşmanın psixoloji aspektdə müsbət təsirlərindən biri də emosional inkişafla bağlıdır. Keyfiyyətli uşaq

verilişləri uşaqlara empatiya, dostluq, əməkdaşlıq və digər sosial dəyərləri öyrədir. Animasiya və hekayə əsaslı proqramlar vasitəsilə uşaqlar müxtəlif emosional vəziyyətlərlə tanış olur və bu vəziyyətlərə uyğun reaksiyalar formalaşdırırlar. Bu proses onların emosional intellektinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Eyni zamanda, rəqəmsal mühit uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına da geniş imkanlar yaradır. Müxtəlif rəqəmsal alətlər və proqramlar vasitəsilə uşaqlar rəsm çəkə, musiqi yarada, video hazırlaya və digər yaradıcı fəaliyyətlərlə məşğul ola bilirlər. Bu isə onların özünüifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir və fərdi potensiallarını üzə çıxarır.

Sosial inkişaf baxımından da rəqəmsallaşmanın müəyyən müsbət təsirləri mövcuddur. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə uşaqlar müxtəlif ölkələrdən olan həmyaşıdları ilə ünsiyyət qura bilir, fikir mübadiləsi aparır və sosial şəbəkələrdə iştirak edirlər. Bu isə onların kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirir və multikultural mühitdə uyğunlaşma qabiliyyətini artırır.

Bununla yanaşı, valideyn-uşaq münasibətlərində də müsbət dəyişikliklər müşahidə olunur. Birgə rəqəmsal fəaliyyətlər - məsələn, təhsil proqramlarının birlikdə izlənməsi və ya oyunların oynanılması - valideynlə uşaqlar arasında ünsiyyəti gücləndirə bilər. Bu isə ailə daxilində emosional bağların möhkəmlənməsinə kömək edir.

Rəqəmsallaşmanın digər mühüm üstünlüklərindən biri inklüzivlik imkanlarının genişlənməsidir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün hazırlanmış rəqəmsal proqramlar onların təhsil və inkişaf prosesinə daha aktiv qoşulmasına şərait yaradır. Məsələn, eşitmə və ya görmə məhdudiyyətli uşaqlar üçün uyğunlaşdırılmış kontent onların informasiya əldə etmə imkanlarını artırır.

Rəqəmsallaşma prosesi uşaq verilişlərinin inkişafında yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, bir sıra ciddi problemləri də gündəmə gətirmişdir. Xüsusilə uşaqların psixoloji, sosial və fiziki inkişafi baxımından bu prosesin mənfi tərəflərinin təhlili mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqların rəqəmsal mühitdə daha çox vaxt keçirməsi onların davranış modellərinə, düşüncə tərzinə və ümumi həyat keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu təsirlər bəzən uzunmüddətli və geri dönüşü çətin olan nəticələrə səbəb ola bilər.

Rəqəmsallaşmanın ən ciddi problemlərindən biri uşaqlar arasında ekran asılılığının formalaşmasıdır. Ekran asılılığı və uşaq verilişlərinin azlığı barədə professor Qulu Məhərrəmli "Yeni Müsavata" danışıb: "Çox təəssüf ki, bizim televiziya məkanında uşaq verilişlərinin sayı "Çox təəssüf ki, bizim televiziya məkanında uşaq verilişlərinin sayı hədsiz dərəcədə azdır. hədsiz dərəcədə azdır. Görünür ki, uşaq verilişlərinin xüsusi bir özəlliyi var, ona görə də televiziyalarımız ona o qədər də maraq göstərmirlər.Məsələn, ARB-nin bir xətti olan "Günəş TV" özəl uşaq kanalı imkanları daxilində maraqlı verilişlər etməyə çalışır. Lakin zəngin proqram siyasəti üçün zəngin də maliyyə lazımdır. Bu işdə maliyyə məsələləri mühüm rol oynayır. Çünki məlum olduğu kimi, uşaq verilişləri o qədər də reklam gətirən, sponsor cəlb edən verilişlər olmur. Adətən bu cür verilişlərə televiziyanın özü maliyyə qoymalıdır, yəni özü maliyyələşdirməlidir.Bəzən müşahidə edirik ki, maliyyələşən verilişlər belə kifayət qədər auditoriya cəlb edə bilmir, çünki uşaqlar çox erkən yaşından dinamik oyunlara cəlb olunur, 3-4 yaşından əlində çox sayda oyun proqramları yazılmış telefon, planşet olur. Bunun nəticəsində uşağın qavrayışı xüsusi dinamizm tələb edir. Yəni artıq televiziyaların hazırladığı ləngərli verilişlərə baxmaq istəmirlər".[6]

Rəqəmsallaşma uşaqların sosial inkişafına da mənfi təsir göstərə bilər. Virtual mühitdə ünsiyyət real sosial münasibətləri əvəz etdikdə uşaqların sosial bacarıqları zəifləyir. [3] Onlar üzbəüz ünsiyyət, emosiyaların düzgün ifadəsi və empatiya kimi vacib sosial bacarıqları kifayət qədər inkişaf etdirə bilmirlər.

Bununla yanaşı, uşaqların uzun müddət ekran qarşısında hərəkətsiz qalması fiziki aktivliyinazalmasına səbəb olur. Bu isə piylənmə riskinin artmasına, əzələ və skelet problemlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bundan əlavə, ekranlardan yayılan mavi işıq uşaqların yuxu ritmini pozur və yuxusuzluq problemlərinə səbəb olur. Keyfiyyətsiz yuxu isə uşaqların həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

Görmə problemləri də rəqəmsallaşmanın geniş yayılmış mənfi təsirlərindən biridir. Uzun müddət kiçik ekranlara fokuslanmaq göz yorğunluğu, quru göz sindromu və uzaqgörmə problemlərinə səbəb ola bilər. Bu problemlər xüsusilə erkən yaşlarda yaranarsa, gələcəkdə daha ciddi sağlamlıq problemlərinə gətirib çıxara bilər.

Nəticə: Rəqəmsal mühitdə uşaqların məruz qaldığı digər risklərdən biri də informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. Uşaqlar çox vaxt şəxsi məlumatların qorunması qaydalarını bilmədikləri üçün müxtəlif təhlükələrlə qarşılaşa bilirlər. Onlar fərqində olmadan şəxsi məlumatlarını paylaşa, kibertəhlükələrə məruz qala və ya zərərli şəxslərlə ünsiyyət qura bilərlər. Bu isə onların təhlükəsizliyi baxımından ciddi risk yaradır.

Həmçinin sürətli və qısa formatlı kontentə alışan uşaqlar uzun və dərin məzmunu qəbul etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu isə onların analitik düşünmə qabiliyyətinə və akademik inkişafına mənfi təsir göstərir.

Ailə münasibətləri baxımından da müəyyən problemlər yaranır. Uşaqların rəqəmsal cihazlara həddindən artıq bağlı olması valideynlərlə ünsiyyətin azalmasına səbəb olur. Bu isə ailə daxilində emosional əlaqələrin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Valideyn nəzarətinin zəifləməsi isə uşaqların daha çox risklə qarşılaşmasına şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, rəqəmsallaşma uşaq verilişlərinin inkişafına ciddi təsir göstərməklə yanaşı, uşaqların psixoloji, sosial və fiziki inkişafi baxımından bir sıra risklər yaradır. Bu risklərin minimuma endirilməsi üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Rəqəmsal mühitin üstünlüklərindən səmərəli istifadə etmək üçün onun mənfi təsirlərinin vaxtında müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması vacibdir. Yalnız bu halda rəqəmsallaşma uşaqların sağlam və balanslı inkişafına xidmət edə bilər.

İstifadə olunan ədəbiyyat
1. UNICEF – Children in a Digital World
2. Sonia Livingstone (2009). *Kids Online*
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) (2020). *İnformasiya cəmiyyəti və rəqəmsal transformasiya problemləri*. Bakı.
4. Bakı Dövlət Universiteti (2022). *Media və kommunikasiya üzrə dərs vəsaitləri*.
5. Əliyev, Ə. (2021). "Rəqəmsal media və uşaqların inkişafi". Bakı: Elm nəşriyyatı.
6. https://musavat.com/news/azerbaycanda-usaq-verilisleri-niye-azdir_1110587.html

Bashirova Lala Vidadi qizi
Baku State University
2nd year master's student
lalebesirova8@gmail.com
https://orcid.org/0009-0004-6843-9324

Transformation of Children's Television Programs in the Era of Digitalization

Summary

This article provides a comprehensive analysis of the transformation of children's television programs in the era of digitalization and the impact of this process on children's psychological development. Due to the rapid development of information and communication technologies, the traditional television model has changed, and digital platforms have become one of the main media sources for the children's audience. Within the framework of the study, the impact of the digital environment on the content, structure, and presentation form of children's programs has been examined.

The article also analyzes both the positive effects of digitalization on children's cognitive, social, and emotional development, as well as negative aspects such as screen addiction, exposure to harmful content, social isolation, and physical health problems. It is concluded that although digitalization creates new development opportunities for children, proper management of this process and the implementation of effective control mechanisms are essential. The role of parents, the education system, and state institutions in this regard is particularly emphasized.

Keywords: digitalization, children's programs, digital media, child psychology, media influence, interactivity, screen addiction, media literacy, child development, digital platforms

Баширова Лала Видади кызы
Бакинский Государственный Университет
студентка 2 курса магистратуры
lalebesirova8@gmail.com
https://orcid.org/0009-0004-6843-9324

Трансформация детских телепрограмм в эпоху цифровизации

Резюме

В данной статье проводится комплексный анализ трансформации детских телепрограмм в эпоху цифровизации и влияния этого процесса на психологическое развитие детей. В результате стремительного развития информационно-коммуникационных технологий традиционная модель телевидения изменилась, а цифровые платформы стали одним из основных источников медиаконтента для детской аудитории. В рамках исследования рассматривается влияние цифровой среды на содержание, структуру и формы представления детских программ.

В статье также анализируются как положительные эффекты цифровизации на когнитивное, социальное и эмоциональное развитие детей, так и негативные аспекты, такие как зависимость от экранов, доступ к вредному контенту, социальная изоляция и проблемы физического здоровья. В заключение отмечается, что, несмотря на создание новых возможностей для развития детей, цифровизация требует правильного управления и внедрения эффективных механизмов контроля. Особо подчеркивается роль родителей, системы образования и государственных учреждений в данном процессе.

Ключевые слова: цифровизация, детские программы, цифровые медиа, детская психология, влияние медиа, интерактивность, зависимость от экранов, медиаграмотность, развитие детей, цифровые платформы

RƏYÇİ: dos. L. Ələkbərova

DOI 10.24412/2218-7588-2026-1-119-121

Shahla Vaqif qızı Huseynova
BDU Pedaqogika kafedrasının muəllimi
https://orcid.org/0009-0000-3475-4538
Shahla@box.az

КРЕАТИВНОЕ ОЦЕНИВАНИЕ, ВЛИЯЮЩЕЕ НА ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ: Креативное мышление — это умение отыскивать нестандартные подходы и решения сложных ситуаций. Люди с развитым креативным мышлением умеют отойти от шаблонов и знают, что у проблемы может быть больше одного решения.

Ключевые слова: Креативность в образовательной среде, креативность в XXI веке, способности, образование, креативное мышление, обучение, мотивация.

ВВЕДЕНИЕ: Целью современного образования является развитие творческих способностей у учащихся. Эти требования могут быть выполнены только в том случае если известны два факта: 1) что такое творческий подход 2) как развить творческую способность у студента и какие средства нужно применить чтобы реализовать эту задачу. [1]

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ: В нашем обществе все: родители, педагоги, руководство учебных заведений, работодатели малых и крупных компаний, главы государств заинтересованы видеть рядом с собой образованных, интеллектуально развитых, креативных членов общество, потому что наш быт и уровень жизни напрямую связан на сколько ты умен и смышлен. Введем понятие креативности. Креативность — это способность человека генерировать идеи, находить нестандартные решения проблем и создавать что-то новое и оригинальное. [3]. К креативности относятся: гибкое и нестандартное мышление, уникальность, генерация идей, способность проводить новизну, качественное сочетание идей, способность рисковать и склонность к экспериментам, наличие живого воображения и присутствие вдохновения. Нужна отметить, что задатки творческих способностей есть у всех без исключения. Эта мысль позволяет педагогу не делить класс на «креативных и не креативных». У всех без исключения есть творческий потенциал. Эта истина позволит педагогу рассмотреть в своих студентах «изюминку». Все люди без исключения имеют свои особенности в характере, свой темперамент, у всех есть врожденные задатки например: изобретательному искусства, пение, естественные науки. Для того чтобы определить и понять у кого какие способности необходима экспериментировать, творить нечто оригинальное, новое, удивительное. Результаты не заставят долго ждать. Не только окружающие, но и сам ученик будет приятно удивлен, обнаружив свои креативные способности. Далее стоит сделать следующий шаг, нужно создать такие условия чтобы студенты могли развивать свои таланты, т.е «оттачивать» свое мастерство. Придется подняться на ступеньку выше и ответить на следующий вопрос можно ли вообще развить креативное мышление? Тут без специалистов в области психо-генетики не обойтись. Говорят, что исследования показали, что на развитие человека влияют несколько факторов: генетические факторы и среда, в которой воспитывается человек. Если делать упор только на генетический фактор, то получается замкнутый круг т.е утопия. И как хорошо, что выход есть все же исследования показали, что в становлении личности вверх берет окружение человека, та среда в котором он живет и вращается (семья, школа, работа). Это значит, что педагог играет важную роль, перед ним возникает следующая задача найти пути, методы и формы и методы для реализации поставленной задачи, а именно развить у студентов креативное мышление. Необходимо найти подход, который стимулировал бы воображение, мышления и личностные качества учащихся. Креативный подход к обучению имеет ряд преимуществ например: Повышение интереса и мотивации к учебе, развитие творческих способностей учащихся, потому что они встречают трудности требующие применения новых знаний и решения этих проблем, формирование ответственности и саморегуляции учащихся, так как они осознают свои цели, приучить к коммуникации учащихся, так как они работают в группах, обмениваются мнениями и сотрудничают друг с другом. Эти методы реализуются реализовываться с помощью различных методов и приемов, таких как: дискуссии, игры, проекты, исследования, походы в музеи, в арт-галереи, инновационные образовательные технологии, например, диалоговое обучение, интегрированное обучение, дифференцированное обучение. [4].

Таким образом, креативное мышление становится неотъемлемым компонентом современного образования и важным условием успешной социализации личности. В условиях быстрого развития технологий и постоянных изменений в обществе умение находить нестандартные решения приобретает особую ценность. Развитие креативности у учащихся способствует формированию гибкого мышления, уверенности в собственных силах и готовности к принятию ответственности за свои решения. Важную роль в этом процессе играет педагог, который выступает не только источником знаний, но и наставником, мотиватором и партнером в обучении. Создание благоприятной образовательной среды позволяет раскрыть творческий потенциал каждого ученика независимо от его первоначального уровня подготовки. Использование креативных методов обучения повышает познавательную активность учащихся и делает образовательный процесс более осмысленным и увлекательным. В результате формируется личность, способная к самореализации, инновационному мышлению и непрерывному обучению на протяжении всей жизни. Педагогам важно понять, что ученики

имеют право задавать вопросы и получать на них ответы. Существующая ролевая модель устарела и нуждается в пересмотре: необходимо больше свободы, открытых вопросов, меньше действий по поднятой руке. Навык задавать открытые вопросы — это навык, который лежит в основе исследований, изобретений всего, что нас окружает. [2].

Например, на скучном уроке информатики ученики не слушают учителя. Это исходная ситуация. Теперь сформулируем роли участников и определим контекст: учитель и ученики находятся в школьном кабинете среди парт, стульев и компьютеров. При этом учащиеся вынуждены слушать материал, который им не нравится. Чтобы изменить поведение учеников, нужно найти другую ситуацию — например, ту, в которой ребенку не скучно. Например, выпал первый снег, и дети побежали играть в снежки. Теперь можно заимствовать эту ситуацию. Снежок станет метафорой знания, которое будут «перекидывать» друг другу две команды. Учитель разбивает класс на две группы: первая пишет ошибочный код, вторая — ищет ошибку. Этими кодами группы перебрасываются, как снежками. Теперь ученики стали игроками, а учитель — ведущим. Навыков, которых хватало учителю еще несколько лет назад, теперь недостаточно. Рано или поздно придется актуализировать собственные знания, проверить их на совместимость с реальной жизнью. Есть несколько способов это сделать. [4]. Креативные методологии — это системный подход к созданию новых идей, а не просто рисование на уроках. В зависимости от проблемы, с которой сталкивается учитель, школа, министерство образования, страна, можно выбирать несколько методологий и объединять их. Искать мотивацию это столкновение с чем-то новым часто вызывает страх. Есть инструмент, который поможет справиться с боязнью погружаться в неизведанное. Для этого необходимо показывать ребенку проявление эмоций на собственном примере. Для того, чтобы решить задачу в реальной жизни, мы обращаемся либо к изученному шаблону, либо к собственному опыту, либо к неизвестным ранее примерам из окружающего мира. Для того, чтобы использовать два последних способа, нужно уметь наблюдать, обдумывать, опираться на то, что человек когда-то видел, слышал или ощущал. Всем этим навыкам можно научить ребенка на школьных уроках. [5]. Вот несколько способов развития креативного мышления, которые учитель начальных классов может легко внедрить в свою практику: подбирать ассоциации. Ассоциативность — или способность видеть связь между совершенно разными предметами и явлениями — придает мышлению ребенка гибкость, оригинальность и продуктивность, позволяет быстро найти нужную информацию в самых неожиданных воспоминаниях. Простое задание на развитие ассоциативного мышления. Ассоциативное мышление также развивается при составлении интеллект-карт: схем, раскрывающих понятие или явление с разных сторон. Например, при изучении природных зон можно составить схему связанных понятий вместе с учениками или дать им такую работу на дом. [5].

Иллюстрировать - Креативное мышление подразумевает переход от слов к образам, а затем к действиям, и наоборот. Для того, чтобы визуализировать понятие, полезно прибегнуть к иллюстрациям. Предложить учащимся создать картинки к литературному тексту или по мотивам абстрактного понятия: например, объёма. Можно не только рисовать от руки, но и использовать изображения из интернета, коллажи. Другие идеи: проиллюстрировать пословицу с помощью фигур или сделать скульптуру из многогранников. Интересные пословицы можно «изображать» даже с помощью эмоджи, не забывая про их переносный смысл. Все это способствует развитию воображения.

Читать, разговаривать и придумывать- Креативное мышление напрямую связано с умением генерировать новые идеи на основе существующей информации — например, текста или изображения. Тут важно помнить, что многим учащимся бывает страшно делиться своими идеями со сверстниками, поэтому лучше разделить класс на группы или пары. Командная работа поможет избежать травмирующей ситуации сравнения. [1].

Большой ресурс для развития креативного мышления дают уроки литературного чтения. Во время знакомства с произведениями важно акцентировать внимание учащихся на моментах, значимых для понимания авторского замысла: спрашивать, почему герои поступают так или иначе, а в моменты поворотных событий останавливаться и предполагать, как сюжет повернется дальше и какого развития повествования им бы хотелось. Это мощное оружие, где учащиеся становятся вдумчивыми и творческими читателями, способными сопереживать героям, понимать замысел автора и видеть в текстах явления из реальной жизни. Кроме того, такие обсуждения стимулируют развитие воображения и фантазии, творческую активность учащихся. [5].

Инсценирование- продолжая работу с текстом и развитием воображения, можно предложить детям творчески пересказать прочитанное, добавив детали и события, или сделать это от первого лица, пробуя разные интонации. Следующий этап – драматизация в любом из ее проявлений: чтение по ролям, пантомима, постановка спектаклей.

Игровая форма креативного мышления. Игра – самый эффективный способ развития креативного мышления у учащихся. Можно использовать и ролевые, и настольные игры. Игра учит связной речи и созданию повествования с опорой на изображения. Придумывая свободный сюжет, но отталкиваясь от образа, ученик не боится ошибиться, сделать что-то не так. В игре он встает в авторскую позицию и волен делать то, что считает нужным: ведь он создатель истории. Игровой контекст при этом обеспечивает безопасную среду для экспериментов. Можно придумывать одну историю на всех, продолжая мысль друг друга. Рассказы по картин-

кам можно превратить в полезную традицию. Например, устраивать мозговой штурм, выбирая для учеников картинки и предлагая составить по ним историю, придумать, что было до событий на картинке и после них. Опять же, будет полезнее, если ученики станут создавать истории в парах. Это не только стимулирует творческую активность, но и делает более благоприятной атмосферу в коллективе. [2].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: В развитии креативного мышления могут помочь и двигательные активности. Хорошо, если они будут напрямую связаны с наблюдением, анализом и драматизацией.

Решать головоломки и ребусы- развитию креативного мышления способствует и решение головоломок, ребусов, занимательных задач. Однако тут важно быть готовым прийти на помощь к студентам подвести его к решению, чтобы не создавать для него ситуацию неуспеха. Выбирая такие задания, можно вдохновляться, например, подборками нестандартных заданий. Все это комплекс приемов мышления, которые помогают человеку находить самое эффективное и нестандартное решение для проблемы, с которой он не имел дела раньше. [3]

Литераитура

1. https://konfetti-school.ru
2. Тагиева Г.Г. А.В.Гасанов, И.В.Шихалиева. Общие основы педагогики. /теория воспитания/ Учебное пособие. /, -Баку: БГУ, -2019. С. 47-48.
3. https://sky.pro/media/chto-takoe-kreativnost-i-kak-ee-razvit/?ysclid=m4471h9c1103053788
4. *Утемов, В. В.* Креативная педагогика : учебное пособие для вузов / В. В. Утемов, М. М. Зиновкина, П. М. Горев. — 2-е изд., испр. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2020. — 237 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-08258-6. 2020г
5. Е.Гафарова: Креативность как информационная система и педагогический феномен. Монография 2023г.
6. Кларин М. В. Инновации в обучении: метафоры и модели. — М.: Наука, 2018.
7. Богоявленская Д.Б Психология творческих способностей. — М.: Академия, 2002.
8. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. — М.: Просвещение, 2016. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25655074
9. Торранс Э. П. Развитие творческого мышления (креативности). — М.: Педагогика, 2004.
10. Полат Е. С., Бухаркина М. Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. — М.: Академия, 2019.
11. Структура интеллекта. — М.: Прогресс, 1967.
12. Смирнова Н.В. Развитие креативности у школьников: педагогические технологии и методы. — М.: Просвещение, 2020.

Шахла Вагиф гызы Гусейнова

BDU Pedaqogika kafedrasının muəllimi

https://orcid.org/0009-0000-3475-4538

Шахла@box.az

Təhsil sistemində fəaliyyətin yüksəldilməsinə təsir edən yaradici qiymətləndirmə

Xülasə:

Kreativ düşünmə — mürəkkəb situasiyalara qeyri-standart yanaşma və həll yollarını tapmaq bacarığıdır. İnkişaf etmiş kreativ düşünməyə malik olan insanlar şablonlardan uzaqlaşmağı bacarır və problemlərin birdən çox həll yolunun ola biləcəyini anlayırlar.

Açar sözlər: Təhsil mühitində kreativlik, XXI əsrdə kreativlik, bacarıqlar, təhsil, kreativ düşünmə, təlim, motivasiya.

Shahla Vagif gizi Huseynova

Teacher of the Department of Pedagogy, Baku State University

https://orcid.org/0009-0000-3475-4538

Shahla@box.az

Creative assessment that influences performance improvement in the education system

Summary:

Creative thinking is the ability to find unconventional approaches and solutions to complex situations. People with developed creative thinking are able to move away from templates and know that a problem may have more than one solution.

Key words: Creativity in the educational environment, creativity in the XXI century, Abilities, education. Creative thinking, learning, motivation.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-122-125

Əliyeva Fəxriyyə Yavər qızı
ADNSU nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci
faxriyaa@inbox.ru
https://orcid.org/0009-0008-4128-2987

İNGİLİS DİLİNİN MÜASİR ÜSULLARLA TƏDRİSİ METODİKASI

Giriş: İngilis dili XXI əsrdə qlobal ünsiyyət vasitəsi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. «Elm, texnologiya, biznes və mədəniyyət sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas dili olduğundan, onun tədrisi metodikasının müasir yanaşmalarla zənginləşdirilməsi pedaqoji elmin prioritet istiqamətlərindən biridir.» **(1,12)** Problemin aktuallığı aşağıdakı faktorlarla bağlıdır:Qloballaşma və rəqəmsallaşma şəraitində ingilis dilinə tələbat artmaqda davam edir. Ənənəvi metodlar (qrammatika-şərh, tərcümə üsulu) müasir kommunikativ tələblərə tam cavab vermir.

Açar sözlər: dil ünsiyyət öyrənmək müasir ənənəvi dinləmə məqsəd texnologiya

Giriş: Yeni texnologiyalar – multimedia, interaktiv platformalar, süni intellekt əsaslı tətbiqlər – dil öyrənməni daha səmərəli və motivasiyaedici alınmasına xidmət edir.Bu metodikanın əsas məqsədi ingilis dilinin öyrənilməsini kommunikativ bacarıqların inkişafına yönəltmək, öyrənənlərin müstəqil düşünmə və yaradıcılıq qabiliyyətini stimullaşdırmaqdır. «Xarici dilin mükəmməl öyrənilməsinə nail olmaq üçün müəllimn qarşısında müəyyən vəzifələr dayanır.Bu vəzifələrə aşğıdakı müddəaları aid etmək olar: **a)**Müasir pedaqoji yanaşmaların (kommunikativ metod, CLIL – Content and Language Integrated Learning, blended learning) tətbiqi; **b)**İnnovativ texnologiyaların (mobil tətbiqlər, onlayn platformalar, interaktiv oyunlar) tədris prosesinə inteqrasiyası;» **(2,23-24)**

Əsas hissə: Qeyd etməliyik ki, **Müasir metodika** dil öyrənməni yalnız qrammatik biliklərin mənimsənilməsi kimi deyil, həm də sosial-mədəni kompetensiyanın formalaşması prosesi kimi nəzərdən keçirir. Bu yanaşma Vygotsky-nin sosial konstruktivizm nəzəriyyəsinə, Krashen-in input hipotezinə və kommunikativ dil tədrisi prinsiplərinə əsaslanır.Bu metodiki tövsiyyələri nəzərdən keçirək

Vygotsky-nin sosial konstruktivizm metodikası mədəniyyət, dil və sosial qarşılıqlı əlaqələrin öyrənmədə əsas rol oynadığını vurğulayır. Onun yanaşmasına görə, bilik fərdin təkbaşına deyil, daha təcrübəli şəxslərlə əməkdaşlıq və dialoq vasitəsilə formalaşır.

Sosial konstruktivizmin əsas prinsipləri bu müdialardır

Vygotsky-yə görə, insanın idrak inkişafı mədəniyyətin simvolları (dil, yazı, riyazi işarələr) vasitəsilə formalaşır.

Bu metodikaya əsasən- dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də düşüncənin formalaşmasında əsas alətdir.

Unudulmamlıdır ki, öyrənmə prosesində müəllim və ya daha bilikli həmyaşıdın rolu böyükdür. Onların(müəllimlərin) vəzifəsi şagirdin potensialını üzə çıxarmağa kömək etməkdir

Müəllim tərəfindən metodik yanaşmalar bu qaydalara uyğun aparılmalıdır

Birlikdə öyrənmə (collaborative learning): Şagirdlər,tələbələr qrup işində biliklərini paylaşır, müzakirə edir və yeni anlayışlar qururlar.

Müəllimin rəhbərliyi (scaffolding): Müəllim şagird və tələbələrinə mərhələli dəstək verir. Şagird və tələbələr bacarıq qazandıqca bu dəstək tədricən azaldılır.

Dialoq və sual-cavab: Müəllim şagirdvə tələbənin düşüncə prosesini stimullaşdırmaq üçün suallar verir, müzakirələr aparır.

Mədəni kontekstin istifadəsi: Tapşırıqlar və öyrənmə materialları şagird və tələbələrin gündəlik həyatından uzaqlaşdırılır.

Vygotsky və Piaget müqayisəsi

Xüsusiyyət	Vygotsky	Piaget
İnkişafın mənbəyi	Sosial qarşılıqlı əlaqə, mədəniyyət	Fərdin daxili idrak strukturları
Dilin rolu	Düşüncənin formalaşmasında əsas	Düşüncənin istifadəsi üçün istifadə
Öyrənmə prosesi	Daha bilikli şəxslərin köməyi ilə	Fərdin öz düşüncəsi ilə
ZPD anlayışı	Mərkəzi konsept	Mövcud deyil

Krashen-in "Input Hipotezi" dil öyrənmədə şüurlu qayda öyrənmədən çox, *anlaşılır input* (yəni öyrənənin mövcud səviyyəsindən bir qədər yuxarı – i+1) vasitəsilə dilin təbii şəkildə mənimsənildiyini vurğulayır. Kommunikativ Dil Tədrisi (CLT) isə dilin əsas məqsədini ünsiyyət qurmaq kimi qəbul edir və öyrənməni real, mənalı ünsiyyət vəziyyətləri üzərində qurur.

Krashen-in Input Hipotezi aşağıdakıları nəzərdə tutur

Əsas fikir: Dil öyrənənlər dili ən yaxşı şəkildə *anlaşılır input* vasitəsilə mənimsəyirlər. Bu input öyrənənin mövcud bilik səviyyəsindən bir qədər yuxarı olmalıdır (i+1).

Şüursuz öyrənmə: Dil qaydaları şüurlu şəkildə öyrədilməsə də, öyrənənlər onları təbii şəkildə mənimsəyirlər.

Output-un rolu: Krashen hesab edir ki, dil istehsalı (danışmaq, yazmaq) öyrənmənin səbəbi deyil, nəticəsidir.

Bu hipotezin Praktik tətbiqində müəllim bu vasitələrdən istifadə edə bilər

Autentik materiallardan istifadə (kitablar, filmlər, söhbətlər). Dil mühitinin zənginləşdirilməsi.

Kommunikativ Dil Tədrisi (CLT) Prinsipləri

Dil öyrənmənin məqsədi: Dilin əsas funksiyası ünsiyyətdir; dərslərdə kommunikasiya bacarıqları ön plandadır.

Praktik yanaşma:

Real həyat situasiyalarına bənzər tapşırıqlar (rol oyunları, dialoqlar).

Qrammatika və qaydalar yalnız ünsiyyətə dəstək üçün öyrədilir, əsas məqsəd deyil.

Şagird mərkəzli: Müəllim daha çox fasilitator rolunda olur, şagirdlər isə aktiv ünsiyyət iştirakçılarıdır.

Dörd bacarıq inteqrasiyası: Dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqları birlikdə inkişaf etdirilir.

Müasir tədris metodikası kimi interaktiv metodun müdəəddalarından biri olan

İnput və Out put nəzriyysı müəllimlər tərəfində ciddi öyrənilməlidir. Bu nəzriyyə nəzər salaq

«Dil öyrənmədə "Input" nəzəriyyəsi öyrənənin anlamlı və səviyyəsinə uyğun dil materialı ilə qarşılaşmasının vacibliyini vurğulayır, "Output" nəzəriyyəsi isə öyrənənin dili istehsal etməsinin (danışmaq, yazmaq) öyrənməni dərinləşdirdiyini göstərir. Bu iki yanaşma bir-birini tamamlayır: input öyrənməni başladır, output isə onu möhkəmləndirir.» **(3, 58-59)**

İnput və output prosesi ikinci dilin mənimsənilməsinin əvəzsiz hissəsidir. Səbəb odur ki, tələbələr sinifdə və real dünyada başa düşülən nəticələr əldə etmək üçün lüğət, sıralama, qrammatika qaydaları və tələffüz bacarıqları kimi müvafiq linqvistik bilikləri mənimsəməlidirlər. Xüsusilə desək, ikinci dilin mənimsənilməsi prosesində input və output-un hər ikisi həyati əhəmiyyət kəsb etsə də, input və output üçün ilkin şərtdir və onun rolunu qiymətləndirmək olmaz. Bu yazı nitq və yazı dərslərində input and output-un müsbət və mənfi təsirlərini göstərmək məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, bu məqalə həm də bəzi dərin tədris ilhamını təmin edəcək ki, müəllimlər öz tədris prosesində müvafiq tədris metodlarını seçmək, tələbələrə bilikləri mənimsəməyə və fikirlərini səmərəli şəkildə ifadə etməyə kömək etsinlər.

«Dil tədqiqatçıları ingilis dilinin inkişafında iki əsas öyrənilmə metodunu önə çəkirlər:Receptive language Expressive language *Receptive language* (yəni qəbuledici dil), özümüz heç bir şey əlavə etməyi gözləmədən başqalarından aldığımız dildir.

Expressive language (yəni ifadəli dil) necə cavab verməyi bilən hissədir. Bu, öyrənənin əslində hasilə gətirdiyi dildir - onların ifadə etdiyi şifahi və yazılı sözlərdən ibarət olan dildir. Receptive language yəni qəbuledici dil özlüyündə iki sahəni listening and reading, dinləmə və oxunu birləşdirir ki bunu da dil araşdırılmasında **input** kimi qəbul edirlər» **(3,65).** Expressive language yəni ifadəli dil isə iki sahəni speaking and writing, danışma və yazını özündə birləşdirir ki, bunu da dil tədqiqatında **output** kimi öyrənirlər.

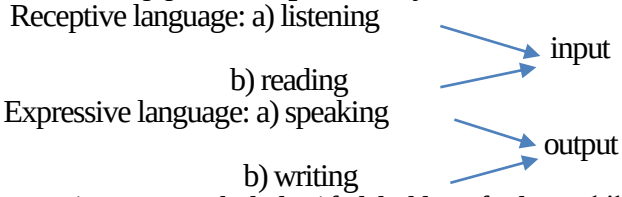

Bu, input/output və qəbuledici/ifadəli dil tərəfindən təşkil edilmiş dörd ingilis dilinin inkişaf sahəsini (dinləmə, danışma, oxuma, yazma) müəyyən edən mini sxemdir. Bu əyani material ESL mütəxəssisləri, peşəkar inkişaf seminarının aparıcıları, ilkin hazırlıq müəllimləri və ya dil öyrənmə sahəsində çalışan hər kəs üçün faydalıdır..

Dil müəllimlərinin, xüsusən də ESL müəllimlərinin anlamalı olduğu ən fundamental anlayışlardan biri input və output arasındakı fərqdir. Yalnız input-un dilin mənimsənilməsi prosesini hesablaya biləcəyi və ya output-un da zəruri olub olmadığı ilə bağlı çox mürəkkəb fikirlər ortaya çıxdı. Stiven Kraşenin Monitor Modeli, Sueynin Nəticə Fərziyyəsi və Lonqun Qarşılıqlı Təsir Hipotezi tarixini öyrənərkən bu sahədə davam edən mübahisələri praktiki səviyyədə başa düşməkdə bizə kömək edir, nəzərə almaq lazımdır ki, K-12 kurikulumlarının əksəriyyəti hər ikisi üçün imkanların olduğunu güman edir. Səlahiyyətli dil öyrənən yetişdirmək üçün sinifdə input və output modelini tətbiq etmək lazımdır. Nümunə olaraq, Total Physical cavab (TPR) – 1980-ci illərin metodu olan və yalnız daxilolmalara böyük üstünlük verir – dil öyrənilməsini asanlaşdıran bir çox strategiya arasında bir strategiya kimi rebrendinq edilmişdir. TPR, əvvəllər olduğu kimi, ESL müəlliminin arsenalında sadəcə bir vasitədir. «Ayrı-ayrı yerlərdə ESL kurikulumunu tənzimləyən İngilis Dili Yetərlilik Standartları bir çox digər dövlət standartlarına bənzəyir ki, onlar həm giriş, həm də çıxışda bacarıqları nəzərdə tuturlar. Kurikulumun bir bəndində deyilir. "İkinci dilin mənimsənilməsi üzrə effektiv təlimat ELL-lərə oxuduqları, eşitdikləri, danışması, yazması gözlənilən ingilis dilinin linqvistik mürəkkəbliyini tədricən artırarkən, ingilis dilinin hazırkı inkişaf səviyyələrində dinləmək, danışmaq, oxumaq və yazmaq imkanlarının verilməsini nəzərdə tutulur. Bu sənəd faktiki input və output terminlərindən istifadə etməsə də, onlar həmin cümlənin ikinci yarısının strukturuna daxil edilmişdir» **(4, 42**). Birincisi, oxumaq və eşitməkdən bəhs edir. Bu input-dur. Sonra danışıq və yazmağı xatırladır.

Xarici dillərin müasir öyrədilmə prinsiplərindən biri də dərs prosesində İnteraktiv metoddan istifadə edilməsidir. İnteraktiv təlimin əsasları şagirdin fəal iştirakına, müəllimlə qarşılıqlı əməkdaşlığa və nəticəyönlü öyrənməyə əsaslanır. Bu yanaşma ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, şagird və tələbələrin müstəqil düşünmə, problem həll etmə və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.

İnteraktiv Təlimin Əsas Prinsipləri aşağıdakılardır:

Humanistləşdirmə və demokratikləşdirmə – təlim prosesində şagird və tələbələrin şəxsiyyətinə hörmət, bərabər imkanların yaradılması.

Fəallıq və əməkdaşlıq – şagird və tələbələr yalnız dinləyici deyil, həm də bilik yaradıcısı kimi çıxış etməlidirlər

Nəticəyönlülük – təlimin məqsədi əvvəlcədən müəyyənləşdirilir və şagird və tələbələrin əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdişlərlə ölçülür.

Müstəqillik və özünüidarəetmə – şagird və tələbələr öz öyrənmə proseslərini idarə etməyi öyrənirlər.

İnteqrasiya və diferensiallaşdırma – müxtəlif fənlərin əlaqələndirilməsi və fərdi yanaşma.

İnteraktiv Təlimin Metodları

Diskussiya və debatların təşkili – şagird və tələbələrin fikir mübadiləsi aparması, arqumentlərlə çıxış etmələrini təmin etmək

Qrup işi və layihələr – əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir

Rol oyunları və simulyasiyalar – real həyatı əks etdirən situasiyalarda öyrənmə.

Problem əsaslı öyrənmə – şagird və tələbələr konkret problemləri həll etməklə bilik qazanırlar.

"Beyin həmləsi" (brainstorming) – yaradıcılıq və sürətli fikir istehsalının yaranmasını nəzərdə tutur.

Ənənəvi və İnteraktiv Təlimin Müqayisəsi

Xüsusiyyət	Ənənəvi təlim	İnteraktiv təlim
Müəllimin rolu	Məlumat verən	Bələdçi,fasilator
Şagird və tələbənin rolu	Passiv dinləyici	Fəal iştrakçı
Məqsəd	Bilik ötürmək	Bacarıq və düşüncə inkişafi
Metod	Mühazirə, izah	Diskusiya, qrup işi, problem həlli
Qiymətləndirmə	Yekun imtahanı	Davamlı proses, fəailiyyət nəticələri

Təhsil sahəsində çalışan müəllim heyəti bu müqayisəni dərindən öyrənib, interaktiv təlimə dərindən yiyələnməlidirlər.

İnteraktiv təlimin əsasları müəllim və şagird arasında **qarşılıqlı dialoq, əməkdaşlıq və müstəqil öyrənmə mühitinin yaradılmasıdır**. Bu yanaşma XXI əsr təhsilində ən vacib metodlardan biri hesab olunur.

İnteraktiv təlim üçün praktiki nümunələri nəzərdən keçirək

1. Qrup müzakirələri

İştirakçılar kiçik qruplara bölünür.

Hər qrup müəyyən mövzu üzrə fikir mübadiləsi aparır və nəticələri ümumi auditoriyaya təqdim edir.

Məsələn: "Müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün hansı üsullar daha effektivdir?"

2.Rol oyunları (role-play)

İştirakçılar real iş vəziyyətlərini canlandırır.

Müəllim və ya fasilitator müşahidə edir, sonra geribildirim verir.

Məsələn: Müştəri ilə ünsiyyət, konfliktin həlli, işçi müsahibəsi.

3. Case-study (hadisə təhlili)

Real və ya simulyasiya olunmuş hadisə təqdim olunur.

İştirakçılar problemi analiz edir, həll yolları təklif edir.

Məsələn: "Şirkətdə satışların azalmasının səbəbləri və çıxış yolları."

"Sual-cavab" sessiyaları

Təlimçi mövzu ilə bağlı açıq suallar verir.

İştirakçılar cavablarını paylaşır, müzakirə aparılır.

Bu üsul həm bilikləri yoxlayır, həm də aktiv iştirak yaradır.

5. İnteraktiv oyunlar və quizlər

Mobil tətbiqlər və ya onlayn platformalar vasitəsilə quizlər keçirilir.

İştirakçılar yarışma şəklində cavab verir.

Məsələn: Kahoot, Mentimeter kimi alətlərdən istifadə.

6. "Brainstorming" (beyin fırtınası)

Mövzu elan olunur, iştirakçılar sürətli şəkildə ideyalarını paylaşır.

İdeyalar yazılır və sonra qrup tərəfindən seçilir və müzakirə olunur.

Praktik olaraq bu mövzular üzrə müzakirələr aparıla bilər:

İnteraktiv təlim metodlarının ənənəvi dərs üsullarına üstünlükləri və çatışmazlıqları

Texnologiyanın (ağıllı lövhə, onlayn platformalar) interaktiv təlimdə rolu

Qiymətləndirmə sistemində interaktiv metodların tətbiqi: necə ölçmək olar?

Müəllimlərin interaktiv təlim bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün təlim proqramları

Şagirdlərin motivasiyasını artırmaqda interaktiv metodların təsiri

İnteraktiv təlimin inklüziv təhsildə rolu: müxtəlif bacarıq səviyyəsinə malik şagirdlər üçün uyğunlaşma

İctimai və özəl məktəblərdə interaktiv təlimin tətbiq imkanları və fərqləri

İnteraktiv təlimin gələcəkdə təhsil siyasətinə təsiri

Nəticə: Müasir üsullarla ingilis dilinin tədrisi metodikasına dair aparılan araşdırmalar göstərir ki, ənənəvi yanaşmalarla müqayisədə innovativ metodların tətbiqi öyrənmə prosesini daha səmərəli edir. **İKT-nin (informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının) istifadəsi** interaktiv mühit yaradır, öyrənənlərin müstəqil fəaliyyətini gücləndirir və fərdi yanaşmanı təmin edir.

Biblioqrafiya

1.Ferdinand de Saussure, «Course in General Linguistics» London, 2021
2.Fromkin, Rodman, Hyams «An Introduction to Language, Oxford University» Press,2021
3.Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам
4.Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика, Москва, 2023.
5.Бим И.Л. *Теория и практика обучения английскому языку*,М, 2025

Алиева Фахрия Явер кызы
Промышленно и Технологический Колледж при Азербайджанском Государственном Университете
Нефти и Промышленности ст. пр.
faxriyaa@inbox.ru
https://orcid.org/0009-0008-4128-2987

Резюме

«Современная методика преподавания английского языка»

«Современная методика преподавания английского языка строится на коммуникативном подходе, использовании цифровых технологий и активных форм обучения, которые развивают навыки общения, критическое мышление и межкультурную компетенцию**» (5,81).**

Современные методы обучения английскому языку строятся вокруг практики общения, погружения в языковую среду и активного использования технологий. Они направлены на развитие навыков реального общения и повышение мотивации студентов.

Ключевые слова: язык коммуникация учить современный традиционный прослушивание цель технология

Aliyeva Fahriyya Yaver
Industrial and Technological College of Azerbaijan University of Oil and Industry senior teacher
faxriyaa@inbox.ru
https://orcid.org/0009-0008-4128-2987

Summary

Teaching English using modern methods methodologies122

The article “Teaching English using modern methods methodologies” emphasizes the transformative role of innovative pedagogical approaches—such as communicative teaching, interactive techniques, digital tools, project-based learning, and individualized instruction—in improving English language acquisition and classroom effectiveness.

Key words language communication learning modern traditional listening goal technology

Rəyçi dos.T.Cavadova

DOI 10.24412/2218-7588-2026-1-126-129

Quliyeva Sevda Feyruz qızı
Bakı DövlətUniversiteti
İnformasiya və sənəd menecmenti fakültəsi
Redaksiya-nəşriyyat işi kafedrası
Filologiyaüzrəfəlsəfədoktoru
sevdaquliyeva@bsu.edu.az
ORCİD İD: 0000-0003-1161-6110

ÜZEYİR HACIBƏYOVUN EV MUZEYİNİN FƏALİYYƏTİ126 (2025-Cİ İL)

Xülasə: İlk öncə onu qeyd edək ki, muzeylərin əsas vəzifələrindən biri millətlərin və bəşəriyyətin keçmişinə aid olan maddi və mənəvi dəyərləri qorumaqdır. Muzeylərdə saxlanılan eksponatlar-qədim əşyalar, sənət əsərləri, sənədlər, arxeoloji tapıntılar-keçmişin canlı şahidləridir. Bu eksponatlar sayəsində cəmiyyətlər öz tarixlərini unutmur və milli kimliyini qoruyur. Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyov 18 sentyabr 1885-ci ildə Azərbaycanın qədim mədəniyyət beşiklərindən biri olan Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdir. O, musiqi və ədəbiyyatla zəngin bir mühitdə böyümüş, kiçik yaşlarından bu sahələrə dərin maraq göstərmişdir. Şuşa dövrünün tanınmış xanəndələrinin, muğam ustalarının fəaliyyət göstərdiyi bir şəhər idi və bu mühit gənc Üzeyirin yaradıcılıq dünyasının formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Bu məqsədlə məqalə xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Açar sözlər:Üzeyir Hacıbəyov, ev Muzeyi, muzey fəaliyyəti, mədəni irs, Azərbaycan musiqisi, ekskursiyalar, tədbirlər.

Giriş: Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu HacıbəyovİIk təhsilini Şuşada almış, daha sonra Bakı və Tiflis şəhərlərində təhsilini davam etdirmişdir. 1904–1908-ci illərdə o, Qori Müəllimlər Seminariyasında oxumuş, burada həm klassik Avropa musiqisi, həm də pedaqogika sahəsində biliklər qazanmışdır. Elə həmin illərdən başlayaraq musiqi sahəsində ilk nəzəri fikirlərini formalaşdırmağa başlamışdır.

1908-ci ildə Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan və ümumilikdə İslam Şərqində ilk opera olan "Leyli və Məcnun" operasını yazaraq səhnəyə qoymuşdur. Bu əsər Füzulinin eyni adlı qəzəlinin motivləri əsasında yazılmış və milli muğamla Avropa opera formalarının sintezindən ibarət olmuşdur. "Leyli və Məcnun"un səhnələşdirilməsi Azərbaycan musiqi sənətində inqilabi bir hadisə kimi qiymətləndirilmişdir və bu hadisə ilə Azərbaycan milli operasının əsası qoyulmuşdur.

Daha sonra o, "Əsli və Kərəm", "Şah Abbas və Xurşid Banu", "Harun və Leyla", "Arşın mal alan" və "O olmasın, bu olsun" kimi bir sıra musiqili dramlar və operettalar yazmışdır. Bu əsərlər təkcə Azərbaycanda deyil, regionun bir çox ölkəsində səhnəyə qoyulmuş, böyük rəğbət qazanmışdır.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqda Üzeyir Hacıbəyov yeni hökumətin mədəniyyət və təhsil sahəsində aparıcı şəxslərindən birinə çevrildi. O, həm pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, həm də mətbuatda çıxış edərək maarifçiliyin inkişafına çalışmışdır.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da Üzeyir Hacıbəyov mədəni həyatın fəal iştirakçısı olmuş, Azərbaycan professional musiqisinin inkişafına böyük töhfələr vermişdir. 1920-ci illərdə Bakı Musiqi Texnikumunun, daha sonra isə 1927-ci ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) yaradıcılarından biri olmuşdur. O, bu təhsil ocaqlarında müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş, bir çox gənc musiqiçi və bəstəkarların yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

1937-ci ildə Üzeyir Hacıbəyovun ən möhtəşəm əsərlərindən biri olan "Koroğlu" operası yazılmışdır. Bu əsər qəhrəmanlıq mövzusunda yazılmış ilk Azərbaycan operası kimi milli musiqi tarixində xüsusi yer tutur. "Koroğlu" operasında Üzeyir Hacıbəyov xalq musiqisi elementlərini klassik Avropa musiqisinin formaları ilə birləşdirərək yüksək sənət nümunəsi yaratmışdır.

Onun musiqi nəzəriyyəsi sahəsində də fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. O, 1945-ci ildə "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" adlı fundamental bir əsər yazaraq Azərbaycan musiqisinin elmi əsaslarını qoymuşdur. Bu əsər milli musiqi elminin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

Üzeyir Hacıbəyov təkcə musiqiçi deyil, həm də tanınmış publisist, dramaturq və maarifçi idi. O, dövrünün bir çox ictimai-siyasi məsələləri ilə maraqlanmış, mətbuatda mütəmadi çıxış etmiş, xalqın maariflənməsi, milli şüurun formalaşması uğrunda çalışmışdır.

Məqalənin əsas məqsədi. Məqalənin məqsədi-2025-ci il ərzində Üzeyir Hacıbəyovun Ev Muzeyinin fəaliyyəti çərçivəsində görülən elmi, mədəni və maarifləndirici işləri araşdırmaq, muzeyin Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin qorunması və təbliğindəki rolunu təhlil etmək, həmçinin muzeyin bərpadan sonra elmi-tədqiqat, ekspozisiya və tədris yönümlü fəaliyyətinin cəmiyyətə təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Binanın memarlıq baxımından bərpası, ekspozisiyaların qurulması və muzey infrastrukturunun müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, muzeyin əməkdaşları və aidiyyəti elmi qurumlar tərəfindən həyata keçirilən tədqiqat işləri, eksponatların yenidən sənədləşdirilməsi və konservasiyası, Üzeyir Hacıbəyov irsinin sistemləşdirilməsi, muzeyin həyata keçirdiyi təhsil proqramları, məktəblilər və tələbələr üçün təşkil olunan ekskursiyalar, tematik sərgilər, seminar və konfranslar , Üzeyir Hacıbəylinin 140 illik yubileyinə həsr olunmuş konfranslar, təqdimatlar və layihələrin elmi-mədəni əhəmiyyətinin araşdırılması və s. məsələlər tədqiqat işinin daha da aktual olmasını şərtləndirən əsas

amillərdəndir.

Tədqiqat, həmçinin muzeyin yeni ekspozisiya modelinin, elmi tədbirlərinin və nəşr fəaliyyətinin analizi vasitəsilə onun milli mədəni yaddaşın qorunmasında hansı strateji rolu oynadığını müəyyənləşdirməyi qarşıya məqsəd qoyur.

Əsas hissə.Üzeyir Hacıbəyovunev muzeyi, onun şəxsi həyatı, yaradıcılığı və siyasi fəaliyyətini özündə əks etdirən zəngin bir mədəniyyət ocağıdır. Muzey, onun yaşadığı dövrə aid xüsusiyyətləri və onun xalqına həsr etdiyi fəaliyyətləri təqdim edir.

Şəkil-1

Bu şəkil Üzeyir Hacıbəyovun Şuşa şəhərində yerləşən ev muzeyinin xarici görünüşünü əks etdirir. XIX əsr memarlıq üslubunda inşa edilmiş bu bina Şuşanın tipik yaşayış evlərinə uyğun olaraq daşdan tikilmiş və səviyyəli planlaşdırma ilə formalaşdırılmışdır. Bina ikimərtəbəlidir və fasadında sadəliklə yanaşı, milli memarlıq elementləri diqqət çəkir. Bərpadan sonra muzeyin xarici görünüşü tamamilə yenilənmiş, orijinallığı qorunmaqla müasir bərpa texnologiyaları tətbiq edilmişdir.

Üzeyir Hacıbəyovun Ev Muzeyi Azərbaycanın musiqi tarixində mühüm rol oynamış dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyovun xatirəsini yaşatmaq, onun irsini gələcək nəsillərə çatdırmaq məqsədilə fəaliyyət göstərən mühüm mədəniyyət ocaqlarından biridir. Muzey XIX əsrin sonlarında Şuşa şəhərində inşa edilmiş binada yerləşir. 1959-cu ildə ev muzeyinə çevrilən bu məkan, Qarabağ müharibəsi dövründə ciddi zərər görmüş və uzun illər fəaliyyətsiz qalmışdır. Lakin Şuşanın 2020-ci ildə işğaldan azad edilməsindən sonra muzeyin yenidən bərpasına başlanmış və 2024-cü ilin sentyabrında tamamilə yenilənmiş şəkildə ictimaiyyətə təqdim edilmişdir.

2025-ci il ərzində Üzeyir Hacıbəyovun Ev Muzeyi yalnız ekspozisiyaların nümayişi ilə kifayətlənməmiş, həm də müxtəlif elmi-tədqiqat və maarifləndirmə fəaliyyəti ilə çıxış etmişdir. Muzeyin əməkdaşları Üzeyir Hacıbəyovun həyat və yaradıcılığı ilə bağlı yeni tədqiqatlar apararaq, eksponatların sənədləşdirilməsi və bərpası üzərində işlər görmüşlər. Bərpa prosesi zamanı əldə edilmiş sənədlər və eksponatlar əsasında muzeyin fondu yenidən inventarlaşdırılmış, zədələnmiş materialların konservasiyası üzrə mütəxəssislərin iştirakı ilə elmi əsaslarla təmir işləri həyata keçirilmişdir. Nəticədə, əvvəlki dövrlərdə qorunub saxlanılan cəmi 136 eksponat bərpa olunaraq sərgilərdə nümayiş etdirilməyə başlanmışdır.

2025-ci ildə muzeyin fəaliyyətində elmi-maarifləndirmə yönümlü tədbirlər xüsusi yer tutmuşdur. Bəstəkarın 140 illik yubileyi çərçivəsində Azərbaycan və xarici ölkələrin elmi-mədəni qurumlarının iştirakı ilə beynəlxalq konfranslar və simpoziumlar təşkil olunmuşdur. Xüsusilə Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası ilə əməkdaşlıq çərçivəsində "Dahi Üzeyir Hacıbəylinin irsi dünya musiqi mədəniyyəti kontekstində" adlı elmi-praktik konfrans keçirilmişdir. Bu tədbirdə muzeyin tədqiqatçılarının da çıxışları olmuş, Üzeyir bəyin musiqi irsi, pedaqoji fəaliyyəti və milli musiqi məktəbinin təşəkküləndəki rolu elmi baxımdan yenidən təhlil edilmişdir [6].

Bununla yanaşı, 2025-ci ildə muzeyin tədris və nəşr fəaliyyəti də genişlənmişdir. Uşaqlar və gənclər üçün Üzeyir Hacıbəyovun əsərləri əsasında hazırlanmış nota topluları, kitabçalar, "Unudulmaz incilər" adlı partitura toplusu və musiqi maarifi yönümlü materiallar nəşr edilmişdir. Bu nəşrlər yalnız muzeydə deyil, ölkənin digər təhsil müəssisələrində də istifadə edilməyə başlanmışdır.

Bu görüntü muzeyin həyətindən çəkilmişdir. Şəkildə təkcə evin bir hissəsi deyil, həm də Şuşa şəhərinin füsunkar təbiəti və relyefi görünür. Həyətyanı sahə təmizlənmiş, abadlaşdırılmış və yaşıl zolaqlar salınmışdır. Bu cür mənzərəli görüntü, muzeyi ziyarət edənlərə sadəcə elmi və mədəni deyil, həm də vizual və emosional bir təcrübə qazandırır. Eyni

zamanda bu görüntü muzeyin ekoturizm və mədəni turizm üçün potensialını da göstərir[1].

Muzeyin yeni ekspozisiya konsepsiyası da müasir muzeyçilik prinsiplərinə əsaslanır. İki mərtəbəli binada yerləşən ekspozisiyanın birinci mərtəbəsində bəstəkarın uşaqlıq və gənclik illəri, ailəsi və təhsili ilə bağlı məlumatlar, ikinci mərtəbədə isə onun yaradıcılığı, operaları, publisist fəaliyyəti və xalq musiqisinin elmi əsaslarının yaradılması ilə bağlı bölmələr yer alır. Multimedia texnologiyalarının tətbiqi ilə ekspozisiyalar daha interaktiv və cəlbedici formada təqdim olunur.

Şəkil-2

Nəhayət, Üzeyir Hacıbəyovun Ev Muzeyi 2025-ci ildə təkcə bir xatirə məkanı deyil, həm də aktiv elmi mərkəz kimi çıxış etmiş, Azərbaycanın mədəni irsinin öyrənilməsi və təbliği istiqamətində mühüm rol oynamışdır. Burada aparılan tədqiqatlar, təşkil olunan tədbirlər və hazırlanmış materiallar Üzeyir Hacıbəyovun zəngin irsinin gələcək nəsillərə elmi əsaslarla çatdırılmasına xidmət edir.

Şəkil-3

Şəkildə muzeyin daxili otaqlarından biri təqdim olunur. Burada Üzeyir Hacıbəyovun istifadə etdiyi əşyalar, yazı masası, fortepiano və onun yaradıcılığına aid olan sənədlər nümayiş etdirilir. Daxili ekspozisiyalar milli ruhda, lakin müasir təqdimat metodları ilə hazırlanıb. İşıqlandırma sistemləri və arxa panellər eksponatların daha aydın və təsirli şəkildə görünməsini təmin edir. Interaktiv elementlər (audio bələdçi, video panellər) ziyarətçilərin muzeylə daha dərindən tanış olmasına şərait yaradır.

Bu şəkillər Üzeyir Hacıbəyovun Ev Muzeyinin yalnız bir xatirə yeri deyil, həm də elmi, mədəni və turizm baxımından yüksək səviyyəli bir məkan olduğunu sübut edir. Xarici görünüşü ilə memarlıq tariximizi əks etdirən bina, daxili ekspozisiya ilə isə milli musiqi yaddaşımızı yaşadır.

Nəticə. Üzeyir Hacıbəyovun ev muzeyi, onun həyatının və yaradıcılığının izlərini möhkəmləndirir və ziyarətçilərə onun düşüncə dünyası haqqında daha çox məlumat verməyə kömək edir. Muzey, Azərbaycanın mədəni məkanlarından biri kimi önəmli bir rol oynayır və Üzeyir Hacıbəyovun vəfatının ardından onun tariximizdə mühüm yeri və ictimai xidmətləri nəsillər arasında yaşadılması və anılması üçün əhəmiyyətli bir məkan hesab olunur. Bu muzey, ziyarətçilərə Azərbaycanın milli tarixi və mədəni irsinə ayrı bir baxış imkanı verir və Üzeyir Hacıbəyovun əsərləri, idealları və fədakarlığı haqqında daha dəqiq bir anlayış yaratmağa kömək edir [7].

Üzeyir Hacıbəyov 23 noyabr 1948-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir. Onun ölümü Azərbaycan mədəniyyətində böyük bir itkidir. Lakin o, özündən sonra zəngin musiqi irsi və bir məktəb qoyub getmişdir.

Muzeyin ziyarətçilərə məsləhət gördükləri arasında Üzeyir Hacıbəyovun ədəbi əsərlərinin oxunması və müzakirə edilməsi, onun həyatı və siyasi fəaliyyəti haqqında mühazirələr, onun vətəninə və milli məsələlərə həsr etdiyi əsərləri ilə bağlı müzakirələr, sərgilər, elmi konfranslar və digər mədəni tədbirlərin keçirilməsi yer alır. Bütün bu tədbirlər, Üzeyir Hacıbəyovun xidmətlərinin və fikirlərinin dəyərini qoruyub yaşatmağa xidmət edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. AzərbaycanRespublikasıPrezidentininrəsmisaytı. (2024, sentyabr 19). *Prezident İlham Əliyev Şuşada Üzeyir Hacıbəylininevmuzeyininbərpadansonraaçılışındaiştirakedib*. https://president.az/az/articles/view/66876
2. Heydər Əliyev Fondu. (2024). *Şuşada Üzeyir Hacıbəylininevmuzeyi*. https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/92/5493
3. BakıMusiqi Akademiyası. (2025, aprel 24-25). *Dahi Üzeyir Hacıbəylininirsidünyamusiqimədəniyyətikontekstində*adlıbeynəlxalqelmi-praktikkonfrans. https://www.musicacademy.edu.az
4. Həftə.az. (2025, sentyabr 18). *Dahi bəstəkarın 140 illikyubileyievmuzeyindəqeydolunub*. https://hafta.az/dahi-bestekarin-140-illik-yubileyi-ev-muzeyinde-qeyd-olunub-392164-xeber.html
5. 525.az. (2025, sentyabr 20). *Üzeyir Hacıbəylinin 140 illikyubileyikeçirildi*. https://525.az/news/308081-uzeyir-hacibeylinin-140-illik-yubileyi-kecirildi
6. Qasımzadə, A. (2015). *Üzeyir HacıbəylivəAzərbaycanmusiqimədəniyyəti*. Bakı: Elm vəTəhsil Nəşriyyatı.
7. Əliyev, T. (2010). *Muzeyşünaslıqvəeksponatlarıntərtibiprinsipləri*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti.

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-130-13

Lala Fikrət qızı Muradova
Ст.преподаватель Кафедры русского языка БГУ
https://orcid.org/0009-0009-3456-9303
Lalamuradova@bsu.edu.az

К ВОПРОСУ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Резюме: Являясь основным звеном учебного процесса, урок реализует цели преподавания и его содержание. Каждый конкретный урок планируется и осуществляется непосредственно преподавателем. Содержание, структура, композиция, внутренняя логика урока отражают теоретические знания, методическую подготовленность и творческие поиски преподавателя, являясь органическим соединением его личного педагогического опыта и некоторого среднего на данный период времени « эталона» преподавания.

Ключевые слова: Содержание урока, структура, композиция, внутренняя логика, опыт

Основная часть: Настоящая статья адресована в основном начинающему преподавателю. Цель ее - рассмотреть понятие урока как единицы обучения и попытаться определить, в чем состоит конструктивно-планирующая функция преподавателя, т.е. в чем состоит его деятельность, предшествующая конкретному занятию. Иными словами, мы попытаемся проследить путь, который должен пройти преподаватель от документа, определяющего учебный процесс (единого учебного плана), к конкретному занятию как акту индивидуального педагогического творчества.

Именно эта двойственность, диалектичность занятия требует особого внимания к стадии работы, предшествующей уроку. Представляется, что прежде всего следует установить соотношение понятий:

- цель обучения данного контингента (или группы студентов);
- цель цикла занятий, на которые распадается курс, как этапа обучения;
- цель конкретного занятия как шага обучения.

Целью обучения, очевидно, будет подготовка студентов к коммуникативной деятельности на изучаемом языке, что предполагает использование изучаемого языка уже в начальной стадии обучения в естественных для общения целях и функциях.

Для преподавателя формулирование этой цели означает определение сфер коммуникативного подключения (социально-бытовую, профессионально-культурную и т.д.) и видов речевой деятельности (развитие навыков и умений в области чтения, говорения, аудирования и письма). Так, например, целью курса очного обучения студентов может быть формирование и развитие навыков чтения специальных оригинальных текстов на основе определенного минимума общенаучной лексики и выделения грамматических конструкций, распространенных в текстах данного стиля. Студенты определяют цель обучения с учетом характера использования языка после прохождения курса.

Таким образом, конкретное занятие представляет собой звено длительного и многоступенчатого процесса формирования навыков и умений в различных видах речевой деятельности на определенном языковом материале. Каждая тема курса рассчитана на определенное число занятий, и цель занятия зависит от места, которое оно занимает в системе обучения.

Вычленить урок из цепочки последовательно расположенных занятий можно лишь введя понятие нового. Новым на занятии может быть умение пользования определенным лексическим или грамматическим материалом или развитие тех или иных конкретных навыков в конкретном виде речевой деятельности на базе определенных конструкций и лексики, наконец, комбинирование материала в соответствии с данной коммуникативной целью обучения. Например, целью (или одной из целей) конкретного урока в пределах одной темы может быть обучение пользованию определенными словами и конструкциями, или развитие навыка выделения основной информации фрагмента текста, или комбинирование лексики и конструкций с определенной коммуникативной целью.

Говоря о цели занятия, следует обратить внимание на то, что ее нельзя определить ни через характер деятельности преподавателя по отношению к изучаемому материалу (объяснение лексики, закрепление грамматики), поскольку здесь идет речь о методах преподавания, ни через деятельность учащегося (чтение текста, составление вопросов), поскольку в таком случае речь идет о видах работы на занятии, ни через конечную цель обучения (без конкретизации: развитие навыков письма), поскольку таким образом определяется цель обучения вообще (цель курса, а не урока).

Перейдем теперь ко второму важному моменту подготовительной работы преподавателя, определению соотношения между понятиями:

-содержание обучения,

-содержание конкретного урока.

Как известно, в понятие содержание обучения иностранным языкам(и в том числе русскому как иностранному) включается фонетический, лексический и грамматический материал: умения и навыки в различных видах речевой деятельности; тексты как образцы звучащей и письменной речи и источники информации; тематика, на основе которой ведется обучение, а также языковые понятия, отсутствующие в родном языке обучаемого.

Проследим, каким образом перечисленные выше аспекты содержания осмысляются и опосредуются со стороны преподавателя в процессе подготовки к занятию.

При введении и активизации фонетического, лексического и грамматического материала преподаватель прежде всего должен представить себе его полный объем в рамках цикла занятий, т.е. необходимо установить, какие слова и конструкции должны быть изучены для развития и реализации требуемых навыков в различных видах речевой деятельности в течение запланированного отрезка времени. Отбор языковых единиц должен отвечать определенным принципам: комплексности, семантико-синтаксической организации, коммуникативной направленности, информативности, соотнесенности с реальной ситуацией употребления, достаточной степени обобщенности и типичности, создающей базу для творческого владения речью.

Из отобранных согласно этим критериям единиц должны быть вычленены, во-первых, единицы презентации(на каких конструкциях, речевых образцах, ситуациях будет вводиться данная единица), во-вторых, выделен материал для тренировки (какие виды заданий и в какой последовательности будут предложены обучающимся в течение всего цикла занятий) и, в-третьих, определен материал контроля, в том числе отсроченного (какие задания можно предложить для проверки усвоения данного материала в ходе отдельного занятия и в последующей системе занятий). Важно отметить, что все упражнения, направленные на овладение грамматическими формами, должны строиться так, чтобы в поле зрения обучающихся оставалась обусловленность употребления форм и конструкций их функциями и задачами общения. Распределив таким образом весь объем языкового материала, преподаватель определяет количество часов, необходимых для работы с отобранным материалом в течение цикла занятий.

Анализируя далее материал, на котором происходит развитие навыков и умений в различных видах речевой деятельности в течение цикла занятий, преподаватель должен, во-первых, определить, какой навык подлежит формированию или совершенствованию в конкретном виде речевой деятельности в течение цикла занятий. Во-вторых, он должен знать, какие ступени, этапы этого навыка должны быть сформированы за это время.При этом оценка среза навыка идет сверху, соотносительно с общей системой отсчета итоговых навыков и умений, сформулированных на базе определенного программой и планом языкового материала. В-третьих, преподаватель определяет конкретные виды заданий, которые обеспечивают развитие нужного навыка в том или ином виде речевой деятельности, и оптимальную последовательность их предъявления (система заданий). Наконец, устанавливается количество учебного времени, необходимого и достаточного для выполнения этих заданий.

Информативный материал цикла также требует предварительного методического осмысления. В частности, определяется, какие информативные единицы будут в той или иной связи предъявлены студентам в течение данного цикла занятий (о чем будет говорить преподаватель). Определяются также информативные единицы, ожидаемые «на выходе» в речи студентов (т.е. о чем в результате занятий смогут говорить студенты). Продумывается также оптимальная форма презентации вводимой информации (лекция, беседа, диалог, фильм и т.д.) и форма обратной связи, т.е. контроля владения информативным материалом (вопросы, сообщения и др). Наконец, так же, как при анализе языкового материала и речевого материала, обеспечивающего развитие навыков и умений, определяется объем времени, необходимый для работы с информативным материалом.

Когда содержане цикла занятий и время, нужное для усвоения каждого из основных составляющих содержания, установлены, преподаватель может распределить время работы по каждому аспекту содержания между конкретными занятиями цикла. Продолжительность работы с тем или иным материалом регламентируется тем набором заданий, который преподаватель включает в каждое занятие.

Третий важный момент подготовки к занятию – его целевое членение. Цели занятия формулируются обычно в таких терминах, как «формирование», «развитие», «совершенствование» навыков и умений в овладении определенным языковым материалом или в конкретном виде речевой деятельности. Далее преподаватель отбирает материал (конструкции, лексика, тексты, задания, магнитофонные записи, программа собственной речи), технические средства обучения и средства наглядности, которые будут использованы во время занятия для реализации поставленных целей. Материал урока подбирается с учетом возможной вариативности занятия, о чем будет подробнее сказано ниже.

Следующий момент подготовки – определение видов заданий для работы с отобранным материалом. Рамки данной статьи не позволяют остановиться подробнее на принципах организации материала занятия в виде заданий. Заметим только, что ведущим здесь является принцип коммуникативной организации заданий, при котором каждая речевая ситуация, лежащая в основе задания, должна по возможности отражать реальную задачу речевого общения.

Спланированными до занятия должны быть также и следующие моменты: предполагаемый «выход» (что именно при выполнении каждого задания должен понять, усвоить, написать и т.д. обучающийся, если он правильно выполняет задание); предполагаемое рассогласование (какие наиболее типичные ошибки можно ожидать, учитывая трудности изучаемого материала и особенности конкретного контингента); предполагаемая коррекция (какие варианты заданий и дополнительные задания могут быть предложены для снятия рассо-

гласования между ожидаемым и реальным ответом) и, наконец, предполагаемый контроль (контрольные задания также желательно предлагать в ситуативном варианте).

Таким образом, общая схема целевого членения занятия может выглядеть примерно так:

1. Время.
2. Цель части занятия или занятия.
3. Материал.
4. Вид задания
5. Предполагаемый выход.
6. Предполагаемое рассогласование.
7. Предполагаемая коррекция.
8. Предполагаемый контроль (в том числе отсроченный).

Для того, чтобы фактор времени на уроке, особенно важный для начинающего преподавателя, не упускался из виду в течение всего занятия, полезным может оказаться параллельное построение схемы, где главным будет детальная временная согласованность компонентов урока, так сказать «единовременность» и последовательность их предъявления на уроке. Общий вид такой схемы примерно следующий: Время – Преподаватель – Студент – Книга (доска, технические средства обучения и др.).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: В современной методике обучения иностранным языкам (и в том числе русскому как иностранному) аксиомой представляется мысль о целенаправленности и управляемости процесса обучения. При этом очевидно, что успешность и эффективность процесса преподавания находится в прямой зависимости от того, насколько преподаватель владеет навыками и умениями, обеспечивающими все его педагогические функции: конструктивно-планирующую, коммуникативно-обучающую, воспитывающую, организаторскую и, наконец, исследовательскую.

Формирование минимума профессиональных педагогических умений и навыков у начинающих преподавателей происходит обычно в двух планах: в ходе решения конкретных педагогических задач и в ходе усвоения, осознания и установления соотношений между понятийными категориями, характеризующими учебный процесс.

Использованная литература:

1. Бедалов Ч. А. Методика преподавания русского языка в азербайджанской школе. Б., 1981.
2. Борковский Ю. И. Вопросы методики преподавания русского языка. Москва, Издательство «Русский язык», 1980.
3. Яббаров Г.А. Методика преподавания русского языка в азербайджанских группах вузов, Баку, 1987 г.
4. Ивванов И.В. Методы ускоренного обучения М.2026

Lalə Muradova
Baş müəllim, Rus dili kafedrası, BDU
https://orcid.org/0009-0009-3456-9303
Lalamuradova@bsu.edu.az

Xülasə

Rus dilinin öyrədilməsi prosesinin təskili

Bu məqalədə müəllif milli auditoriyalarda rus dilinin öyrədilməsi prosesinin təskili yollarından genis bəhs etmisdir. Milli auditoriyalarda rus dilinin öyrədilməsi prosesinin təskili mühüm rol oynayır. Məqalə yeni baslayan gənc müəllimlərə ünvanlanmışdır. Məqsəd-dərs anlayışının tədrisdə rolunu müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözlər: Dərsin məzmunu, strukturu, tərkibi, daxili məntiqi, təcrübə

Lala Muradova
Senior Lecturer, Department of Russian Language, BSU
https://orcid.org/0009-0009-3456-9303
Lalamuradova@bsu.edu.az

SUMMARY

Organization of educating process of the Russian language.130

In that article the author writes about the ways of organization of Russian language's educating process in national audience plays the main role. The article addressed to young teachers. The goal is to determine a role of lesson's nation for teaching.

Ключевые слова: содержание урока, структура, композиция, внутренняя логика, опыт

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Daxil oldu 6.01.26
Qəbul edildi 29.01.26

DOI 10.24412/2218-7588-2026-133-135

Zemfira Ахмед кызы Мансимова
Ст. преподаватель Кафедры русского языка БГУ
zemfiramasimova@bsu.edu.az
https://orcid.org/0009-0005-0573-6556

ПЕРЕВОД В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме: Перевод с одного языка на другой – это один из путей использования языка в качестве средства общения, один из видов речевой деятельности.
Известны такие виды речевой деятельности, как устная речь, письмо, чтение, но ни один из них не заменяет понятия «перевод», хотя последний может быть и устным, и письменным, и связан с чтением.

Ключевые слова: речевая деятельность, перевод, устная речь, понятие, значение слова

Ведение: Перевод – особый вид речевой деятельности. Специфика перевода состоит в том, что это – двуязычная речевая деятельность, и он дает возможность общаться между собой представителям разных народов, не знающим языка друг друга.

В практике применения перевода в преподавании иностранных языков выработался ряд разновидностей перевода, которые можно обьединить в следующие группы:
1.Перевод на родной язык, перевод на иностранный язык и обратный, или двусторонний, перевод.
2.Свободный, дословный и адекватный переводы.
3.Устный и письменный переводы.
4.Учебный и профессиональный переводы.
5.Художественный, публицистический, научно-популярный, технический переводы.

Конечно, могут быть и другие виды перевода. Переводчики-профессионалы различают, например, синхронный и не синхронный устный перевод. В данной статье затрагивается только аспект учебного перевода первых трех групп.

Основная часть: Умение переводить на родной язык с целью лучшего понимания может пригодиться каждому специалисту, работающему с иностранной литературой для повышения своей профессиональной подготовки.

Следует отметить в первую очередь, что перевод важен и в качестве средства обучения, так как он тесным образом связан с чтением и пониманием иностранных текстов. Основным фактором, на котором основывается применение перевода в качестве средства обучения, является то, что через перевод мы можем прийти к бесперевводному пониманию иностранного текста.

Перевод на родной язык – понятие довольно общее, практически он имеет несколько форм, а именно дословный, свободный и адекватный или литературный перевод.

Дословным переводом принято называть такой перевод, при котором точно передается значение всех слов с сохранением структуры предложения, свойственной иностранному языку, например, *ich habe ein Heft – я имею тетрадь*. Дословный перевод на родной язык может оказаться весьма полезным в качестве средства обучения, так как он предполагает работу над каждым отдельным словом. Невозможно пользоваться языком, не владея определенным словарным запасом,но говорят и пишут не отдельными словами, а предложениями. Часто случается, что понимая предложение в целом, обучающийся не знает употребления отдельных слов. Так, например, конструкция «*Ich habe ein Heft*» правильно переводится на русский язык, как «*у меня есть тетрадь*». И тогда можно столкнуться с таким фактом, что после такого перевода учащийся употребит глагол *haben* в значении русского глагола *быть* и может построить предложение типа - in dem Zimmer hat ein Tisch. Такая конструкция предложения кажется ему правильной, так как глагол *haben* у него ассоциируется с глаголом *быть*. Чтобы устранить этот недостаток, дословный перевод должен сопровождаться сознательным сравнением иноязычной конструкции с конструкцией, свойственной родному языку.

Если рассматривать вышеприведенный пример, то учитель должен перевести предложение сначала дословно «Я имею тетрадь», а потом адекватно «у меня есть тетрадь» и пояснить, что по-немецки говорят – ich habe ein Heft , то есть «я имею тетрадь», а по-русски – «у меня есть тетрадь».

Такое сравнение расширяет филологический горизонт учащихся и вырабатывает у них правильный взгляд на язык. В то же время эта работа имеет важное учебно-практическое значение: в результате дословного перевода учащийся понимает не только предложение в целом, но и каждое слово этого предложения, которое он сможет затем понять и в другом контексте, и правильно употребить, после соответствующей тренировки, в устной речи и письме. Таким образом, учащемуся становится очевидно, что не всегда следует переводить дословно. В процессе обучения дословный перевод можно применять для наглядной демонстрации некоторых грамматических конструкций, для раскрытия значения фразеологических оборотов, для раскрытия значения слов и контроля их понимания.

Свободным называют в литературной практике такой перевод, который не соответствует точно оригиналу, но все же так или иначе передает его содержание средствами другого язы-ка.

В практике широко распространены такие виды свободного перевода, как рефераты и аннотации иностранной литературы на родном языке читателя, особенно широго распространен газетный перевод – рефе-

рат.

При обучении иностранному языку свободный перевод находит себе применение в форме пересказов на родном языке, тезисов, конспектов и служит средством проверки непосредственного понимания иностранной речи.

В процессе работы над иностранным текстом различаются два вида непосредственного понимания.

Первичное непосредственное понимание, которое наступает после первого прочтения текста и которому соответствует первичный свободный перевод, то есть пересказ того, что понято после первого прочтения; первичный свободный перевод связан, таким образом, с аналитическим чтением.

Первичный свободный перевод обычно содержит лишь общее содержание иностранного текста, без деталей, иными словами, - лишь то, что учащийся уяснил себе после первого чтения. Этот свободный перевод связан с аналитическим чтением и служит, как уже упоминалось, способом контроля первичного понимания текста, после которого проводится анализ трудных, непонятых при первом чтении мест.

Вторичное непосредственное понимание наступает после анализа нового языкового материала или сопутствует чтению текста, не содержащего незнакомых лексических и грамматических явлений; такому пониманию соответсвует вторичный свободный перевод, то есть пересказ (реферат), передающий основное содержание текста или ту сторону его содержания, которая требуется по заданию; таким образом вторичный свободный перевод связан с синтетическим чтением.

Адекватный перевод на родной язык связан тесным образом с аналитическим чтением, является его результатом и наиболее совершенной формой контроля понимания иностранного текста, содержащего значительный процент незнакомой лексики.

Перевод может осуществляться в аудитории или дома, может быть подготовленным под руководством учителя или самостоятельно.

Подготовленный перевод завершает собой аудиторное аналитическое чтение и выполняется как домашнее задание. Перевод может быть устным и письменным. Самостоятельный перевод обычно выполняется в письменной форме и затем обсуждается в аудитории. Обсуждение должно носить характер творческой дискуссии. Необходимо рассмотреть в сравнительном плане различные варианты перевода, предлагаемые учащимися, при этом лучший вариант или варианты должны быть отмечены учителем.

На первых порах обучения иностранному языку адекватный перевод часто совпадает с дословным, поскольку здесь учащиеся работают нат отдельными словами и предложениями, близкими по своей конструкции к родному языку. Но в дальнейшем в связи с постепеным усложнением материала и появлением в учебнике чуждых родному языку конструкций, адекватный перевод начинает резко отличаться от дословного. В дальнейшем учащимся приходится иметь дело с такими предложениями, дословный перевод которых не только искажает родной язык, но и дает неправильное, неадекватное понимание текста. Адекватный перевод, в отличие от других видов перевода, может применяться в качестве метода раскрытия значения отдельных слов, предложений и любого текста. В этом – важное преимущество адекватного перевода перед иными видами перевода.

Применение адекватного перевода на различных ступенях обучения развивается по нескольким направлениям:

1) от перевода отдельных слов переходят к переводу несложных, доступных по своей конструкции предложений, а затем – и текстов, усложняющихся по своему языковому материалу и содержанию.

2)Постепенно возрастают языковые трудности; переводимый материал становится богаче различными специфическими реалиями, язык становится более идиоматичным, а следовательно, и более трудным с точки зрения понимания и перевода; трудности перевода постепенно возрастают и в связи с тем, что тексты становятся более сложными в стилистическом отношении.

3) Также возрастает самостоятельность учащихся при выполнении адекватного перевода от этапа к этапу.

4) Постепенно увеличивается объем переводимого материала.

Адекватный перевод на родной язык успешно применяется на всех ступенях обучения в качестве метода закрепления лексического и грамматического материала.

Заключение: Чтобы переводить, учащийся должен уметь правильно и достаточно быстро работать с алфавитным иностранно-русским словарем. Для этого необходимо прежде всего усвоить порядок букв в алфавите изучаемого языка.

Учащиеся должны знать структуру словаря и помнить, что слова в нем расположены по внутреннему алфавиту, понимать значение сокращений и значков, имеющихся в нем.

Умение выбрать нужное значение слова из ряда имеющихся в словаре приобретается постепенно в процессе работы. Знакомство в общих чертах с содержанием текста поможет учащемуся ориентироваться при выборе эквивалента для того или иного слова. Иногда словарь не дает нужного значения для данного контекста и тогда переводящий должен определить нужное значение на основе имеющихся в словаре эквивалентов.

Список использованной литературы:

1. Горбачевич К.С., Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка. Л., Наука, 1979, 567 с.
2. Митрофанова О. Д. Тенденции развития методики обучения русскому языку как иностранному/ Практическая методика преподавания русского языка на начальном этапе. М.: Рус. яз.-, 1990, с. 5-9.
3. Половникова В. И. Лексический аспект в преподавании русского языка как иностранного на продвинутом этапе. М., Рус. яз., 1922, 104 с.
4. Слесарева И. П. Проблемы описания и преподавания русской лексики. М.: Рус. яз., 2018,182 с.
5. Апт С. К. Перевод – средство взаимного сближения», 2007 г

Zemfira Mansimova
Senior Lecturer, Russian Language Department, BSU
zemfiramasimova@bsu.edu.az
https://orcid.org/0009-0005-0573-6556

TRANSLATION IN RUSSIAN LANGUAGE TEACHING133

Abstract:

Translation from one language to another is one way of using language as a means of communication, a type of speech activity.

Speech activities such as oral speech, writing, and reading are well-known, but none of them replace the concept of "translation," although the latter can be both oral and written and is associated with reading.

Keywords: speech activity, translation, oral speech, concept, word meaning

Zemfira Mənsimova
BDU-nun Rus dili kafedrasının baş müəllimi
zemfiramasimova@bsu.edu.az
https://orcid.org/0009-0005-0573-6556

RUS DİLİ TƏDRİSİNDƏ TƏRCÜMƏ

Xülasə:

Bir dildən digərinə tərcümə dilin ünsiyyət vasitəsi, nitq fəaliyyətinin bir növü kimi istifadəsinin bir yoludur.

Şifahi nitq, yazı və oxu kimi nitq fəaliyyətləri yaxşı məlumdur, lakin onların heç biri "tərcümə" anlayışını əvəz etmir, baxmayaraq ki, sonuncu həm şifahi, həm də yazılı ola bilər və oxu ilə əlaqələndirilir.

Açar sözlər: nitq fəaliyyəti, tərcümə, şifahi nitq, anlayış, söz mənası

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-136-139

Ибрагимова Нурия
Азербайджанский Университет Архитектуры и Строительства
Ст.преподаватель. nuriyaaibrahimova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-5795-4778

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Резюме: Растущее использование искусственного интеллекта в XXI веке влияет на общественный и экономический сдвиг в сторону большей автоматизции, принятия решений на основе данных и интеграции систем искусственного интеллекта в различные секторы экономики и сферы жизни, влияя на рынки труда, здравоохранение, государственное управление, промышленность , образование, пропаганду и дезинформацию**. (1,22)**

Билл Гейтс сказал, что в ближайшем будущем у каждого человека, имеющего доступ в интернет, будет личный помощник. Он сможет помогать разрешать практически любые ситуации, поскольку будет располагать большим объемом различной информации о его владельце.

В системе образования ИИ освободит педагогов от рутинной работы, будет способствовать индивидуализации обучения. Зная общебытовые предпочтения обучающихся, ИИ позволит реализовать и их образовательные задачи.

Ключевые слова: искусственный интиллект образование информация обучение использование

Введение: Цифрвые технологии стремительно развиваются и активно внедряются в различных отраслях, включая систему образования.

В последнее время большое внимание уделяется искусственному интеллекту , его применению в жизнедеятельнсти человека и функционировании организаций. Растет публикационная активность в сфере ИИ.

Для системы образования тема применения ИИ относительно нова, н достаточно перспективна.

Основная часть: В качестве основных плюсов примения технологий ИИ участниками образовательного процесса названы быстрота получения и скорость обработки большого объема информации, освобождение от выполнения рутинных операций

По мнению преподавателей, технологии ИИ могут стать хорошим инструментом в работе с большими объемами информации, сокращают время на ее поиск, помогают в затруднительных моментах, анализируют просчеты и ошибки в производственных процессах, при принятии решений, выборе технологии и т.п. на предприятиях, «подкидывают» интересные идеи для исследований, подготовки творческих работ, сочинений, эссе и т.п. **(1,34)**

Для создания презентаций есть специальные нейросети, например, Gamma, Wepik, Pitch, Prezo. Некоторые из них умеют генерировать презентации с нуля: достаточно указать тему, а нейросеть подготовит план, оформление, текст на слайдах и картинки. Визуализацию данных тоже можно поручить ИИ-сервисам. Диаграммы, графики и гистограммы создают в сервисах «Кампус», Julius AI, EdrawMax. Достаточно загрузить файл или ссылку на таблицу с данными.Еще нейросеть поможет написать план урока.План, подготовленный ИИ, можно взять за основу: уже понятно, какие блоки стоит оставить, а какие не подходят. Нейросеть может предложить осветить тему с неожиданной стороны — для преподавателя, который обычно ведет урок по привычному Преподаватели в вузах часто сталкиваются с необходимостью написать учебно-методический комплекс по дисциплине. Это объемный документ, в котором прописывают структуру, цели, задачи учебного курса**.(2, 53)** Также УМК включает практические материалы для занятий: формулы, графики, презентации, задания.сценарию, это полезный инсайт. «ИИ-модели можно использовать для подготовки заданий для студентов: тестов, задач, примеров, открытых вопросов. Например, попросить нейросеть сделать тест из десяти вопросов на тему правописания «н» и «нн» в разных частях речи.Иногда хочется разнообразить лекцию интерактивными форматами: провести деловую игру, дискуссию или мозговой штурм, разобрать кейс, поручить студентам подготовить проект. Нейросеть поможет накидать идеи интерактивного взаимодействия по заданной теме, а также проработать сценарий взаимодействия со студентами**».(2,21**) Еще один способ применения искусственного интеллекта — анализ материалов перед занятиями. Преподаватель может попросить нейросеть проверить, подходит ли материал для определенного уровня. С учетом рекомендации ИИ текст легко отредактировать, чтобы он стал более понятным целевой аудитории.Еще ИИ-сервис поможет оценить план урока или онлайн-курс целиком на ошибки, проблемы со связанностью и логикой. Попросите нейросеть взглянуть на курс как опытный методист, чтобы курс стал более правильным. Искусственный интеллект используют не только преподаватели: технологию также системно внедряют вузы. В университетах нейросети отвечают на запросы студентов по административным вопросам, прогнозируют успеваемость, переводят аналоговый образовательный контент в онлайн-формат.

Есть нейросети, разработанные специально для студентов, например STORM, «Кампус». Их основная задача — помогать с заданиями и научными работами. Нейросети могут формировать план исследования, подобрать источники, подготовить обзор литературы, провести фактчекинг данных, подготовиться к защите.Еще искусственный интеллект помогает студентам:

переводить аудио- и видеозаписи в текст, чтобы делать конспекты лекций;

подтягивать знания по предмету в качестве наставника;

выделять основные тезисы в научных работах, чтобы не читать текст целиком;

переводить текст, аудио и видеолекции на русский язык, чтобы изучать иностранные источники;

практиковать речь на иностранном языке в качестве учителя-собеседника, который исправляет ошибки.

За расшифровку отвечают три модели искусственного интеллекта:

Первая -превращает буквы в текст.

Вторая -записывает числа цифрами.

Третья- расставляет знаки препинания.

«С нейросетями преподавателям проще готовиться к занятиям: сделать презентацию или несколько вариантов контрольной получится быстрее. Эксперт рынка национальной технологической инициативы SafeNet Иван Линдберг считает, что ИИ сокращает время работы преподавателей в 4–5 раз. По оценкам эксперта рынка НТИ SafeNet Игоря Бедерова, к 2030 году искусственный интеллект сократит время работы учителей в 10 раз» **(3,42).**

Обучение в группах проходит неравномерно: кто-то усваивает материал быстрее, кому-то нужно больше времени, чтобы разобраться. Нейросети могут выявлять пробелы в знаниях студентов и восполнить их, объясняя тему по-разному или предлагая выполнить индивидуальные задания. С ИИ образовательный контент становится разнообразие, а значит, каждый студент найдет удобный для себя способ обучения - слушать подкасты, смотреть видео или читать текст.

«Для студентов с нарушениями зрения ИИ может преобразовывать письменный текст в речь или описывать изображения речью. Студентам с нарушениями слуха помогут расшифровки видео, аудио и разговорной речи в текст. Переводчики позволяют переводить образовательный контент для иностранных учеников и студентов для более легкой адаптации» **(3, 67)**

Основные направления развития искусственного интеллекта в образовании:

«Автоматизация рутинных задач преподавателей. ИИ должен разгрузить учителей от административной работы и сократить время на подготовку к урокам, чтобы на взаимодействие со студентами было больше времени.

Адаптивное обучение. Образовательные программы будут все более индивидуальными, подстраиваясь под уровень, темп и особенности студентов..

Встраивание ИИ в сферу образования на разных уровнях. Вузам и колледжам придется решить, что делать с ИИ: запретить их использовать или внедрить в процесс как полноценный инструмент.» **(4,32-33)**

ИИ постепенно проникает в образовательную среду. Не только как инструмент для студентов и преподавателей, но и как технология, позволяющая образовательным организациям повышать эффективность обучения. По словам генерального директора ЮНЕСКО Одри Азуле, это приведет к серьезной трансформации сферы образования, в том числе методов преподавания, способов обучения, доступа к знаниям и подготовки преподавателей

Искусственный интеллект перестал быть чем-то абстрактным и превратился в реальный рабочий инструмент, который кардинально меняет современное образование. Если раньше обсуждение об ИИ сводилось к гипотетической замене учителя, то на сегодняшний день научные и педагогические дискуссии сместились в сторону анализа его роли как «инструмент-усилитель» для преподавателя. На сегодняшний день искусственный интеллект частично заменяет учителя, но радикально трансформирует его ежедневную рутину, позволяя сэкономить самый ценный ресурс – время. В современном образовательном процессе огромная часть времени преподавателя уходит на повседневную, однообразную работу, такую как проверка оформления работ и их оценивание, составление индивидуальных планов и многое другое. Ряд этих задач можно переложить на ИИ-ассистента. Современные системы на базе искусственного интеллекта трансформируют этот пласт деятельности, выступая не просто как «проверяющая машина», а как интеллектуальный партнер, который обеспечивает непрерывную обратную связь и освобождает время педагога для решения более сложных педагогических задачВнедрение искусственного интеллекта трансформирует образование, перенося фокус с рутины на персонализацию. Однако его потенциал раскроется только при одновременном преодолении ключевых вызовов: углубления цифрового разрыва, этических рисков и необходимости переподготовки педагогов.

Таким образом, ИИ не заменит учителя, а станет для него мощным инструментом. Будущее образования принадлежит не машинам, а гуманистической модели, где технологии расширяют возможности человека, обеспечивая равный доступ к знаниям и качественному обучению для каждого. «Доступ к преимуществам ИИ-обучения требует не только подключения к интернету, но и наличия современного оборудования, цифровой грамотности и, зачастую, поддержки со стороны педагогов или родителей. Это создает риск, когда техно-

логия становится привилегией для социально благополучных групп, оставляя остальных за пределами новой образовательной парадигмы.» **(4, 78)**

Выполнение проектно-исследовательских задач в цифровой среде через онлайн-курсы или в формате вебинаров позволяет учащимся применять знания для решения актуальных проблем, развивая критическое мышление, навыки командной работы и презентации результатов.Искусственный интеллект (ИИ) обладает потенциалом для решения некоторых из самых серьезных проблем, существующих сегодня в образовании, внедрения инноваций в практику преподавания и обучения и ускорения прогресса в достижении ЦУР 4. Однако стремительное развитие технологий неизбежно влечет за собой многочисленные риски и проблемы, которые до сих пор опережали политические дебаты и создание нормативной базы. ЮНЕСКО стремится оказать поддержку государствам-членам в использовании потенциала технологий ИИ для достижения Повестки дня в области образования на период до 2030 года, обеспечивая при этом, чтобы их применение в образовательных контекстах осуществлялось на основе основных принципов инклюзивности и справедливости. « В рамках своих проектов ЮНЕСКО подтверждает, что внедрение технологий ИИ в образование должно быть направлено на укрепление человеческого потенциала и защиту прав человека в целях эффективного взаимодействия человека и машины в жизни, обучении и работе, а также в интересах устойчивого развития. Вместе со своими партнерами и международными организациями, а также с ключевыми ценностями, которые являются основой мандата ЮНЕСКО, Организация надеется укрепить свою ведущую роль в области ИИ в сфере образования в качестве глобальной лаборатории идей, органа по установлению стандартов, консультанта по вопросам политики и специалиста по наращиванию потенциала.» (**5, 81-82)**

Несмотря на значительные преимущества, технология применения искусственного интеллекта в образовательных целях имеет свои недостатки.

К основным можно выделить такие: высокая стоимость внедрения, сложность поддержания функционирования данной системы . А также небольшое количество специалистов, способных развивать внедрение искусственного интеллекта в образовательные процессы. Немаловажно отметить то, что со временем у студента, применяющего искусственный интеллект появляется риск утраты креативного мышления (при практике написания учебных работ с помощью искусственного интеллекта). Человек перестает думать самостоятельно, доверяя и поручая работу технологиям ИИ. Однако, стоит уточнить, что это лишь злоупотребление ИИ. Сфера образования является одним из перспективных направлений применения систем искусственного интеллекта. «Для образовательных платформ всё чаще применяют ансамблевые модели, которые объединяют несколько алгоритмов искусственного интеллекта в единую систему. Такой подход позволяет компенсировать слабые стороны отдельных моделей за счёт сильных сторон других. Например, при автоматической проверке текстовых заданий может использоваться комбинация классического машинного обучения и глубоких нейронных сетей. Первая модель анализирует базовые признаки текста (например, орфографические и синтаксические ошибки), а вторая — логику и композицию эссе. Синергия разных алгоритмов повышает точность итоговой оценки и снижает вероятность пропуска ошибок или неоднозначных формулировок» **(6, 52)**

Одним из ключевых трендов современной EdTech-сферы стали предобученные модели вроде GPT, BERT и других трансформеров. Они заранее «натренированы» на огромных корпусах данных, что обеспечивает высокую степень понимания языковых структур и контекстов. В образовательном процессе такие сети применяют для автоматического подбора литературы по запросам студентов, генерации тестов и подсказок, а также интеллектуального анализа письменных ответов. Благодаря предобученным моделям можно быстро внедрять функции вроде смысловой проверки текстов, перефразирования и рекомендаций по улучшению стиля — без долгой и дорогостоящей донастройки.

Заключение

Интеграция искусственного интеллекта в систему образования становится все более актуальной и распространенной. Искусственный интеллект (ИИ) способствует улучшению методов преподавания и обучения, помогая персонализировать образование и упрощать задачи. Искусственный интеллект (ИИ) становится одним из наиболее значимых факторов трансформации современного образования. Его внедрение открывает новые возможности для персонализации обучения, повышения эффективности преподавания и оптимизации образовательных процессов. «Алгоритмы ИИ позволяют адаптировать учебные материалы под индивидуальные потребности студентов, учитывая их уровень знаний, темп усвоения и интересы. Это способствует более глубокому пониманию материала и снижает риск отставания. Интеллектуальные платформы обеспечивают доступ к качественным образовательным ресурсам независимо от географического положения и социального статуса обучающихся. Искусственный интеллект в образовании представляет собой мощный инструмент, способный радикально изменить подходы к обучению и преподаванию. Однако его внедрение должно сопровождаться ответственным регулированием, научным осмыслением и подготовкой педагогов к работе в условиях цифровой трансформации. Только при соблюдении этих условий ИИ сможет стать не просто технологией, а полноценным партнером в развитии образовательной системы» **(6,37-38).** Наряду с преимуществами возникают вопросы конфиденциальности данных, цифрового неравенства и зависимости от технологий.

Важно разработать нормативные и методологические рамки, обеспечивающие безопасное и справедливое использование ИИ.

Использованная литература

1.Фомина Н.Б. «От игры к знаниям: как внедрять геймификацию в об учение » СБЕР Университет. 2020
2.Дерягин П.С. « Искусственный интеллект захватывает все новые области» 2023. URL
3.Арбузова А.В. « Каким Билл Гейтс представляет будущее искус ственного интеллекта», РБК Life].2023.
4.Куприянов Р.Б. «Искусственный интеллект в МГПУ оценит, на сколько студентам интересно на занятии» МГПУ. УИТиС.2023
5. Куприянов Р.Б. «Компьютерное зрение» научили отслеживать эмоции студен тов» МГПУ,2024
6.Струнин Д.А. « Искусственный интеллект в сфере образования,» Молодой ученый. 2025.- № 6

Nuriya Ibrahimova
Azerbaijan University of Architecture and Construction
Senior Lecturer. nuriyaaibrahimova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-5795-4778

The role of artificial intelligence in modern education136

Summary

Digital technologies are actively developing and being implemented nowadays. The most discussed technology is artificial intelligence. This article examines the possibilities of using artificial intelligence (AI) in the field of education, analyzes the challenges that educational institutions face when integrating AI into learning processes, and the potential that this opens up. Particular attention is paid to the prospects for the development of artificial intelligence in education and its impact on students, teachers, and other participants in the educational process.

Key words: artificial, intelligence, education, information, teaching, using

Nuriyyə İbrahimova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Baş müəllim. nuriyaaibrahimova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-5795-4778

Sünii intelektin müasir təhsil sistemində rolu»

Xülasə

Süni intellekt (Sİ), 20-ci əsrin ikinci yarısından etibarən müxtəlif sahələrdə inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Sİ yalnız texnoloji inkişafla məhdudlaşmayıb, eyni zamanda təhsil sisteminə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Təhsil, insan cəmiyyətinin əsas inkişaf sahələrindən biri olmaqla yanaşı, çoxsaylı sosial və iqtisadi dəyişikliklərə yön verir. Belə bir şəraitdə, süni intellektin təhsildə tətbiqi, yeni yanaşmalar, tədris metodları və qiymətləndirmə üsullarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Süni intellekt alətləri dərs materiallarını yaratmaq üçün də istifadə oluna bilər. Dərsliklər, suallar, tədris planları və digər resurslar avtomatik olaraq yaradılaraq təhsil sahəsindəkilərin iş yükünü azaldır və təhsil mühitini daha əlçatan edir. Bununla yanaşı, təhsil resurslarının yaradılması üçün müasir süni intellekt vasitələri yüksək keyfiyyətli və müasir standartlara uyğun materiallar təklif edir.

Açar sözlər: sünii, intelekt, təhsil, informasiya, təlim, istifadə

.

Рецензет (Rəyçi) доц.Бунядова В.Ш.

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-140-143

Sevda İslam qızı Abbasova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti
sevda411@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-6516-2444

PEDAQOJİ UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİNİN İQTİSADİ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə: Məqalədə pedaqoji universitet tələbələrinin iqtisadi mədəniyyətinın formalaşdırılmasından bəhs edilir. Bu keyfiyyət onların peşə hazırlığının şərti kimi qiymətləndirilir.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, gənc nəsil - orta məktəb şagirdləri və pedaqoji universitet tələbələri iqtisadi mədəniyyətin formalaşması üçün lazımi səviyyədə biliyə malik deyillər. Müasir dünya tələb edir ki, cəmiyyətin uğurlu inkişafı üçün onun üzvlərinə yaradıcılıq fəaliyyəti, qəbul edilmiş qərarlara görə məsuliyyət, risk etmək bacarığı, işgüzar tərəfdaşlara hörmət və iqtisadi mədəniyyət anlayışına daxil olan keyfiyyətlər aşılansın. Lakin bu ehtiyac tələbələrə lazımi səviyyədə aşılanmır.

Məqalədə pedaqoji universitetdə tələbələrin peşə hazırlığını təkmilləşdirmək üçün onların iqtisadi mədəniyyətinin formalaşmasının şərtləri açıqlanır. Qeyd edilir ki, pedaqoji universitet tələbəsinin iqtisadi mədəniyyətinin kompleks, inteqrativ, təcrübə yönümlü, əxlaqi və iqtisadi şəxsiyyət kimi uğurlu formalaşması aşağıdakı hallarda təmin edilə bilər: iqtisadi mədəniyyət gələcək müəllim üçün peşəkar ehtiyaca çevrilməlidir; pedaqoji universitetdə tələbələrin iqtisadi mədəniyyətinin formalaşdırılması prosesinin məzmununa intellektual, emosional, dəyərli və praktiki komponentlər daxil edilməlidirir; iqtisadi mədəniyyətin formalaşdırılması prosesində tələbələrin əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdişlərin gələcək şagirdlərə ötürülməsi imkanlarını stimullaşdıran həm ənənəvi, həm də xüsusi kurslardan istifadə olunmalıdır; iqtisadi mədəniyyət anlayışının mahiyyətini, strukturunu və məzmununu açmaq, problemin xüsusiyyətlərini gələcək müəllimlərin peşə tələbatları ilə bağlı təhlil etmək səmərəli ola bilər.

Açar sözlər: peşə hazırlığı, iqtisadi mədəniyyət, gələcək şəxsiyyət, bacarıq və vərdişlər.

Giriş: Son illərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında baş verən hadisələr ölkənin bazar iqtisadiyyatının formalaşması kursu - sosial inkişafın keyfiyyətcə yeni səviyyəsinə doğru getdiyini aydın şəkildə təsdiqləyir. Bazar münasibətləri yeni iqtisadi şəraitdə müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan istehsal, mübadilə, bölgü və istehlak proseslərinin xarakterini kökündən dəyişmişdir. Bu da insanın yaradıcılıq qabiliyyətlərinin və işgüzar keyfiyyətlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bu o deməkdir ki, hər bir işçi öz ideyalarına yenidən baxmaq, bir çox mövcud düşüncə stereotiplərindən imtina etmək, yeni tip sosial-iqtisadi münasibətlərə adekvat iqtisadi mədəniyyət formalaşdırmaq zərurəti ilə üzləşir.

Müasir iqtisadi mədəniyyətin formalaşdırılması vəzifəsi son dərəcə mühüm sosial, iqtisadi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir, çünki məhz iqtisadi mədəniyyət iqtisadiyyatın uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri şərtdir və nəticədə hər bir dövlətin suverenliyinin qorunub saxlanmasını təmin edir.

Əsas hissə; Hazırda Azərbaycanda sosial-iqtisadi şərait ciddi dəyişikliklər tələb edir. Əhalinin iqtisadi və sosial problemlərə təbii marağı onların öz sosial-iqtisadi biliklərində, mədəni tələbatlarında dəstək tapmır. Aparılmış müşahidələr göstərir ki, hazırda məktəblilərin və tələbələrin mövcud iqtisadi bilikləri yetərli deyildir. Belə ki, əgər 1993-cü ildə orta məktəb şagirdlərinin 40%-dən az hissəsi həyatda əldə etdikləri uğurları iqtisadi biliklərlə əlaqələndirirdisə, 1995-ci ildə onların sayı 78%-ə yüksəlmişdir. Eyni zamanda, 1996-cı ildə sorğuda iştirak edən orta məktəb şagirdlərinin 90%-i hesab edirdi ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əxlaqi və etik standartlara riayət etmək mümkün deyil.

Bu rəqəmlər onu göstərir ki, əgər iqtisadi biliklərə olan ehtiyac əhali tərəfindən artıq kifayət qədər dərk edilirsə, iqtisadi mədəniyyətin əhəmiyyəti də lazımi səviyyədə qiymətləndirilməlidir. İqtisadi mədəniyyət mədəniyyətin xüsusi halı kimi insanların bioloji irsiyyət yolu ilə deyil, tərbiyə yolu ilə qazandıqları bilik və vərdişlərdir.

Daha dəqiq desək, "Mədəniyyət... insanın cəmiyyətin bir üzvü kimi qazandığı bilikləri, inancları, sənəti, əxlaqı, qanunları, adət-ənənələri və hər hansı digər qabiliyyət və vərdişləri özündə birləşdirən mürəkkəb bütövdür" (61, 3).

Bu amil pedaqoji universitet kontekstində xüsusilə vacibdir, çünki tələbə, gələcək müəllim olaraq təkcə mədəniyyət daşıyıcısı deyil, həm də gələcək şagirdlərinə nümunədir. Aydındır ki, gənc nəsildə neqativ hallara qarşı mənəvi immunitet formalaşdırmaq üçün iqtisadi reallıqdakı hadisələr, onlara təhsil və əmək kollektivlərində münasibətlər mədəniyyəti, özünüidarəetmə və fərdin kommunikativ mədəniyyəti, məhsuldarlığın şəxsiyyətlərarası münasibətlər mədəniyyətindən asılılığı üzrə müvafiq bilik və bacarıqlara ilk növbədə müəllim özü malik olmalıdır.

İqtisadi mədəniyyətin metodologiyası və nəzəri məsələləri, iqtisadı tərbiyənin zəruriliyi, iqtisadi tərbiyənin vəzifələri Azərbaycan pedaqoq alimləri prof. Akif Abbasov, Hikmət Əlizadə, Rüfət Hüseynzadə, Hümeyir Əhmədov, Piralı Əliyev, Əsmər Bədəlova tərəfindən işlənmişdir. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş materiallar göstərir ki, gənc nəsil - orta məktəb şagirdləri və pedaqoji universitet tələbələri iqtisadi mədəniyyətin formalaşması üçün lazım olan biliyə malik deyillər. Paradoksal vəziyyət yaranır: cəmiyyətin uğurlu inkişafı üçün onun üzvlərinə yaradıcılıq fəaliyyəti, qəbul edilmiş qərarlara görə məsuliyyət, risk etmək bacarığı, işgüzar tərəfdaşlara hörmət və iqtisadi mədəniyyət anlayışına daxil olan digər keyfiyyətləri aşılamaq lazımdır. Lakin bu ehtiyac pedaqoji universitetlərdə tələbələr üçün təlim proqramı tərəfindən lazımi səviyyədə aşılanmır. Məqalədə pedaqoji universitetdə tələbələrin peşə hazırlığını təkmilləşdirmək üçün onların iqtisadi mədəniyyətinin formalaşması şərtləri şərh edilir.

Hesab edirik ki, pedaqoji universitet tələbəsinin iqtisadi mədəniyyətinin kompleks, inteqrativ, təcrübə yönümlü, əxlaqi və iqtisadi şəxsiyyət kimi uğurlu formalaşması aşağıdakı hallarda təmin edilə bilər:

- iqtisadi mədəniyyət gələcək müəllim üçün peşəkar ehtiyaca çevrilməlidir;
- pedaqoji universitetdə tələbələrin iqtisadi mədəniyyətinin formalaşdırılması prosesinin məzmununa intellektual, emosional, dəyərli və praktiki komponentlər daxil edilməlidirir;
- iqtisadi mədəniyyətin formalaşdırılması prosesində tələbələrin əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdişlərin gələcək şagirdlərə ötürülməsi imkanlarını stimullaşdıran həm ənənəvi, həm də xüsusi kurslardan istifadə olunmalıdır;
- iqtisadi mədəniyyət anlayışının mahiyyətini, strukturunu və məzmununu açmaq, problemin xüsusiyyətlərini gələcək müəllimlərin peşə tələbatları ilə bağlı təhlil etmək səmərəli ola bilər.

Mədəniyyət həm də ictimai həyatın konkret sahələrində insanların şüurunun, davranışının və fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini xarakterizə edir. Buraya insanların fəaliyyətinin nəticələri (sənaye elmi, texnikası, əxlaqi-hüquqi normalar), o cümlədən insan fəaliyyətində həyata keçirilən bilik, bacarıq, vərdişlər, intellektual, əxlaqi və estetik inkişaf səviyyəsi, dünyagörüşləri, fəaliyyət üsul və formaları daxildir.

Ümumi mədəniyyətin komponentinə: mənəvi, fiziki, hüquqi, əmək, iqtisadi və s. daxildir. Məqaləmizin mövzusu iqtisadi mədəniyyət, onun pedaqoji universitet tələbələri arasında formalaşması və inkişafı ilə bağlıdır. Məhz müəllimlər yüksək iqtisadi mədəniyyət əsasında iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinə müsbət münasibət bəsləyən gənc nəsli hazırlamalıdırlar.

Mədəniyyətin cəmiyyətin həyatında oynadığı rolun əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətindir.. Mədəniyyət adətlərin və inancların təsadüfi toplusu deyil, mürəkkəb, inteqrasiya olunmuş bir sistemdir. Cəmiyyətin təsdiq etdiyi dəyərlər bir-birindən asılıdır və bir şey dəyişirsə, bütün mədəni ənənələr də dəyişir.

"Mədəniyyət" anlayışı fəlsəfi ensiklopedik lüğətdə (168, 292) insan həyatının maddi və mənəvi əmək məhsullarında, sosial norma və institutlar sistemində, mənəviyyatda təmsil olunan dəyərlər, insanların təbiətlə, özü ilə olan münasibətlərinin məcmus kimi şərh olunur. (168).Mədəniyyətin özəyini ümumbəşəri məqsədlər və dəyərlər, eləcə də onların dərk edilməsi və əldə edilməsinin tarixən formalaşmış yolları təşkil edir.

Mədəniyyət hazır məlumatların passiv mənimsənilməsi prosesi ilə deyil, şəxsi ünsiyyət vasitəsilə ötürülür, Beləliklə, təhsil prosesində mədəniyyətin ötürülməsinin əsas vasitəsi pedaqoqun mədəniyyət daşıyıcısı kimi özünəməxsus fərdiliyidir

İqtisadi tərbiyənin vəzifəsi iqtisadiyyatla bağlı keyfiyyətləri gənc nəslə aşılamaqdır. Sahibkarlıq, təsərrüfatçılıq, qənaətcillik, israfçılıq, büdcə, ailə büdcəsi, mübadilə, pul, qazanc, gəlir, borc, xərc, məhsuldarlıq, bazar, qiymət, rəqabət, iqtisadi böhran, xalq əmlakına və başqalarının yaratdığı maddi və mənəvi sərvətlərə qayğılı münasibət və s. iqtisadi anlayışlardır. Bu anlayışların məna və fikir tutumu böyüməkdə olan nəslə aşılandıqda, həmin istiqamətlərdə bilik, bacarıq və vərdişlər verildikdə iqtisadi tərbiyə alınır.

İqtisadi tərbiyənin vəzifələrini aşağıdakı kimi səciyyələndirə bilərik:

1.İqtisadi biliklər verməklə şagirdlərdə və tələbələrdə iqtisadi şüur formalaşdırmaq.
2. İnkişafın iqtisadi qanunauyğunluqları barədə təsəvvür yaratmaq.
3.Maddi sərvətlərə qənaətcilliklə yanaşmaq səyi formalaşdırmaq.
4.Sahibkar –kollektivçi keyfiyyətləri, təsərrüfatçılıq bacarıqları aşılamaq.
5.Hər bir şagirdin, tələbənin iqtisadi mədəniyyətə yiyələnməsinə nail olmaq.
6.Xalq əmlakına, ictimai mülkiyyətə, o cümlədən tədris müəssisələrinin əmlakına qayğılı münasibət aşılamaq.
7.Ölkənin iqtisadı siyasətini düzgün anlamaq bacarığı formalaşdırmaq.
8.Ailə həyatında və cəmiyyətin inkişafında iqtisadiyyatın rolu barədə təsəvvürlər yaratmaq.

İqtisadi mədəniyyət tələbənin ən azı müəyyən miqdarda iqtisadi biliyə malik olduğu halda formalaşa bilər. Bundan əlavə, tələbənin iqtisadi biliklərə yiyələnmək üçün təbii qabiliyyətlərinin səviyyəsini müəyyən edərək, fərdin idrak, iradi və emosional xüsusiyyətlərini, onun fərdi şəxsiyyətini və zehni quruluşunu nəzərə alaraq onları təkmilləşdirmək üçün tədbirlər sistemi hazırlaya bilərik.

Gəlin müəllim hazırlığı həyata keşirən universitetlərdə tədris prosesinin imkanlarının təhlilinə müraciət edək. Ali peşə təhsili üzrə dövlət təhsil standartlarının tələbləri əsasında məzmunu gələcək müəllimlərin iqtisadi mədəniyyətinin formalaşmasına töhfə verən əsas fənləri müəyyən etmək olar. Bütün ixtisasların tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu fənlər humanitar, təbiət elmləri və psixoloji-pedaqoji dövrlərdə öz əksini tapmışdır. Bura ümumi psixologiya, inkişaf psixologiyası, təhsil psixologiyası, əməyin psixologiyası və fiziologiyası, sosial psixologiya daxil olmaqla psixologiya və pedaqogika üzrə inteqrasiya olunmuş kurslar aiddir. Həmçinin ixtisasa, təhsil nəzəriyyəsinə və didaktikaya giriş; tərbiyə işinin nəzəriyyəsi və metodikası; pedaqoji bacarıqların əsasları daxildir.

İqtisadi mədəniyyətinin formalaşması üzrə aparıcı pedaqoji şərtləri belə qryd edə bilərik:

- müəyyən sosial-iqtisadi şəraitdə uğurlu həyat üçün iqtisadi bilik və bacarıqların zəruri minimum səviyyəsini təmin edən təhsil məzmununun inkişafı;
- rasional iqtisadi davranış üçün ilkin şərt kimi mənəvi dəyərli motivasiyanın formalaşması;
- müstəqillik, məsuliyyət və işgüzar şəxsiyyəti şərtləndirən iqtisadi əhəmiyyətli keyfiyyətlərin inkişafı;
- tələbələrin davranış, ünsiyyət və özünüdərkdə iqtisadi mədəniyyəti reallaşdırmağa imkan verən müxtəlif

fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsi.

İqtisadi təhsilin təkmilləşdirilməsi problemi ali təhsilin bütün sahələrini əhatə etsə də, pedaqoji universitet şəraitində o, xüsusi spesifiklik qazanır. Tələbələrə iqtisadi anlayışlar, nəzəriyyələr və iqtisadi qanunlar haqqında konkret və müasir biliklərin ötürülməsi üçün ümumi tələblərlə yanaşı, öyrənilən materialın yerli şərtlərinə yüksək dərəcədə uyğunlaşdırılması, habelə iqtisad elminin tətbiqi funksiyalarının nümayişi. və onların praktik fəaliyyətdə tətbiqi bacarıqlarının inkişafı gələcək müəllimlər üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir. Pedaqoji universitetdə tələbələrin iqtisadi mədəniyyətinin intellektual komponenti ilk növbədə müəyyən iqtisadi bilik və bacarıqların mənimsənilməsini nəzərdə tutur.

İqtisadi fənlər üzrə təlimin məzmunu müəyyən edilərkən tədris materialının seçimi öyrənilən iqtisadi məsələlərin tələblərə uyğunluq dərəcəsi nəzərə alınmalıdır. Ümumtəhsil məktəbinin tələblərini, müəllim peşəsinin xarakterinə və məzmununa cəmiyyətin cari və gələcək tələblərini nəzərə almaq mühümdür.

Nəticə: Nəticə olaraq deyə bilərik ki, humanitar, təbiət elmləri, psixoloji-pedaqoji tsikllər və iqtisadi fənlər birlikdə götürüldükdə tələbələrin iqtisadi mədəniyyətinin formalaşması üçün mühüm imkanlar yaranır.

Pedaqoji universitet şəraitində iqtisadi mədəniyyətin formalaşması prosesini modelləşdirmək və tələbələr arasında onun vəziyyətinin meyarlarını, göstəricilərini və səviyyələrini hazırlamaq vacibdir.

Pedaqoji universitet tələbələrinin iqtisadi mədəniyyətinin formalaşdırılması prosesinin məzmununu, o cümlədən intellektual, emosional, dəyərli və praktiki komponentləri inkişaf etdirilməsi əhəmiyyət kəsb edir.

Gələcək müəllimlərin iqtisadi mədəniyyətinin formalaşmasını və əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin məktəblilərə ötürülməsi imkanını təmin edəcək xüsusi seminarlar işləyib hazırlamaq qarşıda duran vəzifələrdəndir.

Pedaqoji universitetdə tələbələrin iqtisadi mədəniyyətinin uğurlu formalaşdırılması üçün pedaqoji şərtləri müəyyən etmək günün tələbidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika. Bakı, Renesans, 2000, 448 s.
2. Bədəlova Əsmər Təlim və tərbiyə. Bakı 2015. Səh 220- ADPU nəşriyyatı 291 səh.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial- iqtisadi inkişaf ı Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 aprel 2009-cu il Fərmanı.
4. Əhmədov H.H. Pedaqogika: eksperimental dərs vəsaiti. Orta ixtisas məktəblərinin pedaqoji fakültələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, ABU, 2006, 295 s.
5. Əliyev P.B.,Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. Bakı, Təhsil, 2006, 41 s.
6. Hüseynzadə R.L., İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2012, 294 s
7. Hüseynzadə R.L. Əzizova Z. M., Əliyev S.H. Əliyeva Ü.M. Pedaqogika, dərslik. Bakı Mütərcim 2021, 488 s.
8. Quran (Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyevin tərcüməsində), Bakı,Azərnəşr, 1992. 114 surə

Sevda İslam qızı Abbasova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

sevda411@mail.ru

https://orcid.org/0000-0002-6516-2444

Formation of economic culture of pedagogical university students 140

SUMMARY

The formation of the economic culture of students of pedagogical universities is discussed in the article. This quality is evaluated as a condition of their professional training.

As a result of the conducted research, it becomes clear that the young generation - students of secondary schools and students of pedagogical universities - do not have the necessary level of knowledge for the formation of economic culture. The modern world requires that for the successful development of society, its members should be inculcated with creative activity, responsibility for decisions, risk-taking ability, respect for business partners and qualities included in the concept of economic culture. However, this need is not instilled in students at the required level.

The article explains the conditions for the formation of the economic culture of students of pedagogical universities in order to improve their professional training. It is noted that the successful formation of the economic culture of a student of a pedagogical university as a complex, integrative, practical-oriented, moral-economic personality can be ensured in the following cases: the economic culture should become a professional need of the future teacher; the content of the process of forming the economic culture of students in a pedagogical university should include intellectual, emotional, value and practical components; in the process of forming an economic culture, both traditional and specialized courses should be used, stimulating the transfer of knowledge, skills and habits acquired by students to future students; it can be effective to reveal the essence, structure and content of the concept of economic culture, as well as the analysis of the specifics of the problem in connection with the professional needs of future teachers.

Keywords: professional training, economic culture, future personality, knowledge and skills.

Севда Ислам кызы Аббасова

Доцент, Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

sevda411@mail.ru

https://orcid.org/0000-0002-6516-2444

Формирование экономической культуры студентов педагогических вузов

Резюме

В статье рассматривается формирование экономической культуры студентов педагогических вузов. Это качество оценивается как условие их профессиональной подготовки.

В результате проведенного исследования становится ясно, что молодое поколение – учащиеся средних школ и студенты педагогических вузов – не обладают необходимым уровнем знаний для формирования экономической культуры. Современный мир требует, чтобы для успешного развития общества его члены были привиты творческой активности, ответственности за принимаемые решения, способности к риску, уважению к деловым партнерам и качествам, включенным в концепцию экономической культуры. Однако эта потребность не прививается студентам на необходимом уровне.

В статье объясняются условия формирования экономической культуры студентов педагогических вузов с целью повышения их профессиональной подготовки. Отмечается, что успешное формирование экономической культуры студента педагогического вуза как комплексной, интегративной, практико-ориентированной, нравственно-экономической личности может быть обеспечено в следующих случаях: экономическая культура должна стать профессиональной потребностью будущего учителя; содержание процесса формирования экономической культуры студентов в педагогическом вузе должно включать интеллектуальную, эмоциональную, ценностную и практическую составляющие; в процессе формирования экономической культуры следует использовать как традиционные, так и специализированные курсы, стимулирующие передачу знаний, навыков и привычек, приобретенных студентами, будущим студентам; может быть эффективным выявление сущности, структуры и содержания концепции экономической культуры, а также анализ специфики проблемы в связи с профессиональными потребностями будущих учителей.

Ключевые слова: профессиональное обучение, экономическая культура, будущая личность, знания и навыки.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

DOI 10.24412/2218-7588-2026-1-144-147

Ofeliya Namiz qızı Əşrəfova
Milli Aviasiya Akademiyası
Dil və ictimai fənlər kafedrasının baş müəllimi
ofeliya.ashrafova@bk.ru
https://orcid.org/0009-0003-8628-1738

KOMMUNİKATİV TƏSNİFATIN PRİNSİP VƏ MEYARLARI

Xülasə: Müasir dünyanın simasını əks etdirən qloballaşma sürətli informasiya axını ilə müşayiət edilir ki, bu da xalqlar və dövlətlər arası inteqrasiyanın formalaşması və inkişafında mühüm rol oynayır. Bu informasiya məzmunu cəhətdən rəngarəng səciyyəyə malikdir: işgüzar, elmi, siyasi və s. Bu məlumatlar funksionallığı baxımdan fərdi və işgüzar xarakterli ola bilər. Bunlar da özlüyündə ünsiyyətin müxtəlifliyini təşkil edir.Ünsiyyətin rəngarəngliyi ayrı-ayrı prinsiplər üzrə təzahür edir. Bu prinsiplər əsasən aşağıdakılardır:məzmun; forma;tip; növ; tərz.

Hər bir prinsip özünəməxsus meyara əsaslanır və məzmun prinsipinin meyarları belə qeyd edilir: a) üslubi çalarlıq; b) məzmunun ifadə forması. 2. Forma prinsipinə görə ünsiyyətin meyarları: a) şifahi; b) yazılı şəkillərdən ibarət olur. 3. Tipinə görə ünsiyyətin iki meyarı vardır: a) səslilik; b) səssizlik (daxili və xarici ünsiyyət). 4. Növü baxımdan qarşılıqlı və tək çıxış (monoloji və dialoji). 5. Ünsiyyətin tərzi prinsipi iki meyara əsaslanır: a) başqasının fikrinin eynilə verilməsi meyarı; b) özgə nitqinin məzmununun verilməsi meyarı (vasitəsiz və vasitəli). Məqalədə qeyd edilənlər ətraflı şəkildə şərh olunur, kommunikativ təsnifatın prinsip və meyarları elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Açar sözlər: kommunikasiya, ünsiyyətin məzmunu, verbal və qeyri-verbal kommunikasiya, monoloji və dialoji nitq, şifahi və yazılı nitq

Giriş: Kommunikasiya mədəniyyəti nitqdə ifadə olunan davranış mədəniyyətinin bir hissəsidir. Nitq ünsiyyəti mədəniyyəti linqvistik vasitələrin seçilməsində özünü göstərən çoxkomponentli keyfiyyətdir ki, müəyyən ünsiyyət şəraitində müasir linqvistik ünsiyyət etika normalarına riayət etməklə ünsiyyət məqsədlərinə çatmağa imkan verir.

Müasir dünyanın simasını əks etdirən qloballaşma sürətli informasiya axını ilə müşayiət edilir ki, bu da xalqlar və dövlətlərarası inteqrasiyanın formalaşması və inkişafında mühüm rol oynayır. Bu informasiya məzmunu cəhətdən rəngarəng səciyyəyə malikdir: işgüzar, elmi, siyasi və s. Bu məlumatlar tərzi və funksionallığı baxımından fərdi və işgüzar xarakterli ola bilər.

Əsas hissə: Nitqin forması özünü ünsiyyətin şifahi və yazılı şəkildə göstəricisidir. İfadə məzmunu isə ünsiyyətin hansı tərzdə-səsli, yəni adi danışıq formasında, yaxud işarələr, simvollar, jest, mimika və digər elementlərlə ifadəsini əhatə edir. Bunlar da özlüyündə ünsiyyətin müxtəlifliyini təşkil edir. Ünsiyyətin rəngarəngliyi ayrı-ayrı prinsiplər üzrə təzahür edir. Bu prinsipləri əsasən belə qeyd edə bilərik: məzmunu cəhətdən; forması baxımından; tipinə görə; növünə görə; tərzi xüsusiyyətləri cəhətdən. Bu prinsiplər də öz rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək mümkündür ki, hər prinsip spesifik meyara əsaslanır. I. Birinci prinsipi - məzmun prinsipinin səciyyəvi əlamətlərini nəzərdən keçirək.

1. Bildiyimiz kimi, məzmunda həm üslubi çalarlıq, həm də ifadə tərzi aparıcıdır. Məzmunda üslubi çalarlıq ünsiyyətin üslubi cəhətlərini, yəni işgüzar, elmi, siyasi, rəsmi, məişət, epistolyar, publisistik və s. rəngarəngliyini inikas etdirir. Buradan da ünsiyyətin funksional üslubları meydana çıxır:Bədii üslub;Rəsmi üslub;Elmi (akademik) üslub;Publisistik üslub;Məişət üslubu;Epistolyar üslub.

"Funksional üslubların yaranması və formalaşmasına aşağıdakı amillər xüsusi təsir göstərir:Milli ənənə;Milli mədəniyyət;Dövlət quruluşu;Dini təbliğat;Dil siyasəti" [1, s.151].

2. Məzmun prinsipinin ikinci meyarı ifadə tərzidir. Başqa sözlə, ünsiyyət məzmununun ifadə tərzinə-formasına görə iki cür olur;a) Verbal kommunikasiya (ünsiyyət);b) Qeyri-verbal kommunikasiya ünsiyyət.

Bu termin bəzi mənbələrdə haqlı olaraq "ifadə forması"da adlandırılır. "Forma" leksik vahidi bir qədər anlaşılmazlığa da yol açır. Çünki nitq və ünsiyyətdən bəhs etdikdə forma birmənalı şəkildə şifahi və yazılı formanı ehtiva edir. Ümumiyyətlə, forma hər hansı predmet və əşyanın zahiri görünüşünə dair elementləri özündə ehtiva edən əlamət qismində-təzahür edir.

Forma nitqin, ünsiyyətin şifahi və yazılı şəkliningöstəricisidir. İfadə məzmunu isə ünsiyyətin hansı tərzdə-səsli, yəni adi danışıq formasında, yaxud işarələr, simvollar, jest, mimika və digər elementlərlə ifadəsini əhatə edir.

II. Forma prinsipi iki amili özündə birləşdirir:Şifahi ünsiyyət (nitq):Yazılı ünsiyyət (nitq).

Bunların da hər birinin öz xüsusiyyətləri: ümumi və fərqli (diferensial) əlamətləri mövcuddur.

III. Tipinə görə-bu prinsipinə görə ünsiyyətin (nitqin) iki tipi vardır:

a) Daxili ünsiyyət (nitq);
b) Xarici ünsiyyət (nitq).

IV. Növünə görə-ünsiyyətin (nitqin) növü dedikdə iki meyar əsas götürülür:

a) Dialoji nitqi;
b) Monoloji nitq.

V. Ünsiyyətin tərzi baxımından nitq iki cür olur:

a) Vasitəsiz ünsiyyət;
b) Vasitəli ünsiyyət.

Ünsiyyətin təsnifatının nəzəri bölgüsünü praktik müstəviyə çevirsək, aşağıdakı qrafik sxem alınar;

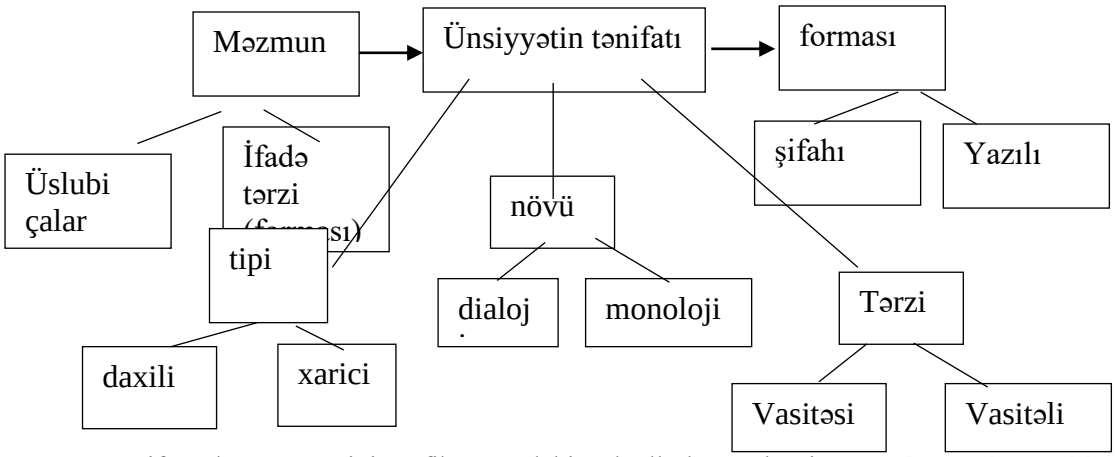

Təsnifatın komponentini qrafik sxemdəki ardıcıllıqla xarakterizə etmək qoyulan problemin həlli üçün məqbul hesab edilə bilər

I. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məzmun prinsipində bir tərəfdən üslubi rəngarəngliyi, yəni üslub müxtəlifliyi; digər cəhətdən məzmunun ifadə tərzi (forması) ehtiva edilir. Məzmun prinsipinin birinci istiqaməti ünsiyyətin üslub müxtəlifliyini nəzərdə tutur. Bu da təbiidir, ünsiyyət üslubca vahid olunur:

"Ədəbi dilin funksional üslubları mənşə etibarilə ayrı-ayrı dövrlərdə yaranmışdır. Bu müxtəliflik ictimai hadisə və ictimai formasiyalara görə müəyyən edilir" [5, s.153].

Üslubiyyat problemi dilçiliyin mühüm problemlərindən olub ən qədim dövrlərdən tədqiq edilməkdədir. Dil məsələləri ilə məşğul olan romalılar üslub və üslubiyyat probleminə də laqeyd qalmışlar. "Yunanlar üçün üslub sübutetmə vasitəsi olmuşdur. Klassik elmdə üslubiyyaat çox zaman ritorika gölgəsində şərh edilmişdir.

Qədim hindlilər üsluba nitqin zahiri əlaməti, onun bəzəyi kimi baxmışlar. Üslubiyyatı isə dilin ifadə vasitələri haqqında təlim hesab etmişlər [6, s.187].

Üslubların inteqrativ və diferensial cəhətləri vardır. Belə ki, bütün üslublar vahid normaya tabedir. Başqa sözlə, ədəbi dilin normaları bütün üslublar üçün məqbuldur. Lakin funksionallığı, həmçinin yaranması və fəaliyyət dairəsi baxımından üslublar fərqlidir. Dilçilikdə belə bir tendensiya mövcuddur ki, tarixən ən qədim və aparıcı üslub bədii üslubdur. Digər üslub növü ilə müqayisədə bədii üslubun funksional imkanları daha genişdir.

"Bədii üslubun tələbinə görə söz mətində bədii funksiya daşımalıdır. Bədii vəzifə daşıyan sözə poetik söz, onun daşıdığı vəzifəyə isə poetik funksiya deyilir" [4, s.33]. Bədii üslubun funksional imkanlarının genişliyindən bədii təsvir və bədii ifadə vasitələri yaranmışdır. Bunların da hər birinin öz növləri vardır:

a) *Bədii təsvir vasitələri:* Təşbeh; Epitet; Metafor; Metonimiya; Sinekdoxa; Simvol;
b) Bədii ifadə vasitələri; Təkrir; Kinayə; Mübaliğə; İnversiya; Antiteza; Bədii sual və bədii nida

Beləliklə, bədii üslubu birinci növbədə başqa üslublardan obrazlılıq xüsusiyyəti fərqləndirir. Bədii əsərlərdə işlədilən bütün fonetik, leksik və qrammatik vahidlər geniş mənada obrazlılıq yaratmağa xidmət edir.Elmi üslub- elmi həqiqətlərin dərin və sistemli izahı-elmi mühakimələr, məntiqi sübutlar və ümumiləşdirmə bu üslubda mühüm rol oynayır. Elmi əsərlər ixtisaslı oxucuları öz ətrafında birləşdirdiyi üçün elmi üslubda ünsiyyət məhdud dairəni əhatə edir.

Publisistik üslub-daha çox mətbuatın, radio və televizorun dilini əhatə edir. Mətbuat janrları operativ və kütləvi olduğundan yığcamlığa üstünlük verir. İctimai-siyasi terminlər publisistik üslub üçün olduqca səciyyəvidir.

Rəsmi-əməli üslub- ünsiyyətin məqsəd və vəzifəsi həm dövlət idarələri, ictimai təşkilatlar arasındakı münasibətləri tənzim etməkdir. Professional terminlərin işlədilməsi, idarə və müəssisə adlarının ixtisarı, müraciət olunan şəxsə soyuq rəsmi münasibət və s. bu üslub üçün daha səciyyəvi hesab edilir.

"Ümumi üslublar dedikdə bütövlükdə dilə məxsus üslublar başa düşülür. Lakin həmin üslublardan istifadə edənlərin özünəməxsus ifadə tərzi fərdi üslubların yaranmasına səbəb olur. Fərdi üslub müəllifi digərlərindən ayıran, onun fərdi yaradıcılıq keyfiyyətlərini göstərən üslubdur" [3, s.34].

2.Məzmunun ifadə forması dedikdə söhbət şəraitində fikrin məzmununun verbal, yəni adi danışıqda olduğu kimi-səslər, sözlər və cümlələr vasitəsi ilə, yaxud qeyri-verbal formada, yəni işarələr, simvollar, məsafə, jest, mimika və s. nəzərdə tutulur.

II. Ünsiyyətin (nitqin) forması dedikdə şifahi və yazılı kommunikasiya başa düşülməlidir. Hər birinin öz xüsusiyyətləri mövcuddur:

1) Şifahi kommunikasiya- cəmiyyətin təşəkkülü ilə əlaqədar yaranmışdır. Kommunikasiyanın bu növünü səciyyələndirən əsas amil intonasiyadır. Şifahi kommunikasiya orfoepik normalar əsasında tənzimlənir. "Düzgün danışıq qaydalarını tənzimləyən orfoepiya danışıq səslərini (sözəvvəli, sözortası və sözsonu mövqedə). Fonetik hadisələri, vurğu və intonasiya məsələlərini əhatə edir [2, s.32-33].

2) Yazılı kommunikasiya orfoqrafiya qaydaları ilə tənzimlənir. Yaranma tarixi "Kitabi-Dədə Qorqud"la hesablanır. Şifahi kommunikasiyadan fərqli cəhətlərindən bir intonasiyasız olmasıdır. İntonasiyanın şifahi ünsiyyətdə yaratdığı emosionallıq, zəriflik və s. yazılı nitqdə durğu işarələri vasitəsilə formalaşdırılır.

III.Ünsiyyətin tipi - Ünsiyyət təsnifatının komponentində mühüm yer alan prinsiplərdən birini təşkil edir. Bu prinsipə əsasən ünsiyyət daxili və xarici olmaq üzrə iki cür olur. Başqa sözlə, ünsiyyətin tipi dedikdə daxili və xarici ünsiyyət nəzərdə tutulur:

1) Xarici nitq- Danışıq səsləri ilə ifadə edilən nitqdir. Xarici ünsiyyətdə cəmiyyətin müəyyən siyasətinə, etika və əxlaq qaydalarına əməl edilir. Ədəbi dilin normaları xarici ünsiyyət üçün mütləqdir. Ünsiyyətin bu növü həm də aydınlıq, məntiqilik, ardıcıllıq, səlislik, təsirlilik, ahəngdarlıq və s. tələb edir.

2) Daxili nitq- tələffüz edilməyən səssiz nitqdir. Psixoloqlar eksperiment nəticəsində müəyyənləşdirmişlər ki, daxili nitq prosesində nitq cihazının yalnız iki üzvü – dil və qırtlaq hərəkətdə olur. Ünsiyyətin bu tipi lakonik və sürətli olur. Daxili ünsiyyət qrammatik quruluşu baxımdan elleptik tipli yarımçıq cümlələrə bənzəyir və predikativ xarakterlidir.

IV. Ünsiyyət növünə görə iki yerə bölünür: dialoji, monoloji

Bunları (dialoji və monoloji nitqi) ünsiyyətin məqsəd və şəraiti formalaşdırır. Zərurət olduqda ünsiyyət monoloji, ehtiyac duyulduqda isə dialoji şəkildə funksionallaşır. Monoloji nitqin əsas əlaməti müəyyən bir ideya, fikir, məsələ, problem, məlumat, xatirə, tezis və s. janrlar üzrə bir nəfərin ardıcıl, rabitəli, geniş və ya qısa nitqi şəklində təzahür edir. Mühazirə, məruzə, çıxış, məktub, məqalə, monoqrafiya janrları monoloji ünsiyyətə məxsusdur. Monoloji ünsiyyət özü də formaca şifahi və yazılı olur.

Dialoji nitq - yunan mənşəli olun mənası söhbət, müsahibə anlamını verən dialoji nitq insanın xüsusiyyəti, fəaliyyəti başqalarına münasibəti haqda verir. Dialoji ünsiyyətdə sual-cavab forması əsas rol oynayır. Dialoqda iştirak edən şəxslərin hər birinin danışığı replika adlanır. Yazılı dialoji nitqdə bütün replikalar təzə sətirdən yazılır və əvvəlində tire işarəsi qoyulur. Replikalar qrammatik quruluşu baxımdan yarımçıq və söz cümlələrdən ibarət olur.

Nitq inanılmaz dərəcədə güclü bir vasitədir, ancaq istifadə etmək üçün çox düşüncəyə sahib olmaq lazımdır. Bəzən dil və nitqi qələm və mətnlə müqayisə edirlər. Dil qələmdir, nitq bu qələmlə yazılmış mətndir [4, s.43].

V. Ünsiyyətin tərzi dedikdə iki üsul nəzərdə tutulur Vasitəsiz ünsiyyət (nitq);2) Vasitəli ünsiyyət (nitq).

Danışıq prosesində və yazıda bəzən başqasının sözlərindən istifadə edilir. Başqasının sözləri müəllif nitqi içərisində iki yolla verilir: ya başqasının nitqi eyni ilə (leksik vahidlər, cümlələrin qrammatik quruluşu və s.) saxlanılır, ya da həmin nitqin ancaq məzmunu verilir. Buna uyğun olaraq dildə özgə nitqini əks etdirmək üçün ünsiyyətin iki üsulu yaranmışdır:

1. *Vasitəsiz nitq*- başqasının sözlərinin olduğu kimi çatdırılması. Məsələn, Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: "İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir."

2. Vasitəli nitq- başqasının fikrinin məzmununun çatdırılması. Məsələn, Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir ki, o dövlət hər şeyə qadirdir ki, onun güclü iqtisadiyyatı olsun.

Nəticə: Mədəni nitqə yiyələnmək üçün dilin yalnız leksik-qrammatik normalarını gözləmək kifayət etmir. Bunun üçün nitq üslubi cəhətdən də düzgün qurulmalıdır. Yəni danışarkən elə sözlər seçilməli, cümlələr elə qurulmalıdır ki, fikir dəqiq və aydın ifadə oluna bilsin .

Beləliklə, ünsiyyətin təsnifat prinsip və meyarları nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsində mühüm rol oynadığı kimi, ünsiyyətin tətbiqi prosesinin uğurla nəticələnməsi işində də böyük əhəmiyyətə malikdir. Ünsiyyətin funksionallığı onun üslubları (bədii, rəsmi, elmi, publisistik, məişət, epistolyar) vasitəsilə təzahür edir. Bu üslubların hər biri ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarına tabedir.

Ədəbiyyat

1. Həsənzadə N, Pənahova G, Abbasov Ə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Ecoprin; Bakı-2016; 256s.
2. Həsənzadə N, Abbasov Ə, Zeynalova A. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. MAA; Bakı-2024; 307s.
3. Həsənova S. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. ADPU; Bakı-2005; 192s.
4. Xəlilov B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Adiloğlu; Bakı-2021; 472s.
5. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Elm və təhsil; Bakı-2021; 512s.
6. Qurbanov A. Ümumidilçilik (II cildi). Elm; Bakı- 2011; 532s.
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Elm və təhsil; Bakı-2010; 452s.

Офелия Намиз Гизи Ашрафова

Национальная авиационная академия

Старший преподаватель кафедры языка и социальных наук

ofeliya.ashrafova@bk.ru

https://orcid.org/0009-0003-8628-1738

Принципы и критерии коммуникативной классификации

РЕЗЮМЕ

Глобализация, отражающая облик современного мира, сопровождается быстрым потоком информации, который играет важную роль в формировании и развитии интеграции между народами и государствами. Эта информация имеет разнообразное содержание: деловое, научное, политическое и т. д. Эта информация может быть личной и деловой по функциональности. Именно это и составляет многообразие коммуникации.

Многообразие коммуникации проявляется в различных принципах. Эти принципы в основном следующие: 1. Содержание . 2. Форма. 3. По типу. 4. Тип. 5. Стиль

Каждый принцип основан на своих собственных критериях.

1. Критериями содержательного принципа являются: а) стилистический нюанс; б) форма выражения

содержания. 2. Критериями коммуникации по формальному принципу являются: а) устная; б) состоит из письменных образов. 3. Существуют 2 критерия коммуникации по типу: а) вокализация; б) молчание (внутренняя и внешняя коммуникация). 4. Речь по типу (монологическая и диалогическая). 5. Принцип стиля коммуникации основан на 2 критериях: а) критерий точной передачи чужой идеи; б) критерий передачи содержания чужой речи (прямая и косвенная).

Таким образом, принципы и критерии классификации коммуникации играют важную роль в обогащении теоретических знаний, а также имеют большое значение для успешного исхода коммуникационного и прикладного процесса. Функциональность коммуникации проявляется через ее стили (художественный, официальный, научный, журналистский, повседневный, эпистолярный).

Ключевые слова:коммуникация, содержание коммуникации, вербальная и невербальная коммуникация, монологическая и диалогическая речь, устная и письменная речь

Ofelia Namiz gizi Ashrafova
National Aviation Academy
Senior Lecturer, Department of Language and Social Studies
ofeliya.ashrafova@bk.ru
https://orcid.org/0009-0003-8628-1738

Principles and Criteria of Communicative Classification 144

SUMMARY

Globalization, reflecting the face of the modern world, is accompanied by a rapid flow of information, which plays an important role in the formation and development of integration between peoples and states. This information has a diverse content: business, scientific, political, etc. This information can be personal and business in terms of functionality. These in themselves constitute the diversity of communication.

The diversity of communication is manifested in different principles. These principles are mainly as follows:1. Content. 2. Form. 3. By type. 4. Type. 5. Style

Each principle is based on its own criteria.

1. The criteria of the content principle are: a) stylistic nuance; b) form of expression of the content. 2. The criteria of communication according to the form principle: a) oral; b) consists of written images. 3. There are 2 criteria of communication according to the type: a) vocalization; b) silence (internal and external communication). 4. Speech in terms of type (monological and dialogical). 5. The principle of style of communication is based on 2 criteria: a) the criterion of conveying someone else's idea exactly; b) the criterion of conveying the content of someone else's speech (direct and indirect).

Thus, the principles and criteria of the classification of communication play an important role in enriching theoretical knowledge, as well as being of great importance in the successful outcome of the communication and application process. The functionality of communication is manifested through its styles (artistic, official, scientific, journalistic, everyday, epistolary).

Keywords: communication, content of communication, verbal and non-verbal communication, monological and dialogical speech, oral and written speech

RƏYÇİ: dos. S.Abbasov

DOI 10.24412/2218-7588-2026-1-148-152

Fərmanli Sənan Nadir oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı
abbasov-edalat@mail.ru
https://orcid.org/0009-0003-9704-2732

MƏTNLƏR ÜZRƏ İŞDƏ SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ TİPLƏRİNİN İNTEQRATİV ƏSASLI TƏDRİSİ VƏ MƏKTƏB TƏCRÜBƏSİNDƏ MƏSƏLƏYƏ MÜNASİBƏT

Xülasə: Məqalə mətn əsaslı sadə və mürəkkəb cümlələrin inteqrativ tədrisinə həsr edilmişdir. Eyni zamanda məktəb təcrübəsində problemin necə həll olunduğu və bu istiqamətdə işlərin həlli üçün fikirlər irəli sürülmüşdür. Məqalədə problemim həllində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün Azərbaycan dili proqramının başlıca meyar və prinsipləri,eləcə də elmi-metodik ədabiyyatlarda məsələ ilə əlaqədar olan aktual tələblər əsas götürülmüşdür.

Digər fənlərdə olduğu kimi, cümlə quruluşunun tədrisi də müasir tələblərə uyğun olaraq həll olunur. Tədris bir sıra daxili meyarlara malik mətnə əsaslanır. Effektiv və uğurlu təlim üçün inteqrativ metodlardan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunur. Bu da öz növbəsində sintaktik bacarıqların inteqrativ əsasda öyrədilməsini nəzərdə tutur. Bu məqsədə çatmaq üçün mətnlərlə işləməkdə məktəb təcrübəsinin əsasını vurğulamaq vacibdir. Buna görə də, sadə və mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik növlərinin və sintaksisin mətn əsaslı işə inteqrasiyasının məktəbdə tədrisin keyfiyyətindən asılı olduğu qənaətinə gəlmək olar. Təhsil prosesi ardıcıl bir çərçivə daxilində fəaliyyət göstərərsə, onun metodologiyasının bütün komponentləri düzgün tətbiq olunacaq. Əlbəttə ki, ənənəvi tədrisin qənaətbəxş və faydalı elementləri interaktiv (aktiv) təlimlə inteqrativ kontekstdə tətbiq edildikdə daha uyğun nəticələr əldə etmək olar.

Açar sözlər: pedaqoji mükəmməllik, inteqrativ metod, inteqrativlik sahələri, struktur-semantik tip, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, sintaksis, ənənəvi tədris

Giriş: Hazırda ümumtəhsil məktəblərində cümlə bəhsinin təlimi məsələləri də yeni tələblər əsasında aparılır.Təlim daxilində meyarlar kompleksi mətn üzərində icra edilir.Tədris işinin səmərəliliyi və uğurlu nəticələnməsi üçün inteqrativ üsullarla aparılması məqsədəmüvafiq hesab edilir. Bu isə bütövlükdə sintak təlimin inteqrativ əsaslarla tədrisini şərtləndirir. Azərbaycan dili sintaksisinin inteqrativ əsaslı tədris imkanları sırasında proqram və elmi-metodik ədəbiyyatda məsələnin qoyuluşu ilə yanaşı,məktəb təcrübəsində məsələyə münasibət aspektinin müvafiq meyarlara əsasən şərhinin də əhəmiyyəti olduqca böyükdür.Problemim həllində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün Azərbaycan dili proqramının başlıca meyar və prinsipləri,eləcə də elmi-metodik ədabiyyatlarda məsələ ilə əlaqədar olan aktual tələblər əsas götürülmüşdür.

Əsas hissə: "Məktəb mühitində yaradılmış metodik rejim və didaktik ənənə təlim prosesinin bütün istiqamətlərində olduğu kimi, mətnlər üzərində iş və inteqrativ əsaslı tədris işində də təsirsiz ötüşmür. Burada da qabaqcıl təcrübə əsas vasitə olaraq önə çəkilir.Qabaqcıl təcrübə işi cümlə konstruksiyalarının mətn üzərində kombinasiyası əhatəli, ardıcıl və təfsilatı şəkildə araşdırılmalıdır"[1. s.28].Məlumdur ki,orijinal ideyaların formalaşması ,yeni metod və üsulların meydana çıxması qabaqcıl təcrübənin daha dərindən öyrənilməsi zəminində baş verir.Mətn üzərində işlər sadə və mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik tiplərinin mənimsədilməsiişini asanlaşdırma imkanlarını xeyli artırır.

"Metodist keçmiş irsi bilmədən,onun tətbiqi üsullarını öyrənmədən reallığın şagirdə mənimsədilməsində bir çox maneələrlə üzləşə bilər və nəticədə həm qarşıya qoyduğu məqsədə çata bilməz, həm də metodika elminin dinamik səviyyəyə keçməsinə nail ola bilməz."[2, s.56] Bu özü də inteqrasiya kontekstində icra edilir. Bu proseslərin əsasında,hər şeydən əvvəl təlimlər arası inteqrasiya durur.Hesab edirik ki,ənənəvi təlim üsullarından fəal təlimlə vəhdətdə istifadə etmək məqsədəuyğundur. Mətn üzərində iş ənənəvi və fəal təlimdə inteqrativ cəhətlərdəndir.

İstənilən halda köhnə irsin öyrənilməsi vacib amillərdəndir. "Belə bir fikir mövcuddud:guya şagird əsəri ona görə oxuyur ki,onun ideya və məzmununu dərk etsin. Halbuki K.D.Uşinski "Uşaq Aləmi" dərsliyinin birinci nəşrinə yazdığı müqəddimədə belə oxunu,yəni uşağın əsəri öyrənmək üçün öyrənməsini ifadəli oxu adlandırmağın qeyri-mümkün olduğu ideyasını irəli sürmüşdür.Onun fikrincə, əsəri öyrənmək üçün oxuyuruqsa bu məntiqi oxudur". Lakin öyrəndikdən sonra onun məzmun və ideyasını emosional şəkildə başqasına çatdırmaq məqsədi ilə olan oxu ifadəli oxudur.

"Məktəb təcrübəsi" anlayışı bir növ simvolik məna daşıyır. Bu ifadə əslində öz mənası ilə "müəllim təcrübəsi", "pedaqoji irs" anlayışlarına işarə edir."Məktəb fəaliyyətinin" mərkəzində pedaqoji kollektiv dayanır. Təlim prosesinin nailiyyətləri tədrisin səmərəliliyi və s. məktəb kontingenti və onun səriştəlilik dərəcəsindən asılıdır. Məktəbin nizam-intizam təlim qaydaları və s. kimi konseptual sənədlər məktəbin pedaqoji şurası tərəfindən Elm və Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi ümumi sənədlərə istinadən müəyyən edilir.

Pedaqoji fəaliyyətin metod və strukturları da məktəb pedaqoji şurası tərəfindən təsdiqlənir. Pedaqoji fəaliyyət müxtəlif növlü fəaliyyətlər sisteminin mürəkkəb orqanizmdir. Onlardan birincisi, müəllimin fəaliyyətiir. Müəllim yalnız ona kənardan verilmiş funksiyaları yerinə yetirmir. Fəaliyyətin aşağıdakı növləri birinciyə nisbətən üstqurum, yəni ona xidmət edəndir. İkinci fəaliyyət təlimin priyom və metodlarını konstruksiyalaşdırarkən, daha səmərəli üsul və priyomlar tapıb təlim prosedurlarının miqyasında və təlim təcrübəsinin ümumiləşdirilməsində istifadə etməkdən ibarətdir. "Üçüncüsü – metodik fəaliyyətdir. O, tədris vasitələrinin, tədris fənlərinin qurulmasına istiqamətlənmişdir. Dördüncü fəaliyyət isə tədris predmetlərinin vahid şəkildə birləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bura proqramlaşdırma fəaliyyəti, tədris proqramlarının tərtibi daxildir" .[3, s.19]

Qloballaşan dünyada xalqlararası inteqrasiya iqtisadi-siyasi, sosial-mədəni əlaqələr təhsilə diqqəti zəruriləşdirir. Pedaqoji fəaliyyətin müxtəlif növlü olması haqqında qeyd edilən nəzəri fikirləri qrafik şəkildə aşağıdakı formada göstərmək mümkündür:

Cədvəl 1. Pedaqoji fəaliyyətin növlərini göstərən cədvəl

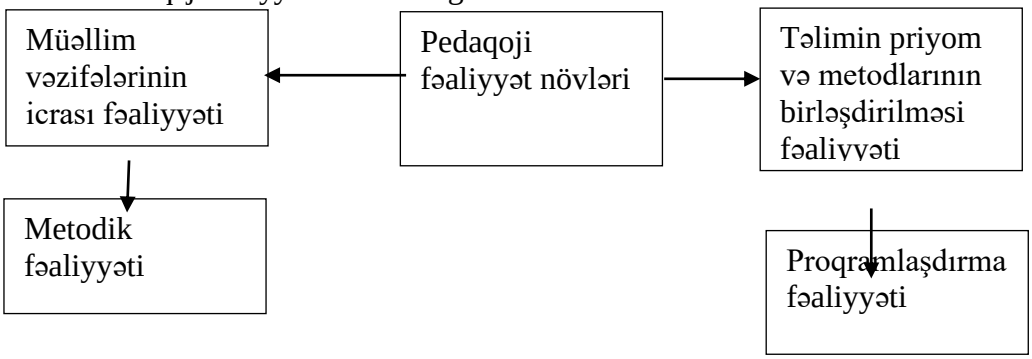

Təlimdə inteqrativlik də digər mühüm istiqamətlər kimi birinci dərəcəli məsələlərdən sayılır. İnteqrativlik iki formada mövcuddur:

1. Geniş mənada inteqrativlik
2. Məhdud mənada inteqrativlik.

Hər birinin də məxsusi növləri vardır.

1. Geniş mənada inteqrasiya növləri:

a) Dünya təhsil sistemlərinin inteqrasiyası;
b) Beynəlxalq təhsilin konkret sahələrinin inteqrasiyası;
c) Ölkələrarası təhsil sisteminin ümumi bəndlərinin inteqrasiyası.

2.Məhdud mənada inteqrasiyanın növləri:

a) Ayrı-ayrı məktəblərin qabaqcıl təcrübələrinin inteqrasiyası;
b) Bəzi səriştəli müəllimlərin təcrübələrinin inteqrasiyası;
c) Nüfuzlu metodist-alimlərin peşəkar təcrübələrinin inteqrasiyası;
d) Konkret fənlərdə mühüm istiqamətlərin inteqrasiyası;
e) Müxtəlif mövzuların oxşar (ümumi) əlamətlərinin inteqrasiyası;
ə) Eyni fənn daxilində ayrı-ayrı problemin həllində mühüm rol oynayan yanaşmaların inteqrasiyası.

İnteqrativ sistemin komponentini təşkil edən sahələrdən biri də sintaksisin inteqrativ əsaslı tədrisidir. Qeyd etdiklərimizin hər biri məktəb təcrübəsinə, onun fəaliyyət dairəsinə daxildir.İnteqrativliyin sahələrini əyaniləşdirəsi olsaq, belə bir sxem alınar:

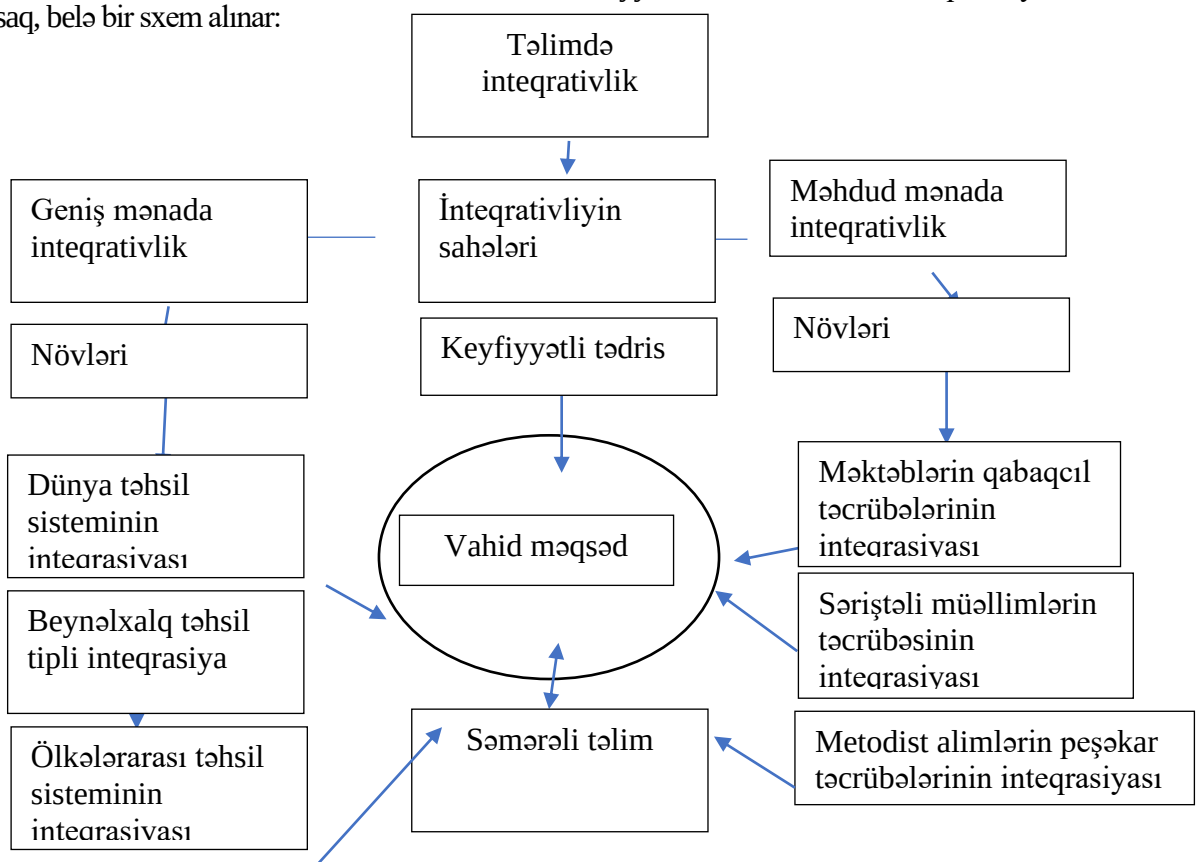

Sintaksisin inteqrativ əsaslı tədris prosesinin məktəb təcrübəsində qoyuluşu pedaqoji fəaliyyətin xüsusiyyətləri əsasında reallaşır. İnteqrativ əsaslı tədrisi gerçəkləşdirən pedaqoji fəaliyyətə məxsus xüsusiyyətlər əsasən bunlardır:

- şagirdlərdə özünəinam hissinin formalaşdırılması;
- şagirdlərdə müstəqil yaradıcılıq vərdişlərinin yaradılması;
- müstəqil düşüncəyə əsaslanan mülahizə söyləmə vərdişlərinin yaradılması;
- ətrafında və cəmiyyətdə baş verən hadisələrə analitik-kommunikativ münasibət ifadə etmə qabiliyyətinin aşılanması və s.

Bu xüsusiyyətlərin vəhdətində inteqrasiya mühitinin formalaşdırılması mümkündür.Pedaqoji xüsusiyyətlərin sistemli şəkildə icrası müəllim fəaliyyətinin məzmununu təşkil edir. Müəllim pedaqoji sferada cərəyan edən iş, təlim prosesi və s. hadisələrin, belə demək mümkünsə, baş qəhrəmanıdır. O nəinki pedaqoji anlayışların işlək olduğu məkanlarda, həm də cəmiyyətdə də aparıcı qüvvə və böyük nüfuz sahibi sayılır.

"Görkəmli şəxsiyyətlər müəllimin əməyinə yüksək qiymət vermiş, müəllimi Günəşə, bağbana, mühəndisə, heykəltaraşa, sərkərdəyə, həkimə bənzətmişlər. Çünki o, günəş kimi insanlığa mənəvi həyat verir, bağban kimi uşaq və gənclərə daim qayğı göstərir, mühəndis kimi insan qəlbinin layihəsini cızır, heykəltaraş kimi gənc qəlbi və ağlı cilalayır, sərkərdə kimi cahilliyə, vəhşiliyə, şərə qarşı amansız mübarizə aparır, həkim kimi millətin mənəvi sağlamlığı keşiyində durur"[4,s. 48].

Uşaqların təlim-tərbiyəsinin müvafiq səviyyədə formalaşması, onlarda peşə-ixtisas və vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin yaradılması müəllim fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir. Uşaq və gənclərin valideynlərə yüksək hörmət və ehtiramı, eyni zamanda torpağa, yurda sevgisi, vətənə, xalqa sədaqəti müəllimin inteqrasiya siyasətinin əsasını təşkil edir. Fənlərarası mövzular arası (fəndaxili) inteqrasiya yüksək amalların, böyük ideyaların, müqəddəs atributların birliyinin öyrədilməsinin vacib komponentləri hesab edilir.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin məzmununa uyğun yaranmış təlim mühitini təhlil etmək (diaqnoz), gələcək fəaliyyət növlərini müəyyənləşdirmək (proqnoz) və tədris prosesinin məzmun, forma və strukturuna uyğun olan metod və üsulları seçmək, onu tədris zamanı tətbiq etmək (metodlaşdırma), nəhayət, təlim prosesinə münasibət bildirmə (qiymətləndirmə) də daxildir.

Verilən analitik məlumatları nəzərə alsaq, müəllim fəaliyyətinin məzmun strukturunu bu cür sxemlə ifadə etmək məqsədəuyğun sayıla bilər:

Cədvəl 3. Müəllim fəaliyyətinin məzmun strukturlarını göstərən sxem.

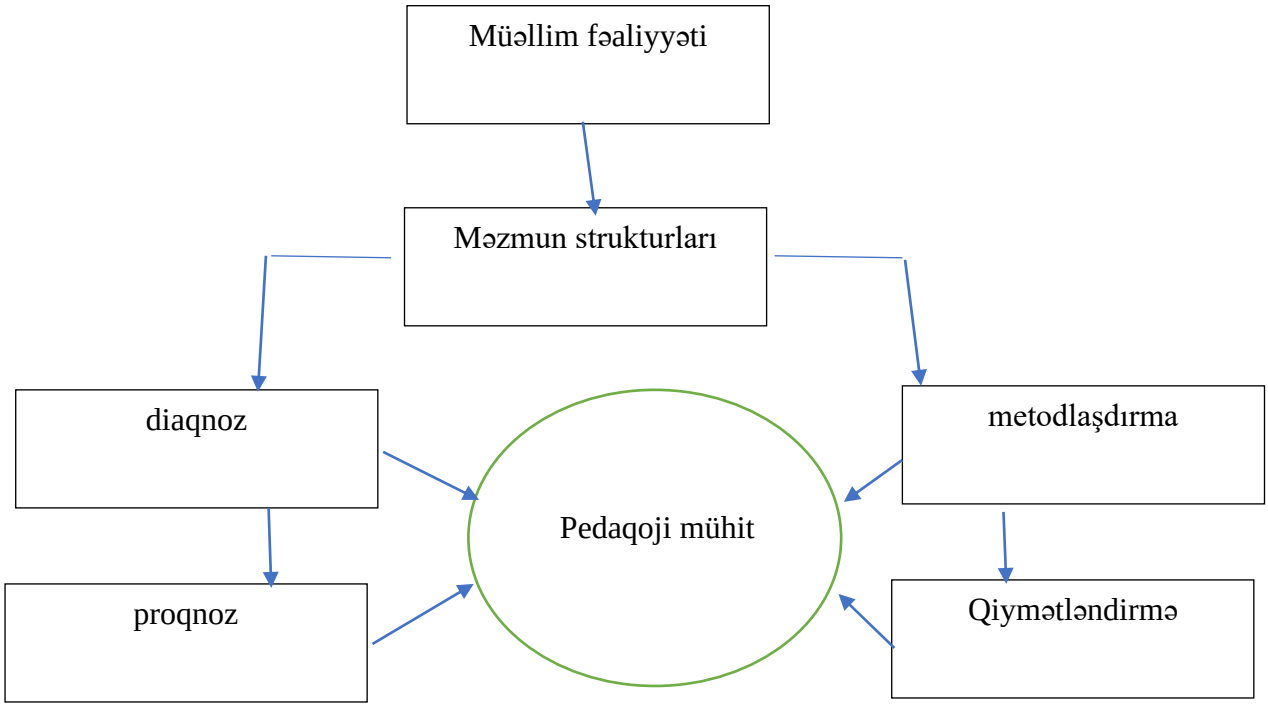

Daha təcrübəli müəllimlərlə, məktəb rəhbərliyi ilə səmərəli və peşəkar münasibətlərin qurulması da əhəmiyyətlidir, çünki onların təcrübəsinin öyrənilməsi gənc müəllimin gələcək fəaliyyətinə böyük töhfə vermiş olar. Təcrübəli müəllimlərin dərslərdə iştirakı, müvafiq məsləhətlərin verilməsi də sizə dəstəkdir. Müəllimlərlə yanaşı, şagird və onların valideynlərində də xoş təəssürat yaratmaq lazımdır .

1.Müəllim-şagird arasındakı elmi-didaktik məlumatların anlaşılması;

2. Müəllim –şagird arasında səmimi, inandırıcı etimad mühitinin formalaşması.

Göstərilən hər iki kommunikativ münasibət təlimin səmərəli və keyfiyyətli olması ilə nəticələnir O cümlədən tədrisdə inteqrasiyanın metod səviyyəsinə çatdırılması da məhz kommunikativ münasibətin təzahürüdür. Dissertasiyanın ana xəttini təşkil edən sintaksisin inteqrativ əsaslı tədrisi prosesində də müəllim-şagird ünsiyyətinin sadəliyi mühüm rol oynayır.

Pedaqoji bacarıqların fəaliyyət strukturlarının nəzəri şərhinə yekun vuraraq, onu praktik müstəvidə canlandırmaq üçün aşağıdakı qrafik sxemlərdən istifadəni daha məqsədəuyğun hesab edirik:

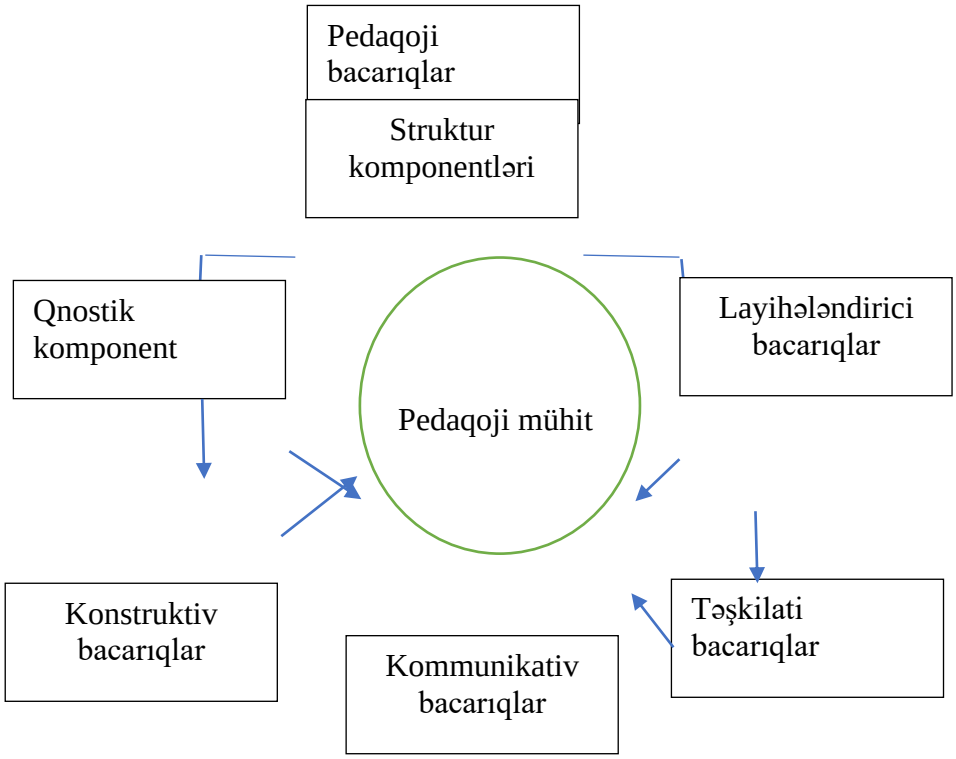

Cədvəl 4. Pedaqoji bacarıqların fəaliyyət strukturlarını əks etdirən cədvəl.

Müasir tipli məktəb təcrübəsi dedikdə həm zahiri struktur – dünya standartlarına məxsus inşa edilmiş, eyni zamanda müasir avadanlıqlarla, yeni tələblərə cavab verən inventarlarla təmin edilən və daxili strukturu baxımından – dünyanın qabaqcıl ölkələrinin ümumtəhsil məktəblərinin modern proqramlarının ən son nailiyyətlərindən bəhrələnən, mükəmməl prinsiplərinizündə inteqrasiya edən qabaqcıl məktəb təcrübəsi nəzərdə tutulur.

“Bu mühüm əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin fövqündə müəllimin öz peşəsini mükəmməl bilməsi və onu xüsusi həvəslə, məharətlə şagirdlərə aşılama qabiliyyətlərinin olmasıdır. Haqsız olaraq “biliksiz müəllimi işıqsız lampaya, susuz bulağa bənzətmişlər” [5, s. 61]

Məktəb təcrübəsinin təkmilləşməsi və dinamik xarakter alması üçün məktəb rəhbərliyi tərəfindən təyin edilmiş pedaqoji şura və metodik heyət bu təlim prosesinə mütəmadi nəzarət etməlidir. Bu məqsədlə pedaqoji heyət tərəfindən nəzarət mexanizmi hazırlanmalıdır. Nəzarət mexanizmi aşağıdakı müddəaları özündə ehtiva edə bilər:

- yeni tədris proqramlarının təbliği və mənimsədilmə işinin təşkili;
- məktəbdaxili seminar və konfransların keçirilməsinin ardıcıl xarakter alması;
- ustad dərslərinin keçirilməsi;
- digər metodik aspektlərlə yanaşı, inteqrativ istiqamətin tədrisinin genişləndirilməsi;
- peşəkar müəllimlərin qabaqcıl təcrübələrindən, məsləhət və tövsiyələrindən intensiv istifadə edilməsi;
- əyani vəsaitlərdən (dərslik, dərs və metodik vəsait elektron resurs İKT imkanları və s.) geniş və mükəmməl istifadə edilməsi;
- qiymətləndirmənin daha şəffaf, obyektiv keçirilməsinin təmin edilməsi.

Nəzarət mexanimi güclü təsir vasitəsidir. Təlim və tədris prosesinin səmərəli, əhəmiyyətli nəticələr verməsi üçün nəzarət mexanizmi gücləndirilmiş rejimdə fəaliyyət göstərməlidir. Qiymətləndirmə bu mexanizmin komponenti olmalıdır.

Nəticə: Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, mətnlər üzrə işdə sadə və mürəkkəb cümlənin struktur-semantik tiplərinin və sintaksisin inteqrativ əsaslı tədrisi məsələsinin,ümumən inteqrativ metodun məktəb təcrübəsində qoyuluşu məktəbdaxili tədrisin keyfiyyətindən asılıdır. Tədris-təlim prosesi rejim əsasında fəaliyyət göstərirsə, metodikanın bütün komponentləri düzgün icra ediləcəkdir. Əlbəttə, ənənəvi təlimin qənaətbəxş və faydalı hissələrini interaktiv (fəal) təlimlə inteqrativ kontekstdə icra etdikdə daha aktual nəticələrə sahib olmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Əfəndizadə Ə., Kəlbəliyev Ə., Əhmədov V., Vahidov S. Azərbaycan dilindən didaktiv materiallar (VI sinif). Maarif, Bakı – 1981, 249 s.
2. Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Maarif, Bakı – 1974, 116 s.
3. Əhmədov B. Sadə cümlənin tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər. ADTPƏN, Bakı – 1964.
4. Əhmədov A., Abbasov Ə. Yeni təhsil proqramlarının (kurikumların) tətbiqi məsələləri: ümumi təhsildə inteqrsiya. Bakı: 2014,122s
5. Həsənov M. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Maarif, Bakı- 1987, 152s.
6. Əlizadə Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: ideyalar, prinsiplər, problemlər. Bakı: 2011, 156 s.
7. Hümmətova R. Ana dili (III). ADPU, Bakı-2019, 290 s.
8. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili(sintaksis), Bakı: 2000,s. 485
9. Kazımov A. Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları. Bakı: 2015, 117 s.
10. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dili dərsliyi. "Şərq-Qərb" ASC, Bakı – 2020, 202 s.

Farmanli Sanan Nadir oglu
Master's student of Azerbaijan State Pedagogical University
abbasov-edalat@mail.ru
https://orcid.org/0009-0003-9704-2732

Ntegrative-based teaching of simple and complex sentence types in text work and attitude to the issue in school practice

SUMMARY

As in other subjects, the issues of teaching sentence structure are also carried out in accordance with modern requirements. The training is carried out on a text with a complex of internal criteria. For the effectiveness and successful outcome of the educational work, it is considered expedient to conduct it using integrative methods. This, in turn, presupposes the teaching of syntactic training on an integrative basis. In order to achieve the goal set in solving the problem, it is important to emphasize the basis of school practice in the work on texts. As a result, it can be concluded that the introduction of the issue of teaching structural-semantic types of simple and complex sentences and syntax on an integrative basis in the work on texts depends on the quality of intra-school teaching. If the teaching-learning process operates on the basis of the regime, all components of its methodology will be implemented correctly. Of course, it is possible to have more relevant results when the satisfactory and useful parts of traditional training are implemented in an integrative context with interactive (active) training.

Keywords:pedagogical skills, integrative method, areas of integrativeness, structural-semantic type, simple sentence, complex sentence, syntax, traditional training

Фарманли Санан Надир оглу
Магистрант Азербайджанского государственного педагогического университета
abbasov-edalat@mail.ru
https://orcid.org/0009-0003-9704-2732

Интегративное обучение простым и сложным предложениям в текстовой работе и отношение к этой проблеме в школьной практике

РЕЗЮМЕ

Как и в других предметах, вопросы обучения строению предложения также решаются в соответствии с современными требованиями. Обучение осуществляется на основе текста, обладающего комплексом внутренних критериев. Для эффективности и успешного результата учебной работы считается целесообразным проводить её с использованием интегративных методов. Это, в свою очередь, предполагает обучение синтаксическому обучению на интегративной основе. Для достижения поставленной цели при решении проблемы важно подчеркнуть основу школьной практики в работе с текстами.

В результате можно сделать вывод, что внедрение вопроса обучения структурно-семантическим типам простых и сложных предложений и синтаксису на интегративной основе в работу с текстами зависит от качества внутришкольного обучения. Если учебно-воспитательный процесс функционирует на основе режима, все компоненты его методики будут реализованы правильно. Конечно, можно иметь более релевантные результаты, когда удовлетворительные и полезные части традиционного обучения реализуются в интегративном контексте с интерактивным (активным) обучением.

Ключевые слова: педагогическое мастерство, интегративный метод, области интегративности, структурно-семантический тип, простое предложение, сложное предложение, синтаксис, традиционное обучение

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

DOI 10.24412/2218-7588-2026-1-153-156

Məsmə İsmayılova Əliyulla qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
https://orcid.org/0000-0001-8225-451X
ismayilovamasma@gmail.com

ÜNSİYYƏTİN MAHİYYƏTİ, STRUKTURU VƏ FUNKSİYALARI

Xülasə: Məqalədə ünsiyyət anlayışının mahiyyəti, onun struktur komponentləri və cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi əsas funksiyalar kompleks şəkildə təhlil olunur. Ünsiyyət insan fəaliyyətinin və sosial münasibətlərin fundamental şərti kimi təqdim edilir və fərdlər arasında informasiya mübadiləsi, qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı anlaşmanın formalaşmasında həlledici rol oynadığı əsaslandırılır. Tədqiqatda ünsiyyət yalnız informasiya ötürülməsi prosesi kimi deyil, eyni zamanda sosial, psixoloji və mədəni kontekstlərdə baş verən çoxşaxəli fenomen kimi nəzərdən keçirilir.

Burada ünsiyyətin strukturu əsas komponentlər üzrə sistemləşdirilir: kommunikativ (informasiya mübadiləsi), interaktiv (qarşılıqlı təsir və davranışların tənzimlənməsi) və perseptiv (ünsiyyət iştirakçılarının bir-birini qavraması və dərk etməsi) tərəflər ayrılıqda şərh edilir. Hər bir struktur elementin ünsiyyət prosesindəki rolu, onların qarşılıqlı əlaqəsi və vəhdəti elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırılır.

Ünsiyyətin əsas funksiyaları - informasiyaötürücü, tənzimləyici, affektiv-emosional, sosiallaşma və identifikasiya funksiyaları təhlil olunur. Bu funksiyaların fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, sosial münasibətlərin qurulmasında və cəmiyyətin davamlı inkişafında oynadığı rol elmi arqumentlərlə izah edilir. Nəticə etibarilə, annotasiyada ünsiyyətin insan fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu və onun mahiyyətinin, strukturunun və funksiyalarının öyrənilməsinin psixologiya, pedaqogika və sosial elmlər üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşıdığı qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: ünsiyyət, kommunikasiya**,** sosial qarşılıqlı təsir**,** informasiya mübadiləsi**,** ünsiyyətin strukturu**,** interaktiv əlaqə**,** perseptiv qavrayış, sosiallaşma**,** ünsiyyət funksiyaları.

Giriş: Ünsiyyət insan cəmiyyətinin strukturunu, sosial münasibətlərin formalaşmasını və mədəni dəyərlərin ötürülməsini təmin edən fundamental sosial mexanizmdir. O, həm fərdi davranışların təşkili, həm də qlobal ictimai sistemlərin funksionallığı üçün vacibdir.

Ünsiyyət, insan cəmiyyətində informasiya, fikir, duyğu və dəyərlərin ötürülməsi və paylaşılması prosesi kimi mühüm rol oynayır. Sadə dillə desək, ünsiyyət insan-ların bir-biri ilə əlaqə qurmasıdır, lakin fəlsəfi baxımdan o, yalnız söz və jestlərlə məhdudlaşmır; həm də mövcudluq və bilik səviyyəsində dərin mənalara malikdir. Ünsiyyət həm məlumatın ötürülməsi, həm də sosial və mədəni kontekstin əks olun-ması vasitəsidir.

Ontoloji aspekt baxımından ünsiyyət insanın varlığının təzahürüdür. İnsan yalnız fərd olaraq deyil, ünsiyyət vasitəsilə sosial varlıq kimi mövcuddur. Dil, jest və davra-nış kimi ünsiyyət vasitələri insanın dünyadakı mövqeyini ifadə edən ontoloji kodlar hesab olunur.

Epistemoloji aspekt isə ünsiyyətin bilik yaratma və paylaşma funksiyasını vurğulayır. Ünsiyyət vasitəsilə insanlar öz təcrübələrini və biliklərini paylaşır, yeni biliklər formalaşdırır və mövcud bilikləri yenidən şərh edirlər.

Ontoloji və epistemoloji aspektlər bir-birini tamamlayır. Ünsiyyət həm "kim ol-duğumuzu göstərir", həm də "nəyi bildiyimizi paylaşır". Danışıq və yazılı ifadə həm insanın mövcudluğunu təsdiqləyir, həm də bilik paylaşımını təmin edir.

Əsas hissə: İnsan həyatının mərkəzində ünsiyyət dayanır. O, yalnız gündəlik ehtiyacları qar-şılamaq vasitəsi deyil, həm də insanın mənəvi, sosial və intellektual inkişafının təməlini təşkil edən bir fenomen olaraq çıxış edir. Fəlsəfi baxımdan ünsiyyət insan varlığının mahiyyətini anlamaq üçün vacib bir vasitədir. İnsan yalnız fiziki olaraq yaşamaqla kifayətlənmir; onun varlığı başqaları ilə əlaqədə tamamlanır və məna-landırılır.

Ünsiyyət insan həyatında müxtəlif dövrlərdə təməl elementlərindən biri kimi dəyərləndirilmişdir.Antik dövr fəlsəfəsində ünsiyyət insan həyatının təməl element-lərindən biri kimi qiymətləndirilmişdir. Platonun dialoqları göstərir ki, həqiqətə çat-maq və bilik əldə etmək yalnız təkbaşına düşünməklə mümkün deyil. Sokratın meto-dunda dialoq əsas vasitədir; insan suallar vasitəsilə öz daxili dünyasını kəşf edir və mənəvi inkişafını təmin edir. Platon üçün ünsiyyət həm də əxlaqi formalaşmanın tə-məlidir, çünki o, insanın düşüncə və davranışını formalaşdıran dialoq prosesinin əhə-miyyətini vurğulayır.

Orta və yeni dövr fəlsəfəsi də ünsiyyətin mahiyyətini müxtəlif aspektlərdə araşdırmışdır. Rene Dekartın düşüncə və ifadə arasında əlaqəsi, insanın özünü və dünyanı anlamaq üçün dil və ünsiyyətdən necə istifadə edə biləcəyini göstərir. John Locke və David Hume isə ünsiyyəti empirik bilik və sosial təcrübənin ötürülməsi kontekstində qiymətləndirirlər. Onların fikrincə, insan bilik əldə etmək və sosial harmoniyaya nail olmaq üçün başqaları ilə ünsiyyət qurmaq məcburiyyətindədir.

Ünsiyyət yalnız sosial münasibətlərdə deyil, həm də mədəniyyət və bilik system-lərinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Dil, jest və simvollar sistemi insan təcrü-bəsini ötürmək, duyğu və düşüncəni ifadə etmək üçün əsas vasitədir. Ferdinand de Saussure və dil fəlsəfəsi göstərir ki, dil həm düşüncəni strukturlaşdırır, həm də cə-miyyətin bilik sistemlərini qoruyur. Dil vasitəsilə insanlar yalnız özlərini ifadə etmir, həm də gələcək nəsillərə mədəniyyət, tarix və bilik ötürürlər.

Ünsiyyətin fəlsəfi aspektləri həm ontoloji, həm də epistemoloji baxımdan qiy-mətləndirilir. Ontoloji baxımdan, ünsiyyət insan varlığının mahiyyətini müəyyən edir. İnsan başqaları ilə ünsiyyətdə olduqda öz varlığını təsdiqləyir və

mənalandırır. Epistemoloji baxımdan isə, ünsiyyət bilik əldə etmənin, dünyanı anlamağın və ideyaları paylaşmağın əsas vasitəsidir.

Nəticə etibarilə, ünsiyyət insan həyatının hər bir sahəsində həyati əhəmiyyət kəsb edir. O, yalnız məlumat mübadiləsi deyil, həm də insanın mənəvi və intellektual inkişafını təmin edən bir prosesdir.

Ünsiyyət insan həyatının ayrılmaz bir hissəsidir və yalnız məlumat mübadiləsi deyil, həm də insanların hiss, düşüncə və emosiyalarını paylaşması prosesidir. Psixo-loji baxımdan ünsiyyət, insanın daxili dünyasını başqalarına ötürməsi və əksinə, başqalarının daxili vəziyyətini qavraması ilə sıx bağlıdır. Bu prosesdə həm verən, həm də qəbul edən tərəfin psixoloji xüsusiyyətləri, emosional vəziyyəti və sosial konteksti böyük rol oynayır.

Ünsiyyətin psixoloji funksiyaları çoxşaxəlidir. Birincisi, informasiya funksi-yası, yəni insanların bir-birinə məlumat ötürməsi və öyrənməsi. İkincisi, emosional funksiyasıdır; insanlar hisslərini paylaşmaqla sosial bağlarını gücləndirir və empa-tiya yaradır. Üçüncüsü, tənzimləyici funksiyası, yəni davranışların nizama salınması və sosial qaydalara uyğunluğun təmin olunmasıdır. Nəhayət, motivasiya funksiyası vasitəsilə insanlar başqalarını müəyyən hərəkətlərə təşviq edə bilirlər.

Psixologiyada ünsiyyət bir neçə nəzəriyyə çərçivəsində izah edilir. Klassik ünsiyyət modeli mesajın verən-subyekt tərəfindən göndərilməsi, kanal vasitəsilə ötürülməsi və qəbul edən-subyekt tərəfindən qavranılması ardıcıllığını göstərir. Sosial psixoloji yanaşma isə ünsiyyəti insanların sosial simvollar və mənalar vasitəsilə qarşılıqlı təsir prosesinə çevirir.

Emosional və empatiya nəzəriyyələri də ünsiyyətin psixoloji təməlini izah edir. Carl Rogersə görə, effektiv ünsiyyət üçün qarşı tərəfin hisslərini düzgün qavramaq və ona uyğun reaksiya vermək vacibdir. Kognitiv və qavrayış yönümlü nəzəriyyələr isə göstərir ki, ünsiyyət yalnız sözlərdən ibarət deyil; mimika, ton, jest və digər qeyri-verbal siqnallar da əhəmiyyətli rol oynayır. Albert Bandura isə sosial öyrənmə nə-zəriyyəsi vasitəsilə bildirir ki, insanlar başqalarının davranışlarını müşahidə edərək ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

Ünsiyyətin effektivliyi bir çox psixoloji faktorlarla bağlıdır. Şəxsi xüsusiyyətlər, emosional stabilik, əhval-ruhiyyə, sosial kontekst, həmçinin intellekt və empatiya səviyyəsi mesajın düzgün qavranılmasını və qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Bu faktorlar nəzərə alınmadan həyata keçirilən ünsiyyət çox vaxt yanlış anlaşılmalara və emosional gərginliyə səbəb ola bilər. Ünsiyyətin əsas struktur komponentlərindən biri müraciətçi və ya ünsiyyət subyektidir. Bu, məlumatı ötürən şəxsdir. Müraciətçi yalnız mesajı ötürməklə kifa-yətlənmir, həm də onu alıcının anlayacağı şəkildə formalaşdırmalıdır. Bunun üçün müraciətçi həm dil, həm də jest, mimika və bədən dili kimi qeyri-verbal vasitələrdən istifadə edir.

İkinci komponent isə alıcıdır. Alıcı mesajı qəbul edən, şərh edən və ona cavab verən tərəfdir. Ünsiyyətin uğuru böyük ölçüdə alıcının diqqətinə, anlayışına və reak-siyasına bağlıdır. Alıcının empatiya səviyyəsi, məlumatın mənimsənilməsi və düz-gün interpretasiyası ünsiyyətin effektivliyini birbaşa təsir edir.

Üçüncü mühüm komponent mesajdır. Mesaj, fikir, məlumat və ya duyğuların formalaşdırılmış halıdır və ünsiyyətin məzmununu təşkil edir. Mesajın dəqiqliyi, sadəliyi və aydınlığı onun düzgün çatdırılmasında həlledici rol oynayır.

Dördüncü komponent isə kanal və ya nəqliyyat vasitəsidir. Mesajın ötürülməsi üçün istifadə olunan vasitə ünsiyyətin növünü müəyyən edir. Bu, həm yazılı, həm şifahi, həm də rəqəmsal vasitələr ola bilər. Kanalın uyğun seçilməsi mesajın effek-tivliyini artırır. Ünsiyyət insan cəmiyyətinin əsas sütunlarından biridir. İnsan yalnız fərd olaraq yaşaya bilməz; o, daim başqaları ilə əlaqə qurmaq, məlumat mübadiləsi aparmaq və duyğularını paylaşmaq ehtiyacı hiss edir.Əsas məqsədi isə fərdlərin bir-biri ilə anlaşmasını təmin etməkdir. Ünsiyyətin funksiyaları çoxşaxəlidir və həyatın müxtəlif sahələrində fərqli rol oynayır.

Birinci və ən əsas funksiya informasiya ötürmə funksiyasıdır. İnsanlar gündəlik həyatda daim məlumat alır və ötürürlər. Bu, həm elmi, həm sosial, həm də şəxsi hə-yatın ayrılmaz hissəsidir. Məsələn, müəllim şagirdlərə dərs izah edərkən, valideyn uşaqlarına müəyyən qaydaları öyrədərkən, insanlar gündəlik xəbərləri paylaşarkən ünsiyyət vasitəsilə informasiya ötürürlər. Bu funksiyanın effektivliyi insanların dün-yanı daha yaxşı başa düşməsinə və problemləri həll etməsinə imkan yaradır.

İkinci funksiya tərbiyə və təhsil funksiyasıdır. İnsanların əxlaq, mədəniyyət və dəyərləri öyrənməsi ünsiyyət vasitəsilə baş verir. Uşaqlar böyüklərlə ünsiyyət qura-raq sosial normaları, davranış qaydalarını və mədəni dəyərləri mənimsəyirlər. Bu funksiya həm də sosial inteqrasiyanın əsasını təşkil edir. İnsanlar yalnız məlumat mübadiləsi ilə kifayətlənməyərək, qarşılıqlı ünsiyyət yolu ilə şəxsi və sosial inki-şaflarını təmin edirlər.

Üçüncü funksiya emosional funksiyadır. Ünsiyyət insanların emosiyalarını ifadə etməyə, paylaşmağa və başqalarının hisslərini anlamağa imkan verir. İnsan yalnız informasiya ötürmür, həm də sevincini, kədərini, narahatlığını və digər emosi-yalarını ifadə edir. Bu, həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə münasibətlərin forma-laşmasına kömək edir. Məsələn, dostlarla söhbət etmək, ailə üzvləri ilə hissləri pay-laşmaq, iş yoldaşları ilə əməkdaşlıq etmək insanların psixoloji sağlamlığı üçün va-cibdir.

Dördüncü funksiya sosial tənzimləmə funksiyasıdır. Ünsiyyət sosial davranışın və qarşılıqlı münasibətlərin qaydalarını müəyyən edir. İnsanlar ünsiyyət vasitəsilə bir-birinə qarşı davranış meyarlarını öyrənir, konfliktləri həll edir və əməkdaşlıq şəraitini yaradırlar. Məsələn, iş mühitində rəhbər və işçi arasında ünsiyyət iş pro-sesini nizamlamaq, tapşırıqları düzgün bölüşdürmək və məhsuldarlığı artırmaq üçün vacibdir.

Ünsiyyətin bir sıra nəzəri yanaşmaları vardır.Onlardan biri simvolik qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsidir.Simvolik qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsi George Herbert Mead və Herbert Blumer tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu yanaşmaya görə, insanlar ünsiy-yət vasitəsilə sosial reallığı qavrayır, təcrübələrini paylaşır və kollektiv mənalar yaradır. İnsanların davranışı və qərarları, qarşılıqlı təsir nəticəsində formalaşan simvollar və mənalar üzərində qurulur.

Məsələn, sosial media platformalarında insanlar avatarlar, status yeniləmələri və emoji kimi simvollar vasitəsilə öz sosial identikliklərini formalaşdırır. Bu yanaşma göstərir ki, ünsiyyət yalnız sözlərin və mesajların ötürülməsi deyil, həm də sosial mənanın yaradılmasıdır. Mead-in fikrincə, "İnsan yalnız digər insanlarla qarşılıqlı təsir nəticəsində tam şəxsiyyətə malik olur" (Mead, 1934). Müasir dövrdə bu nəzə-riyyə, xüsusən rəqəmsal kommunikasiya və virtual icmaların öyrənilməsində geniş tətbiq olunur.

Digəri diskurs nəzəriyyəsi ünsiyyəti güc münasibətləri və ictimai struktur çərçivəsində tədqiq edir. Mişel Fuko və Jürgen Habermas bu yanaşmanın əsas nümayəndələridir. Diskurs nəzəriyyəsinə görə, ünsiyyət yalnız məlumat ötürülməsi deyil, həm də ideologiyaların, mədəni dəyərlərin və sosial normativlərin formalaş-ması mexanizmidir. Fuco göstərir ki, ünsiyyət vasitəsilə müəyyən bilik və güc strukturları cəmiyyət daxilində möhkəmlənir. Məsələn, media vasitəsilə yayılan xəbərlər və məlumatlar cəmiyyətin düşüncə tərzini və davranış qaydalarını formalaşdıra bilər (Fuko, 1972). Habermas isə "Ümumi kommunikativ hərəkət" konsepsiyası ilə vurğulayır ki, insanlar arasında səmərəli ünsiyyət yalnız qarşılıqlı anlaşma və dialoq yolu ilə mümkündür (Habermas, 1984).

Növbəti, interaktiv və şəbəkə yanaşmalar nəzəriyyəsidir.Müasir texnoloji inkişaflar ünsiyyəti daha interaktiv və şəbəkə yönümlü bir proses kimi izah etməyə imkan vermişdir. Manuel Kastellsin "Şəbəkə Cəmiyyəti" konsepsiyası buna aydın nümunədir. Kastells vurğulayır ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ünsiyyəti lokallaşdırılmış sosial mühitlərdən qlobal şəbəkələrə doğru genişləndirmişdir. Bu yanaşmaya görə, ünsiyyət artıq xətti deyil, çox istiqamətli və real vaxt rejimində baş verən dinamik bir prosesdir (Kastells, 1996).

Nəticə: Ünsiyyət müasir dövrdə yalnız məlumat mübadiləsi deyil, həm də sosial mənanın, mədəni dəyərlərin və qlobal şəbəkələrin formalaşdığı mürəkkəb prosesdir. Müasir nəzəri yanaşmalar – simvolik qarşılıqlı təsir, diskurs nəzəriyyəsi, interaktiv şəbəkə və koqnitiv yanaşmalar – bu prosesi fərqli prizmalardan anlamağa imkan verir. Onların tətbiqi yalnız elmi tədqiqatlarda deyil, həm də praktiki kommunikasiya strategiyalarının hazırlanmasında vacibdir. Müasir cəmiyyətdə ünsiyyət anlayışının genişləndirilməsi insan fəaliyyətinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, sosial əlaqələrin və kollektiv mənaların inkişafına da mühüm töhfə verir.

İSTİADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1.Rene Dekart,"Metod haqqında düşüncələr"(Discours de la méthode, 1637)
2.Rene Dekart, "Birinci fəlsəfə haqqında meditasiya"(Meditationes de prima philo-sophia, 1641)
3. George Herbert Mead. "Mind, Self, and Society" 1934
4.Michel Foucault, "The Archaeology of Knowledge; And, the Discourse on Language" 1972.
5. Manuel Castells, The Rise of the Network Society (The Information Age: Eco-nomy, Society and Culture, Vol. I) ,1996
6. Jürgen Habermas, The Theory of Communicative Action,1984.

Masma Ismayilova Aliyulla
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Philology, Senior Lecturer
https://orcid.org/0000-0001-8225-451X
ismayilovamasma@gmail.com

Essence, structure and function of communication153

SUMMARY

Communication is an integral part of human activity and forms the basis of social relations. Its essence lies in the exchange of information, ideas, emotions, and meanings. This process ensures mutual understanding and social integration among individuals. The structure of communication generally consists of three main elements: sender (the one transmitting information), message (the content conveyed), and receiver (the one receiving information). In addition, communication channels (verbal, written, visual, and non-verbal) and context (cultural, social, situational) are integral parts of this structure.

Communication performs various functions. Its primary functions include the informative function (transmitting information), regulatory function (managing behaviors and relationships), social-cohesive function (strengthening interpersonal connections), and emotional function (expressing and sharing feelings). Communication is also essential for knowledge transfer, social influence, and organizing collective activities. In the modern era, information technologies have significantly increased the speed and reach of communication, while simultaneously affecting its quality and meaning.

Thus, communication is a complex and multifaceted phenomenon that plays a central role in both individual and societal development.

Key words: communication, social interaction, information exchange, structure of communication, interactive communication, perceptive perception, socialization, communication functions.

Масма Исмайлова Алиулла кызы
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
доктор философских наук, старший преподаватель
https://orcid.org/0000-0001-8225-451X
ismayilovamasma@gmail.com

Сущность, структура и функции коммуникации

РЕЗЮМЕ

Коммуникация является неотъемлемой частью человеческой деятельности и основой социальных отношений. Суть коммуникации заключается в обмене информацией, идеями, эмоциями и значениями. Этот процесс обеспечивает взаимопонимание и социальную интеграцию между людьми. Структура коммуникации обычно включает три основных элемента: отправитель (тот, кто передает информацию), сообщение (передаваемое содержание) и получатель (тот, кто получает информацию). Кроме того, каналы коммуникации (устные, письменные, визуальные и невербальные) и контекст (культурный, социальный, ситуационный) являются неотъемлемой частью структуры.

Коммуникация выполняет различные функции. Основные функции включают информационную функцию (передача информации), регулятивную функцию (управление поведением и отношениями), социально-консолидирующую функцию (укрепление межличностных связей) и эмоциональную функцию (выражение и обмен эмоциями). Коммуникация также является ключевым средством передачи знаний, социального влияния и организации коллективной деятельности. В современном мире информационные технологии значительно увеличили скорость и охват коммуникации, одновременно влияя на её качество и содержание.

Таким образом, коммуникация представляет собой сложное и многогранное явление, играющее центральную роль в развитии как индивидуальной, так и общественной жизни.

Ключевые слова: коммуникация, социальное взаимодействие, обмен информацией, структура коммуникации, интерактивная коммуникация, перцептивное восприятие, социализация, коммуникационные функции.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

DOI 10.24412/2218-7588-2026-1-157-159

Zemfira Cəlil qızı Cəlilova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, baş müəllim
zemfira.jelilova@azmiu.edu.az
DOIhttps://orcid.org/0009-0004-2142-6956

DİL TƏDRİSİNDƏ KONTEKSTUAL YANAŞMA

Xülasə:Məqalə Azərbaycan dilinin öyrədilməsində kontekstual yanaşmanın əhəmiyyətini araşdırır, bu yanaşmanın müasir dil tədrisi üçün aktual olduğunu qeyd edir. Kontekstual yanaşmanın müxtəlif metodlardan istifadə edərək tətbiqi müzakirə edilir: səhnəcik, müzakirə və dialoqlar tələbələrin dil bacarıqlarını artırır. Bu, öyrənənlərə dilin dinamikasını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Dil öyrənilməsində kontekstual yanaşmanın əhəmiyyətli rolu var. Müəllimlərin peşəkarlığı və konteksti seçmə qabiliyyəti uğurlu tədrisin əsasını qoyur. Bu yanaşmanın geniş yayılması, dil öyrənilməsini daha effektiv edir.

Açar sözlər: *kontekst, metod, dinamika, assosasiya, situasiya, interaktiv, mühit*

Giriş: Azərbaycan dili qədim mədəniyyətimizin və zəngin tarixi irsimizin bir hissəsidir. Son illərdə əcnəbilərə Azərbaycan dilinin öyrədilməsi üzrə artan tələbat bu dili öyrənmək istəyənlər üçün yeni metodların və yanaşmaların tətbiqi zərurətini doğurur. Müəllimlərin yeni metodlar sayəsində təcrübələri artdıqca və bu təlimə kifayət qədər müəllim cəlb olunduqca yeni metodiki tövsiyələrə, təlim resurslarına və digər metodiki vəsaitlərə tələbat artır (9, 68). Kontekstual yanaşma dil öyrənməyi daha effektiv hala gətirmək üçün müasir dil tədrisi metodlarından biri kimi qəbul edilir.

Əsas hissə: Kontekstual metod (və ya kontekstual təfsir) təlim və təhlil prosesində məlumatın birbaşa yer aldığı mühit, şərait və ya mətn çərçivəsində (kontekstdə) qiymətləndirilməsidir. Bu yanaşma, biliklərin abstrakt deyil, konkret vəziyyətlərlə əlaqələndirilərək daha dərindən başa düşülməsini, öyrənməni və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirir. Bu yanaşma dilin real həyatdakı istifadəsini əsaslandıraraq öyrənənlərin motivasiyasını artırır və dil biliklərini praktikada tətbiq etməyə imkan yaradır. Bu tədqiqat işi kontekstual yanaşma əsasında dil tədrisinin effektivliyini araşdırır. Dil tədrisində kontekstual metod, söz və qrammatik qaydaları təcrid olunmuş şəkildə deyil, real və ya simulyasiya edilmiş situasiyalar (kontekst) daxilində öyrədir. Bu yanaşma dilin sosial və mədəni uyğunluğunu ön plana çıxararaq dil öyrənənlərin yeni məlumatları daha effektiv mənimsəməsinə və praktik istifadə bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə kömək edir. Müasir tədris metodları tələbələrin aktiv iştirakını təmin edən və onların öyrənmə prosesini daha maraqlı edən yanaşmalardır. J.Harmer müasir metodların tələbələrin motivasiyasını artırdığını və onların dil bacarıqlarını inkişaf etdirdiyini qeyd edir (6).

Kontekstual yanaşma dilin yalnız qrammatik və leksik strukturunun öyrənilməsini deyil, eyni zamanda onun mədəni, sosial və tarixi kontekstlərini də nəzərə alır. Dil öyrənənlər gündəlik həyat, iş mühiti, sosial münasibətlər və s. kontekstdə dil istifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Kontekstual yanaşma bir çox faktorları bir araya gətirərək dilin funksional istifadəsini əsas götürən bir tədris prinsipidir. Bu yanaşma vasitəsilə öyrənənlər dilin yalnız qaydalarını deyil, eyni zamanda müxtəlif sosial, mədəni və emosional vəziyyətlərdə necə istifadə olunduğunu da öyrənirlər. Beləliklə, dil öyrənmə daha real və gündəlik həyatda tətbiq olunabilən hala gəlir.

Kontekstual yanaşma dilin kontekstdən asılı olaraq necə dəyişdiyini başa düşməyə kömək edir: eyni ifadə iş mühitində, dostlar arasında və ya rəsmi bir görüşdə fərqli mənalar daşıya bilər. Bu, öyrənənlərin dilin çevikliyini anlamalarına və onu müvafiq şəraitə uyğun olaraq istifadə etmələrinə imkan verir.

Dil və kontekst assosiasiyası dilin yalnız qrammatik qaydalarından ibarət olmadığını, həm də onun müvafiq sosial, mədəni və situativ kontekstdə necə istifadə olunduğunu göstərən bir yanaşmadır. Bu yanaşma dil öyrənənlərin dil biliklərini yalnız akademik müstəvidə deyil, gündəlik yaşamda da tətbiq etmələrini təmin edir. Dil və kontekst assosiasiyası dil öyrənmənin mütləq bir hissəsidir. Bu yanaşma vasitəsilə öyrənənlər mədəni, sosial və emosional dinamikaları anlamaq bacarıqlarını qazanırlar. Kontekstual yolla dil öyrənmək, öyrənənlərə daha təsirli və dərin bir anlayış qazandırır.

Öyrənənlərin real mühitdə dil öyrənmələri onların motivasiyasını artırır. Danışıq mühitinin olmaması tədris prosesini bir qədər çətinləşdirir və müəllim tələb olunan mühiti süni şəkildə yaratmalı olur. Elə buna görə də bir çox metodistlər dil tədrisində danışıq mühitinin yaradılmasına səy göstərilməsini təklif edir (3,69). Çünki təbii danışıq mühitində öyrənilən yeni dil ana dili xüsusiyyətinə daha çox yaxınlaşır, insan ünsiyyət qurarkən şüurlu qaydalar yerinə daha çox şüuraltı qazanılan məlumat və təcrübələrdən faydalanır. Ona görə də dil öyrənərkən vacib amillərdən biri də mühitin olmasıdır. Tələbələr dilin real həyatda necə tətbiq olunduğunu müşahidə etdikləri zaman öyrənmə prosesi daha da maraqlı olur. Məsələn, Azərbaycan dilini öyrənənlər üçün dövlət işlərində, sosial tədbirlərdə və yerli məşğuliyyətlərdə iştirak etməyə şərait yaradılmalıdır.

Kontekstdən asılı olaraq, dinləmə, danışma, oxuma və yazı bacarıqlarının inkişafı üçün fərqli metodlar tətbiq olunur. Məsələn, səhnəciklər, mühazirələr, dialoqlar və interaktiv oyunlar, tədris prosesində kontekstual yanaşmanın effektiv üsullarıdır. Beləliklə, tədris proqramları tələbələrin maraqlarını və ehtiyaclarını nəzərə alaraq hazırlanmalıdır. Kontekstual yanaşma dil öyrənməsində müxtəlif metodların effektivliyini artırır (12,159). Bu metodların hər biri dilin müəyyən bir aspektini inkişaf etdirmək üçün fərqli yanaşmalar təklif edir.

Səhnəciklər: tələbələrin dil bacarıqlarını praktikada tətbiq etməsi üçün mükəmməl bir imkan yaradır. Məsələn, xüsusi bir situasiyanı canlandırmaq tələbələrin gündəlik həyatdakı söhbət və mübahisələri daha yaxşı başa düşmələrinə kömək edir.

Müxtəlif müzakirələr və diskussiyalar tələbələrin fikirlərini ifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Tələbələr, fərqli mövzular üzrə müzakirələr apararkən öz fikirlərini düzgün dil strukturları ilə ifadə etməyə çalışırlar. Bu, onların həm bədii, həm də elmi üslubda dil istifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Müxtəlif dialoq nümunələri tələbələrə gündəlik vəziyyətlərdə necə ünsiyyət qurmağı öyrədir. Bu, dinləmə və danışma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əvəzsiz bir üsuldur. Dialoqlar vasitəsilə tələbələr, qarşılıqlı əlaqə qurmağı, suallar verməyi və fikirləri paylaşmağı öyrənirlər.

Kontekstual materiallar dil öyrənməni effektli və maraqlı edən əsas vasitələrdən biridir. Bu materiallar yalnız dilin qrammatik və leksik cəhətlərini deyil, eyni zamanda mədəni və sosial kontekstləri də əhatə edir. Müxtəlif kontekstual materialların istifadəsi öyrənənlərə dildən daha dərin bir anlayış qazandırır. Kontekstual materialların istifadəsinin ən vacib aspektlərindən biri, onları real həyatda praktiki şəkildə tətbiq etmə imkanıdır. Məsələn, tələbələr müvafiq kontekstlərdə alətlərdən istifadə edərək dil bacarıqlarını gündəlik həyatda tətbiq edə bilərlər. Bu da onların öyrəndikləri bilikləri müstəqil şəkildə inkişaf etdirmələrinə şərait yaradır.

Kontekstual materialların istifadə edilməsi, öyrənmə prosesini aktiv, dinamik və maraqlı bir hala gətirir. (1,77) Bu yanaşma, tələbələrə yalnız dil biliklərini deyil, həm də Azərbaycan mədəniyyəti və adət-ənənələri haqqında dərin anlayış qazandırır, onları daha geniş bir düşüncə tərzinə yönləndirir. Nəticədə, dil öyrənənlər öz biliklərini daha mənalı bir mühitdə tətbiq etmə imkanı əldə edirlər. Bu metodlar, kontekstual yanaşmanın uğurlu tətbiqi üçün zəmin yaradır və dil öyrənənlərin daha praktik, səmərəli və maraqlı bir öyrənmə prosesi yaşamalarını təmin edir.

Nəticə: Kontekstual yanaşma dilin yalnız qrammatik və leksik aspektlərini öyrətmir, eyni zamanda real həyati situasiyalarda dildən istifadə qabiliyyətini inkişaf etdirməyə yönəlib. Tələbələrin dil biliyini artırmaqla yanaşı, onların dilini öyrəndikləri ölkənin mədəniyyəti ilə tanış olmalarını da təmin edir.

Kontekstual yanaşma tətbiq edildikdə tələbələrin öyrənmə qabiliyyətləri artır. Məsələn, gündəlik həyatda dilin tətbiqi tələbələrin həqiqi ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Real mühit öyrənmə prosesini daha aktiv, interaktiv və praktik etməklə tələbələrin müxtəlif kommunikativ situasiyalara uyğunlaşma qabiliyyətlərini artırır.

Həmçinin kontekstual yanaşma mühazirələr və ənənəvi dərs çərçivəsindən kənara çıxmağa şərait yaradır. Qrup layihələri, müzakirələr, oyunlar və digər interaktiv fəaliyyətlər dilin öyrənilməsini əyləncəli və dinamik hala gətirir. Tələbələr müxtəlif perspektivləri anlamaqla yanaşı, həm də kollektiv iş bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Bu yanaşma müəllimlərin də yaradıcı pedaqoji yanaşmalarını və müasir dərslik və resurslardan istifadəsinin artırması, tələbələrin öyrənmə prosesini daha sistematik edir.

Bu, tələbələrin dil biliklərini artırmaqla yanaşı, onların mədəni, sosial həyatı və gündəlik həyatda dilin istifadəsi ilə bağlı biliklərini də zənginləşdirir. Gələcəkdə bu yanaşmanın daha da inkişaf etdirilməsi, dil tədrisinin keyfiyyətini artırmaq və əcnəbilərin Azərbaycan dilinə olan marağını daha da gücləndirmək üçün əhəmiyyətlidir.

Bu metod dilin öyrənilməsini yalnız akademik biliklərlə məhdudlaşdırmır. Kontekstual yanaşmanın qəbul edilməsi, dil öyrənənlərin həm dil bacarıqlarını, həm də mədəni fərqlilikləri anlamaq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Gələcəkdə bu yanaşmanın geniş yayılması Azərbaycan dilinin beynəlxalq miqyasda tanınmasına və öyrənilməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babasoy, Y. Dil tədrisində istifadə edilən interaktiv metodlar. Naxçıvan Dövlət Universiteti. "Dil bacarıqlarının inkişafında yeni texnika və metodların tətbiqi" mövzusunda I Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Qeyrət nəşriyyatı, 2023, s. 77-79
2. Cohen, Stuart. Contextualist Solutions to Epistemological Problems: Scepticism, Gettier, and the Lottery. Australasian Journal of Philosophy, 76: 1998, 289–306.
3. Dulay H., Burt M. ve Krashen S. Language Two. Oxford University Press, 1982
4. Gardner, R. C. ve W. E. Lambert. Attitudes and Motivation in Second Language Learning. Rowley, Mass, Newbury House, 1972.
5. Gardner, R. C. Attitudes and Motivation : Their Role in Second Language Acquisition (ed.) Oller, J. ve Richards, J., Focus on the Learner, New York, Newbury House, 1973
6. Harmer, J. The practice of English language teaching (With DVD). Pearson, 2015
7. Hymes, D. On communicative competence. sociolinguistics, 1972, 269-293.
8. Xəlilova T. Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisində istifadə edilən üsullar. Filologiya məsələləri, *N:* 3, 2013
9. İsayeva, F. Xarici dilin tədrisində innovativ metodlar. Linqvistika problemləri. 2, 2021, 68- 75.
10. İsmayılova, R. Azərbaycan Ali Təhsil Müəssisələrində Kommunikativ Yanaşma Əsasında İngilis Dilinin Tədrisinin Effektivliyi. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12 (2), 2025, 654-663.
11. Kocaman A. Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri. Genel Dilbilim Dergisi, 1,2:80-98, 1978
12. Quliyeva, N. İradə Cəfərova. Xarici dilin tədrisində motivasiyanın əhəmiyyəti. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, 88 (6), 2021, 158-162.
13. Widdowson, H. G. Teaching language as communication. Oxford university press, 1978
14. http://www.anl.az/down/meqale/adu_dil_edebiyyat/2021/02/12(meqale).pdf
15. https://ojs.publisher.agency/index.php/THIR/article/view/2087

Земфира Джалил Гизи Джалилова
Азербайджанский университет архитектуры и строительства, старший преподаватель
zemfira.jelilova@azmiu.edu.az
https://orcid.org/0009-0004-2142-6956

КОНТЕКСТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКА

Резюме

В статье рассматривается важность контекстуального подхода в преподавании азербайджанского языка, отмечается его актуальность для современного языкового образования. Обсуждается применение контекстуального подхода с использованием различных методов: ролевые игры, дискуссии и диалоги улучшают языковые навыки учащихся. Это помогает учащимся лучше понимать динамику языка. Роль контекстуального подхода в изучении культуры значительна. Профессионализм преподавателей и их умение выбирать контексты являются основой успешного обучения. Широкое использование этого подхода делает изучение языка более эффективным.

Zemfira Jalil gizi Jalilova
Azerbaijan University of Architecture and Construction, senior lecturer
zemfira.jelilova@azmiu.edu.az
https://orcid.org/0009-0004-2142-6956

CONTEXTUAL APPROACH IN LANGUAGE TEACHING 157

Summary

The article examines the significance of the contextual approach in teaching the Azerbaijani language and emphasizes its relevance to modern language instruction. It discusses the implementation of this approach through various methods, such as role-plays, discussions, and dialogues, which enhance students' language skills. This approach helps learners better understand the dynamic nature of language. The contextual approach plays a crucial role in language learning. Teachers' professionalism and their ability to select appropriate contexts form the foundation of successful instruction. The widespread adoption of this approach makes language learning more effective.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

DOI 10.24412/2218-7588-2026-1-160-162

Мустафаева Дилара
БГУ, старший преподаватель кафедры Русского языка
Mustafaevadilara@bsu.edu.az
https://orcid.org/0009-0004-9300-4613

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ СВЯЗНОЙ УСТНОЙ РЕЧИ

Резюме: Проблема развития связной устной речи учащихся приобретает в современной методике все большую актуальность. Во-первых, это обусловлено тем, что только развитая связная речь ребенка позволяет ему свободно общаться с окружающими людьми, тем самым «включая» его в активный процесс коммуникации наравне с другими коммуникантами. От того, насколько точно, четко, лаконично и целесообразно в соответствии с конкретной речевой ситуацией ребенок умеет выражать свои мысли, зависит эффективность процесса общения. Во-вторых, это продиктовано увеличением роли устного слова в культурной жизни страны, так как наиболее ценным в наше время стало умение говорить без подготовки, спонтанно.

Ключевые слова; проблема, связная речь, речи учащиеся, методика обучения,культура жизни

По свидетельствам видных психологов (А.А. Леонтьева, Н.И. Жинкина, Л.С. Выготского, С.Л. Рубинштейна), механизм порождения спонтанной речи не проще, а в значительной мере сложнее порождения письменной речи. Умение же строить спонтанно связные речевые произведения есть «проявление речевой способности высшего порядка» (К.Ф. Седов). Следовательно, детей необходимо учить строить связные устные высказывания в целях повышения их коммуникативной компетенции.

Введение: Обучение ребенка связной устной речи начинается в дошкольный период и входит при этом в общие задачи воспитания и развития. В школе развитие речи становится самостоятельной задачей и связывается с теоретическими сведениями о языке как системе и функционировании ее в речи. При этом закладываются прочные и осознанные основы речевого поведения и культуры ребенка.

Основная часть: Овладение учениками связной речью в начальный школьный период способствует их успешному обучению по всем предметам общеобразовательного цикла, поскольку развитая речь — одно из важнейших условий хорошей успеваемости. Еще одним необходимым условием эффективной работы по развитию устной речи является согласованность в этой работе между дошкольным звеном, начальной и средней школой.

Современный подход к проблеме развития речи основывается на необходимости единой лингвометодической базы в этой работе на всех этапах обучения и воспитания детей. В формировании связной речи отчетливо устанавливается тесная связь речевого и умственного развития детей, развития их мышления, восприятия, наблюдательности. Для того чтобы хорошо, связно рассказывать о чем-нибудь, надо ясно представлять себе объект рассказа, уметь анализировать, отбирать основные факты, устанавливать причинно-следственные отношения между предметами и явлениями и т.д. Помимо этого, для достижения связности речи необходимо не только отобрать содержание, которое должно быть передано в речи, но и использовать специальные языковые средства. Нужно умело использовать интонацию, логическое ударение, подбирать наиболее точно подходящие в данной ситуации слова, уметь строить сложные предложения и т.д. Связная речь — это не только последовательность слов и предложений, это последовательность связанных друг с другом мыслей, которые выражены точными словами в правильно построенных предложениях. Ребенок учится мыслить, учась говорить, но он также совершенствует свою речь, учась мыслить. Связная устная речь воплощает в себе все достижения ребенка в овладении языком, в освоении его звуковой стороны, словарного состава, грамматического строя.

Развитие связной устной речи неотделимо от решения основных задач речевого развития: обогащения, уточнения и активизации словаря, формирования грамматического строя речи, воспитания звуковой культуры. Основной целью всего обучения русскому языку в начальной школе является формирование у учащихся умения свободно и связно выражать свои мысли в устной форме в соответствии с ситуацией общения. Теоретические и экспериментальные научные исследования в области методики преподавания родного языка свидетельствуют о том, что достижение этой цели невозможно без целенаправленного и последовательного формирования и развития умений, связанных с овладением структурой устных высказываний различных типов и стилей речи, и усвоения основных речеведческих понятий в области развития связной устной речи. И хотя исследуемая проблема и сформулирована, но еще далека от решения: имеется широкий круг вопросов, нуждающихся в дополнительных психолого-лингвистических и методических исследованиях и в соответствующем теоретическом и практическом обосновании. Практика показывает, что учащиеся первого класса на момент поступления в школу владеют разговорным стилем устной речи и на интуитивном уровне умеют строить небольшие высказывания на предложенные темы (близкие им по содержанию) или по сюжетным картинкам. Однако в процессе обучения имеющихся знаний детей становится недостаточно. Поскольку ученики при создании собственных речевых произведений не опираются на теоретические знания о правилах построения высказывания, о структуре, типе и стиле предстоящего высказывания и т.п., то, в конечном итоге, сказывается на качестве создаваемых высказываний: их уровень достаточно низкий по сравнению с возможным.

Многие методисты, говоря о связной речи, имеют в виду речь письменную. Нас же больше интересует развитие связной устной речи детей, так как она является первичной в методике обучения школьников языку. Однако устная речь изучена лингвистами не так широко и подробно, как письменная, и это общеизвестно. И поскольку лишь в последние два десятилетия этой проблеме стало уделяться повышенное внимание, то понятийный аппарат находится еще в стадии разработки, что, в свою очередь, приводит к тому, что ряд языковых явлений трактуется и определяется по-разному.

История лингвистики свидетельствует о том, насколько различно оценивалось соотношение между устной и письменной формами речи в разные эпохи. Сейчас ученые придерживаются того мнения, что устная речь является генетически первичной по отношению к письменной. Однако такое понимание данного вопроса в лингвистике было не всегда. Еще в эпоху античности учение греков о языке опиралось в основном на письменные тексты, в связи с чем, устная речь считалась зависимой и производной. Это убеждение еще более укрепилось в средние века, когда во главе всех наук, образования и культуры встала латынь, которая была, прежде всего, языком письменности. Что же касается устной речи, то в разных странах были приняты различные нормы произношения, что и являлось подтверждением главенства письменной речи над устной.

В эпоху Возрождения римская латынь по-прежнему считалась образцом, а литература классической античности являлась источником всех культурных ценностей цивилизации. Единственно настоящим языком по-прежнему считался язык "литературный", то есть письменный (от лат. litera - буква, письмо).

В эпоху же романтизма, отвергавшего классику античности, и во времена подъема националистических движений (например, в Германии) традиционный взгляд на сущность и соотношение устной и письменной форм речи изменился на прямо противоположный: теперь уже устная "речь народа" считалась образцом "первородного, прекрасного и полного сил народного духа", а письменная речь рассматривалась как нечто вторичное, слабое и блеклое". Научные споры о соотношении и сущности устной и письменной речи не утихают до сих пор. Возможно, дискуссии по этому вопросу лингвистики в скором времени приобретут дополнительное звучание в связи со все возрастающим значением в социальной жизни общества письменной формы речи и со стремительным развитием средств массовой информации, сдвигающим привычные рамки представлений о возможностях использования обеих форм речи. Например, при чтении лекции аудитория может не только слышать то, что говорит преподаватель (устная форма речи), но и видеть на экране иллюстрацию отдельных положений с помощью различных графических средств - формул, графиков и т.п. (письменная форма речи). Тем самым, по мнению К.А. Филиппова, осуществляется возможность (пусть частичная) одновременного использования устной и письменной форм речи.

Заключение: Из сказанного следует, что не все то, что мы произносим и слышим, может быть отнесено к устной речи, и не все то, что мы видим и записываем, есть письменная речь. И хотя мы при произнесении вслух, например, письменного текста используем ритм, интонацию и другие особенности устной речи, эта "звучащая речь не является устной речью в полном смысле этого слова". Поэтому более полно, по мнению В.Г. Костомарова, О.А. Лаптевой, Н.Д. Андреева, устную речь определяет слово "говоримая".

Научные споры о соотношении и сущности устной и письменной речи не утихают до сих пор. Возможно, дискуссии по этому вопросу лингвистики в скором времени приобретут дополнительное звучание в связи со все возрастающим значением в социальной жизни общества устной формы речи.

Список использованной литературы:

1. Леонтьев А.А. «Психолингвистические проблемы массовой коммуникации» М.1974г.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.,1982.
3. Ладыженская Т.А. Система работы по развитию устной речи учащихся. М.1975
4. Новоторцева Н.В. Развитие речи детей. – М., 1995.
5. Маркова А.К. «Психология усвоения языка, как средства общения» М.1974г.
6. В.В.Виноградов, «Очерки по истории русского литературного языка», М.,1938
7. Швоганцкая Г.М. «Уроки развития связной речи» М.1990г.
8. Кларин М. В. Инновации в обучении: метафоры и модели. — М.: Наука, 2018.
9. Богоявленская Д.Б Психология творческих способностей. — М.: Академия, 2002.
10. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. — М.: Просвещение, 2016. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25655074
11. Торранс Э. П. Развитие творческого мышления (креативности). — М.: Педагогика, 2004.

Dilara Mustafayeva

BSU, Senior Lecturer, Russian Language Department

Mustafaevadilara@bsu.edu.az

https://orcid.org/0009-0004-9300-4613

ON THE DEVELOPMENT OF COHERENT ORAL SPEECH 160

Summary

The problem of development logical oral speech was always actually. It connected with expansion of oral word's role in our country's culture life, because nowadays the most important is ability to speak without preparation, spontaneity.

So the most important problem for teachers is to teach children to express their thoughts easily and logically in concrete situation.

Dilarə Mustafayeva
BDU, Baş müəllim, Rus dili kafedrası
Mustafaevadilara@bsu.edu.az
https://orcid.org/0009-0004-9300-4613

ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAFI HAQQINDA

Xülasə

Əlaqəli şifahi nitqin inkişafı problemi həmişə aktual olaraq qalır. Bu da ölkənin mədəni həyatında şifahi sözün rolunun artması ilə bağlıdır, çünki bu günki gündə sərbəst danışmaq bacarığına daha çox qiymət verilir.

Beləliklə, müəllimlərin qarşısında duran əsas məsələ - uşaqları ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq öz fikirlərini şifahi formada sərbəst şəkildə ifadə etməyi öyrətməkdir.

RƏYÇİ: dos..L.Ələkbərova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-163-166

Məcid İsmixanov, Nəzakət İmamverdiyeva
BDU, Pedaqogika kafedrası,
m.ismixanov@mail.ru, naza-52@mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-5995-1174

MÜASİR TƏHSİL KONSEPSİYASI, YENİ YANAŞMALAR

Xülasə:Məqalədə müasir təhsil konsepsiyası və təlim prosesinə yeni yanaşmalar şərh olunur. Müəlliflər pedaqoji-psixoloji tədqiqatların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsa-sında təlim prosesinə yeni yanaşmaları, onların mahiyyəti, zəruriliyi, məzmunu və səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmişlər.

Açar sözlər: müasir, təhsil, konsepsiya, yeni yanaşmalar, prinsiplər

Giriş:Təhsil cəmiyyətin inkişafı, ictimai-iqtisadi, sosial-mənəvi tələbatları ilə şərtlə-nir. Cəmiyyət və təhsil bir-birinə təsir göstərir: təhsilin inkişafı cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafından asılı olduğu halda, təhsil də, öz növbəsində, cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisində həlledici rol oynayır. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda göstərildiyi kimi, sosial-iqtisadi həyatın müasirləşməsində təhsilin rolu təkcə təhsilalanın qazandığı bilik və bacarıqların iqtisadi amilə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır, təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımi şərait yaradır, onu nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir [1].

Əsas hissə: İnkişaf etmiş cəmiyyət təhsil qarşısında yeni, daha yüksək vəzifələr qoyur: hər bir gənc müasir bilik və bacarıqlara mükəmməl yiyələnməlidir. Müasir təhsil, ənə-nəvi təhsildən fərqli olaraq, yeni yanaşmalara, yeni ideya və konsepsiyalara əsaslanır. Müasir təhsilin əsas konseptual modelinin ana xəttini təhsilalanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması, inkişafı və tərbiyəsi prosesi, habelə yeni pedaqoji-psixoloji prinsiplər əsasında onun reallaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradıl-ması təşkil edir. Müasir psixologiyaya görə, təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasından ibarətdir. Şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşması üçün, ilk növbədə, onun təhsil prosesindəki mövqeyinə yeni baxım-dan yanaşmaq lazım gəlir. Ənənəvi təlimdə şagird sədəcə obyekt rolunda passiv çıxış edirdi: deyilənləri yadda saxlamalı, verilən tapşırıqları nümunələr əsasında icra etməli, dərsdə sakit oturub müəllimə qulaq asmalı idi. Belə təhsilalma hafizəyə əsaslanır, şagirdin müstəqilliyi, fəallığı və yaradıcı düşünməsi üçün lazımi şərait yaradılmırdı. Təlim bir çox halda ciddi intizama, qorxuya əsaslanırdı. Təhsilə yeni yanaşma ənənəvi təhsil modelinin stereotiplərini aradan qaldırmağı, onu yeni prinsiplər mexanizmlər əsasında qurmağı nəzərdə tutur. Yeni təhsil (təlim) konsepsiyasının başlıca prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Humanistləşdirmə;
Demokratikləşdirmə;
Şəxsiyyətyönümlülük;
İnkişafyönümlülük;
Əməkdaşlıq;
Stimullaşdırma;
Təlimdə dəstəkləyici mühitin yaradılması;
Bu prisipləri qısaca nəzərdən keçirək.

Təhsilin humanistləşdirilməsi – təhsilə yeni yanaşmanın əsas prinsiplərini təşkil edir. Bu prinsip bir neçə istiqamətdə özünü göstərir. Bu prinsipə görə, təhsil (tərbiyə) işinin mərkəzində insan, onun maraq və qabiliyyətləri, inkişafı durmalı, hər şey ona xidmət etməlidir. İlk növbədə, hər bir şagirdi sosial dəyər kimi, şəxsiyyət kimi qəbul etmək, onun hüquq və azadlıqlarına, şəxsi ləyaqətinə hörmət etmək, tələbatları və mənafeyi ilə hesablaşmaq, ona qayğı, diqqət və sevgi ilə yanaşmaq, dözümlü (tolerant) münasibət göstərmək lazımdır. Humanizm müəllim üçün vacib keyfiyyət hesab olunur. Bu, yer üzündə ən yüksək dəyər olan insani münasibətdir. Bu münasibət konkret işlərdə və hərəkətlərdə öz ifadəsini tapır. Humanist münasibətlər şagirdin şəxsiyyətinə maraqdan, onun vəziyyətinə şərik olmaqdan, fikrinə hörmət etməkdən, tədris fəaliyyətinə yüksək tələbkarlıqdan, şəxsiyyətinin inkişafına qayğı göstərməkdən və s. ibarətdir [6, s.43].

Prof. Fərrux Rüstəmov humanizmin əsas göstəricisi kimi təlim prosesində uğur qazanmağın yeganə yolunu uşağa humanist münasibətdən – ona sevgi və inamdan keçdiyini göstərərək müəllimlərə müəyyən tövsiyələr verir:

- şagirdə öz nailiyyətlərini göstərin; şagidrləri tərifləyin; onları tənqid etməyə tələsməyin; əgər bu, çox vacibdirsə, onda onların halına acıya-acıya onları tənqid edin [7, s.138].

Təhsilin humanistləşdirilməsi həm də müəllim-şagird münasibətlərinin humanistləşdirilməsini, təhsil-tərbiyə işində yüksək mənəvi-psixoloji iqlim, hər bir şagirdin yaxşı oxuya bilməsi və yaxşı oxumaq istəməsi üçün əlverişli şərait yaradılmasını nəzərdə tutur.

Psixoloqlar (Ə.Əlizadə, M.Berulova, E.Meliburdi və b.) təhsil-tərbiyə işində müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətlərini məktəb həyatının ana xətti kimi dəyərləndirmişlər.

Təhsilin demokratikləşdirilməsi – təhsil prosesini yeni əsaslarda – hüquqi, pedaqoji əsaslarda qurmaqda ifadə olunur. Hüquqi aspektdə demokratikləşdirmə insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etməyi, təhsilsalanlara seçim imkanı verməyi, təhsilin idarə edilməsində onların səlahiyyətlərini, özünüidarə imkanlarını genişləndirməyi, məktəb həyatının demokratikləşdirilməsini, vəzifələrin seçki yolu ilə tutulmasını, qərarların kollegial şəkildə qəbul edilməsini və s. nəzərdə tutur.

Pedaqoji-psixoloji aspektdə demokratikləşdirmə təhsilalanların rəylərini, istək və arzularını nəzərə almaqda, müəllim-şagird münasibətlərinin yeni əsaslarda qurulmasında, təhsilə rəhbərlik üslubunda və s. ifadə olunur. Münasibətlərin demokratikləşdirilməsi baxımından psixologiyada (Ə.Əlizadə, H.Əlizadə) müəyyən edilmiş aşağıdakı qaydalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- qadağan etməmək, istiqamət vermək;
- təkbaşına idarə etməmək, birgə idarə etmək;
- məcbur etməmək, inandırmaq;
- məhdudlaşdırmamaq, sərbəstlik vermək [3, s.82].

Göstərilən qaydalar müəllim-şagird münasibətlərində, tərbiyə (rəhbərlik) üslubunda əsas götürülməlidir. Psixologiyada üç əsas rəhbərlik üslubu fərqləndirilir: liberal, demokratik və avtoritar üslub. Avtoritar üslub – nüfuza və tabeçiliyə əsaslanan inzibati-amirlik üslubudur. Onun əsas vasitələri əmr, tələb, qadağan, qışqırıq və cəzadır. Avtoritar müəllim (tərbiyəçi) təkbaşına qərar çıxarır, hər şeyi özü həll edir, şagirdlər isə sadəcə icraçı mövqeyində qalırlar. Belə üslub ünsiyyəti çətinləşdirir, əsəbilik, inamsızlıq yaradır, münaqişələrə yol açır. Demokratik üslub – əməkdaşlığa, birgə qərarların çıxarılmasına, təşəbbüskarlığa əsaslanan üslubdur. Bu üslubun əsas vasitələri inandırma, xahiş, məsləhət, dolayı təsir metodlarıdır. Demokratik üslub normal ünsiyyət qurmağa, sağlam mənəvi-psixoloji mühit yaratmağa, fəallıq və təşəbbüskarlığa imkan verir. Liberal üslub – ünsiyyətdə səhlənkarlığa, laqeydliyə əsaslanan üslubdur: müəllim heç nəyə qarışmır, məsələlərə formal yanaşır, məsuliyyətdən kənar olmağa çalışır. Belə üslub normal ünsiyyətə, təlim-tərbiyə işinə mənfi təsir göstərir. Qeyd edilən ünsiyyət üslubları içərisində ən səmərəlisi demokratik üslubdur. Müəllim bu üsluba əsaslanmalı, digər üslublardan yaxa qurtarmağa çalışmalıdır.

Şəxsiyyətyönümlülük – təhsilalanların bir şəxsiyyət kimi inkişafında, tələbat, maraq və meyllərinin daim diqqət mərkəzində saxlanmasında ifadə olunur. Hazırda beynəlxalq təhsil tərübəsində humanistləşdirmə, şəxsiyyətyönümlü təhsil ideyası öncül mövqe tutur. Görkəmli ABŞ psixoloq və pedaqoqu Karl Rocersin humanist didaktik konsepsiyasının əsasını məhz bu ideya – insan və onun şəxsiyyətinə inam ideyası təşkil edir. K.Rocersə görə, şəxsiyyət yetişdirmək insan emalatxanası hesab edilən məktəbin əzəli və əbədi funksiyasıdır; bütün uğurlar insanın şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Humanist pedaqogikaya görə, təlim prosesində uğur qazanmağın yeganə yolu uşağa sevgi və inamdan keçir [7, s.142]. Bu prinsip müasir təhsilin əsas fərqləndirici cəhəti, başlıca tələbidir. Müasir təlim bütövlükdə şagirdin ahəngdar şəxsiyyət kimi inkişafına yönəlir: o, təhsil (təlim) prosesinin mərkəzində dayanır; təhsilin məqsədi, məzmunu, strategiyası, müəllim-şagird əməkdaşlığı, bütövlükdə təhsil mühiti şagirdin şəxsiyyət-vətəndaş kimi formalaşmasına xidmət etməlidir.

İnkişafyönümlülük – təlim prosesində təhsilalanların zehni, mənəvi baxımdan bilikli, səriştəli və yaradıcı bir şəxsiyyət kimi inkişafını təmin etməkdə ifadə olunur. Bu, müasir təhsilin başlıca məqsədini təşkil edir. İnkişafyönümlülük bir neçə cəhətdə özünü göstərir:

- hər bir təhsilalanın potensial imkanlarını, maraq və meyllərini üzə çıxarıb daha da inkişaf etdirmək;
- şagirdlərin bilik bazasını inkişaf etdirmək, biliklərin şüurlu mənimsənilməsi-ni təmin etmək, özünütəhsilə tələbat yaratmaq;
- təhsilalanların zehni qabiliyyətlərini, nəzəri təfəkkürünü, təxəyyülünü və s. inkiaşf etdirmək;
- şəxsiyyət üçün vacib həyati bacarıqları (səriştələri) inkişaf etdirmək.

Bu zəruri keyfiyyətlər təhsil-təlim prosesinin bütün gedişi (məqsədi, məzmu-nu, metod və vasitələri və s.) ilə formalaşdırılmalıdır.

Şagirdin təlimdə inkişafı ona olan qayğıdan, diqqətdən, qarşıya qoyulan problemin həllinə tələbat yaratmaqdan, inkişafetdirici mühitin olmasından çox asılıdır. Şagirdi təlimə zorla yox, öyrənməyə tələbat, istək yaratmaqla cəlb etmək daha yaxşıdır. Zəif oxuyan şagirddə biliyə, elmə tələbat və bu tələbatı ödəmək üçün əlverişli şərait, imkan yaratmaqla zəif oxuyan uşaqların təhsildə inkişafını təmin etmək mümkündür.

Əməkdaşlıq – təhsil prosesində şagirdlərin birgə qarşılıqlı fəaliyyətində, yaradıcı axtarışlarında ifadə olunur. O, təhsilin humanistləşdirilməsi, şəxsiyyətyö-nümlülük, inkişafyönümlülük prinsipləri ilə vəhdət təşkil edir. Ənənəvi təlimdə şagirdlər birlikdə, bir məkanda - sinif otağında təlim alsalar da, əslində, bir-birilə təcrid olunmuş şəraitdə fəaliyyət göstəriridi: hər kəs özlüyündə özü üçün işləyirdi. Onlar arasında qarşılıqlı əlaqə, sosial əməkdaşlıq yox idi. Bu da onların şəxsiyyət kimi inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Əslində isə, şagird özünü bir şəxsiyyət kimi məhz qarşılıqlı əlaqədə tanıyır və təsdiq edir.

Əməkdaşlıq pedaqogikasında şagird sözün əsl mənasında şəxsiyyətdir. Şəx-siyyət baxımından yanaşma onun ana xəttini təşkil edir. Xeyirxahlıq, məhəbbət, əməksevərlik, vicdan, ləyaqət, vətəndaşlıq və s. bu konsepsiyada şagirdin başlıca keyfiyyətləri hesab olunur. Müəllim şagirdi qabiliyyətli hesab edir, ona inanır, ən başlıcası müvəffəqiyyət qazanmaq üçün şərait yaradır. Tərbiyə işi özünün humanistliyi ilə seçilir.

Təlimdə müəllim-şagird münasibətləri kökündə yeni pedaqoji sistem -əməkdaşlıq pedaqogikası formalaşır [3, s.287].

Müasir təhsil belə qarşılıqlı əlaqəyə – əməkdaşlığa əsalanır. Əməkdaşlıq bir çox cəhətdə özünü göstərir:

- təlimdə şagirdlərin müəyyən problemlərin həllində birgə çalışması, səy göstərməsi və qarşılıqlı köməyi üçün əlverişli şərait yaradılır, onların təlim fəaliyyəti qrup prinsipi ilə təşkil edilir;
- müəllim-şagird münasibətlərinin humanistləşdirilməsi əməkdaşlıq prinsipinin ruhunu, pafosunu, "psixoloji

kredosunu" (Ə.Əlizadə) təşkil edir;

- müəllim-şagird münasibətləri subyekt-obyekt kimi yox, subyekt-subyekt münasibətlərinə, demokratiya, bərabərlik və partnyorluğa əsaslanır;

- şəxsiyyət baxımından yanaşma əməkdaşlığın ana xəttini təşkil edir. Müəllim şagirdə uşaq kimi deyil, böyük yaradıcılıq imkanlarına malik olan şəxsiyyət kimi yanaşır, onda özünə inam, biliyə maraq yaradır və öz yoldaşlarına hörmətlə yanaşmağı öyrədir.

Məşhur Çin mütəfəkkiri Konfusi 2500 il bundan qabaq uşaq və gənclərin təhsili ilə bağlı demişdir: "Alicənab ər (oxu: müəllim) şagirdi öyrədəndə və tərbiyə edəndə onu irəliyə aparır, arxasınca dartmır; onda maraq oyadır, məcbur etmir; ona yol göstərir, lakin yolu sərbəst getməyə imkan yaradır. Nə qədər ki, o, şagirdi irəliyə aparır, arxasınca dartmır, deməli, onunla müttəfiqdir. Nə qədər ki, o şagirddə maraq oyadır, məcbur etmir, deməli, şagirdin bilik qazanması asanlaşır. Nə qədər ki, o, şagirdə yalnız yol açır, deməli, ona düşünmək imkanı verir" [3, s.146]. Bu bir neçə cümlədə böyük mütəfəkkirin müəllim-şagird münasibətləri, təhsil prosesinin əsas məqamları və pedaqoji incəlikləri, şərtləri ustalıqla öz dolğun ifadəsini tapmışdır. Əsrlərin sınağından çıxmış bu müdrik fikirlər bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Stimullaşdırma – şagirdin uğurlu təlim fəaliyyətində, təlimə müsbət münasibətində ifadə olunur. Təhsilin səmərəsi təhsilalanın bilavasitə təlimə münasibətindən, tələbat-motivasiya sahəsindən asılıdır. İdrak tələbatları və onları ödəmək imkanları arasında yaranan ziddiyyətin həlli nəticəsində şagird əqli cəhətdən inkişaf edir. Tələbatların təmin olunması həm daxili təhriklə – motivlə, həm də xarici təhriklə – stimulla və onların vəhdəti ilə şərtlənir.

Təlimin ən güclü təsirə malik olan motivi maraqdır. Motiv məqsədlə çox bağ-lıdır. Şagird öz qarşısına məqsəd qoymalı, onun icrası yollarını bilməli və məqsə-dini səylə həyata keçirməlidir. Bu sahədə emosiya və hisslər (sevinc, inam, təlim uğuru, müsbət əhval-ruhiyyə və s.) böyük rol oynayır. Motivlərin formalaşması və inkişafı prosesi kimi motivasiya təlimdə çox böyük rol oynayır. Motivasiyanın tərkib ünsürləri: tələbatlar–təlimin mənası–motivlər–məqsəd-emosiya və hisslər bir vəhdət halında şagirdin uğurlu təhsil fəaliyyətinin vacib şərtini təşkil edir.

Motivasiya təlimdə məqsədə çatmağın səmərəli yoludur. Təcrübə və tədqiqat göstərir ki, hətta qabiliyyətli şagirdlər belə sadəcə olaraq motivasiya çatışmazlığı üzün dən yaxşı oxuya bilmirlər. Müasir təhsil nəzəriy yəsi təlimdə şagirdin imkanlarını, maraq və meyllərini nəzərə almağı, inkişaf etdirməyi, motivasiya yaratmağı vacib şərt hesab edir. Bu halda şagird qorxu və məcburiyyət üzündən yox, həvəslə oxuyur, özünü reallaşdırır, uğurlar qazanır.

Təlimin səmərəsi şagirdlərin təlimə münasibətindən çox asılıdır. Şagird təlimə müsbət münasibət göstərdikdə təlim yaxşı nəticə verir; o, asanlıqla və həvəslə oxuyur. Əks halda, şagird təlimə könülsüz yanaşır, oxumaq istəmir, psixi gərginlik keçirir. Şagirdlərin təlimə müsbət münasibətinin yaranmasında idrak tələbatları mühüm rol oynayır.

Şagirdlərin təlimə münasibəti, necə oxuması onların tələbatları ilə müəyyən olunur. Belə tələbat olmadıqda o, səylə çalışmır; müəllim və valideynlərin təsiri, cəzası, məcburiyyəti də heç bir nəticə vermir. Eyni ailədə iki uşaqdan birinin təlimə səylə, digərinin isə passiv yanaşması onlarda təlimə tələbatın olub-olmaması izah edilə bilər. Buna görə də müəllim və valideynlər şagirdlərdə təlimə tələbat formalaşdırmaq qeydinə qalmalıdırlar. Çünki tələbat varsa, şagird onun ödənilməsi üçün səy göstərəcəkdir.

İdrak tələbatları və onları ödəmək imkanları arasında yaranan ziddiyyətin həlli zehni problemi (məsələni) həll etmək nəticəsində şagird əqli cəhətdən inkişaf edir, yeni bilik, bacarıq və səriştələrə yiyələnir [5, s145].

Təlimdə dəstəkləyici mühitin yaradılması – təhsilalan ların bilik və bacarıq-lara yiyələnməsi, istedad və qabiliyyətlərinin inkişafı üçün lazımi şəraitin, əlverişli təhsil mühitinin yaradılmasında ifadə olunur. Bu prinsip bir neçə sahədə təzahür edir:

- təlim üçün əlverişli zəmin təşkil edən intellektual, mənəvi-psixoloji, sosial-pedaqoji şəraitin yaradılması;

- hər bir şagirdin fərdi maraq və tələbatlarının ödənilməsi, potensial imkanları-nın, istedad və qabiliyyətlərinin inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması;

- təlim prosesində əməkdaşlıq mühitinin yaradılması;

- pedaqoji prosesin müasir maddi-texniki baza, İKT və lazımi resurslarla təchiz edilməsi və s.

Təlimdə (eləcə də tərbiyə işində) həlledici amillərdən biri də şagirdlərə peda-qoji dəstəyin göstərilməsi ilə bağlıdır. Görkəmli Ukrayna pedaqoqu, akademik V.A.Suxomlinski öz təcrübəsi əsasında demişdir: həyat məni inandırmışdır ki, uşaqları (xüsusən çətin uşaqları) tərbiyə etmək son dərəcə diqqət, ustalıq, takt, səmimi və qayğıkeşlik, mehribanlıq tələb edən, olduqca mürəkkəb işdir. Nəinki tərbiyənin, həmçinin təlim və təhsilin səmərəliliyi pedaqoji dəstəyin düzgün təşkilindən çox asılıdır [4, s.99].

Müasir təhsil konsepsiyası yeni pedaqoji təfəkkür konsepsiyasına əsaslanır və ənənəvi didaktik sistemin alternativi kimi yaranmışdır. Bu konsepsiya cəmiyyətin tələbatından, elmi-texniki tərəqqinin təsiri, ənənəvi təhsil sisteminin müasir tələb-lərə cavab verməməsi və onun köklü surətdə yeniləşdirilməsi zərurəti ilə əlaqədar olaraq dövrün başlıca sosial-pedaqoji tələbi kimi meydana gəlmişdir. Yeni peda-qoji təfəkkür, konseptual model kimi, zamanın təkcə psixoloji-pedaqoji uğurlarına deyil, habelə fəlsəfi və sosioloji fikrin uğurlarına əsaslanan elmi-metodik konsep-siyadır. Müasir məktəb üçün yeni pedaqoji təfəkkürün alternativi yoxdur: o ancaq çağdaş təhsil konsepsiyası əsasında inkişaf edə bilər.

Nəticə: Yeni pedaqoji təhsil konsep-siyası əvvəldə qeyd olunan psixoloji-pedaqoji prinsiplərə – şəxsiyyətyönümlülük, inkişafyönümlülük, əməkdaşlıq, humanistlik, demokratiklik prinsiplərinə, bir söz-lə, insan

amilinə, şəxsiyyət amilinə əsaslanır. Psixoloji ədəbiyyatda göstərilən prinsiplərlə yanaşı, yeni pedaqoji təfəkkür konsepsiyasının başlıca postulatları da müəyyənləşdirilmişdir:

- hər bir şagird bir şəxsiyyət kimi təlim-tərbiyə prosesinin mərkəzi hadisəsidir; onun özünüreallaşdırması üçün məktəbdə uğur və xeyirxahlıq şəraiti yaradılmalı-dır;
- şəxsiyyətin inkişafı diaqnozlaşdırılmalı və proqnozlaşdırılmalıdır;
- fərdiləşdirmə təlim strategiyasının əsas istiqamətlərindən birinə çevrilməli-dir. Bu müddəaların reallaşdırılmasında təhsil prosesinin yeni əsasda qurulması, şəxsiyyətyönümlü təlim prinsipinə müntəzəm əməl edilməsi, şagirdlərə demokratik və humanist münasibət göstərilməsi dövrün vacib şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. B., 2013
2. Abbasov A. və b. Pedaqogika: Müntəxəbat. B., Mütərcim, 2021
3. Əlizadə Ə., Əlizadə H. Yeni pedaqoji təfəkkür, psixopedagoqikaya giriş. B., 2008
4. İlyasov M. Müəllim pedaqoji ustalığı. B., 2022
5. İsmixanov M., Bayramov H. Pedaqogika. B., 2022
6. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika (Yeni kurs). B., 2002
7. Fərrux Rüstəmov. Karl Rocers və şəxsiyyətyönümlü təhsil. B., 2019

Маджид Исмиханов, Назакат Имамвердиева
БГУ, педагогический факультет,
m.ismixanov@mail.ru, naza-52@mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-5995-1174

СОВРЕМЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ ОБРАЗОВАНИЙ, НОВЫЕ ПОДХОДЫ

Резюме

В статье рассматриваются современные концепции и новые подходы к процессу образовании. Авторы на основе анализа и обобщения педагога -психологических исследований излагают современные концепции и новые подходы к процессу обучения, а также выявляют сущность, содержание и специфические особенности их применения

Ключевые слова: современная, обучение, концепция, новые подходы, принципы

.

Majid Ismikhanov, Nazakat Imamverdiyeva
BSU, Department of Pedagogy,
m.ismixanov@mail.ru, naza-52@mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-5995-1174

MODERN EDUCATION CONCEPT, NEW APPROACHES163

Summary

This article discusses the modern education concept and new approaches to the teaching process. Based on the analysis and generalization of pedagogical-psychological research, the authors review new approaches to the teaching process, their essence, significance, content, and distinctive characteristics.

Keywords: new, training, didactic concepts, new approaches

RƏYÇİ: dos.T.Əliyev

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-167-169

Bağırova Fatma
BDU.Xarici dil kafedrası.Baş müəllim
Bagirovafatma@bsu.edu.az
https://orcid.org/0009-0006-0655-7856

ALMAN DİLİNİN İKİNCİ XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİNİN PRİNSİPLERİ 167

Xülasə. Bu məqalə alman dilinin ikinci xarici dil kimi öyrənilməsi prinsiplərinin təhlilinə həsr edilmişdir. İngilis dili bilikləri əsasında təlim prosesinin intensivləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Məqalədə iki xarici dil arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər təhlil edilir. Müdaxilə problemi müəyyən edilib. Alman dilinin ikinci xarici dil kimi tədrisinin kommunikativ məqsədləri təsvir edilmişdir. Alman dili müəlliminin hazırlanması üçün tövsiyələr verilir.
Açar sözlər: ikinci xarici dil, müdaxilə, mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştə, söz, məna, qrammatik konstruksiya, leksik vahid, fonetika.

Açar sözlər: ikinci xarici dil, müdaxilə, mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştə, söz, məna, qrammatik quruluş, leksik vahid, fonetika.

Giriş. Xarici dilləri öyrənmək ömürlük bir prosesdir. Dilin mənimsənilməsinin ilk illərində öyrənilən dil üzərində aparılan işlər sırasında dil bacarıq və bacarıqlarının sonrakı müstəqil inkişafı, leksik və qrammatik biliklərin genişləndirilməsi üçün əsas qoyulur. Bir neçə xarici dil bilən insanlara çoxdilli deyilir. İki və ya daha çox dilin öyrənilməsi modelini öz məqsədləri, məqsədləri və xüsusiyyətləri olan ayrı-ayrı fənlər kimi deyil, bir iş sahəsinə aid olan vahid bütövlükdə nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. [3:9].

Əsas hissə: Çoxdillilik sahəsində çoxlu araşdırmalar aparılıb, lakin buna baxmayaraq, bütün məsələləri həll olunmuş hesab etmək olmaz. Bu işin məqsədi alman, ingilis və Azərbaycan dillərinin xüsusiyyətlərini müqayisə etmək, həmçinin iki və ya daha çox xarici dili öyrənmək üçün daha əlçatan üsulları müəyyən etməkdir.

Azərbaycanda ingilis dilindən sonra alman dilinin öyrənilməsi fenomeni geniş yayılıb. Alman dili müəllimləri, eləcə də ümumiyyətlə dilçilər ikinci xarici dilin öyrənilməsinə ayrılan saatların kifayət qədər olmaması ilə əlaqədar alman dilini bilmə səviyyəsinin aşağı olması problemindən xəbər verir .

. Alman dilini ikinci xarici dil kimi öyrənməyə başlayanlar adətən daha yaşlı, daha şüurlu, dil bacarıqlarını mənimsəməkdə daha təcrübəli və daha inkişaf etmiş refleksiyaya sahib olurlar. Birinci xarici dilin öyrənilməsi nümunəsindən istifadə edərək, tələbələr artıq yeni leksik vahidləri yadda saxlamağın əsas qaydalarını bilirlər, tanış olmayan testlə işləmək bacarıqlarına, müəyyən təlim strategiyalarına və texnikalarına, dilçilik və mədəniyyət biliklərinə malikdirlər, ən çox yayılmış məşqləri yerinə yetirmək texnikasını mənimsəmişlər, müstəqil, qoşalaşmış və qrup işinin üsullarını bacarırlar.

Şagirdlər linqvistik hadisələri müqayisə edir, analogiyalar tapırlar və öz ümumiləşdirmələrini apara bilərlər. Onlar öyrənmə prosesini asanlaşdıran bacarıqlarına malikdirlər. Məhz buna görə də ikinci xarici dilin tədrisində əsas metodoloji prinsipi koqnitiv aspektin kommunikativ aspektə tabe olması ilə kommunikativ-koqnitiv olan metodu təyin etmək olar. Bu dilin mənimsəməsini sürətləndirəcək və asanlaşdıracaq.

Kommunikativ şüurun inkişafı onun idrak məkanının genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Bir neçə xarici dil öyrənən şəxs kifayət qədər çevik idrak məkanına malikdir, yəni öz dilinin dünyasının linqvistik mənzərəsi daha geniş olur və inteqrasiya olunmuş idrak strukturları şəklində yeni formasiyalarla zənginləşir.

Bir neçə xarici dili bilmək də müdaxiləyə, ana dilinin və birinci xarici dilin öyrənilən ikinci dilə mənfi təsirinə səbəb də ola bilər.

Fərdi müdaxilə hadisələrinin sabitliyi və ya yox olması tələbələrin fərdi dil imkanlarından, müəllimin öyrənilən bir dilin digərinə mənfi təsir hallarının proqnozlaşdırılmasından və qarşısının alınmasından, səhvlərin təhlilindən və s. asılıdır.

. İkinci xarici dili öyrənmək məktəbdə təmin edilmirsə, lakin insanın müstəqil qərarıdırsa, onu öyrənmək üçün motivasiya birinci dili öyrənməkdən qat-qat yüksəkdir. Bu zaman tələbələr daha məsuliyyətli, müstəqil olur, ünsiyyət üçün mövzuları özləri müəyyən edə bilirlər. Çox vaxt ikinci xarici dil öyrənərkən tələbələrin ölkələr arasındakı mədəni fərqlər haqqında da təsəvvürləri olur.

Beləliklə, ikinci xarici dilin öyrənilməsi sıfırdan başlamır, əksinə, yeni xarici dil öyrənməklə dil məkanının genişləndirilməsinin davamıdır. Heç kimə sirr deyil ki, hər bir xarici dildə danışanın səviyyəsi doğma dildəki kimi deyil. Fərqli dillərdə bilik səviyyəsi fərqli ola bilər. Üçüncü dil didaktikasında dil ötürülməsi artıq xəta mənbəyi kimi görünmür.

Alman dilini öyrənmək üçün ingilis dilindən istifadə etmək üçün müsbət amil kimi qəbul edilir. Hər kəs bilir ki, yeni məlumatlar mövcud biliklərə inteqrasiya olunarsa, öyrənmə sadələşdirilə bilər.

Britte Hufeisen öz müfəssəl araşdırmasında ingilis dilini öyrənməyin alman dilinin mövcudluğunun bütün səviyyələrində təsirini sübut etdi: sintaktik, semantik, morfoloji. [2]

1994-cü ildəki məqalələrində o, ingilis dilini öyrənməkdən əvvəl alman dilini öyrənmənin necə faydalı olduğunu qeyd etdi. Onun ideyalarının əksəriyyəti ingilis dilindən sonra alman dilini öyrənmək üçün mövcud metodologiyanın əsasını təşkil etmişdir.

Çoxdillilik üzrə araşdırmaları göstərir ki, bir neçə dillə danışma zamanı insan öyrənilən dilləri müqayisə edir və ümumi cəhətləri tapır. O, dilə tələbənin mövcud biliyi prizmasından baxır. Söhbət onun konstruktivist tədqiqatından

gedir: yeni formalar mövcud formalar əsasında öyrənilir.

Dillərdə oxşar sözlərin təhlili və yadda saxlanılması ilə ikinci xarici dilə yiyələnmə prosesi sürətləndirilə bilər. Alman dilini ikinci xarici dil kimi öyrənməyin faydalarından danışarkən ingilis və alman dillərinin eyni german dil qrupuna aid olduğunu xatırlamaq lazımdır. Qohum dillər olaraq, eyni və ya oxşar elementlərin çoxunu paylaşırlar. Məsələn, bir dilin lüğəti. İngilis dilində söz əmələ gəlməsinin əsas qaydalarını bilən tələbələr nitq hissəsini müəyyən edə, analogiya ilə digər sözləri düzəldə və daha tez yadda saxlaya bilirlər. Alman dilinin minimum lüğətini mənimsəmək üçün vacib məşqlərdən biri alman sözlərini müvafiq təsvirlə uyğunlaşdırmaqdır. Eyni və ya oxşar orfoqrafiyaya əsaslanaraq, tələbələr üçün çətin deyil. Sonra şagirdlərdən orfoqrafiya şəklini səs tərkibi ilə əlaqələndirmək üçün öyrənilən vahidləri dinləmək və tələffüz etmək tapşırılır. Ən əsası alman dilini öyrənməyin ilkin mərhələsində ingilis dili biliklərinin köməyi ilə bir çox alman sözlərini başa düşə biləcəklərini göstərməkdir. Eyni əlaqə doğma rus dili ilə də edilə bilər. Şagirdlərin diqqətini alman dilindən götürülmüş rus sözlərinə cəlb etmək lazımdır: paraqraf – Germ. Absatz, qardaşlıq - alman. Bruderschaft, mühasib – Alman Buchhalter, gözətçi – German Wache, vestak – Alman. Werkstatt, uşaq möcüzəsi - Ger. Wunderkind, vaqon - Alman. Vagen, qalstuk - alman. Halstuch, miqrant işçi – alman. Qonaq beiter, torpaq – Alman Grund, ovçu – Germ. Jaeger, maraqlar kabineti - Alman. Kunskammer, düymə - Alman Knopf, kurort - Alman. Kurort, mənzərə - Alman. Landschaft, ağızlıq – Ger. Mundstueck, parad meydanı - Alman. Platz, poçt şöbəsi - Ger. Poçt şöbəsi, kafedra – Ger. Stuhl, yalan - Mikrob. falsch, yığın - Ger. Zifferblatt, maneə - Alman. Schlagbaum, şpris - Alman. Spritze, son oyun - Germ. Endspiel, körpə kukla - Kukla. Bəzən məna tamamilə eyni olur, bəzən söz rus dilinə yalnız bir məna ilə daxil olur və ya əksinə, onu genişləndirir. Məsələn, bir sendviç almanca Butterbrot (çörəklə yağ) sözündən daha geniş mənaya malikdir, bu da alman dilində Kaesebrot, Wurstbrot kimi sözlərlə əlaqələndirilir. İngilis dilindən sonra alman dilini öyrənməyin başqa bir faydası da alman dilinin ingilis dili ilə yaxından əlaqəli olmasıdır. Alman və ingilis dillərinin müəyyən simbiozu var ki, onu alman dilli ölkələrdə hər addımda tapmaq olar.

Bunlara mağaza lövhələri, qatar stansiyasının lövhələri, kütləvi informasiya vasitələri və hətta ana dilində danışanların danışıq dili daxildir. Dildə baş verən proseslərin mahiyyətini tam əks etdirən Denglish adı ortaya çıxdı. Budur bir neçə nümunə: "Çəkmə mağazası" (ayaqqabı mağazası), "Sizin üçün. Vor Ort" (aptek şəbəkəsi üçün reklam), "Burgermeister – Der Grill" (hamburger və çizburgerlərin satıldığı fast food kafesinə daxil olun), "Alman zəngləri", "Şəhər zəngləri" (buna Almaniyada və ya şəhər daxilində telefon xidmətləri deyilir), parfümeriya şirkəti), HCC (Hochschul Competence Center). Bu adların və reklamların mənasını ancaq ingilis dilini bilmək əsasında başa düşmək olar. Reklamda təklif olunan məhsulu cəlbedici etmək üçün ingilis dilindən istifadə edilir. Alman onlayn mağazalarında qaçış ayaqqabısı, ön stikerli boyun tutacağı, qamaşda bir çiyinli köynək, üçlü gel push-up, multiway BH, dəbli nasoslar, moda formada uzun köynək, təbii pambıqdan hipster, 5 cib üslubunda uzanan cins şalvar kimi məhsullar doludur. Müasir Alman musiqi qrupu "die Prinzen" iki dilin qarışdırılması fenomenini "Cool, speak Deutsch!" mahnılarından birində təsvir etdi. Bu mahnının sözlərindən ingilis dilini ilk xarici dil kimi öyrənənlər üçün alman dərslərində də istifadə oluna bilər. Tapşırıq ingilis sözlərini tapmaq və alman ekvivalentləri ilə əvəz etməkdən ibarət ola bilər.

Kompozitlərdə stresslə bağlı alman dili qaydasını təqdim edərkən, rus dili ilə də müqayisə etmək faydalı olacaq (məsələn, das Bṵtterbrot – sendviç; das Wṵnderkind – uşaq möcüzəsi; die Landschaft – mənzərə; der Kurort – kurort; der Rṵcksack – bel çantası; das Leitmotiv –). Alman dilinin leksik vahidlərinin öyrənilməsində ingiliscə köməkçi sözlərlə yanaşı, "yalançı dostlar" da var: Germ. das Gift (zəhər) – İngilis hədiyyəsi (indiki), Ger. bekommen (almaq) – İngilis olmaq (olmaq), Ger. toy (toy) – ingiliscə yüksək vaxt (bir şey etmək vaxtı), Ger. Siqaret çəkmək (zərif gödəkçə) – İngilis Smoking. Bununla belə, "yalançı dostlara" sahib olmaq alman sözlərini öyrənməyə kömək edir, çünki tanış səslər və oxşar yazımlar tamamilə tanımadığı sözlərdən daha çox yadda qalır. Əsas odur ki, bu vahidləri ayrı-ayrılıqda deyil, kontekstdə öyrənməyə çalışaq. Q.Noyner ingilis-alman "yalançı dostlar"ın ətraflı siyahılarını tərtib etmişdir. Alman dili dərslərində şagirdlər bu cür cütləri tapmaq və yaratmaq tapşırığını özləri yerinə yetirə bilərlər. Bundan əlavə, "yalançı dostlar" əsasında əcnəbilərlə anlaşılmazlıqlar və gülməli vəziyyətlər haqqında zarafatlar və hekayələr var. Belə mətnləri oxuyub təhlil etməklə leksik vahidlərin düzgün mənası düzgün öyrəniləcək. Alman dilinin qrammatikasını öyrənərkən tələbələr həm də dil sistemi, onun xüsusiyyətləri və ana dilindən fərqli xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat fondu ilə silahlanırlar. Terminlərin özləri bir çox cəhətdən oxşardırlar: iştirakçı – partizip, modal fel – modal fel, məsdər – məsdər, obyekt – obyekt, subyekt – subjekt. Alman dili ingilis dilindən fərqli olaraq daha zəngin morfologiyaya malikdir.

Bununla belə, rusdilli öyrənənlər üçün morfologiyanın müxtəlifliyini başa düşmək ana dilində fleksiyaları bilməyən insanlardan daha az çətindir. İngilis dili bazası alman dilini öyrənənlərə aşağıdakı qrammatik hadisələri daha tez mənimsəməyə kömək edəcək: sadə cümlədə sabit söz sırası, üç fel forması, alman dilində keçmiş zamanların formalaşması, şəxssiz cümlələrdə və passiv konstruksiyalarda formal subyektlər, əlaqələndirici felin zərurəti, modallıq anlayışı və modal fellərdən istifadənin xüsusiyyətləri, modal fellərin istifadəsinin səciyyəvi cəhətləri, qrammatik formalaşdırmanın qrammatik xüsusiyyətləri. sual cümlələrinin qurulması, təyin və qeyri-müəyyən artikllərin olması. Əlbəttə, alman və ingilis dillərində qrammatik hadisələr tam üst-üstə düşmür, lakin ümumi xüsusiyyətlərin olması materialın başa düşülməsi və mənimsənilməsi prosesini sürətləndirir. İki dilin qrammatik strukturlarında ümumi və fərqli xüsusiyyətlərin axtarışını və müstəqil qaydalar çıxarmağı əhatə edən iş növü xüsusilə uğurludur. İki dilin orfoqrafiyasının təhlili tələbələri belə bir fikrə gətirir ki, əlaqəli sözləri yazılı sözlərdə tapmaq qulaqla qəbul edilən

sözlərdən daha asandır. Məsələn: infeksiya – İnfeksiya; hamam - pis; su - Wasser; on - zehn; içki - şirniyyat; ayıb – ayıb; ad – Ad; ayaqqabı - Schuh; dayanmaq – dayanmaq; müəllif – Müəllif; canavar - canavar; məqalə - məqalə. Bu fenomeni başa düşmək mətnləri oxumağı və başa düşməyi asanlaşdırır. Dillərin qohumluğu fonetik quruluşdakı oxşarlıqları da müəyyən edir. Uzun və qısa saitlərin olması, burun səsi [ŋ], səs [h], səssiz [p, t, k] tələffüz edərkən aspirasiya və azaldılmış səslər. Bununla belə, ingilis dilini öyrənmək həm də tələbələrə oxşar səslərin müxtəlif dillərdə fərqli tələffüz edildiyini tam başa düşməyə imkan verir. Şagirdlər sait və samitlərin tələffüzündəki fərqə diqqət yetirməklə və ilk növbədə onları mənimsəməklə alman dilində sözləri daha asan yadda saxlaya bilirlər. Alman dili dərslərində siz ilk xarici dilinizi öyrəndiyiniz vaxtdan daha erkən orijinal mətnlərlə işləməyə başlaya bilərsiniz. Tələbənin hələ bütün qrammatik strukturları mənimsəmədiyi və bütün leksik vahidlərlə tanışlıqdan uzaq olduğu mərhələdə də həqiqi mətnləri oxumaq böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Üç milli mədəniyyətin qarşılıqlı təsirinə əsaslanmaq oxunanların ümumi başa düşülməsini təmin etməyə kömək edir. Təbii ki, orijinal mətnlər ilkin mərhələdə ən diqqətlə seçilməlidir. Onlar ingilis dilində öz əksini tapmış kifayət qədər sayda beynəlmiləlçilik və sözlərdən ibarət olmalıdır.

Nəticə: Mətn seçmək üçün başqa bir meyar tələbəni maraqlandıran mövzu və müvafiq çətinlik səviyyəsidir. Test alman dilində tələbələrin qavrayışına uyğunlaşdırmaq üçün bir qədər dəyişdirilə bilər. Tələbələr dəqiq bilməli və əmin olmalıdırlar ki, onların ingilis dili bilikləri oxuduqlarını anlamağa kömək edəcək. Müasir dərsliklər onlar üçün hazırlanmış tapşırıqlarla çoxlu sayda mətnlər təklif edir. İlkin mərhələdə tələbələri mətndən əvvəl işləməyə yönəltmək lazımdır: mətnin strukturunun, başlığının, çertyojların, fotoşəkillərin, qrafiklərin ümumi təhlili, mətndə vurğulananların və ya başqa şriftlə yazılanların təhlili. Mətn öncəsi mərhələdə beynəlmiləlçilikləri, ingilis dilindən tanış olan sözləri tapmaq lazımdır. Bu işə əsasən, tələbələr mətnin məzmunu ilə bağlı artıq müəyyən fərziyyələr irəli sürə bilərlər. Təkcə alman-rus tərcüməsi ilə deyil, həm də alman mətninin ingilis dilinə və əksinə tərcüməsi ilə işləmək faydalıdır. Bu, alman dilinin ingilis dili ilə bağlı xüsusiyyətlərinə daim diqqət yetirərək daha da oxşar elementləri müəyyən etməyə kömək edəcəkdir. Bu yanaşma tələb edir ki, alman müəllimi də ən azı ingilis dilini bilsin. Müəllim dilin inkişaf tendensiyalarını və onun sisteminə təkcə ingilis dili elementlərinin daxil olmasını deyil, əksinə, tələbənin təhsil zamanı qarşılaşdığı ingilis dilində alman borclarının yaranmasına nəzarət etməlidir. Nəticələr. Bütün bunlardan belə nəticə çıxır ki, birinci xarici dilin öyrənilməsi zamanı əldə edilən bilik və bacarıqlar əlavə dəstək materialıdır ki, onların köməyi ilə nəinki analogiyalar çəkmək, dillər arasındakı fərqlərə diqqət yetirmək, ikinci xarici dili öyrənmək prosesini sürətləndirmək, həm də birinci xarici dil biliklərini zənginləşdirmək, həmçinin doğma ana dilinin yeni sərhədlərini kəşf etmək çox rahatdır.

Ədəbiyyat:

1. Bandura A. Sosial Koqnitiv Nəzəriyyə // Sosial Psixologiya Nəzəriyyələri Kitabı / red. tərəfindən P.A.M. van Lange, A.W. Kruglan-ski, E.T. Higgins. L., 2011. S. 349-373.
2. Hufeisen Britta. İngilis dili als erste und Deutsch als zweite Fremdsprache – Empirische Untersuchungen zur zwschensprachlichen Iteraktion. Frankfurt: Peter Lang, 1991.
3. Hufeisen Britta/Marx, Nicole (Hg.) Gesamtsprachencurriculum // Integrierte Sprachendidaktik / Ümumi Kurikulum, Tübingen, Narr, 2005.
4. Barışnikov N.V. Məktəbdə ikinci xarici dilin tədrisi üsulları. M., 2003. 159 s.
5. Bim I.L. İkinci xarici dilin tədrisi konsepsiyası (İngilis dili əsasında Alman dili). Tver, 2001. 48 s.
6. Bim I.L. İkinci xarici dilin tədrisi konsepsiyası (İngilis dili əsasında Alman dili). – Tver, Title, 2001.
7. Kiseleva T.N. Alman dilinin ikinci dil kimi tədrisində leksik və qrammatik müdaxilənin aradan qaldırılması birinci dil kimi ingilis dili: müəllif referatı. diss. ... namizəd. ped. elmlər. M., 1989. 16 s.
8. Molçanova L.V. Dil universitetində funksional çoxdilliliyin formalaşması kontekstində ikinci xarici dilin tədrisi: Yapon dilinin nümunəsindən istifadə etməklə: diss. ... namizəd. ped. elmlər. Ryazan, 2009.
9. Şilkina Ya.A. Çoxdilliliyin Xarici Dilləri Öyrənmənin Effektivliyinə Təsiri // Elmdə başlayın. – 2016. – No 2. – S. 49-51; URL: http://science-sta

Багирова Фатма
БГУ. Кафедра иностранных языков. Старший преподаватель
Bagirovafatma@bsu.edu.az
https://orcid.org/0009-0006-0655-7856

ПРИНЦИПЫ ПРЕПОДАВАНИЯ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Резюме

. Данная статья посвящена анализу принципов изучения немецкого языка как второго иностранного. Целью является интенсификация процесса обучения на основе владения английским языком. В статье анализируются сходства и различия двух иностранных языков. Проблема помех была выявлена. Описаны коммуникативные цели обучения немецкому языку как второму иностранному. Даны рекомендации по подготовке преподавателей немецкого языка.

Ключевые слова: второй иностранный язык, вмешательство, межкультурная коммуникативная компетенция, слово, значение, грамматическая конструкция, лексическая единица, фонетика.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-170-173

Расулова Гюльнар Мамедхан кызы
БГУ.Кафедра русского языка.Старший преподаватель
Gulnarrasulova@bsu.edu.az
https://orcid.org/0009-0001-2170-3675

ВОПРОСЫ ТЕСТИРОВАНИЯ В МЕТОДИКЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме: Современная система обучения, требует совершенствования существующих и внедрения новых образовательных технологий. Преимущества использования тестовых технологий в обучении неоспоримы: это и возможность оперативного контроля знаний, и внесение элемента занимательности, повышающего интерес к обучению, и создание условий для индивидуальной работы, формирования навыка самоконтроля и самооценки.

Таким образом, применение тестовых технологий позволяет оптимизировать возможности традиционных форм и методов обучения, что способствует развитию мышления и творческих способностей обучаемых.

Ключевые слова: система обучения, совершенствование системы, новые методы, тестирование, создание условий для тестирования

Введение: Понятие «тестирование» в русском языке имеет значение «испытание с использованием тестов». В английском же термин «тестирование» определяется как эквивалент экзамена, любого испытания.

Тест (от англ. «test» – проба, испытание); в психологии определяется как фиксированное во времени испытание, предназначенное для установления количественных и качественных индивидуально-психологических различий. Метод тестирования является основным в психодиагностике, а термин «тест» в последнее время получил широкое распространение в различных областях знания в значении испытания, проверки.

Основная часть:На протяжении уже длительного времени в западных странах метод тестирования используется в самых различных целях. «Вот уже 18 лет и в Азербайджане тестирование успешно применяется на приемных экзаменах. Основу новой системы оценки знаний составляют тестовые задания. Поэтому разработка тестовых заданий, усовершенствование методики составления тестов всегда находятся в центре внимания Государственной комиссии по приему студентов. Работы в этой области с каждым годом расширяются: разрабатываются и внедряются новые проекты. Один из таких проектов - подготовка и издание цикла тестовых сборников по всем школьным предметам». (5, 4)

Безусловно, представляется очевидной необходимость использования тестирования и при организации методики обучения русскому языку в азербайджанской аудитории.

Тестирование на занятиях русского языка — это форма измерения приобретенных знаний, умений и навыков обучаемых, основанная на применении тестов. Систематическое использование тестовых технологий на уроках русского
языка позволяет решать различные дидактические задачи, повысить учебную мотивацию обучаемых и включить их в активную познавательную деятельность. Использование тестов на уроках русского языка как неродного позволяет объективно и надёжно оценить уровень речевой подготовки обучаемых.

Учитель русского языка может использовать тестовые технологии в определенных методических целях на различных этапах обучения, т.е. практически при изучении любой темы, на любой ступени обучения. Тесты можно использовать на таких этапах урока, как первичное закрепление, обобщение и систематизация материала, итоговый контроль. Однако необходимо целесообразное сочетание метода тестов с другими методами контроля. Только тогда метод тестов может стать полезным в руках учителя-практика.

Следует отметить, что помимо контролирующей функции тесты выполняют и обучающую. Обучающий характер тестов заложен, во-первых, в принципе их составления: обучающемуся необходимо выбрать правильные варианты из предложенных. Во-вторых, в процессе выполнения того или иного задания отрабатываются приемы применения соответствующего правила, совершенствуются навыки языкового анализа, развиваются мышление и внимание, активизируются исследовательские навыки, что в конечном итоге ведет к повышению уровня знаний.

Тест, как правило, представляет краткую, стандартизованную форму оформления. Структурными компонентами теста являются тестовые задания. Следует отметить, что качество тестовых заданий определяется различными критериями.

1. Тестовое задание должно быть адекватно целям проверки.
2. Оно должно быть определенным, т.е. обучаемый должен· четко понимать, какие действия он должен выполнить, какие знания продемонстрировать.
3. Формулировки заданий и ответы должны быть конкретными и краткими, обеспечивающими скорость выполнения задания.
4. Тестовое задание в обязательном порядке должно иметь единственный правильный ответ.

Тестирование при обучении русскому языку, как правило, выполняет три свои основные взаимосвязанные функции:

1. диагностическую,
2. обучающую.

3. воспитательную.

Основная функция тестирования – это диагностическая, предназначенная для выявления уровня знаний, умений и навыков обучаемых. По объективности, широте и скорости диагностирования тестирование превосходит все остальные формы педагогического контроля.

Обучающая функция тестирования состоит в мотивировании обучающихся к активизации работы по усвоению учебного материала.

Воспитательная функция тестирования заключается в том, что периодичность и неизбежность тестового контроля дисциплинирует, организует и направляет деятельность обучающихся, помогает выявить и устранить пробелы в знаниях, формирует стремление развить свои способности.

Следует отметить, что единой классификации тестов психологической наукой в настоящее время не выработано, существует множество классификаций, разработанных на разных основаниях:

-по предмету диагностирования,

-по особенностям используемых в тесте задач,

-по материалу, предъявляемому к испытуемому,

- по объективности оценивания и др.

Так, в зависимости от этапа и цели тестирования различают следующие виды тестов:

- итоговые,
- контрольные,
- промежуточные,
- текущие

.. По форме работы тесты делятся на такие виды, как:

- коллективные,
- групповые,
-индивидуальные

Для нас представляет интерес классификация по предмету диагностирования. Исходя из этого, все тесты делятся на две большие группы:

-собственно психологические,

-тесты достижений.

Последние и используются на уроках русского языка на всех этапах дидактического процесса. С их помощью обеспечивается предварительный, текущий, тематический и итоговый контроль знаний, умений и навыков, учет успеваемости и академических достижений.

Отметим, что, разрешая проблему выявления пробелов в знаниях учащихся, их корректировки, учитель одновременно ставит и решает и общепредметные задачи, такие, как воспитание средствами данного предмета (в данном случае русского языка), развитие логического мышления учащихся, обучение умению самостоятельно выполнять задания, работать со справочной литературой.

Общеизвестно, что тесты достижений возникли из разных форм проверки знаний учащихся: контрольных вопросов и заданий, контрольных работ, экзаменационных билетов. В хорошем тесте учащемуся задаются такие же важные, тщательно продуманные вопросы, какие задает учитель в процессе обучения. Следовательно, тест выявляет не только знания, умения и навыки, но и понимание закономерностей, лежащих в основе изучаемых процессов и явлений. Поэтому тест в разных вариантах может стать средством тренировки и самоконтроля.

Следует отметить, что в последнее время широкое распространение получили тестовые задания, направленные на поиск ошибок. Заметим, что при использовании этого типа заданий важна правильная технология работы, следует учитывать следующее:

– выполнение таких заданий сначала должно быть коллективным (на доске, ошибки рекомендуется не стирать, а только перечеркивать и исправлять;– правильные варианты должны записываться по памяти)

– не следует предлагать для исправления много ошибок и др.

Кроме тестов, предназначенных для проверки знаний, умений и навыков, можно использовать и тренировочные тесты, или тесты-упражнения, которые внесут рационализацию в учебный процесс, в частности, при закреплении материала. Ученики под руководством учителя будут самостоятельно работать над тестом, тут же выявлять и исправлять свои ошибки, узнавать свои достижения.

Тесты можно разделить на две категории — адаптивные и традиционные тесты.

В учебном процессе чаще всего используются традиционные тесты. Сущность адаптивного теста заключается в том, что все испытуемые начинают с вопроса легкого или среднего по сложности. Ответивший правильно получает следующий вопрос, более сложный; если ответ был неверный, уровень сложности следующего вопроса будет более низким. Процесс продолжается до тех пор, пока система тестирования не определит уровень знаний экзаменующегося.

Традиционный тест содержит список вопросов и различные варианты ответов.

Каждый вопрос оценивается определенным количеством баллов. Результат традиционного теста зависит от количества вопросов, на которые был дан правильный ответ.

Существуют различные виды тестовых заданий.

1.Задания с выбором ответов (закрытые задания)

а) задания с выбором одного правильного ответа

Например:

1.Укажите существительное среднего рода.

А. имя
Б. фамилия
В. земля
Г. акция
Д. аллея

2. Укажите существительное, которое употребляется только во множественном числе.

А. зеркала
Б. дома
В. дела
Г. чернила
Д. слова

3. Укажите прилагательное, которое употреблено в переносном значении.

А. золотой браслет
Б. фарфоровая статуэтка
В. железный голос
Г. бронзовый памятник
Д. деревянный стул

б) задания с выбором одного неправильного ответа (задания на поиск ошибки)

Например:

1. Какое местоимение согласовано неверно?

А. мое новое платье
Б. мое день рождения
В. мое место работы
Г. мое личное мнение
Д. мое серебряное кольцо

2. Укажите ошибку в употреблении глагола.

А. Художник нарисовал картину за два часа.
Б. Рабочие построили дом за три года.
В. Мама приготовила обед за час.
Г. Сестра шила платье за четыре дня.
Д. Учение решил задачу за десять минут

3. В каком словосочетании в употреблении имен существительных допущены речевые ошибки?

А. много дел
Б. нет местов
В. мало студентов
Г. несколько стихов
Д. вкусных апельсинов

Тесты подобного типа проверяют уровень сознательности усвоения программного материала, степень развития самоконтроля, умение применять знания в нестандартной ситуации)

в) задания на установление соответствия

Например:

Какое значение соответствует фразеологизму ***как снег на голову?***

А. восхищенно
Б. упорно
В. неожиданно
Г. холодно
Д. беспорядочно

Тесты данной категории проверяют понимание, узнавание обучающимися известного, выявляют готовность к установлению соответствия предлагаемых ответов с их собственными представлениями.

г) задания с выбором нескольких правильных ответов

Например:

Укажите одушевленное существительное.

А. народ
Б. ученый
В. капитал
Г. котенок
Д. население

2. Задания с открытым ответом (предполагают самостоятельный поиск правильного ответа)

а) задания на завершение (дополнение) высказывания

1. Дополни ряд

Ходить – ходит, ходил, будет ходить.
Смотреть – …
Узнавать – …

2. Продолжите высказывание.

Речевой этикет – это …

Такие тесты проверяют готовность обучающихся устанавливать причинно- следственные связи фактов языка, закономерности, знание формулировок, определений, правил.

б) задания на установление правильной последовательности.

К сожалению, следует констатировать тот факт, что тестирование в плане обучения русскому языку как неродному имеет и ряд недостатков.

Заключение: Так, бесспорным является тот факт, что основную форму коммуникации обеспечивает устная форма речи, однако методом тестирования проверить, как говорят обучаемые практически невозможно. Кроме того, тестирование не позволяет проверять и оценивать такой показатель речевой культуры, как уровень творчества обучающихся. Практика показывает, что в тестировании порой не исключаются случайная ошибка, либо наоборот угадывание ответа. Однако все это, безусловно, лишь в незначительной степени умаляет значение тестирования в учебном процессе, в целом же роль тестировании велика и неоспорима.

Список использованной литературы

1. Безрукова В.С. Словарь нового педагогического мышления. — Екатеринбург, 1992.
2. Майоров А.Н. Тесты школьных достижений: конструирование, проведение, использование. — СП6., 1997.
3. Майоров А. Н. Теория и практика создания тестов для системы образования: Как выбирать, создавать и использовать тесты для целей образования. М: Интеллект-Центр, 2020.
4. Нейман Ю. М., Хлебников В. А. Педагогическое тестирование как измерение. Ч.1. — М.: Центр тестирования МО РФ, 2004.
5. Тестовые задания. Русский язык. 10 класс. Учебное пособие для общеобразовательных школ.- Баку, 2009,273.
6. Учёт родного языка учащихся как категория методики. В кн.: Русский язык и литература в общении народов мира: Проблемы функционирования и преподавания. Москва. «русский язык», 1990, с. 110.
7. Барыкина А.М., Добровольская В.В., Мерзон С.Н. Изучение глагольных приставок. 2-е изд., стереотип. М.: «Русский язык», 1981.
8. К.И.Пехливанова, М.Н.Лебедева. Грамматика русского языка в иллюстрациях. Москва. «Русский язык» 1991, с. 348-351.
9. А.А.Акишина, О.Е.Каган. Учимся учить. Для преподавателя русского языка как иностранного. – 6-е изд. – М.: Курсы, «русский язык», 2008, с. 129.

Gülnar Məmmədxan qızı Rəsulova

BDU. Rus dili kafedrası. Baş müəllim

Gulnarrasulova@bsu.edu.az

https://orcid.org/0009-0001-2170-3675

RUS DİLİNİN TƏDRİS METODİKASINDA TEST MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə:

Müasir təhsil sistemi mövcud metodların təkmilləşdirilməsini və yeni təhsil texnologiyalarının tətbiqini tələb edir. Tədrisdə test texnologiyalarından istifadənin üstünlükləri danılmazdır: onlar biliklərin sürətli qiymətləndirilməsinə imkan verir, öyrənməyə marağı artıran cəlbedici element təqdim edir və fərdi iş üçün şərait yaradır, özününəzarət və özünüqiymətləndirmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Beləliklə, test texnologiyalarından istifadə ənənəvi tədris formaları və metodlarının imkanlarını optimallaşdırır ki, bu da tələbələrin düşüncə və yaradıcılığının inkişafına töhfə verir.

Açar sözlər: təhsil sistemi, sistemin təkmilləşdirilməsi, yeni metodlar, test, test üçün şərait yaratmaq

Gulnar Mamedkhan Rasulova

BSU. Department of Russian Language. Senior Lecturer

Gulnarrasulova@bsu.edu.az

https://orcid.org/0009-0001-2170-3675

TESTING ISSUES IN TEACHING METHODOLOGY RUSSIAN LANGUAGE170

Summary

The modern education system requires the improvement of existing and the introduction of new educational technologies. The advantages of using testing technologies in teaching are undeniable: they enable rapid knowledge assessment, introduce an engaging element that increases interest in learning, and create conditions for individual work, developing self-monitoring and self-assessment skills.

Thus, the use of testing technologies optimizes the capabilities of traditional forms and methods of teaching, which contributes to the development of students' thinking and creativity.

Keywords: education system, system improvement, new methods, testing, creating conditions for testing

RƏYÇİ dos.E.Vəliyeva

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-174-178

Кази-заде Динара Адил кызы
БГУ. Кафедра русского языка. Старший преподаватель
qazizadedinara@bsu.edu.az
https://orcid.org/0009-0004-6757-492X

МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Резюме: Русское словообразование характеризуется сложным сплетением разносторонних языковых черт. В данной системе русского языка тесным образом связана, с одной стороны, с грамматикой, с другой стороны, с лексикой. В подавляющем большинстве новые слова в русском языке образуются по готовым образцам от уже имеющихся в языке слов. Отсюда понятно, какое большое практическое значение имеет усвоение словообразовательных средств при изучении русского языка как неродного.

Ключевые слова: способы словообразования, анализ состава слов, грамматические модели, лексический характер слова, эффективные способы, родной язык студентов, сопоставление моделей, продуктивность отобранных моделей.

Введение:Опыт работы по обучению данной системе в национальной и иностранной аудитории, студенты, разбираясь в строительных морфемах, могут лучше понимать значение того или иного слова, например, могут различать значение слов с суффиксом – (**изм**: *реформист – реформизм*). В ряде случаев значимые составные части могут подсказать им и общее значение всего слова. Например, студент знает, что суффикс – **ист** – может служить для обозначения лица: *парашютист*, *гимназист*. Позже по этому же образцу легко будут поняты и такие слова, которые могут встречаться впервые – (*связист, экономист*).

Разбирая слова по составу, т.е. давая морфологический анализ и словообразовательный, мы обращаем внимание на способы их образования.

Основная часть: При морфологическом разборе слово будет представлено, состоящим из нескольких частей (морфем), например: *из – бир – а – тель, одухотвор – ённ – ый*.

«Морфологический анализ даёт возможность видеть, из каких частей (морфем) состоит слово, он расчленяет его на составные части» (1).

Практика работы со студентами показала, что рассматривать только морфологический состав (приставка, корень, суффикс) недостаточно, следует ещё объяснить студентам, от какой основы произведено то или иное слово. Для иностранного студента важно понять, например, образование слов типа *потусторонний*, которое связано с предложно-падежной формой *по ту сторону*. Также образуются слова типа: *подоконник, подбородок*.

Работая над структурой того или иного слова, студенту следует показать тесную связь между основной частью слова и аффиксами, а также объяснить им, что аффиксация обладает реальными значениями лишь как часть сложного образования и сам по себе отдельно не существует. С помощью тех или иных аффиксов появляются потенциально заложенные в основе слова значения (ср.: *учи – тель, учи – лище, за – уч – и – ть*).

Кроме того, нужно отметить, что всячески следует избегать понимания анализа состава слова как механического членения слова по составным частям.

Словообразовательный анализ должен преследовать цель: показать живые словообразовательные связи в языке, тесно связанные с лексической системой русского языка.

Для правильного проведения словообразовательного анализа очень важен вопрос о выделении производной и непроизводной основы.

Профессор Г.О.Винокур писал, что о производной основе можно говорить «лишь тогда и лишь до тех пор, пока есть соотнесённая с ней основа непроизводная» (2, 164).

Вводя в словарный запас студентов словообразовательные модели (типы), следует следить за тем, чтобы правильно была произведена группировка моделей, чтобы не включать в одну группу разнородные образования. Например, (*воспитанник* и *разговорник*). Первое обозначает лицо, а второе – предмет определённого назначения. Надо объяснить студентам, что слово *воспитанник* надо дать в ряду с существительными *ремесленник, посредник, дружинник*, а *разговорник* – в ряду *учебник, задачник, ежегодник, песенник, дневник*.

Не следует, например, в одной группе давать образования *воскресник* и *будильник*, так как они хотя

и имеют один и тот же суффикс – **ник**, но характеризуются различными связями, основой и суффиксом: в первом случае основа прилагательного; во втором – глагола. Существительное *воскресник* нужно дать в ряду со словом *субботник*, а *будильник* – в группе слов *холодильник, кипятильник*. Конечно, в учебный материал вводятся продуктивные модели словообразования. А.И.Смирницкий пишет: «Продуктивность не следует отождествлять с употребительностью слов с непродуктивными суффиксами, их в любом тексте может оказаться больше, чем слов с суффиксами продуктивными… (3,164).

Существенная особенность продуктивности аффиксов - это не их употребительность, а способность к созданию неограниченного числа новых слов, понятных для всех говорящих на данном языке, и, в частности, способность к образованию «потенциальных слов». Другим критерием продуктивности аффикса является его ясная выделяемость и чёткость его значения» (2, 165).

Важно учитывать также сферу стилистического употребления тех или иных аффиксов, хотя в основном они нейтральны. Например, прилагательные с приставкой **раз** – (*развесёлый, разлюбезный, распрекрасный*) характерны лишь для разговорной речи, а прилагательные с приставкой **архи –**, наоборот употребляются в политической сфере, что помогает проникнуть в содержание значения слова через его структуру.

В практике обучения русскому языку как неродному именно морфологическому способу образования мы уделяем большее внимание, ибо этот способ образования слов в русском языке является наиболее важным.

Для русского языка характерно, как суффиксальное, так и префиксальное словообразование, но эти два вида словообразования закреплены за двумя различными грамматическими категориями. Суффиксальное словообразование распространено преимущественно в сфере имён, а префиксальное словообразование – главным образом в сфере глагола.

Работа над приставочным словообразованием должна вестись в тесной связи с раскрытием значения, вносимого в слово приставкой.

Хороший результат даёт изучение приставок в сопоставлении друг с другом. С самого начала мы вводим приставочные глаголы движения, так как они имеют антономичные значения: *вбежать – выбежать, приехать – уехать*.

Знакомя студентов со словообразовательной ролью приставок, лучше дать их с определённым предлогом. Такое сопоставление на первых порах совершенно необходимо. Например: *прийти к декану, уехать из дома*. При этом следует показать студентам, что приставочные глаголы движения указывают на различное местоположение предмета: *выйти из аудитории (откуда?), прилететь в Баку (куда?)*.

Большое внимание должно быть уделено также многозначности приставок (*переписать, переделать, переехать,* а также и омономичным приставкам: **с** – *сделать работу* и *сбросить камень;* **за –** *зажить, закричать*).

Иногда знания основного значения, вносимого приставкой, оказывается недостаточно, так как в приставочном глаголе по-разному может сочетаться лексическое и грамматическое значения. Например, глаголы *ночевать – переночевать* составляют видовую пару, а глаголы *оценить – переоценить* имеют различные значения.

Суффиксальное и суффиксально – префиксальное словообразование охватывает целый ряд грамматических категорий: **существительное, наречие и глагол.**

Сложным в работе в иноязычной аудитории является и омонимия суффиксов. Например, в существительных *студентка, головка, стройка* выделяется один и тот же суффикс – **к – а,** но эти существительные относятся к разным по значению группам, один – показатель женсткого рода, другой – показатель уменьшительности при соотношении этого слова с существительным *голова.* То же самое наблюдается в словах, образованных при помощи омонимичного суффикса – **ок,** *стрелок, окурок, дымок.*

В суффиксальном словообразовании наибольшую трудность вызывают слова, выражающие эмоциональную оценку.

О.П.Рассудова считает, что «Знакомство с экспрессивными словообразовательными моделями следует проводить в рамках трёх лексико-семантических групп:

1) слова, содержащие уменьшительно-ласкательное значение; 2) слова, содержащие унижительно-пренебрежительное значение; 3) слова, содержащие увеличительное значение» (4,169).

Знакомя учащихся с употреблением экспрессивных существительных, мы обращаем внимание на то, что слова, образованные с помощью суффиксов, вносящих уменьшительный оттенок, сохраняют род того слова, от которого они образованы, а также относятся к той же морфологической группе: *книга – книжечка, друг – дружок, горло – горлышко.* В национальной аудитории надо искать аналогичные суффиксы в родном языке (dostcığaz, uşaqcığaz).

Следует указать также на уменьшительно-ласкательное значение, придаваемое суффиксами: **очек (ечек)** – *голос - голосочек, дождик–дождичек*; **очка (ечка)** – *тетрадь – тетрадочка, слово – словечко.*

Среди приставок, выражающих пренебрижжительное значение, выделяется суффикс – **ишко** – *домишко, письмишко*. Обращая внимание на значение уменьшительных собственных имён с суффиксом – **ка,** мы объясняем студентам, что с этим суффиксом связана фамильярность обращения к человеку (*Зинка, Катька*). Увеличительное значение вносится при помощи суффиксов: **- ище, - ище, - ина.** Какой сильный *голосище. Какая глубокая ямина!*

В имени прилагательном и наречии эмоциональные образования занимают гораздо меньшее место. Значение ласкательности имеют прилагательные с суффиксом: **- еньк (- оньк) –** *слабенький, старенький*, **- енечк-о** (*частенечко*). Мы считаем, что суффиксальный способ образования, занимающий в русском языке большое место, должен быть в поле зрения преподавателя на протяжении всего периода обучения. При этом очень важно, чтобы русист ознакомился, по мере возможности, со словообразовательной системой родного языка студентов. Так, работая в национальной аудитории, преподаватель должен помнить, что аффиксы азербайджанского языка делятся на несколько групп. По роли в языке аффиксы делятся на две группы: словообразующиеся аффиксы и словоизменяющиеся аффиксы «Словообразующие аффиксы изменяют значение слова, к которым они присоединяются *(dəmir – dəmirçi)*; *(duz – duzlu)*; *(savad - savadlı)* и др. словоизменяющиеся аффиксы используются для изменения морфологической структуры *(alma – almalar)*, *(kağız – kağızı)*, *(kitab – kitablarını)*» (5,48).

В современном русском языке очень продуктивным является словообразование сложения основ. Этому следует обратить внимание при работе в иноязычной аудитории.

Известно, что образование сложных слов имеет несколько разновидностей: а) образование сложных слов путём сложения двух или нескольких слов: *железнодорожный*; б) образование сложносокращённых слов: *вуз, АзТу*; в) сложение одинаковых основ: *чуть-чуть, давным-давно.*

Имея в виду различный характер связи между составными частями сложных слов, преподавателю – русисту следует обращать внимание также и на принцип построения сложных слов, образованных по способу подчинения: *себялюбие – любит себя*.

Подытоживая сказанное отметим, что усвоение любого другого языка может происходить при условии взаимодействия родного и неродного языков. И только в результате преодоления этого неизбежного взаимодействия второй язык превращается в самодостаточное средство общения, происходит, по словам А.В.Щербы, «преодоление родного языка, выход из его магического круга» (6,10).

Сложносокращённые слова – также распространённый тип словообразования: *вуз, МГУ, завуч, спорплощадка.*

На продвинутых этапах обучения русскому языку мы обращаем внимание и на образование слов безаффиксным способом; их в русском языке не много: *(выход, осмотр, припев, отзыв).*

В практике преподавания русского языка нерусским изучение словообразования не заняло ещё подобающего места. Преподаватели ограничиваются зачастую только механическим членением слова, и словообразование ведётся как изучение изолированного раздела программы.

В настоящее время следует обратить особое внимание на работу по словообразованию в силу того, что оно охватывает все стороны языковой системы. По существу, это сквозная тема, к которой приходится обращаться неоднократно. Исходя из того, что словообразование является ареной сложных сплетений грамматических и лексических связей, преподаватель должен учесть соотношения между словообразованием и грамматикой с одной стороны, и между словообразованием и лексикой – с другой.

Самостоятельное место словообразование может занять в программе тогда, когда в процессе обучения студенты смогут накопить достаточно большое количество лексических единиц.

В национальной аудитории при изучении азербайджанских студентов русскому языку, где количество учебных часов минимальное, говорить о лексическом запасе студентов продуктивных живых слово-

образовательных моделей не приходится. Однако преподаватель элементарно может производить словообразовательный анализ на уроках по мере поступления новых слов.

Предварительные сведения о морфологическом строении слов в русском языке раскрываются нами на очень раннем этапе, когда учащемуся приходится запоминать и употреблять наиболее нужные производные слова типа: *экзамен – атор* (от экзамен)*, экза – мен – овать, экзамен – аци – онн – ый.* Преподаватель прибегает к этому при каждом удобном случае (т.е. когда встречается нужное слово с прозрачным морфологическим составом). Преподаватель приводит несколько однокоренных слов и тем самым способствует расширению лексического запаса начинающих изучать русский язык.

Особенно важно уже на начальном этапе показать роль окончания для выражения смысловой связи слов в русском языке. Мы считаем целесообразным, и это оправдано в практике нашей работы, ознакомить учащихся со структурой русского слова с производными словами, с интернациональными морфемами (корнями, суффиксами, приставками), например, *контроль – контрол – ёр, контрол – иров – а – ть, биолог– биолог–ическ – ий.* На структуре слова со знакомыми учащимся структурными элементами также можно яснее показать строение производных слов в русском языке. Например, так образуются прилагательные с приставкой – *анти (антинародный).* Для знакомства со словообразовательными элементами на начальном этапе можно выделить лексическую группу прилагательных, выражающих отношение по времени, к месту (суфф. **–шн, -н**): *сегодняшний, вчерашний, народный, средний.*

В предварительном накоплении лексического материала для словообразования анализа имён существительных должны иметь место и упражнения, связанные с определением рода.

У учащихся вырабатываются ассоциации соотносить словообразовательные суффиксы **– ость** и **– тель** с родом существительных: *смелость* жен. род*, испытатель* муж. род, суффикс **– изна** должен быть связан с абстрактным существительным женского рода: *новизна, белизна.* Суффикс **– ение** связан с абстрактными существительными среднего рода: *построение;* **- ота –** с абстрактными существительными женского рода – *краснота.*

Как нам кажется, на начальном этапе большое место должно быть уделено наблюдению. При этом анализ структуры слова проводится под руководством преподавателя. Следует отметить также, что на начальном этапе большую роль играет определённый словообразовательный образец. Можно предложить учащимся специальные словообразовательные словарики.

Так, по образцу к группе однокоренных слов подбирается аналогичная группа с одноструктурными образованиями: *учить – учитель – учительница, переводить, руководитель, руководительница*, что способствует накоплению словообразовательных моделей, а также даёт возможность развивать у учащихся чувство языка как системы.

Работа по словообразованию в русском языке ведётся преподавателем с учётом подготовки и возможностей учащихся. И тут рекомендовать конкретный план сложно. Однако следует отметить одно немаловажное условие: работа над усвоением словообразовательных типов обязательно *должна вестись постепенно, этапами,* и в очень большой степени, с общей *работой по лексике* и *грамматике.*

В системе упражнений, направленных на усвоение русского словообразования, должна быть учтена общая тенденция распределения словообразовательных средств по лексико-грамматическим категориям (частям речи), именно то, что суффиксальное словообразование свойственно именно существительному, префиксальное – глаголу, суффиксально-префиксальное – прилагательному. Продуманная система упражнений по словообразованию должна дать учащимся возможность свободно понимать то или иное производное слово.

Система упражнений по словообразованию должна удовлетворять следующим методическим требованиям: во-первых, включать в речевой материал живые продуктивные и употребительные в современном русском языке образования; во-вторых, подводить студентов к самостоятельному выполнению заданий; в учебном процессе первостепенную роль должны играть упражнения на наблюдение; в-третьих, следует дать упражнения, способствующие развитию активной речи студентов; в-четвёртых, сформулировать задания в точном соответствии с языковым материалом, данным в упражнении. Словообразование глаголов и наречий следует смотреть в отдельных методразработках и разделах грамматики.

Таким образом, отметим, что в целом в работе над словообразованием мы направляем своё внимание на самые типичные и распространённые способы образования слов, составляющие специфику слово-

образовательной системы русского языка, на связь словообразовательных моделей с грамматической и лексической характеристикой слов, на работу по расширению словарного запаса студентов и связь работы по словообразованию с развитием речи студентов.

Использованная литература:

1. Введение, написанное с Г.Бархударовым к книге З.А.Потиха «Школьный словообразовательный словарь». Москва. «Просвещение», 1964, с. 12-14 – В кн. Методика преподавания русского языка иностранцам под редакцией С.Г.Бархударова, Изд-во МГУ, 1967, с. 162.
2. Г.О.Винокур. Избранные работы по русскому языку. Заметки по русскому словообразованию. М.: Учпедгиз, 1959, с. 425. – В кн.: Методика преподавания русского языка иностранцам под редакцией С.Г.Бархударова, Изд-во МГУ, 1967, с. 164.
3. А.И.Смирницкий. Лексикология английского языка. М.: Изд-во иностранной литературы и языка, 1956, с. 165, 164.
4. О.П.Рассудова. Некоторые вопросы лексической системы русского языка и методика работы над лексикой. – В кн.: Методика преподавания русского языка иностранцам под редакцией С.Г.Бархударова, Изд-во МГУ, 1967, с. 161, с. 169.
5. Seyidov Y.M. Azərbaycan dili. Ali məktəblərin rus bölmələri üçün dərslik (Azərb. dilində), "Maarif", - 1987, s. 48.
6. Л.С.Крючкова, Н.В.Мощинская. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. Учебное пособие – М.: Флинта: Наука, 2009, с. 119.
7. Грамматика русского языка. Rusca dil bilgisi. FONO açıköğretim kurumu tesislerinde dizilip basılmıştır. Gündoğdu. Cad. 49. Merter 34016. İstanbul 1998. Aldıkları örneklere göre fullerin anlamlarında meydana gelen değişiklikler.
8. Е.М.Галкина – Федорук, К.В.Горшкова, Н.М.Шанский. Современный русский язык. М.: Учпедгиз, 1957, с. 58-60.

Dinara Adil Qazi-zadə

BDU. Rus dili kafedrası. Baş müəllim

qazizadedinara@bsu.edu.az

https://orcid.org/0009-0004-6757-492X

RUS DİLİNİN SÖZ DİZƏLTMƏ SİSTEMİNİN TƏDRİSİNDƏ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏR

Xülasə

Məqalədə milli auditoriyada tələbələrə rus dilində söz yaradıcılığı sistemi təlimi məsələləri nəzərdən keçirilir. Burada rus söz yaradıcılığı sisteminin xüsusi eyni zamanda ən tipik və geniş yayılmış üsularına nəzər salınır, söz yaradıcılığı modellərinin sözün qrammatik və leksik xarakteri, tələblərin söz yaradıcılığı ilə bağlı nitqin inkişafına təsir etdiyi qeyd olunur.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı üsulları söz tərkibinin təhlili, qrammatik, modellər, sözün leksik xarakteri, effektiv yollar, tələbələrin ana dili, modellərin müqayisəsi, seçilmiş tapşırıqların səmərəliliyi

Dinara Adil Qazi-zade

BSU. Department of Russian Language. Senior Lecturer

qazizadedinara@bsu.edu.az

https://orcid.org/0009-0004-6757-492X

METHODOLOGICAL ISSUES IN TEACHING THE WORD-FORMATION SYSTEM OF THE RUSSIAN LANGUAGE174

Summary

The article deals with the training of students in a national audience in the word-forming system of the Russian language. In general, in the word formation work the attention is drawn to the most typical and common methods of forming the words that make up the specifics of the Russian language dictionary system. It also emphasized the relationship of word-formation models with grammatical and lexical characteristics of words and the direct connection of the work on word-formation with the development of students' speech.

Key words: methods of word – formation (derivation) analysis of words, grammar models, lexical character of the word, effective methods, students' mother tongue, comparison of models, productivity of selected models.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

DOI 10.24412/2218-7588-2026-1-178-180

Таир Ашраф оглу Джафарли
БГУ. Кафедра русского языка
tahirceferli@mail.ru
https://orcid.org/0009-0003-8698-0862

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ТЕХНИКИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме: Любая система образования не может быть независимой от общественного и политического устройства государства, она во все времена откликалась на социальный заказ. В силу этого политика Азербайджанского государства в последнее время направлена на то, чтобы внедрить информационные технологии в школы и вузы, привлечь к работе над новыми учебными материалами специалистов, а самое главное, к созданию электронной обучающей программы для школьников и студентов.

Необходимо, чтобы каждый преподаватель понял простую мысль: компьютер в учебном процессе – не механический педагог, не заместитель или аналог преподавателя, а средство при обучении детей, усиливающее и расширяющее возможности его обучающей деятельности. То, что преподаватель желает получить в результате использования машины, в неё необходимо запрограммировать.

Таким образом, компьютер берёт на себя львиную долю рутинной работы преподавателя, высвобождая ему время для творческой деятельности, которая на современном уровне развития техники не может быть отдана компьютеру.

Ключевые слова: система образования, языковая политика, применение компютера, учебный процесс, новые условия

Введение: Как известно, пригодность технических средств обучения и контроля для использования на занятиях по русскому языку определяется по следующим критериям:

во-первых, они должны способствовать повышению производительности труда и эффективности учебного процесса,

во-вторых, обеспечивать немедленное и постоянное подкрепление правильности учебных действий каждого учащегося;

в-третьих, повышать сознательность и интерес к изучению языка,

в-четвёртых, обеспечивать оперативную обратную связь и пооперационный контроль действий всех обучаемых,

в-пятых, обладать возможностью быстрого ввода ответов без длительного их кодирования и шифрования.

Как показывает практика, из всех существующих средств обучения компьютер наилучшим образом "вписываются" в структуру учебного процесса, наиболее полно удовлетворяют дидактическим требованиям и максимально приближают процесс обучения английскому языку к реальным условиям. Компьютеры могут воспринимать новую информацию, определённым образом обрабатывать её и принимать решения, могут запоминать необходимые данные, воспроизводить движущиеся изображения, контролировать работу таких технических средств обучения, как синтезаторы речи, видеомагнитофоны, магнитофоны.

Основная часть: Компьютерная техника существенно расширяет возможности преподавателей по индивидуализации обучения и активизации познавательной деятельности учащихся в обучении русскому языку, позволяют максимально адаптировать процесс обучения к индивидуальным особенностям учащихся. Каждый ученик получает возможность работать в своём ритме, т.е. выбирая для себя оптимальные объём и скорость усвоения материала.

Применение компьютеров на уроках русского языка значительно повышает интенсивность учебного процесса. При компьютерном обучении усваивается гораздо большее количество материала, чем это делалось за одно и то же время в условиях традиционного обучения. Кроме того, материал при использовании компьютера усваивается прочнее.

Компьютер обеспечивает и всесторонний (текущий, рубежный, итоговый) контроль учебного процесса. Контроль, как известно, является неотъемлемой частью учебного процесса и выполняет функцию обратной связи между учащимся и преподавателем. При использовании компьютера для контроля качества знаний учащихся достигается и большая объективность оценки. Кроме того, компьютерный контроль позволяет значительно сэкономить учебное время, так как осуществляется одновременная проверка знаний всех учащихся. Это даёт возможность преподавателю уделить больше внимания творческим аспектам работы с учащимися.

Ещё одно достоинство компьютера – способность накапливать статистическую информацию в ходе учебного процесса. Анализируя статистические данные (количество ошибок, правильных/неправильных ответов, обращений за помощью, времени, затраченного на выполнение отдельных заданий и т.п.), преподаватель судит о степени и качестве сформированности знаний у учащихся.

Необходимо отметить, что компьютер снимает такой отрицательный психологический фактор, как «ответобоязнь».

Во время традиционных аудиторных занятий различные факторы (дефекты произношения, страх допустить ошибку, неумение вслух формулировать свои мысли и т.п.) не позволяют многим учащимся показать свои реальные знания. Оставаясь же "наедине" с дисплеем, учащийся, как правило, не чувствует скованности и старается проявить максимум своих знаний.

Благоприятные возможности создают компьютеры и для организации самостоятельной работы учеников на уроках русского языка. Учащиеся могут использовать компьютер как для изучения отдельных тем, так и для самоконтроля полученных знаний. Причём компьютер является самым терпеливым педагогом, способным сколько угодно повторять любые задания, добиваясь правильного ответа и, в конечном счёте, автоматизации отрабатываемого навыка.

Однако, сказав о достоинствах компьютеров надо отмечать и некоторые недостатки. Диалектичность педагогических явлений состоит в том, что какое бы то ни было, положительное само по себе свойство или качество целостного учебно-воспитательного процесса оборачивается своей противоположностью и становится крайне нежелательным при неумеренном, гипертрофированном проявлении, подавляющем другие, не менее важные свойства. Это замечание имеет самое непосредственное отношение к индивидуализации обучения, тем более что в условиях компьютеризации существенно меняются условия взаимодействия педагога и учащихся, а также учащихся друг с другом.

Уже на первом этапе обучения русскому языку азербайджанцев, в процессе постановки целей и задач предстоящей познавательной деятельности учащихся учитель участвует опосредованно. Непосредственное предъявление заданий учащемуся осуществляет компьютер. Конечно, учитель должен принимать самое активное участие в составлении обучающих программ, определяющих последовательность действий учащегося в решении той или иной задачи. Но в реализации важнейшей психолого-педагогической функции обучения – предъявлении и принятии учащимися целей и задач учебно-познавательной деятельности – в условиях компьютеризации возможен острый дефицит непосредственного общения учителя и ученика, живого слова учителя.

Хотя передача всех функций преподавателя машине в принципе возможна, идею полной автоматизации обучения едва ли можно рассматривать как практически реализуемую и гуманную. Обучение немыслимо без воспитывающего воздействия личности обучающего на учеников, а для этого необходим их непосредственный контакт.

Литература

1. 1. Алтуфьева А. А.. Некоторые основные проблемы создания общего языка общения в системе Интернет http://linguact.hyperlink.ru/articles/altufjeva.html
2. 2. Божович Л. И. «Изучение мотивации детей и подростков» Просвещение 1972
3. 3. Зимняя И. А.-Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. - М. Просвещение, 1978
4. Учёт родного языка учащихся как категория методики. В кн.: Русский язык и литература в общении народов мира: Проблемы функционирования и преподавания. Москва. «русский язык», 1990, с. 110.
5. Барыкина А.М., Добровольская В.В., Мерзон С.Н. Изучение глагольных приставок. 2-е изд., стереотип. М.: «Русский язык», 1981.
6. К.И.Пехливанова, М.Н.Лебедева. Грамматика русского языка в иллюстрациях. Москва. «Русский язык» 1991, с. 348-351.
7. А.А.Акишина, О.Е.Каган. Учимся учить. Для преподавателя русского языка как иностранного. – 6-е изд. – М.: Курсы, «русский язык», 2008, с. 129.

Tahir Ashraf oglu Jafarli

Baku State University. Department of Russian Language

tahirceferli@mail.ru

https://orcid.org/0009-0003-8698-0862

USE OF COMPUTER TECHNOLOGY IN TEACHING RUSSIAN 178

Summary

Any education system cannot be independent of the social and political structure of the state; it has always responded to social demands. Therefore, the Azerbaijani government's recent policy has been aimed at introducing information technology into schools and universities, engaging specialists in the development of new educational materials, and, most importantly, in the creation of an electronic learning program for schoolchildren and students.

It is essential that every teacher understand a simple concept: a computer in the educational process is not a mechanical teacher, not a substitute or equivalent for a teacher, but a tool for teaching children, enhancing and expanding the possibilities of their teaching activities. What the teacher desires to obtain from using a computer must be programmed into it. Thus, the computer takes on the lion's share of the teacher's routine work, freeing up time for creative activity, which, at the current level of technological development, cannot be given to the computer.

Tahir Əşrəf oğlu Cəfərli

Bakı Dövlət Universiteti. Rus dili kafedrası

tahirceferli@mail.ru

https://orcid.org/0009-0003-8698-0862

RUS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Xülasə:

Heç bir təhsil sistemi dövlətin sosial və siyasi strukturundan asılı olmayaraq mövcud ola bilməz; o, həmişə sosial tələblərə cavab vermişdir. Buna görə də, Azərbaycan hökumətinin son siyasəti informasiya texnologiyalarını məktəblərə və universitetlərə tətbiq etməyə, mütəxəssisləri yeni tədris materiallarının hazırlanmasına cəlb etməyə və ən əsası, məktəblilər və tələbələr üçün elektron təlim proqramının yaradılmasına yönəlmişdir.

Hər bir müəllimin sadə bir anlayışı başa düşməsi vacibdir: təhsil prosesindəki kompüter mexaniki müəllim, müəllimin əvəzedicisi və ya ekvivalenti deyil, uşaqlara dərs demək, onların tədris fəaliyyətinin imkanlarını artırmaq və genişləndirmək üçün bir vasitədir. Müəllimin kompüterdən istifadə etməklə əldə etmək istədiyi şey ona proqramlaşdırılmalıdır. Beləliklə, kompüter müəllimin gündəlik işinin əsas hissəsini öz üzərinə götürür və yaradıcı fəaliyyət üçün vaxt ayırır ki, bu da mövcud texnoloji inkişaf səviyyəsində kompüterə verilə bilməz.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-181-183

Усния Новруз гызы Алиева
доктор философии по филологии, доцент кафедры
Восточнославянской филологии
Бакинского славянского университета
e-mail: husniyye2008@mail.ru
https://orcid.org/0009-0007-8062-6802

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ НА ОСНОВЕ УЧЕБНОГО ТЕКСТА

Резюме: Лингводидактика выдвигает в качестве основной задачи преподавания русского языка как иностранного коррекцию, формирование и развитие различных видов речевой деятельности, развитие навыков спонтанной речи на изучаемом языке в устной и письменной форме [2, с. 7]. Соответственно весь процесс обучения русскому языку как иностранному должен быть коммуникативно направлен. Это можно осуществить, если в качестве основной единицы обучения будет взят текст как совокупность логически, семантически и лексико-грамматически связанных высказываний. Именно на материале текста как специфической языковой единицы должна вестись работа по выработке сначала навыков анализа, а затем составления по аналогии и, наконец, самостоятельного продуцирования структурно целостных, логически и семантически завершённых отрезков речи.

Ключевые слова: *русский язык как иностранный; студенты-азербайджанцы; учебный текст; научный стиль речи; методика обучения.*

Основная часть: На тексте нагляднее всего можно проследить функционирование в речи тех или иных языковых структур и явлений, по которым отдельные структурные единицы сочетаются между собой и образуют целостное высказывание, используемое в акте коммуникации.Ориентация на функционально-стилевое расслоение современного литературного языка служит основой для отбора учебного материала, так как «…освоить приёмы и способы использования изучаемого языка … можно лишь изучая объективные особенности стилей, прямо из специфики речевого общения не вытекающие»[1, с. 29].А круг будущих занятий студентов-азербайджанцев и использование ими в процессе учёбы специальной литературы подсказывают необходимость обучения их в первую очередь научному стилю речи.Тексты в учебных пособиях по русскому языку как иностранному должны в определённой мере подготовить студентов-азербайджанцев к восприятию этого стиля. А для этого они должны содержать образцы структурных особенностей научного стиля и необходимое количество специальной научной лексики [7, с. 44].

Тексты типа описания широко распространены в устной и письменной научной литературе разных жанров. Эти тексты имеют дедуктивный характер изложения, а общая схема их построения определяется особенностями изучаемого объекта. Они обычно насыщены фактическим материалом. В них выделяются композиционные, тематические отрезки, каждый из которых посвящен тому или иному признаку описываемого предмета или явления. Следование этим признакам определяется их важностью для данного предмета или явления, и общепринято в данной области знаний.

Описательные тексты в научной литературе строятся обычно таким образом: сначала дается общее представление о рассматриваемом предмете или явлении в целом, а затем − описание отдельных его частей. Высказывания описательного характера имеют относительно свободный порядок следования частей − так называемый гибкий принцип построения. Это объясняется тем, что в описании нет «логического стержня», объединяющего части так, чтобы одна вытекала из другой.

Повествование отражает временную последовательность действий, движений, явлений, событий. Оно организуется цепной связью: субъект одного предложения становится предикатом другого, а предикат в свою очередь – субъектом следующего предложения. Предметом повествования выступают процессы, операции, ход или течение событий, действия человека и т. п. В повествовательных текстах преобладают обстоятельственные предложения, прежде всего времени, места, цели. Рассуждение является наиболее распространенным типом речевых произведений в учебной научной литературе. Это − объяснение нового понятия, факта, процесса, явления; установление причинно-следственной зависимости между ними; обоснование гипотезы, закона и т. п. В рассуждении всегда имеется проблемная ситуация, которая создается и разрешается в целом тексте. Предметным содержанием таких текстов являются размышления, пояснения, комментарии, полемика, убеждения и умозаключения. Высказываемые суждения сравниваются, группируются в логической последовательности, на основе чего затем делаются определенные выводы и заключения.

Близким к рассуждению является текст-доказательство. В нем изложение материала строится исходя из общего постулируемого положения, которое затем конкретизируется на определенном частном примере, и на основании этих частных умозаключений выводится окончательная формула, производится обобщение, дается итоговый вывод. Тексты типа доказательства состоят из нескольких композиционных единиц, но основными, обязательными являются: представление темы; объяснение-доказательство; введение буквенных обозначений; вывод, резюме.

Для текстов типа рассуждения и доказательства типичны сложноподчиненные предложения причинно-следственного значения с союзами *так как, поскольку,* словами *поэтому, так что,и следовательно, значит.* Нередки деепричастия и деепричастные обороты, семантически эквивалентные причинно-следственным и условно-уступительным придаточным предложениям, но передающие эти же отношения в более сжатой, компактной форме [4, с. 64].Каждая изсуществующих типологий текстов по-своему правомочна. Это в свою очередь приводит к тому, что один и тот же текст, либо тексты, аналогичные по своему содержанию и структуре, различными авторами квалифицируются по-разному, а это создает определенные неудобства с методической точки зрения.Приняв, как исходное, положение о том, что обучение иноязычной речи может происходить только на основе текста, который в этом случае играет особую роль как предмет и объект обучения, можно считать, что сегодняшняя методика обучения русскому языку как иностранному в определенной степени может быть сформулирована как методика обучения текстовой деятельности [3, с. 55]. Соответственно с точки зрения методики к любому тексту следует подходить с позиции возможности или невозможности использования его в учебном процессе для реализации определенных учебных целей. Акт коммуникации может происходить как в устной, так и в письменной форме. Для успешной коммуникации её единицы должныобладать лишь полноценностью содержащейся в ней информации и структурной организованностью.Не углубляясь в анализ споров о первичности/вторичности устного/письменного способа проведения коммуникативного акта, следует отметить лишь то, что речь, реализуемая в коммуникативном акте, какой бы она ни была по форме, должна носить признаки оформленности, завершенности, цельности.Устная форма речи и тексты, продуцируемые в устном плане, как известно, обладают линейностью, наличием вводных слов, эллиптических и неполных предложений; в ее реализации существенную роль играет интонация и экстралингвистические факторы. Последние важны и в психологическом аспекте порождения и восприятия устных высказываний в процессе проведения учебных занятий.

Можно, например, сравнить два варианта интонирования устного текста:1. *Жидкое состояние занимает промежуточное положение между газами и кристаллами.//Оно сохраняет в себе черты кристаллического состояния по объему, но по форме, как и газы, принимает форму сосуда, в котором находится.*1. *Жидкое состояние! //Занимает промежуточное положение //между газами и кристаллами. //Оно сохраняет в себе черты кристаллического состояния// по объему!//но по форме /как и газы/, принимает форму сосуда, в котором находится.*Если в этом примере изменение интонирования влияет на уровень внимания рецепиентов, но не изменяет смысл самого высказывания, то изменение интонирования в текстах-репликах диа- или полилога может абсолютно изменить смысл высказывания.Например: − *Ты хочешь поехать в горы и жить там всю зиму? − Ты //хочешь поехать в горы?//И жить там?//Всю зиму!?− Ты хочешь? Поехать в горы и жить там?//Всю зиму.. .* В первом тексте-реплике говорящий просто спрашивает рецепиента, хочет ли он поехать в горы и провести там всю зиму. Во втором случае интонационные акценты и паузы выражают сомнение, что желание «всю зиму!?» прожить в горах может принадлежать именно собеседнику (ты?). В третьем случае акцентировка реплики-текста содержит оттенок внутреннего неприятия предложения прожить в горах всю зиму, пропущенного через собственное негативное отношение к этому.

Текст, который выбран как исходный для построения учебного, может быть подвергнут композиционным преобразованиям − структурированию. Композиционные изменения могут привести к перемещению отдельных фрагментов текста относительно друг друга.

Соответственно эти тексты должны обладать определенными стилевыми характеристиками:а) структурно-функциональное построение, характерное для научного стиля; б) использование языковых средств, присущих научному и научно-популярному стилям; в) обеспеченность текста языковым материалом, позволяющим усвоить определенное языковое явление; г) соответствие текста методической задаче, поставленной перед данным разделом программы развития коммуникативных умений и навыков.

В идеале учебный текст должен нести информацию двоякого содержания: собственно лингвистическую, которая должна быть выдвинута на первый план, и экстралингвистическую, которая в некоторых случаях может не нести никакой учебной нагрузки по языку. Это возможно только тогда, когда учебный текст либо составляется специально для занятий по языку, либо экземплярный (авторский) текст перерабатывается применительно к целям и задачам процесса обучения.Понимание и восприятие учебного текста − это процесс осмысления его информативного содержания и процесс осмысления тех языковых средств, с помощью которых это содержание реализуется.

Учитывая лингвистические, лингводидактические иэкстралингвистические факторы, определяющие стиль текстов в учебнике русского языка как иностранного, следует выделить как особый подстиль учебной литературы на русском языке для студентов-азербайджанцев. Этот стиль характерен специфическим способом построения и формами выражения мысли, отличающимися от художественного и публицистического. Он должен обладать точностью, объективностью, логичностью построения, последовательностью, определенным уровнем информативности. В то же время на тексты, отвечающие всем перечисленным параметрам, должна быть наложена сетка лингвистической (лексической и грамматической) доступности, методической целесообразности.Только при соблюдении указанных норм тот или иной текст может быть отнесен к текстам

учебно-научной литературы и рассматриваться как учебный текст по русскому языку при обучении как иностранному для студентов-азербайджанцев.

Заключение: Результаты данного исследования позволяют отметить, чтоучебный текст выступает одновременно объектом и средством формирования речевой компетенции, навыков анализа и самостоятельного продуцирования связных высказываний. Ориентация на научный стиль речи способствует развитию профессионально значимых коммуникативных умений, а анализ основных типов учебно-научных текстов − описание, повествование, рассуждение, доказательство − позволяет методически оптимизировать процесс обучения.

Научная новизна статьи заключается в систематизации подходов к выбору типов текста и их структурной организации, а также в обосновании необходимости адаптации текстов с учетом лингвистической доступности и методической целесообразности для формирования профессионально ориентированных речевых навыков.

Литература:

1. Агазаде Г.М. Формирование профессионально обусловленного речевого поведения студентов-русистов на занятиях по практическому курсу русского языка (в национальных группах) // АКД. – Тбилиси, 1986. – 180 с.
2. Азизов Р.Лингводидактические основы обучения русской орфографии студентов-азербайджанцев педагогического института. Баку, 1991. 111 с.
3. Бадалов Ч.А. Методика преподавания русского языка в азербайджанской школе. – Баку: Маариф, 1981. – 266 с.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Наука, 1981. – 139 с.
5. Османзаде-Султанова А.О. Учебно-методическое обеспечение текстов для чтения при обучении русскому языку // Проблемы подготовки иностранных учащихся в современной высшей школе. – Тезисы докладов и сообщений. – Баку, 1988.
6. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. – Москва: Русский язык, 1977. – 214 с.
7. Сердобинцев Н.Я. Текст и стиль // Проблемы лингвистики текста. – Москва: Научные докл. высшей школы. Филологические науки, 1977, № 6. – с. 42-51.

Hüsniyyə Novruz qızı Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Şərqi Slavyan Filologiyası kafedrası, Bakı Slavyan Universiteti
e-poçt: husniyye2008@mail.ru
https://orcid.org/0009-0007-8062-6802

Rus dilinin xarici dil kimi azərbaycanlı tələbələrə tədris mətnləri əsasında öyrədilməsi

Xülasə

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi azərbaycanlı tələbələrə tədrisinin metodik əsasları nəzərdən keçirilir. Tələbələrin gələcək peşə fəaliyyətləri ilə əlaqədar olaraq tədrisin elmi nitq üslubuna istiqamətləndirilməsinin vacibliyi vurğulanır. Tədris-elmi ədəbiyyatda istifadə olunan əsas mətn tipləri və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri təhlil olunur. Nitq bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından tədris mətninin linqvistik və məntiqi-semantik xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Şifahi və yazılı nitqin qavranılma xüsusiyyətləri və kommunikasiya prosesində intonasiyanın rolu araşdırılır.

Açar sözlər: *rus dili xarici dil kimi; azərbaycanlı tələbələr; tədris mətnləri; elmi nitq üslubu; tədris metodikası.*

Husniya Novruz gizi Aliyeva
Doctor of Philosophy in Philology,
Associate Professor, Department of East Slavic
Philology, Baku Slavic University
email: husniyye2008@mail.ru
https://orcid.org/0009-0007-8062-6802

Teaching Russian as a foreign language to Azerbaijani students based on instructional texts 181

Summary

The article examines the methodological foundations of teaching Russian as a foreign language to Azerbaijani students. The necessity of focusing instruction on the scientific style of speech in accordance with students' future professional needs is emphasized. The main types of academic instructional texts and their structural and semantic features are analyzed. Special attention is paid to the linguistic and logical-semantic characteristics of instructional texts that are essential for the development of communicative skills. The specifics of perceiving oral and written forms of speech, as well as the role of intonation in the communication process, are considered.

Key words: *Russian as a foreign language; Azerbaijani students; instructional text; scientific style of speech; teaching methodology.*

Rəyçi: f.f.d., dos. F.H.Əliyeva

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-184-188

Гулиева Лейла Маммедага кызы
БГУ. Кафедра русского языка. Старший преподаватель
Leylaquliyeva@bsu.edu.az
https://orcid.org/0009-0006-6812-8205

ОБУЧЕНИЕ НАВЫКАМ ПИСЬМЕННОЙ НАУЧНОЙ РЕЧИ
(Тезирование)

Резюме: В учебном процессе выделяют три вида планов: вопросный, назывной, тезисный, которые являются традиционными для письменного научного текста.

Что представляет собой план вообще?

План – это расположенные по порядку предложения или ключевые слова текста, в которых заложен основной смысл каждого абзаца.

План – это краткое содержание будущего текста. В план включают основные мысли, выстроенные в логическую цепочку. Эти мысли излагаются в 3-5 предложениях (в зависимости от объема текста). Планы пишут для текстов разных типов. Планы бывают разные: план-опорная схема, план в картинках, план с ключевыми словами.

Ключевые слова: план, опорные слова, порядок предложения, письменяя речь, краткое содержание.

Введение: План должен содержать цели, задачи, область действия, сроки и результаты. План очень коротко передает основное содержание текста. В него включают ряд последовательных действий.

План – это конкретные шаги, которые мы предпринимаем для достижения определенной цели. Какой бы план вы не использовали, вам нужно придерживаться (следовать) 7-ми основным шагам: предпосылка, предыстория, побуждающая происшествие, развитие действия, кульминация, редактирование и написание первого черновика.

Основная часть: План состоит из слов-опор и отрывков предложений, несущих наибольшую смысловую нагрузку. По опорам можно легко восстановить текст. Выбор опор зависит от особенности памяти пишущего (составляющего), его цели и задач.

План позволяет сфокусироваться. При его составлении у вас (в голове) появляется четкая картина того, как будет выглядеть текст и на какие вопросы читателя он ответит. При помощи плана вы можете создать грамматическую структуру текста.

Вопросный план записывается в форме вопросов к тексту; каждому информативному центру текста соответствует один вопрос. При составлении вопросного плана нужно использовать вопросительные слова (как, сколько, где, почему, когда ...), а не словосочетания с частицей «ли».

Вопросы, на которые нельзя ответить «Да» или «Нет», обычно начинаются с вопросительного прилагательного, наречия или местоимения (когда, что, каждый, кого, как и т.д.).

Простой вопросной план это составление вопросов ко всем микротемам текста.

Этапы (последовательность) составления простого вопросного плана

1. Прочитать текст (представить мысленно весь материал).
2. Разделить текст на смысловые части и выделить в каждой из них главную мысль.
3. Задать вопросы к каждой части.
4. Прочитать текст во второй раз и проверить, все ли главные мысли отражены в плане.

Сложный вопросный план это логически связанный, последовательный перечень основной информации текста. План отвечает на главный вопрос текста, обобщая его основные аспекты, т.е. это перечисление микротем и выделение его подпунктов. Сложный план содержит подтемы, раскрывающие основную тему (основные части делятся, в свою очередь на ряд более мелких, дополнительных).

Назывной план – это план, состоящий из номинативных предложений.

Назывной план в обобщенном виде отражает содержание текста.

Назывные или номинативные предложения – это тип односоставного предложения, основа которого в настоящем времени на письме выражена только одним главным членов (опущен глагол – связка «быть»). В других временах глагол «быть» опустить уже нельзя (Ночь. Была ночь).

Назывные предложения могут быть распространенные и нераспространенные. Назывные предложения сообщают о том, что какое – нибудь явление или предмет существует в настоящем. В них утверждается наличие предметов или явлений (Зима. Вот и снег.)

Назывные предложения могут быть распространены согласованными (филологический факультет) или несогласованными (факультет журналистики) определениями. Их надо отличать от неполных предложений.

В назывных предложениях есть только подлежащее. Неполное предложении следует за полным, из которого становится понятно, что является членом предложения (Тебя к телефону). Мысленно можно вставить какой нибудь член предложения.

Смысл назывных предложений заключается в утверждении наличия чего-либо, и потому они не могут быть употреблены ни в прошедшем, ни в будущем времени; ни в повелительном, ни в условном наклонении.

Тезисный план. В отличии от вопросного и назывного планов, которые даже в развернутой форме только называют рассматриваемые вопросы, тезисы должны раскрывать решение этих вопросов. Каждый тезис представляет собой суждение. Иначе говоря, пункт назывного плана обозначает вопрос, не раскрывая его содержания, а тезис дает ответ на этот самый вопрос.

При написании тезисов текст должен быть разбит на следующие смысловые блоки:

1. введение; 2. обоснование актуальности исследования; 3. цели и задачи работы; 4. обзор источников, использованных в работе; 5. описание методов, применённых автором; 6. приведение результатов исследования; 7. итоговые выводы.

Схема составления тезисного плана:

1. чтение текста и обозначение главной мысли
2. формулировка тезиса
3. повторное чтение и проверка соответствия формулировки основной цели
4. выделение подпунктов плана (подтезисов основного тезиса).

Составление тезисов требует умения кратко, четко, своими словами излагать вычлененные в абзацах главные мысли, отбрасывать все лишнее, второстепенное.

Сжатие текста можно производить различными путями: а) трансформацией и переформулированием предложении с целью концентрации содержания, б) сокращением слов и словосочетании - терминов, и т.д.; в) исключением контекстуальных единиц, не несущих основной информации, - предложений, абзацев; г) исключением смысловых фрагментов - обоснования выдвинутых тезисов, доказательств примеров, подкрепляющих теоретические доказательства, повторений, уточнений, рассуждений различного рода: о цели, значении работ данного типа, о направлениях развития науки, процессов выведения правил; информации, содержавшейся в заголовке, и т.д.

Представляем вашему вниманию тексты с уже составленными всеми тремя видами планов

НАУКА НАУК

Европейская наука начинается с философии древних греков. Древнегреческая философия возникла в VII-VI веках до н.э. в греческих городах-государствах, расположенных на Средиземном море. Древняя Греция подарила миру замечательных мыслителей: Гераклита, Сократа, Платона, Аристотеля и других, внесших огромный вклад в развитие философской и научной мысли.

Философия не самая древняя форма мировоззрения. До философии функции мировоззрения выполняла мифология. Мифы, созданные древними греками, рассказывали о возникновении мира. Эти мифы, основывавшиеся на сверхъестественном, можно было принять только на веру. Философия, пришедшая на смену мифологии, отличалась от нее не кругом вопросов, которые она решала, а способом их решения. Такие конкретные науки, как математика, физика, медицина, история, география, логика, астрономия, являлись составными частями философии. Философия стремилась опереться на факты, установленные конкретными науками. Эти науки, в свою очередь, приходят к философии, обогатившей их методом теоретического объяснения явлений и фактов.

Таким образом, древнегреческая философия становится наукой наук, объединившей многие конкретные науки.

а) Прочитайте все предложенные виды планов.

б) Составьте свои планы к тексту.

в) Сопоставьте составленные вами планы с данными ниже.

г) Раскройте содержание планов.

Вопросный план:

1. Где и когда возникла философия?
2. Каких замечательных мыслителей подарила миру Древняя Греция?
3. О чем рассказывали мифы, созданные древними греками?
4. Чем отличалась философия от мифологии?
5. Какие науки являлись составными частями философии?

Назывной план:

1. Возникновение философии.
2. Замечательные мыслители Древней Греции.
3. Мифы древних греков.
4. Отличие философии от мифологии.
5. Составные части философии.

Тезисный план:

1. Философия возникла в VII-VI вв. до н.э. в греческих городах-государствах, расположенных на берегах Средиземного моря.
2. Сократ, Платон, Аристотель и другие учёные философы внесли замечательный вклад в развитие философской и научной мысли.

3. Мифы древних греков рассказывали о возникновении мира, основываясь на сверхъестественном.
4. Философия отличалась от мифологии не кругом вопросов, которые она решала, а способом их решения.
5. Составными частями философии являлись конкретные науки: математика, физика, история, география, медицина, логика, астрономия.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ

В языкознании существует понятие «грамматические категории».

Почти все части речи имеют грамматические категории.

Имена существительные, прилагательные, порядковые числительные, притяжательные и указательные местоимения имеют категории рода, числа и падежа. В существительном *книга*, например, нетрудно обнаружить такие грамматические категории, как категорию числа (единственное), категорию рода (женский), категорию падежа (именительный).

Как видно, одни и те же категории могут относиться к разным частям речи.

К грамматическим категориям глагола относятся категории вида (несовершенный/ совершенный) и времени (прошедшее/ настоящее/ будущее), например: *читал* (прош.вр.,несов. в.); *прочитал* (прош.вр., сов. в.); *читает* (наст. вр. несов. в.); *буду читать* (буд.вр., несов. в.); *прочитаю* (буд.вр., сов. в.).

Обобщённый характер грамматической категории проявляется в том, что под категорию единственного числа, например, подходят самые разнообразные слова: существительные *город, книга, письмо, человек,* прилагательные *большой, сильный, умный,* глаголы *делаю, изучаю, пишу* и др. Под категорию мужского рода — тоже разнообразные слова: существительные *урок, карандаш, дом, студент, компьютер,* прилагательные *большой, сильный, радостный, красивый,* глаголы *делал, строил, писал* и др.

Легко заметить, что одному и тому же слову могут быть присущи разные грамматические категории в зависимости от того, к какой части речи оно относится.

Как уже было сказано выше, в русском языке имени существительному свойственны категории числа, рода, падежа, а глаголу—числа, времени, вида, наклонения, залога, лица и рода. Категории числа и рода повторяются и в той, и другой части речи, тогда как категория падежа присуща специально именам существительным и прилагательным, категория времени или вида — глаголам.

Вопросный план:

- Что такое «грамматические категории»?
- Какие грамматические категории имеют именные части речи, притяжательные и указательные местоимения?
- Какие грамматические категории относятся к глаголу?
- В чем проявляется обобщенный характер грамматической категории?
- В зависимости от чего к одному и тому же слову могут быть присущи разные грамматические категории?

Назывной план:

- Понятие " грамматические категории"
- Грамматические категории имен существительных
- Грамматические категории глаголов
- Обобщенный характер грамматических категорий.
- Зависимость грамматической категории от того, к какой части речи относится слово

Тезисный план:

- В языкознании существует понятие "грамматические категории"
- Все именные части речи, притяжательные и у указательные местоимения имеют род, число, падеж
- К грамматическим категориям глагола относятся вид, время, род, лицо
- Обобщенный характер грамматической категории проявляется в том, что в единственном числе могут быть разные части речи
- В зависимости от того, к какой части речи относится слово, ему могут быть присущи разные грамматические категории

ОМОНИМЫ

Слова в языке могут быть однозначными и многозначными. Многозначные слова имеют несколько значений; между всеми значениями многозначного слова сохраняется связь.

Однако в русском языке есть слова, которые звучат одинаково, но не имеют ничего общего в значении. Например: мир — земной шар (*объехать весь мир)* и мир — спокойствие, отсутствие войны (*мир в семье, борьба за мир*). Или: есть — принимать пищу (*есть суп*) и есть — существовать, иметь (*у меня есть учебник*).

Слова, одинаковые по звучанию, но совершенно различные по значению, называются омонимами.

Часть омонимов возникла в русском языке в результате заимствований. Так, одинаково звучат слова: *лук* — растение (пришло в русский язык из немецкого языка) и *лук* (оружие) — русское слово; *брак* (супружество) — русское слово и *брак* (дефект) — из немецкого языка.

Некоторые омонимы возникли из полисемии в результате распада значений слова: различные значения многозначного слова потеряли связь друг с другом, отошли друг от друга, стали разными словами. Например,

благодаря: Благодаря вам я смог выполнить эту работу. Но! *Выпускники уходили из школы, благодаря учителей за их огромный труд.*

Наибольший интерес для лексикологии представляют собственно омонимы или лексические омонимы. Совпадение звукового облика лексических омонимов не зависит от каких-либо грамматических причин или фонетических законов. Примеры собственно омонимов: *кисть* руки, *кисть* художника, *кисть* винограда; *предложение* (сущ. от глагола предложить) — *предложение* (грамматический термин).

Вопросный план:

1. Как отличить однозначные слова от многозначных ?
2. Какие слова являются омонимами?
3. Как в русском языке возникли омонимы?
4. Что такое полисемия?
5. Какие омонимы представляют наибольший интерес для лексикологии?

Назывной план:

- Различение однозначных и многозначных слов
- Понятие слова " омонимы"
- Возникновение омонимов в результате заимствований
- Возникновение омонимов из полисемии в результате распада значений слова
- Лексические омонимы

Тезисный план:

- Многозначные слова имеют несколько значений
- Омонимы это слова, которые звучат одинаково, но имеют разные значения
- Некоторые омонимы возникли в результате заимствований
- Часть омонимов возникла из полисемии в результате распада значений слова
- Звуковой состав лексических омонимов не зависит от каких- либо грамматических причин или фонетических законов

ТЕКСТЫ ДЛЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ

НАРОД И НАЦИЯ

Народ, в обычном смысле слова, - это население государства, страны. В научном смысле «народ» это историческая общность людей, которая включает в себя те слои населения, которые сообща участвуют в решении задач прогрессивного развития определённой страны в конкретный период.

Понятие "народ" является категорией социологической. Содержание этого понятия отражает изменение социальной структуры общества. Для первобытнообщинного строя различие между понятиями "население" и "народ" не было существенным. В последующих формациях это различие становится весьма важным, так как происходит углубление противоречий между разными слоями населения. В современном обществе понятие "народ" вновь охватывает все социальные группы населения.

Нация (от латинского слова *natio*) - это общность людей, которая складывается исторически и приходит на смену народности.

ЖУРНАЛ «МОЛЛА НАСРЕДДИН»

Не стареющий своими идеями и способами претворения их в жизнь журнал «Молла Насреддин» является гордостью азербайджанской печати. Главным стремлением редактора журнала Джалила Мамедкулизаде было желание увидеть свой родной народ на уровне современного мира. Первый номер журнала вышел 7 апреля 1906-го года. Статьи журнала в сатирической форме обнажали все пороки общества, такие как несправедливость, невежество, религиозный фанатизм. После выпуска и распространения первого номера журнала тиражом в 1000 экземпляров за короткое время журнал «Молла Насреддин» обрёл популярность.

После издания и распространения журнала «Молла Насреддин» под его влиянием стал выпускаться ряд сатирических и юмористических журналов на Кавказе, в Средней Азии, Иране, Дагестане и в других местах. Многие из этих журналов были достойными продолжателями журнала «Молла Насреддин».

ЯН АМОС КАМЕНСКИЙ

Основатель педагогики Ян Амос Каменский родился 21 марта 1582 года в Чехии.

В 1601-ом году Каменский поступил в Герборнский университет, но после окончания университета стал священником. Вскоре он пишет свой первый труд «Письма к небу».

Молодые годы Каменского - это время религиозных войн, поэтому он бежит из своего города. Во время скитаний он узнает, что его жена и 2 сына умерли от чумы. Но эта трагедия не сломила его. Он начинает писать свой знаменитый труд «Великая дидактика». В этом труде он говорит, что одной из самых главных наук является педагогика. Каменский считает: "когда каждый ребенок будет получать правильное воспитание и образование, тогда можно будет построить процветающее государство".

Позже Каменский написал труды: «Открытая дверь языков», «Материнская школа», и др.

Я.А.Каменского называют «отцом педагогики», «учителем народов». Этот великий педагог верил в высшие идеалы: в любовь к Родине, в лучшее будущее, в уважение ко всем народам. Многие его педагогиче-

ские положения вошли в современную теорию обучения и до сих пор преподаются во многих школах мира.

ИНДИЙСКИЕ ЗАКОНЫ МАНУ О ДИПЛОМАТИИ

Дипломатическое искусство, согласно учению Ману, заключается в умении предотвращать войну и укреплять мир. "Мир и его противоположность (война) зависят от послов, ибо только они создают (объединяют) или ссорят союзников. В их власти находятся дела, из-за которых происходят между царями мир или война".

Дипломат, как гласят индийские законы Ману, осведомляет своего государя о намерениях и планах иностранных правителей. Тем самым, он предостерегает государство от грозящих ему опасностей. Поэтому "дипломат должен быть человеком принципиальным, всесторонне образованным и способным расположить к себе людей. Он должен уметь распознавать планы иностранных государей не только по их словам или действиям, но даже по жестам и выражению лица".

Главе государства рекомендуется назначать дипломатов с большим выбором и осторожностью. Дипломат должен быть человеком, преданным долгу, честным, искусным, обладающим хорошей памятью, представительным, смелым, красноречивым, знающим место и время действия. Самые сложные вопросы международной жизни должны разрешаться прежде всего дипломатическим путем. Сила стоит на втором месте.

Таковы основы учения Ману, касающиеся дипломатии и роли дипломата.

Используемая литература:

1. А.М.Пашаева, К.М.Нуриева, Р.Р. Садыхова. Русский язык в монологах. Баку, 2007
2. В.В. Кобзева. «Русский язык и литература в Азербайджане», №2, Баку, 2015
3. Материалы международной научно-практической конференций «Проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы в Азербайджане» Баку, 2017, БСУ
4. Л.М Гулиева., Е.А.Рзаева. «Язык и литература» №1 (101), Баку, 2017
5. А.М.Пашаева, Л.М.Гулиева. «Литература» Пособие для иностранных учащихся. Баку, 2022
6. А.М.Пашаева, Л.М.Гулиева. Сборник текстов для студентов- иностранцев гуманитарных факультетов. Баку, 2023
7. Сона Черкез, Л.М.Гулиева. Сборник текстов по развитию устной научной речи для иностранных учащихся на продвинутом этапе обучения. Баку, 2025

Leyla Quliyeva

BDU. Rus dili kafedrası. Baş müəllim

Leylaquliyeva@bsu,edu.az

https://orcid.org/0009-0006-6812-8205

YAZILI ELMİ NİTQ BACARIQLARININ TƏDRİSİ

Xülasə:

Təhsil prosesində üç növ plan fərqləndirilir: sual əsaslı, nominativ və tezis əsaslı, yazılı elmi mətnlər üçün ənənəvi olan. Plan nədir?

Plan, hər bir abzasın əsas ideyasını çatdıran mətndə nizamlı cümlələr və ya açar sözlər toplusudur. Plan, gələcək mətnin xülasəsidir. O, məntiqi zəncirə düzülmüş əsas ideyaları özündə birləşdirir. Bu ideyalar (mətnin uzunluğundan asılı olaraq) 3-5 cümlə ilə ifadə olunur. Planlar müxtəlif növ mətnlər üçün yazılır. Planlar müxtəlif formalarda olur: kontur planları, şəkil planları və açar sözlərlə planlar.

Açar sözlər: kontur, açar sözlər, cümlə sırası, yazılı nitq, xülasə.

Leyla Guliyeva

BSU. Department of Russian Language. Senior Lecturer

Leylaquliyeva@bsu,edu.az

https://orcid.org/0009-0006-6812-8205

TEACHING WRITTEN SCIENTIFIC SPEECH SKILLS 184

(Thesising)

Summary

Three types of plans are distinguished in the educational process: question-based, nominative, and thesis-based, which are traditional for written scientific texts.

What is a plan?

A plan is an ordered set of sentences or keywords in a text that convey the main idea of each paragraph.

A plan is a summary of the future text. It includes the main ideas, organized into a logical chain. These ideas are expressed in 3-5 sentences (depending on the length of the text). Plans are written for different types of texts. Plans come in different forms: outline plans, picture plans, and plans with keywords.

Keywords: outline, keywords, sentence order, written speech, summary.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

DOI 10.24412/2218-7588-2026-1-189-192

Иманова Рена Сади к
Доцент кафедры Русского языка БГУ
rena.imanova85@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-4339-9149

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ

Резюме: В современном мире развивающихся технологий и глобализации практически каждый преподаватель задумывается о необходимости выбора верного метода для обучения иностранному языку. С течением времени традиционные методы преподавания теряют свою эффективность, так как имеют ограниченные возможности для развития навыков. В таком контексте инновационные методы преподавания иностранного языка занимают центральное место, позволяя современным студентам добиться запоминающегося и результативного обучения. Инновационные методы обучения иностранному языку в полной мере преображают процесс изучения нового языка. Использование онлайн-технологий, таких как интерактивные обучающие платформы, онлайн-классы, а также приложения для смартфонов и планшетов эффективно помогают студентам изучать русский язык в любом месте и в любое время, получая доступ к обширному контенту на различные темы. Такой подход позволяют студентам самостоятельно управлять своим обучением. Таким образом, инновационные методы преподавания иностранного языка становятся неотъемлемой частью образовательного процесса. Они позволяют обучающимся развивать коммуникативные навыки, самостоятельность и креативность. Благодаря современным технологиям и развитию педагогической науки каждый студент может достичь успеха в освоении иностранного языка.

Ключевые слова: инновационные методы, образовательный процесс, современные технологии, студенты, интернет.

Введение: Современное общество невозможно представить себе без информационных технологий. И обучение иностранным языкам является одной из сфер, где информационные технологии играют ключевую роль, помогая студентам познавать изучаемый язык и связанную с ним культуру всё более интерактивными средствами.

Инновационные подходы в обучении русскому языку как иностранному включают в себя использование цифровых платформ, искусственного интеллекта, виртуальную реальность – VR, полное погружение в искусственный цифровой мир через шлем, блокирующий реальность и AR – дополненную реальность, наложение цифровых элементов (графики, звука) на реальный мир через камеру смартфона или очки, геймификацию и проектное обучение. Эти методы повышают мотивацию обучения, обеспечивают погружение в языковую среду и позволяют персонализировать образовательный процесс, сочетая онлайн и офлайн форматы для эффективности. Смешанное и дистанционное обучение – комбинация онлайн-уроков с очными заданиями обеспечивает гибкость обучения.

Основная часть: Основные направления инноваций в РКИ – это цифровизация и дистанционное обучение, гибридные модели обучения, использование мобильных приложений и образовательных платформ, позволяющих изучать язык гибко, а также использование искусственного интеллекта для регенерации упражнений, проверки письменных работ и практики общения в чатах. Немаловажное значение имеет также геймификация – внедрение игровых механик (уровни, баллы, достижения) для повышения вовлечённости студентов. На переход от пассивного запоминания к активному использованию языка в контексте реального общения направлены интерактивные методы проектно-ориентированного обучения, при котором студенты создают реальные продукты – блоги, видео, презентации, которые развивают коммуникативные навыки. Аудиовизуальные технологии, работа с подкастами, обучающими видео и использование интерактивных досок – такие подходы повышают вовлечённость студентов через интерактивность, использование мобильных приложений, подкастов и аутентичных материалов, развивая коммуникативные навыки в реальных ситуациях. Они направлены на создание среды, ориентированной на студента, и повышают качество усвоения материала.

Преподавание иностранных языков, в отличие от преподавания родного языка, требует дополнительных усилий и у студентов, и у преподавателей, так как подразумевает погружение часто в незнакомую лингвокультурную среду. Естественные языки развиваются под влиянием культурных, социальных, политических и экономических факторов. Поэтому человеку, изучающему иностранный язык, очень часто трудно понять и освоить некоторые аспекты изучаемого языка, например, крылатые фразы, идиоматические выражения, фразеологические обороты, метафоры, конструкции, произношение и т.п. Преподаватели иностранных языков и авторы учебных пособий должны включать в процесс обучения инновации, которые призваны помочь студентам погрузиться в среду языка и соответствующей ему культуры.

Обучение иностранным языкам исторически является одной из сфер, где информационные технологии играют ключевую роль, позволяя учащимся познавать язык и связанную с ним культуру всё более интерактивными, интересными и погружающими в языковую среду средствами. Начиная с первых шагов сети Интернет и развития интерактивных приложений и заканчивая современными достижениями в сфере так назы-

ваемого искусственного интеллекта, цифровой инструментарий преподавателя РКИ постоянно пополняется новыми и всё более современными инструментами. В современном мире персональные компьютеры постепенно становятся более доступными и более простыми в использовании, и благодаря развитию образовательного программного обеспечения, студенты через мобильные приложения имеют свободный доступ также к самостоятельному обучению, то есть приводит к персонализации процесса обучения. Эти мобильные приложения включают в себя функции расширения словарного запаса, отработки произношения, мгновенный перевод, интерактивные грамматические упражнения, игры и симуляторы, приложения для запоминания слов, видеоконференции для дистанционного обучения, онлайн-энциклопедии, программы проверки орфографии.

Распространение сети Интернет играет ключевую роль в создании инструмента мгновенного доступа к огромному количеству различной информации со всего мира. Открытая архитектура сети Интернет и связанных с ней технологий привели к появлению и стремительному развитию Всемирной паутины, которая впервые предоставила неоспоримый потенциал для более и менее непосредственной коммуникации учащихся с изучаемой культурой и языком. Всемирная сеть показала свой потенциал как инструмент для мгновенной межкультурной коммуникации, превосходящей расстояния между странами мира, и благодаря постепенному повышению скорости доступа к сети интернет мультимедийные файлы всё чаще стали размещаться в ней. С появлением «умных» устройств на базе Android и iOS повысился спрос на мобильные приложения и веб-приложения, адаптируемые под экраны мобильных устройств. Все эти нововведения привели к развитию большого количества мобильных и веб-приложений для облегчения обучения иностранным языкам, в том числе, русскому языку. Эти приложения включают в себя наглядный мультимедийный материал (аудио- и видеозаписи произношения слов и фраз носителей языка, иллюстрации, видео-объяснения и т.д.) и интерактивные задания различной сложности на грамматические или лексические темы. Нередко используются отдельные приёмы или элементы игры, а также социальные сети (друзья, сообщения) для развития и поддержания интереса к учебному процессу. Также стоит отметить появление простых в использовании онлайн-инструментов, предназначенных для создания (генерации) обучающих материалов классического типа на выбранную тему.

Новые технологии очень часто вносят инновации в образовательные процессы. Некоторые из них обретают популярность и становятся востребованными, в то время как некоторые другие интегрируются в эти процессы с трудом и используются реже. Интернет создал единое коммуникационное пространство, которое может сокращать дистанции между культурами и языками, предоставляя доступ к информации в любой точке планеты и делая возможными занятия на расстоянии. В обучении иностранцев русскому языку большую роль играет использование искусственного интеллекта. Искусственный интеллект – это последний шаг технологического прогресса, это одна из тех инноваций, которая должна показать свою пригодность к интеграции в образовательный процесс. Решения на базе ИИ создают условия для развития существующих лингвистических игр и интерактивных заданий. Также генеративные модели позволяют легко и быстро создавать тексты и иллюстрации к ним в контексте преподавания РКИ, хотя эти решения пока ещё не совершенны и на данном этапе развития им свойственны весьма важные ограничения, которые следует учитывать при работе с ними.

Несомненно, в будущем будут развиваться и улучшаться модели ИИ в области преподавания РКИ, для которого будет создан свой арсенал учебных инструментов. И этот арсенал учебных инструментов будет учитывать специфику русского языка и вопросы методики преподавания.

Инновационные методы обучения – это не только использование современных технологий. В основном эти методы направлены на использование новых стратегий обучения, ориентированных на учащихся. Они побуждают студентов активно присоединяться и взаимодействовать со своими товарищами, а также с преподавателями. В результате этого инновационные способы преподавания в отличие от традиционного преподавания (которое фокусируется, в основном, на том, какой объём знаний передаётся студентам) позволяют глубже понять, что студенты извлекают из того, чему их учат в процессе обучения русскому языку.

Одним из инновационных методов обучения являются интерактивные уроки. Задачей преподавателя является создание такой среды, в которой студенты будут чувствовать побуждение высказываться и выражать свои идеи. В наши дни можно найти онлайн-платформы, которые помогут преподавателям сделать интерактивные занятия в классе, чтобы сэкономить время и пригласить присоединиться всех студентов, а не только двух или трёх, и таким образом вовлечь всех их в учебный процесс при помощи живых викторин, опросов, облака слов, сессии вопросов и ответов. Студенты будут иметь возможность вводить или выбирать ответы анонимно, вместо того, чтобы поднимать руки, и таким образом, более уверенно принимать участие на занятиях и выражать своё мнение, не беспокоясь о том, что могут быть осуждены за свои неправильные ответы.

В процессе обучения также возможно использование технологий виртуальной реальности. Сила виртуальной реальности в образовании в том, что она превращает абстрактные концепции в осязаемые. Технология виртуальной реальности создаёт иммерсивную образовательную среду – это модель обучения, которая использует технологии (VR, AR, MR) для полного погружения учащихся в симулированную реальность. Она

устраняет отвлекающие факторы, повышает вовлеченность через интерактив, позволяет безопасно отрабатывать практические навыки, увеличивая усваиваемость материала. Но надо учитывать тот факт, что ИИ не заменит преподавателей. Такие инструменты на базе ИИ, как система управления обучением, средства проверки на плагиат, автоматизированное оценивание и платформы адаптивного обучения берут на себя трудоёмкие административные задачи, позволяя преподавателю сосредоточиться на действительно важном – налаживании связи со студентами и содействии глубокому обучению.

ИИ отлично справляется с несколькими задачами: с организацией материалов, управлением заданиями, содействием связям между студентами и преподавателем, поддержкой студентов, созданием индивидуальных учебных материалов и т.д. Но не надо забывать, что при этом нельзя полностью полагаться только на технологии. Видеоконференции, системы управления обучением, интерактивные платформы и бесчисленные образовательные приложения доказали свою эффективность, но при этом нельзя умалять значение очного обучения с его спонтанными обсуждениями, мгновенной обратной связью и живым общением. Поэтому в процессе обучения русскому языку необходимо применять смешанное обучение, которое сочетает в себе очное обучение и цифровые технологии. Смешанное обучение позволяет использовать технологии для улучшения, а не замены традиционного обучения. Студентам может быть предложено посмотреть обучающее видео дома, а учебное время использовать для практических занятий, обсуждений, применения полученных знаний во время урока, для решения задач и совместной работы. Это позволит максимально эффективно использовать личное время.

Для улучшенного обучения русскому языку преподавтелями используется также адаптивное обучение. Адаптивное обучение – это образовательный подход, использующий цифровые технологии для настройки темпа, контента и методов обучения под нужды конкретного учащегося. Эта система анализирует успеваемость, знания, характер обучения, уровень вовлечённости, ошибки и прогресс студента в реальном времени. Основными элементами адаптивного обучения является сбор данных о текущем уровне знаний, скорости выполнения заданий и стилей; структурирование учебных материалов (темы, проекты, тесты); автоматическое изменение сложности заданий и последовательности уроков.

Адаптивное обучение использует данные и технологии для персонализации обучения для каждого студента в режиме реального времени. Инструменты аналитики обучения собирают информацию об успеваемости, вовлечённости и характере обучения учащихся, а затем помогают учителям корректировать стратегии обучения в соответствии с индивидуальными потребностями. Но персонализация не означает создание совершенно разных уроков для каждого студента, это только возможность предоставления выбора, гибкого темпа обучения, различных способов оценки. Этот метод обучения выходит за рамки традиционного универсального обучения, поскольку учитывает, что каждый студент учится по-разному и в своём темпе. С помощью информационных панелей и отчётов преподаватели могут определить, каким студентам нужна дополнительная поддержка и какие понятия вызывают трудности.

Заключение: В процессе обучения русскому языку немаловажен также такой метод обучения, как обучение, основанное на исследовании. Оно ставит любознательность в центр образования. Задавая вопросы, исследуя темы и формируя знания посредством исследований, студенты сами управляют своим обучением. Такое отношение к обучению превращает студентов из пассивных слушателей в активных исследователей. Студенты формируют вопросы, собирают и анализируют информацию, сами делают выводы и размышляют над полученными знаниями, развивая критическое мышление. Преподаватели в таких случаях выступают в роли организаторов, направляющих процесс исследования.

Использованная литература:

1. Инновационные образовательные технологии: Учебное пособие. Гос.ун-т им.А.Г.Столетова. Владимир, Изд-во ВлГУ, 2018.
2. Крутых Ф.В. Внедрение инноваций в систему высшего образования России. Международный научно-исследовательский журнал – 2017. №02(56).
3. Дьякова Т.А., Хворова Л.Е. онлайн-урок русского языка как иностранного в условиях цифровой трансформации педагогической деятельности.Русистика, 2020. Т.18, №2.
4. Касьянова В.П. Использование новых технологий при обучении иностранному языку на начальном этапе. Актуальные вопросы современной педагогики:материалв 1 Мждунар. Науч. Конф. – Уфа, июнь 2011.
5. Азимов А.Г. Методика организации дистационного обучения русскому языку как иностранному. – М.,2006.
6. Добренко Е.И., Соколова Е.В. Влияние информационных технологий на содержание и методы обучения РКИ // Динамика языковых и культурных процессов в современной России: материалы VI Конгресса РОПРЯЛ. СПб.: МИРС, 2018. № 6. С. 1450-1455.
7. Андреева Н.В. Использование современных технологий в обучении аудированию: организация самостоятельной работы учащихся на платформе LMS Canvas // Русский язык за рубежом. 2017. № 4 (263). С. 28-34.
8. часть образовательного пространства // Динамика языковых и культурных процессов в современной России: материалы V Конгресса РОПРЯЛ. СПб.: МИРС, 2016. № 5.
9. Вохмина Л.Л., Куваева А.С. Современное технологическое обеспечение системы упражнений по обучению РКИ // Русское слово в многоязычном мире: материалы XIV Конгресса МАПРЯЛ. 2019. С. 962-966.
10. Гончаренко Н.В., Игнатенко О.П., Алтухова О.Н. Мультимедийная технология «облако слов» как способ визуализации учебной информации в обучении русскому языку студентов-медиков // Русский язык за рубежом. 2017. № 3 (262). С. 90-95.
11. Караулова Г.Т. Из опыта обучения РКИ вне языковой среды с использованием аутентичных интернет-материалов ADME.RU // Русский язык за рубежом. 2017. № 2 (261). С. 100-103.

Rena Sadi İmanova
Bakı Dövlət Universitetinin Rus dili kafedrasının dosenti
rena.imanova85@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-4339-9149

Xarici tələbələrə rus dilinin tədrisində innovativ texnologiyalarından istifadəsi

Xülasə:

İnkişaf edən texnologiyaların və qloballaşmanın müasir dünyasında demək olar ki, hər bir müəllim xarici dilin tədrisi üçün düzgün metod seçmək zərurəti haqqında düşünür. Zaman keçdikcə ənənəvi tədris üsulları bacarıqların inkişafı imkanları məhdud olduğundan öz effektivliyini itirir. Bu kontekstə tələbələrə yaddaqalan və nəticəli öyrənmə əldə etmədə xarici dilin tədrisində innovativ üsullar mərkəzi yer tutur. xarici dilin tədrisində innovativ üsilları yeni dilin öyrənilməsi prosesini təmamilə dəyişdirir. İnteraktiv təlim platformaları, onlayn dərslər, smartfonlar və planşetlər üçün proqramlar kimi onlayn texnologiyalardan istifadə tələbələrə rus dilini istənilən yerdə və istənilən vaxt öyrənməyə kömək edir. Beləliklə, rus dilinin tədrisinin innovaniv üsulları tədris prosesinin tərkib hissəsinə çevrilir. Onlar tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarını, müstəqilliyini və yaradıcılığını inkişaf etdirməyə imkan verir. Vüasir texnologiyalar və pedaqoji elmin inkişafı sayəsində hər bir tələbə xarici dilə yiyələnməkdə uğur qazana bilir.

Açar sözlər: innovativ üsullar, təhsil prosesi, müasir texnologiyalar, tətləbələr, internet.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-193-195

Səlmi Əliyeva
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Əcnəbi dillər kafedrasının dosenti
s.aliyeva-321@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-1256-1019

XARICI DILLƏRIN ÖYRƏNILMƏSINDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGIYALARININ ROLU VƏ ƏHƏMIYYƏTI

Xülasə: Məqalədə xarici dillərin öyrənilməsində informasiya texnologiyalarının müasir təhsilə gətirdiyi yeniliklər, üstünlüklər və transformativ təsirlər araşdırılır. Rəqəmsal platformaların fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanları, interaktiv metodların motivasiya və yaddaş prosesinə təsiri, virtual siniflərin və mobil tətbiqlərin yaratdığı əlçatanlıq kimi əsas mexanizmlər təhlil edilir. Süni intellektin adaptiv tədrisdə rolu, multimedia resurslarının çoxkanallı öyrənməyə verdiyi töhfə və qlobal informasiya mühitinin real kommunikasiya bacarıqlarının inkişafındakı rolu xüsusi olaraq vurğulanır. Eyni zamanda rəqəmsal tədrisin qarşılaşdığı çətinliklər və gələcək inkişaf perspektivləri dəyərləndirilir. Aparılan araşdırma göstərir ki, informasiya texnologiyaları xarici dil öyrənməsini daha effektiv, dinamik və inklüziv mühitə çevirərək müasir təhsil sisteminin əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: İnformasiya texnologiyaları, rəqəmsal təhsil, süni intellekt, virtual sinif, mobil öyrənmə, interaktiv metodlar, multimedia tədrisi, adaptiv öyrənmə, rəqəmsal pedaqogika.

Giriş: Qloballaşma proseslərinin sürətləndiyi XXI əsrdə xarici dillərin mənimsənilməsi həm fərdi inkişafın, həm də peşəkar rəqabət qabiliyyətinin əsas göstəricilərindən birinə çevrilmişdir. Beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi, elmi tədqiqatların çoxdilli mühitdə aparılması, qlobal informasiya məkanında bilik mübadiləsinin intensivləşməsi müasir insanın müxtəlif dillərdə səlis ünsiyyət qurmaq bacarığını zəruri edir. Xarici dil bilikləri artıq yalnız kommunikativ ehtiyacların deyil, həm də iqtisadi, akademik və mədəni inteqrasiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir.

Bu tələbatın fonunda informasiya texnologiyaları tədris prosesinin fəlsəfəsini köklü şəkildə yenidən formalaşdırmışdır. Rəqəmsal platformalar, süni intellekt əsaslı öyrənmə sistemləri, virtual siniflər və mobil tətbiqlər xarici dil öyrənməsini daha çevik, interaktiv, multimedia əsaslı və fasiləsiz prosesə çevirir. İnformasiya texnologiyalarının yaratdığı yeni pedaqoji mühitdə öyrənənlər artıq yalnız passiv bilik qəbul edən subyekt deyil, öz öyrənmə trayektoriyasını formalaşdıran aktiv iştirakçılardır.

Əsas hissə: Müasir rəqəmsal ekosistem fərdi öyrənmə tələblərinə uyğunlaşdırılmış məzmun, real kommunikasiya mühitini simulyasiya edən interaktiv tapşırıqlar, dinləmə–danışıq–oxu–yazı bacarıqlarını inteqrativ şəkildə inkişaf etdirən çoxkanallı resurslar təqdim edir. Bu isə ənənəvi metodların sərhədlərini genişləndirərək dil öyrənməsini daha motivasiyaedici, səmərəli və nəticəyönlü edir. Nəticə etibarilə informasiya texnologiyaları xarici dillərin öyrənilməsində təkcə əlavə vasitə deyil, təlimin keyfiyyətini, öyrənənin motivasiyasını və nailiyyət səviyyəsini artıran strateji komponent kimi çıxış edir [1].

İnformasiya texnologiyalarının dil öyrənməsinə təsirinin əsas istiqamətləri :İKT sahəsində baş verən texnoloji yeniliklər xarici dillərin öyrənilməsinə yanaşmanı əsaslı şəkildə dəyişərək bu prosesi daha sistemli, fərdiləşdirilmiş və gerçək kommunikasiya mühitini əks etdirən formatda qurmağa imkan vermişdir. Bu yeni rəqəmsal tədris modeli üç əsas sütun üzərində formalaşır: fərdiləşdirilmiş tədris, interaktiv motivasiyaedici mühit və geniş qlobal ünsiyyət imkanları. Bu elementlər birlikdə ənənəvi tədrisin sərhədlərini genişləndirir, dil öyrənilməsində daha çevik və tələbəyönümlü yanaşmanı mümkün edir.

Rəqəmsal tədris platformaları (Duolingo, Memrise, Busuu və s.) xarici dil öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tam adaptiv öyrənmə mühiti yaradır. Bu sistemlər istifadəçinin bilik səviyyəsini, mətnlə işləmə sürətini, tapşırıq nəticələrini və maraq istiqamətlərini avtomatik analiz edir. Süni intellekt əsaslı alqoritmlər öyrənənin zəif tərəflərini müəyyənləşdirir, təkrarlama intervallarını optimallaşdırır və hər bir istifadəçi üçün xüsusi seçilmiş tapşırıqlar hazırlayır. Beləliklə, ənənəvi təhsildə üstünlük təşkil edən "vahid proqram" yanaşması aradan qalxır, hər bir öyrənən üçün fərdi inkişaf trayektoriyası formalaşır. Bu, öyrənmə prosesinin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, öyrənənin özünüidarəetmə bacarıqlarını və məsuliyyət hissini də gücləndirir.[2]

İnformasiya texnologiyalarının ən mühüm üstünlüklərindən biri öyrənməni monoton prosesdən çıxararaq onu daha dinamik, emosional və cəlbedici formaya salmasıdır. Multimedia əsaslı resurslar – videodərslər, səsli mətnlər, interaktiv animasiyalar və vizual illüstrasiyalar – dilin qavranmasını asanlaşdırır, müxtəlif öyrənmə tipinə malik şəxslər üçün əlverişli öyrənmə mühiti yaradır. Eyni zamanda oyunlaşdırma (gamification) elementləri – gündəlik hədəflər, mükafat xalları, səviyyə yüksəltmə mexanizmləri, lider cədvəlləri – öyrənənlərdə daxili motivasiyanı gücləndirir, rəqabət ruhu yaradır və davamlı öyrənməyə təşviq edir. Pedaqoji və psixoloji tədqiqatlara əsasən, interaktiv və oyunlaşdırılmış tədris mühiti yaddaş prosesini 40–60% artırır, öyrənənin emosional iştirak səviyyəsini yüksəldir və dilin praktik tətbiqinə marağı daha da gücləndirir. Bu metodun xüsusilə gənc nəsil arasında yüksək nəticə verməsi təsadüfi deyil.[3]

Rəqəmsal texnologiyalar xarici dil öyrənənlərə dünyanın müxtəlif bölgələrindəki real dil mühitinə asan çıxış imkanı yaradır ki, bu da öyrənmə prosesinin təbii və praktik şəkildə təşkili baxımından əvəzsizdir. İnternet vasitəsilə öyrənənlər beynəlxalq forumlara, xarici dilli xəbər resurslarına, elektron kitabxanalara, dil mübadiləsi saytlarına və

sosial şəbəkə qruplarına sərbəst şəkildə qoşula bilirlər. Bu resurslar dilin canlı, gündəlik istifadəsi ilə tanış olmağa şərait yaradır [4].Videokonfrans platformaları (Zoom, MS Teams, Google Meet və s.) isə real vaxtda dialoq və müzakirələr aparmağa imkan verərək danışıq, tələffüz və dinləyib-anlama bacarıqlarını təbii şəkildə inkişaf etdirir. Belə imkanlar ənənəvi tədrisdə mümkün olmayan "immersiya" – yəni dil mühitinə tam daxilolma – təcrübəsini qismən kompensasiya edir. Öyrənənlər ana dili ingilis, rus, fransız, türk və digər dillər olan şəxslərlə birbaşa kommunikasiya quraraq dilin canlı mətnlərdə və gündəlik situasiyalarda tətbiqinə yiyələnirlər.

Onlayn resurslar və rəqəmsal tədris mühitləri: Müasir tədris müəssisələri artıq Moodle, Google Classroom, Edmodo kimi rəqəmsal platformalardan geniş şəkildə istifadə edərək tədris prosesini daha çevik, sistemli və nəzarət oluna bilən formaya gətiriblər. Bu platformalar dərs materiallarının strukturlaşdırılmasını, tapşırıqların avtomatik qiymətləndirilməsini, davamiyyətin və öyrənmə nəticələrinin izlənməsini, həmçinin müəllim–tələbə qarşılıqlı əlaqəsinin gücləndirilməsini təmin edir. Bu funksiyalar tədris idarəçiliyini asanlaşdırmaqla yanaşı, müəllimlərin fərdi tələbə göstəricilərini daha dəqiq təhlil etməsinə və dərs prosesini məqsədyönlü planlaşdırmasına şərait yaradır. Virtual sinif modeli distant və hibrid tədris formatları üçün ideal infrastruktur təqdim edir və tədris prosesinin fasiləsizliyini təmin edir[5].

Rəqəmsal tədrisin ən əhəmiyyətli istiqamətlərindən biri mobil öyrənmə (m-learning) konsepsiyasıdır. Mobil tətbiqlər, kiçik öyrənmə modulları, qısa tapşırıqlar və səsli nümunələrdən ibarət mikroöyrənmə yanaşması, öyrənənlərin istənilən vaxt və istənilən yerdə dil bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə imkan yaradır. Bu çeviklik müasir insanın sürətli həyat ritminə uyğunlaşdırılmış tədris modelinin formalaşmasına şərait yaradır, dil öyrənməsini gündəlik fəaliyyətlərin təbii hissəsinə çevirir.

İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi xarici dil öyrənməsində bir sıra mühüm üstünlüklər qazandırır. Effektivlik öyrənənə qısa vaxtda daha çox məzmunu mənimsəmək imkanı verir. Əlçatanlıq coğrafi və fiziki məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması ilə nəticələnir və hər kəs üçün bərabər təhsil imkanları yaradır. Sürətli geribildirim sistemi tədrisdə operativ nəzarəti təmin edir, səhvlərin dərhal düzəldilməsinə şərait yaradır. Çoxkanallı öyrənmə vizual, eşitmə və kinestetik stimulların eyni zamanda istifadəsi ilə nitqin daha möhkəm qavranmasını dəstəkləyir. Davamlılıq bulud texnologiyaları vasitəsilə məlumatların daimi qorunması və hər yerdən əldə olunması ilə təmin edilir. İnklüzivlik isə müxtəlif yaş qrupları və fərqli qabiliyyət səviyyəsinə malik şəxslərin rəqəmsal öyrənmədən bərabər şəkildə yararlanmasını mümkün edir.

Bununla yanaşı, İT əsaslı dil tədrisi müəyyən çətinliklərlə də üzləşir. İlk növbədə, bəzi bölgələrdə texniki avadanlıqların çatışmazlığı və internetə çıxış bərabərsizliyi rəqəmsal tədrisin tam tətbiqini ləngidir. Rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin qeyri-bərabərliyi də öyrənənlərin texnologiyadan effektiv istifadə etməsinə mane ola bilər. Digər tərəfdən, rəqəmsal mühitdə öyrənənlərdə motivasiya səviyyəsinin uzun müddət qorunması və diqqətin yayındırıcı faktorlar qarşısında sabit saxlanması problem yarada bilir. Bundan əlavə, müəllimlərin yeni texnologiyalara adaptasiya ehtiyacı, metodik yanaşmaların yenilənməsi və rəqəmsal pedaqogikanın mənimsənilməsi mühüm məsələlərdən biri olaraq qalır [6].

Bu çətinliklərə baxmayaraq, rəqəmsal texnologiyaların xarici dil tədrisində yaratdığı imkanlar onların tətbiqinin müasir təhsil sistemində zəruri və qaçılmaz olduğunu göstərir. Effektiv strategiyalar, texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi və müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının artırılması ilə bu problemlərin aradan qaldırılması mümkündür.

Nəticə: İnformasiya texnologiyalarının xarici dillərin öyrənilməsinə təsiri müasir təhsilin ən sürətlə inkişaf edən və strateji baxımdan ən əhəmiyyətli istiqamətlərindən birini təşkil edir. Rəqəmsal mühitin yaratdığı imkanlar dil öyrənmə prosesini daha çevik, daha əlçatan və daha motivasiyaedici etməkdədir. Xüsusilə fərdiləşdirilmiş tədris modelləri, interaktiv multimedia resursları, oyunlaşdırma yanaşmaları, mobil tətbiqlər və süni intellekt əsaslı dillə işləmə alətləri öyrənənin bilik səviyyəsini, maraqlarını və öyrənmə tempini diqqət mərkəzində saxlayaraq fərdi inkişaf trayektoriyasının formalaşmasına yardım edir. Bu isə ənənəvi təhsil strukturunda bəzən mümkün olmayan adaptiv və tələbəyönümlü yanaşmanın tam şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Rəqəmsal platformalar dil öyrənmə prosesini demokratikləşdirərək istənilən yaş, sosial status və coğrafi məkana malik fərdlərə bərabər təhsil imkanları təqdim edir. Eyni zamanda real dil mühitinə çıxış imkanı beynəlxalq kommunikasiya bacarıqlarının inkişafını sürətləndirir, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin keyfiyyətini artırır və qlobal informasiya mübadiləsində aktiv iştirak üçün zəruri dil kompetensiyalarının formalaşmasını təmin edir. Bu cür imkanlar xarici dil öyrənməsini təkcə təhsil prosesinin bir elementi deyil, həm də şəxsi inkişafın ayrılmaz hissəsinə çevirir.

İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi həm də müəllimlərin fəaliyyətini yenidən formalaşdıraraq onları yeni pedaqoji yanaşmalar, rəqəmsal metodlar və innovativ qiymətləndirmə sistemləri ilə işləməyə təşviq edir. Rəqəmsal tədris resursları müəllimlərin dərs yükünü azaldır, daha səmərəli izləmə və qiymətləndirmə imkanı yaradır, tədris prosesinin keyfiyyətini yüksəldir.

Bununla belə, rəqəmsal öyrənmənin geniş imkanları ilə yanaşı, texniki avadanlıqlara çıxış, internet əlaqəsinin sabitliyi, rəqəmsal savadlılıq və motivasiyanın davamlılığı kimi məsələlər hələ də diqqət tələb edir. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün infrastrukturun gücləndirilməsi, müəllim və tələbələr üçün rəqəmsal bacarıqlar üzrə təlimlərin təşkili, texnoloji imkanların genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumilikdə aparılan təhlillər göstərir ki, informasiya texnologiyalarının effektiv və məqsədyönlü tətbiqi həm fərdi inkişaf, həm də cəmiyyətin ümumi təhsil strategiyası baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnnovativ rəqəmsal alətlərin xarici dil tədrisinə inteqrasiyası gələcək təhsil modelinin əsasını təşkil edir və qlobal rəqabətə davamlı insan kapitalının formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova G.S. "Təhsildə informasiya kommunikasiya texnologiyaları" Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 90, №3, 2023
2. İbrahimli N. (2025).Dil tədrisində istifadə olunan ən son informasiyalar.ELMİ İŞ Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 19 Sayı: 4 / 143-147 DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/114/143-147
3. Muradlı T.H. Ingilis dilininin tədrisində "Oyunlaşdırma". Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitunun Elmi əsərləri, Cild 88, №6, 2021
4. Hacıyeva S. "Xarici dilin tədrisi prosesində ikt-nin rolunun müxtəlif aspektlərdən təhlili". İPƏK YOLU, No.3, 2021, səh.90-100
5. Qarasova Y.M. "Rəqəmsal Cəmiyyət və İngilis dilinin Tədrisi Xüsusiyyətləri". Xarici Dillərin Tədrisi Metodikasi. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Ġnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 88, №4, 2021
6. Cəfərova E.S., Rəhimova L.K. "Təhsil sahəsində müasir informasiya texnologiyaları: imkanlar və perspektivlər" Azərbaycan Respublikasının Təhsil Ġnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 90, №4, 2023

Salmi Aliyeva
Azerbaijan University of Architecture and Construction
Associate Professor, Department of Foreign Languages
s.aliyeva-321@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-1256-1019

The role and importance of information technologies in learning foreign languages 193

SUMMARY

The article explores the innovations, advantages, and transformative impacts introduced by information technologies to modern foreign language education. Key mechanisms such as personalized learning opportunities provided by digital platforms, the influence of interactive methods on motivation and memory processes, and the accessibility created by virtual classrooms and mobile applications are analyzed. The role of artificial intelligence in adaptive teaching, the contribution of multimedia resources to multi-channel learning, and the significance of the global information environment in developing real communication skills are particularly emphasized. At the same time, the challenges faced by digital education and future development perspectives are evaluated. The conducted research demonstrates that information technology has transformed foreign language learning into a more effective, dynamic, and inclusive environment, becoming one of the fundamental components of the modern education system.

Keywords: Information technologies, digital education, artificial intelligence, virtual classroom, mobile learning, interactive methods, multimedia teaching, adaptive learning, digital pedagogy.

Салми Алиева
Азербайджанский университет архитектуры и строительства
Доцент кафедры иностранных языков
s.aliyeva-321@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-1256-1019

Резюме

В статье исследуются инновации, преимущества и трансформационное воздействие, которые информационные технологии привнесли в современное обучение иностранным языкам. Анализируются такие ключевые механизмы, как возможности персонализированного обучения на цифровых платформах, влияние интерактивных методов на мотивацию и процессы памяти, а также доступность, создаваемая виртуальными классами и мобильными приложениями. Особое внимание уделяется роли искусственного интеллекта в адаптивном обучении, вкладу мультимедийных ресурсов в многоканальное обучение и роли глобальной информационной среды в развитии навыков реальной коммуникации. В то же время оцениваются трудности, с которыми сталкивается цифровое обучение, и перспективы его будущего развития. Проведенное исследование показывает, что информационные технологии превратили изучение иностранных языков в более эффективную, динамичную и инклюзивную среду, став одним из основных компонентов современной системы образования.

Ключевые слова: Информационные технологии, цифровое образование, искусственный интеллект, виртуальный класс, мобильное обучение, интерактивные методы, мультимедийное обучение, адаптивное обучение, цифровая педагогика.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-196-198

Allahverdiyeva Səfurə Bayram qızı
BDU. Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin,
Pedaqogika kafedrasının dosenti,
Safura12@box.az
https://orcid.org/0009-0008-8922-2473

ALİ TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏTİN YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Xülasə: Məqalədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir göstərən amillər araşdırılaraq göstərilir ki, təhsilin keyfiyyəti yalnız maddi-texniki imkanlarla və ya proqram dəyişiklikləri ilə məhdudlaşmır, bu prosesin mərkəzində müəllimin peşəkar mövqeyi, tədrisə yanaşması və insan amili dayanır.

Açar sözlər: təhsil, müəllim, tələbə, dərs, metod, qiymətləndirmə

Giriş: Bu gün Azərbaycan Respublikasında təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ali təhsilin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması və müasir standartlara cavab verən təhsil infrastrukturunun yaradılması önəmli bir məsələ kimi qarşıda durur. Cəmiyyətin inkişafı, ilk növbədə onun üzvlərinin təhsil səviyyəsi ilə şərtlənir. Belə ki, hər bir dövlətin gücü, qüdrəti onun təhsili ilə bağlıdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi: "Gələcək bilikli, elmli insanların çiynində qurulacaqdır".

Əsas hissə: Azərbaycan təhsili hər zaman öz fədakar, yüksək səriştəli müəllimləri ilə seçilib. Bu gün ölkəmizdə aparılan uğurlu təhsil islahatlarının nəticəsi olaraq cəmiyyətdə müəllim peşəsinə diqqət və qayğı artırılır. Respublikamızda təhsilin inkişafı üzrə "Dövlət Strategiyası"nda qarşıya qoyulan tələblərə uyğun olaraq ölkəmizin təhsil sistemində uğurlu islahatlar həyata keçirilir. Məqsəd milli təhsilimizi ən yüksək dünya standartları səviyyəsinə çatdırmaqdır.Bunun üçün bu gün təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərin rolu araşdırılaraq tədqiqatların aparılması vacibdir.

Azərbaycan təhsili keyfiyyətcə yeni, daha yüksək səviyyəyə çatdıqca, ölkəmizin, xalqımızın tərəqqi və intibahı daha da sürətlənir.

Müasir cəmiyyətin inkişafı təhsilin qarşısında yeni tələblər qoyur. Məqsəd yetişməkdə olan nəslin təbii imkanlarını inkişaf etdirmək, ona elmin əsaslarını öyrətmək, fiziki, əqli, intellektual imkanlarını, maraq və idrak qabiliyyətlərini nəzərə alaraq onun müstəqil, yaradıcı düşünən, milli-mənəviyyatlı bir şəxsiyyət kimi yetişdirilməsinənail olmaqdır.

Josef Addisonun deyirdi: "Heykəltaraş mərmər üçün hansı rolu oynayırsa, müəllim də uşağın həyatında həmin rolu oynayır." Yəni hər bir fərdin gələcəkdə tutduğu mövqe, sahib olduğu şəxsi keyfiyyətlər, özünə inam, məsuliyyət hər şeydən əvvəl ailəsinin və müəlliminin bəhrəsidir.

İnsanın inkişaf konsepsiyası baxımından təhsil insanın imkanlarının genişləndirilməsində mühüm rol oynayır. Yüksək keyfiyyətli təhsil və əmək bazarının tələblərinə cavab verən peşəkar hazırlıq insanlara layiqməşğulluq, öz potensialını tam inkişaf etdirərəkhəyata keçirmək və əməyin məhsuldarlığını artırmaq imkanı verir.Müasirləşən cəmiyyətdə bilik və bacarıqlar kapital sayılır və iqtisadiyyatın əsas resursuna çevrilir. Beləliklə, insanların ictimai fəaliyyətinə və sosial məsuliyyətinə yeni tələblər irəli sürür və beləliklə, "təhsilli insan" anlayışı da yeni məna kəsb edir.Təhsil almaq nə üçün vacibdir, o bizə nə verir? Təhsil məqsəd, yoxsa məqsədə çatmaq üçün bir vasitədir? Əlbəttə, təhsil bizə elmi öyrədir, həyatı, dərk etməyin yollarını göstərir. Elm həqiqəti öyrədir, həyatın qanunauyğunluqlarını, təbiətin sirlərini aşkar edir.İnsanlar yalnız öz elmi, biliyi və dünyagörüşü, həyata baxışları ilə bir-birindən fərqlənə bilər. Necə ki, dahi Nizami Gəncəvi deyirdi:

"Qüvvət elmdədir
Başqa cür heç kəs,
Heç kəsəüstünlük eyləyə bilməz."

Elm elə bir xəzinədir ki, nə qədər sərf etsən, bir o qədər artar. Elmsiz adam meyvəsiz ağacdır. Müasir dövrümüz sivilizasiya dövrüdür. Bu gün bilikli, savadlı insanlara daha çox ehtiyac var. Bu mənada bu gün gənclərin təhsilə yiyələnməsi daha çox diqqət tələb edir. Təhsilin bünövrəsi məktəbdə qoyulur, bu fikri Ulu öndər Heydər Əliyev belə xarakterizə edərək deyir: "Şəxsən mənim müəllimə böyük hörmətim olubdur. İndiyə qədər həyatımda keçdiyim yol, mənim biliyim, elmim – hamısı orta məktəbdə aldığım təhsillə bağlıdır... Mən bu gün müəllimim qarşısında baş əyirəm, müəllimə hörmət və ehtiramımı bildirirəm."

Müəllim öyrədən, tərbiyə edən, gənc nəslə mənəvi aləminin memarı, cəmiyyəti inkişaf etdirən şəxsiyyətlər yetişdirən bir insandır. Təhsilin inkişafı, keyfiyyəti də onun fəaliyyətindən asılıdır. Bu barədə dahi Ü.Hacıbəyov belə yazırdı: "Müəllimlik vəzifəsi çox çətin və ən məsuliyyətli bir vəzifədir. Hər adam onun öhdəsindən gələ bilməz və hər bir adama müəllim deyib, uşaqları ona tapşırmaq böyük xətadır.Tərbiyə işində cüzi bir səhlənkarlıq uşağın gələcəyini pozub, evini yıxar. Bu ağır sənətə qədəm qoyan müəllim əfəndi bunların hamısını əvvəlcə mülahizəyə almalıdır. Müəllimliyi özü üçün sibir əzabı bilən müəllim, yaxşıdır özünü bu sənətdən kənar etməklə, zəhmətdən və cavabdehlikdən qurtarsın, qəlbində tərbiyə və təlimə bir şövq və həvəs yoxsa, heç bu işə girməsin və bu sənəti əhl adamlara tərk ilə özünə başqa bir kəşhi-ruzi vasitəsi axtarsın".

"Mənə bir hərf öyrədənin köləsi olaram" deyərək Həzrəti Əli müəllim əməyini belə qiymətləndirirdi. Elm, bilik xəzinəsinin qapılarını insanların üzünə açan bir varlıqdır müəllim. Görəsən bu gün ali məktəbdə dərs deyən müəllimlərin hamısı tələbələri üçün ilham qaynağı ola bilirmi?

Bu gün qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də keyfiyyətli təhsilə nail olmaqdır. Keyfiyyətli təhsil əldə etməyə təsir edən amillər nələrdir? Bu suala cavab tapmaq üçünmagistr pilləsində təhsil alan tələbələrə sualla müraciət etdik. Cavablara diqqət yetirək.

“İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin geniş yayıldığı müasir dövrümüzdə ali məktəb müəllimi keyfiyyətli tədrisə nail olmaq üçün mühazirə və seminarlarını bu texnologiyaların imkanlarından istifadə etməklə aparmalıdır. Müasir dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən istifadə etməklə qurulan müasir təhsil modeli ali məktəbin pedaqoji heyəti qarşısında yeni tələb və vəzifələr qoyur." (M. Günel)

"Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə bir sıra amillər, müəllimin yüksək pedaqoji taktı, akademik, didaktik, kommunikativ, perseptiv, təşkilatçılıq qabiliyyəti, eləcə də tələbə (şagird) ilə düzgün ünsiyyət qurmaq bacarığı, onlara sevgi və demokratik yanaşmaq, dərsdə yeni təlim metodlarından, İKT və rəqəmsal texnologiyalardan istifadə və s.” (S. Almaz)

“Müəllim-tələbə münasibəti hörmət, ehtiram, qarşılıqlı əməkdaşlıq, demokratik prinsiplər əsasında qurulmalıdır. Müəllimtələbəyə bir şəxsiyyət kimi yanaşmalı, onun fikirlərinə, düşüncəsinə hörmətlə yanaşmalıdır. Yeni metodlardan istifadə edərək onun malik olduğu potensialını aşkar edərək, inkişaf etdirməlidir." (A. Aliyə)

"Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllim-tələbə münasibəti, onlarla rəftarı mühüm rol oynayır. Bu münasibətlər qarşılıqlı hörmətə, əməkdaşlığa, gözəl ünsiyyətə əsaslanır." (C. Arzu)

"Müəllim etik davranış qaydalarına əməl etdikdə tələbələr onu sevir, hörmət edir. Müəllim qiymətləndirmədə ədalətli, obyektiv olduqda, tələbəyə qayğı ilə yanaşdıqda müsbət nəticə verir. Onlarda oxumağa həvəsi, marağı daha da artır." (A. Ramin)

"Yeni texnologiyaların və süni intellektin təhsilə daxil olması yeni yanaşma tərzi tələb edir. XXI əsrin müəllimi mahiyyətcə təkcə öyrədən, bilik verən deyil, həm də lider, fasilitator, tədqiqatçı, istiqamətləndirici rolunu oynayır." (H. Rəqsanə)

"Müəllim və tələbə arasında sağlam münasibət təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir edir." (T. Gülnar)

"Müəllimin pedaqoji ustalığı imkan verməlidir ki, qrupdakı hər bir tələbə özünü onun qarşısında şəxsiyyət kimi hiss etsin, məhz bərabərhüquqlu və fərqli imkanlara məxsus şəxsiyyət kimi. Tələbənin şəxsiyyətinə önəm verdikcə, o, daha çox ona bəslənən etimadı doğrultmağa çalışır." (H. İlham)

Göründüyü kimi bu gün cəmiyyətin sürətli inkişafi təhsilin qarşısında yeni olduqca ciddi tələblər qoyur. Müasir müəllim təkcə bilik ötürməklə deyil, dərs dediyi tələbələrə düşünməyi, tədqiqat aparmağı, kəşf etməyin yolunu öyrətməlidir. Dərsdə təkcə müəllim deyil, tələbələr də fəal olmalı, diskussiya, sual-cavab hökm sürməlidir.

Ali məktəbdə müəllimlə tələbə arasındakı münasibətin səmərəli olması ünsiyyətin motivlərindən də asılıdır. Bu motivin düzgün dərk edilməsi pedaqoji ünsiyyəti səmərəli edir. Həmçinin müəllim-tələbə münasibətləri xarici və daxili şərtlərlə də bağlı ola bilər. Unutmayaq ki, müəllim-tələbə münasibəti o zaman yüksək nəticələrə səbəb olur ki, onun əsasında qarşılıqlı hörmət və humanizm dayanır. Tələbələr tərəfindən sevilmək üçün ilk olaraq onları sevmək və xoş rəftarın olması vacibdir. Onlara öz övladımız, doğmalarımız kimi yanaşmamız lazımdır.

Bəzən də onları xoşagəlməz davranışlardan çəkindirmək üçün ötkəm müəllim sözünə də ehtiyac var. Müasir tələbə yeniliyi sevir, müəllimin əvvəlcədən hazırladığı mühazirə mətnləri əsasında dərsi onları maraqlandırmır, o daha çevik, yeni metodla keçirilən dərs görmək istəyir. Tələbələrdə özünəməxsusluq aşılanmalı, onlar gedilməyən cığırların açılmasına həvəsləndirilməlidir. Müəllim tələbənin əldə etmək istədiyi informasiyanın ilk mənbəyi olmağı bacarmalıdır. Bu gün müəllimlik bir peşə olaraq sabit nöqtədə durmağı və keçmişin yükü ilə yaşamağı inkar edir. Daim çalışqanlıq və davamlı dinamizm bu peşədə təkmilləşməni şərtləndirən əsas amil sayıla bilər.

Müəllim böyük bir qüvvədir və hər bir ziyalı insanın həyatında, bir şəxsiyyət kimi inkişafında onun böyük rolu və əməyi vardır. Ali məktəbdə çalışan müəllimlər vəzifəsindən, elmi dərəcəsindən asılı olmayaraq, tələbələrlə dostluq mövqeyinə üstünlük verməli, rəftarında səmimi olmalıdır. Qeyd etdiyimiz bu amillərin hər biri təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Bu amilləri belə qruplaşdıra bilərik:

* Təhsilin keyfiyyətinin artırılmasında dərs metodikası xüsusi rol oynayır. Dərslər daha interaktiv, müzakirəyə açıq və praktik yönümlü təşkil olunmalı və tələbələrin tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqları inkişaf etdirilməlidir.

* Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində sistem və qiymətləndirmənin də xüsusi yeri var. Belə ki, qiymətləndirmə obyektiv, şəffaf və davamlı aparılmalı, eyni zamanda tədris proqramlarının dövrün tələblərinə uyğun şəkildə yenilənməsi də zəruridir.

* Təhsilin keyfiyyətinin müəllim-tələbə münasibətləri və pedaqoji mühitdən birbaşa asılıdır. Sağlam psixoloji mühit, qarşılıqlı hörmət və müəllimlərin peşəkar inkişafına göstərilən institusional dəstək keyfiyyətli təhsilin əsas şərtlərindəndir.

NƏTİCƏ: Belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhsilin keyfiyyəti yalnız maddi-texniki imkanlarla və ya proqram dəyişiklikləri ilə məhdudlaşmır, bu prosesin mərkəzində müəllimin peşəkar mövqeyi, tədrisə yanaşması və insan amili dayanır.

Müəllim peşəkarlığını və dərs metodikasını əsas həlledici faktor kimi qiymətləndirilməsi onu göstərir ki, ən müasir proqram vəresurslar belə düzgün metodika və pedaqoji yanaşma olmadan gözlənilən nəticəni vermir. Bütün

bunlarla yanaşı tədris proqramlarının, qiymətləndirmə sisteminin də təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Ümumilikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ali təhsildə keyfiyyətin artırılması üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Belə ki, bu yanaşma müəllimlərin peşəkar inkişafı, müasir təlim metodlarının tətbiqi, obyektiv qiymətləndirmə mexanizmlərinin qurulması və sağlam pedaqoji mühitin yaradılmasını özündə birləşdirməlidir. Yalnız bu şərtlər daxilində davamlı və keyfiyyətli təhsil nəticələrinə nail olmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Təhsil Qanunu. Bakı – 2009.
2. M. Mərdanov. Azərbaycan təhsili: dünən, bu gün, sabah. Bakı, "Təhsil", 2006.
3. S. Xəlilov. "Təhsil, təlim, tərbiyə". Azərb. Universitetinin nəşriyyatı. Bakı – 2005.
4. Ü. Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. Bakı – 1985.

Аллахвердиева Сафура Байрам кызы
БГУ. Факультет социальных наук и психологии,
доцент кафедры педагогики.
Safura12@box.az
https://orcid.org/0009-0008-8922-2473

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В статье исследуются факторы, влияющие на повышение качества образования, и отмечается, что качество образования не ограничивается только материально-техническими возможностями или изменениями в учебных программах. В центре этого процесса находятся профессиональная позиция преподавателя, его подход к обучению и человеческий фактор.

Allahverdiyeva Safura Bayram
BSU. Faculty of Social Sciences and Psychology,
Associate Professor of the Department of Pedagogy
Safura12@box.az
https://orcid.org/0009-0008-8922-2473

FACTORS AFFECTING THE IMPROVEMENT OF QUALITY IN HIGHER EDUCATION

Summary

The article examines the factors affecting the improvement of education quality and shows that the quality of education is not limited to material and technical resources or curriculum changes. At the core of this process lie the teacher's professional stance, their approach to teaching, and the human factor

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-199-201

Vəliyeva Naibə
AzMİU, müəllim
naibavaliyeva15@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-4006-0306

ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRİN LÜĞƏT BAZASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə: Məqalədə əcnəbi tələbələrə dilin öyrədilməsi zamanı lüğətlərdən istifadənin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Hər hansı bir dilin öyrənilməsi üçün gərəkli olan mühüm mənbələrdən biri də lüğətlərdir. Söz bazasının genişləndirilməsi məqsədilə lüğətlərdən istifadə etmək faydalıdır. Eyni zamanda lüğətlərdən sadəcə verilmiş sözlərin tərcüməsini öyrənmək üçün yox, bir çox məqsədlərlə də istifadə etmək mümkündür.Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin öyrədilməsində lüğətlərdən düzgün istifadənin öyrədilməsi əsas şərtdir. Dili öyrənənələrin axtardığı sözlərin anlamını rahatca tapa bilməsi üçün hansı tip lüğətlərdən istifadə etmələrinin lazım olduğunu bilməlidirlər. bunun üçün müəllim düzgün istiqamət verməli və yaranacaq çətinliklərin həllində tələbələrə kömək etməlidir.

Açar sözlər: söz bazası, lüğətlər, əcnəbi tələbə, sözlərin tərcüməsi

GİRİŞ:Müasir dünyada elmin və texnologiyanın sürətli inkişafı dünya dövlətləri arasında əlaqələrin asanlaşmasına və sosial-iqtisadi, siyasi münasibətlərin genişlənməsinə gətirib çıxarır. Bu irəliləyiş özünü təhsil sahəsində də göstərir. Belə ki, artıq xarici ölkələrdə təhsil alamaq olduqca əlçatan hal almışdır. Buna görə də istər azərbaycanlılar başqa ölkələrə təhsil almağa getsin, istərsə də əcnəbi vətəndaşlar ölkəmizə gəlsin, dilin öyrənilməsi qarşıda duran əsas məsələlərdən biri olmaqdadır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 2013-cü ildə imzaladığı Dövlət Proqramı əsasında əcnəbi vətəndaşlara Azərbaycan dilinin tədrisinə, Azərbaycanda təhsil alan və işləyən əcnəbi vətəndaşlar tərəfindən Azərbaycan dilinin dərindən və sürətləndirilmiş şəkildə öyrənilməsi üçün yeni dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin nəşrinə böyük diqqət yetirilir (5)

Əsas hissə: Məlumdur ki, ölkəmizdə təhsil almaq üçün gələn əcnəbi vətəndaşların sayı olduqca çoxdur. Onlar müxtəlif universitetlərdə, müxtəlif ixitsaslar üzrə təhsil alırlar. Bu zaman qarşıda duran əsas məsələ onların Azərbaycan dilini öyrənmələri üçün lazımi metodik dəstəyi və dərs saatlarını təmin etməkdir. Metodik vəsaitlərin tərtibatı zamanı əcnəbi tələbələrin dilimizi daha asaan və tez öyrənə bilmələri üçün dilin sadə və anlaşıqlı olmasına, leksik bazanın düzgün seçilməsinə, qrammatikanın izahının pratikm verilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Müəllimlər dərsi tədri edərkən tələbələrin dil öyrənmə potensialına da xüsusi diqqət yetirməli, hər bir tələbəyə fərdi yanaşaraq onların daha tez öyrənmələrini təmin etməlidir. Bundan başqa əcnəbi tələbələrin sadəcə kitablarla, metodik vəsaitlərlə deyil, danışıq üçün vizual materiallar, audio vəsaitlər də istifadə edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən dilin öyrənilməsində ilk öncə söz bazasının möhkəmləndirilməsi vacib şərtdir. Bu baxımdan lüğətlərdən istifadə etmək lazım gəlir. Lüğətlər istifadə qaydasına görə müxtəlif tiplərə ayrılır. Tələbələr üçün ən əlverişlisi sözlərin izahlı lüğətidir. Çünki hər bir dilin əsas leksik bazası sözlərdir. Azərbaycan dilini yeni öyrənməyə başlayana əcnəbi vətədaş ünsiyyət qurmaq üçün ilk olaraq sadə sözlərin mənasını anlamağa ehtiyac duyur. Bunun üçün bəzi lüğətlərdə sözləri istifadə yerinə uyğun olaraq da qruplaşdırmışlar. Tələbələrin dili öyrənməsində ən böyük dəstəkçisi müəllimidir. Bu baxımdan müəllimlər dilimizin əcnəbi tələbələrə daha səmərəli şəkildə öyrədilməsini təmin etməlidirlər.

Azərbaycan dilinin leksikası olduqca zəngindir. Dilimizin leksik-semantik sistemi öz xüsusiyyətlərinə görə digər dillərdən seçilir. Xalqın dünyagörüşü, mədəni inkişafı, folklor və ədəbiyyatımızın zənginliyi dilimizin də canlı və çoxçalarlı olmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki. Bəzən elə sözlər və elə ifadələr qarşımıza çıxır ki, həmin ifadələrin bir neçə situasiyada fərqli mənaları yaranmış olur. Bu hal yerli xalq üçün normal sayılsa da, əcnəbi vətəndaşlarda çaşqınlıq yarada bilir. İlk olaraq bu kimi halların mövcudluğunu dilöyrənənələrə izah etmək, nümunələrlə fərqi göstərmək müəllimin edəcəyi ilk işlərdən biridir. Daha sonra bir çox sözün mənasınını düzgün izahını anlaya bilmələri üçün müəllim tələbələrə lüğətdən istifadəni öyrətməli və lüğət seçimində yardımçı olmalıdır.

Ümumiyyətlə yeni bir dil öyrənərkən ən uğurlu addımlar düzgün proqramı təyin etmək, daha sonra mərhələli şəkildə irəliləməkdir. Müəllim dili öyrətmək üçün bir neçə metoddan istifadə edə bilər. Bunlardan ən çox işə yarayan, dilöyrənənin daha tez qavramasına yardımçı olan üsullar əsasən bunlardır:dialoqlar, sual və cavablar, şəkillər, xəritə və cədvəllərlə iş, imla, inşa və sair. Amma bütün bu metodların tətbiqində müasir tədris metodlarından və texniki vəsaitlərdən istifadə mütləqdir. Belə ki, ağıllı lövhələr, audio,video materiallar müasir dövrdə dilöyrənənələrin ən çox istifadə etdikləri texniki materiallardır.

Dialoqlarla dilin dilin tədrisində əcnəbi tələbələr həm sual verməyi həm cavab verməyi öyrənir, eyni zamanda vəziyyətə uyğun ifadələr seçmək bacarığı formalaşır. Bu zaman lüğət tərkibi də zənginləşmiş olur. Sual vermək və cavab vermək qabiliyyətinin formalaşması da dilin öyrənilməsində əsas addımdır. Bu zaman əcnəbi vətəndaşın söz ehtiyatı və qrammatik bilikləri möhkəmlənir. Müəllim tədris zamanı daim sual və cavab metodundan istifadə etməlidir. Eyni zamanda tələbədə müəyyən qədər söz ehtiyatı formalaşdıqdan sonra müəllim tələbəni də sual verməyə məcbur etməlidir. Əcnəbi vətəndaş öyrəndiyi dildə sual verib cavab almaq bacarığına yiyələnməlidir. Bu həm dialoqlarla inkişaf etdirilir, həm də şifahi nitqin möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Sual vermək istəyərkən tələbə sözlərin mənalarını daha yaxşı qavramaq üçün lüğətlərə müraciət edə bilər.

Müəllimlər Azərbaycan dilinin leksik bazasının zənginliyini ifadə etməklə yanaşı tələbələr sinonim, omonim, antonim, çoxmənalılıq, frazeoloji ifadələr kimi dilin aktiv istifadə edilən söz ehtiyatlarını göstərməli və izahını verməlidir. Hətta daha çox biliyə yiyələnmələri üçün onlara sinonimlər, antonimlər, omonimlər lüğətlərindən istifadə etməyi məsləhət görə bilər. Əlbəttə ki, ilk olaraq müəllim tədris zamanı özü xeyli sayda bu ifadələrə aid nümunələr verməli və onların işlənməsinə dair yol göstərməlidir.

Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini öyrənməsində şəkilli vəsaitlərdən istifadə edilməsi də uğurlu yollardandır. Müəllim, müxtəlif mövzularda müxtəlif şəkillər hazırlamalı onları vizual olaraq tələbələrə göstərməklə mənalarını izah etməlidir. Bundan başqa danışıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün müəllim tələbədən verilmiş şəkillərin təsvirini tələb etməli, gördükləri əşya və hadisələrin adlarını demələrini istəməlidir. Bu üsul da dilin daha tez qavranılmasını təmin edir.Əcnəbi vətəndaşlar danışıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün verilən şəkilləri öz sözləri ilə, sadə cümlələrlə təsvir etməyə çalışmalıdır. Müəllim tələbələrə ilk başlarda düzgün cümlə qurmadıqları zaman irad tutmamalı, sadəcə olaraq qurduğu cümlədəki yanlışı izah edərək, doğru üsulu göstərməlidir. Daha sonra müəyyən mövzuda yenidən cümlələr qurmasına təşviq etmək lazımdır.

Bu da məlum məsələdir ki, bir dilin öyrənilməsi üçün sadəcə leksik baza və lüğətlərdən istifadə kifayət etmir. Müəllimlər dilöyrənənlərə dilin qrammatikasını da izah etməlidir. Yazı qaydalarının öyrədilməsi, yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi də ən az şifahi nitq qədər önəmlidir. Belə ki, əcnəbi vətəndaşlar Azərbaycan dilini öyrənərkən yazı vərdişlərinin formalaşdırılmasına da çalışmaq lazımdır. Hətta bəzi məqamlarda tələbələr əvvəlcə yazılı nitqlərini inkişaf etdirirlər. Belə ki, müəyyən mövzularda esselər, qısa mətnlər yazaraq fikirlərini ifadə etməyi sistemli şəkildə öyrənirlər. Daha sonra həmin mətni oxumaqla danışıqlarını inkişaf etdirməyə öyrəşirlər.

Əcnəbi vətəndaşların dilimizi öyrənməsində əsas nüanslardan biri də onların hansı ana dilinin hansı dil olmasıdır. Bugün universitetlərdə təhsil alan əcnəbi tələbələr arasında əsasən, Türkiyə vətəndaşları üstünlük təşkil etsə də, bu sıraya Suriya, İraq, bəzi ərəb ölkələri, eləcə də, ingilis dilli ölkələrin vətəndaşları da vardır. Onların hər birinin dilimizi öyrənməsi eyni tezlikdə və eyni səviyyədə baş tutmur. Təbii ki, dili öyrənənələrin potensialı, öyrənmə həvəsi və qavrama qabiliyyəti əsas amil olaraq qalır, lakin ana dili faktoru da müəyyən mədada təsir gücünə malikdir. Belə ki, Türkiyə vətəndaşları Azərbaycan dilini daha rahat danışa bilirlər, bu da dilin eyni kökdən gəlməsi səbəbindəndir.

Ərəbdilli əcnəbilər Azərbaycan dilini öyrənərkən müəyyən çətinliklə qarşılaşırlar. İlk olaraq onlar lüğət bazası yığmalı, müəyyən ifadələri anlamalı, önəmli sözləri öyrənib işlətməlidir. Daha sonra danışıq dili üçün qrammatik biliklərə yiyələnməlidir. Ərəbdilli vətəndaşlarda əlifba məsələsi də mühüm əhəmiyyət kısb edir. onlar latın əlifbasının hərflərini tanımalıdır ki bizim dilimizi öyrənə bilsinlər. Yazı vərdişlərinin formalaşdırılması üçün əlifba öyrədilməli, müxtəlif sözlər yazdırılmalı, eyni zamanda yazı qaydaları öyrədilməlidir. Digər tərəfdən dilimizin lüğət tərkibində xeyli sayda ərəb mənşəli sözlər olduğu üçün həmin tələbələr bu sözləri öyrəndiklərində asanlıqla yadda saxlaya bilirlər. Burada əsas məqam tələffüz fərqinin müəyyənləşdirilməsidir. Ərəb dilinə xas olan xüsusi tələffüz şəkli Azərbaycan dilində işlədilən ərəb mənşəli sözlərdən fərqlənir. Bütün dillərin öyrənilməsində əsas məsələ yerli əhali ilə ünsiyyətdə olmaqdır. Bu baxımdan ərəbləri Azərbaycan dilini daha yaxşı öyrənməsi üçün müəyyən müddət lazım olur. Onlar yerli xalq ilə ünsiyyət qurduqca, sözlərin mənalarını öyrəndikcə, dilimizdə işlənən ifadələri daha çox istifadə etdikcə dilimizə hakim olmağı bacarırlar.

İngilis dilli vətəndaşların Azərbaycan dilini öyrənməsində söz bazasınını inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, tələffüz qabiliyyətinin də formalaşdırılması vacib amildir. Azərbaycan dilinin qrammatikası sadələşdirilmiş şəkildə izah edilərsə əcnəbi vətəndaşların dilimizi öyrənməsi daha rahat olur. Bunu dilimizi tədris edən müəllimlər əsas məqsəd olaraq qarşıya qoymalı tələbələrin ünsiyyət qurmaları üçün tədris planı hazırlamalıdır. Təbii ki, sırf universitetdə tədrsi vasitəsilə mükəmməl dil səviyyəsini əldə etmək o qədər də mümkün deyildir. Lakin doğru istiqamət planı ilə tələbələrin dilimizi yaxşı öyrənməsini təmin etmək mümkündür.

Beləliklə, istər universitet mühitində tələbələrin öyrənməsi, istərsə də iş mühitində vətəndaşların öyrənməsi üçün dilimizin müəyyən səviyyələri müəyyən olunmuşdur. Müxtəlif metodlarla dilə yiyələnmək istəyənlərin bu səviyyəni əldə etməsi üçün tədris planı tərtib edilir. Universitetlərdə təhsil alanların seçdikləri ixtisasdan asılı olaraq söz bazalarının inkişafında ixtisasyönümlü terminlər və ifadələrlə zənginləşdirilmiş mətnlər, dialoqlar tərtib edilir.

Bununla yanaşı yazı qaydaları da mühüm əhəmiyyətə malikdir. İmla və esselər yazdırmaq tələbənin qrammatik bacarıqlarını inkişaf etdirir. Esse yazarkən tələbələr lüğətlərdən istifadə edərək həm yeni sözlər öyrənə bilər, həm də cümlə qurarkən söz ehtiyatlarını zənginləşdirə bilərlər.

NƏTİCƏ; Ümumiyyətlə nəticə olaraq azərbaycan dilini öyrənən əcnəbi vətəndaşların lüğətlərdən istifadə etmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi vacib əhəmiyyətə malikdir. Lüğətlərdən necə istifadə etmələri lazım olduğunu müəllimlər izah etməli və düzgün istiqamətləndirməlidir. Dilimizdə müxtəlif lüğətlər mövcuddur. Onların hər biri müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. Dilin izahlı lüğəti və tərcümə lüğətləri dilimizi öyrənənələr üçün əsas sayılır. Leksik bazasını zənginləşdirmək istəyənlər omonimlər, sinonimlər, frazeologizmlər lüğətlərindən yararlana bilərlər.

Son dövrlərdə ölkəmizdə təhsilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq xarici tələbələrin universitetlərə gəlməsi geniş vüsət almışdır. Bu da dilimizi öyrənənlərin sayının çoxalması deməkdir. Əcnəbilərə dilimizi tədris edərkən bütün bu nüanslara diqqət yetirməklə tələbələrin Azərbaycan dilini daha asan öyrənməsinə və daha rahat danışmalarına şərait yaratmış olacayıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Elza İsmayılova Əcnəbilərə Azərbaycan dilinin tədrisində nitq vərdişlərinin aşılanması yolları. Journal of Azerbaijani studies
2. Quliyeva N.R. Xarici dillərin tədrisi metodikası məqalə.Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu Cild 85 No 7, 2018
3. Püstəxanım Musayeva Xarici dillərin tədrisində tələbələrə leksik bacarıqların inkişaf etdirilməsi. Dil və ədəbiyyat IX cild. No1 2019
4. https://aem.az/uploads/posts/2025/11/Elmi%20%C4%B0%C5%9F%2019.11az.%20(1)-28-31.pdf
5. https://aak.gov.az/upload/dissertasion
6. https://www.aem.az/uploads/posts/2025/10/
7. https://aak.gov.az/upload/dissertasion/

Naiba Valiyeva
AzMIU, teacher
naibavaliyeva15@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-4006-0306

WAYS TO IMPROVE THE VOCABULARY OF FOREIGN STUDENTS

Summary

The article discusses the importance of using dictionaries when teaching a language to foreign students. One of the important resources needed for learning any language is dictionaries. It is useful to use dictionaries to expand the vocabulary. At the same time, dictionaries can be used not only to learn the translation of given words, but also for many purposes. Teaching foreign students the correct use of dictionaries is a basic condition for teaching the Azerbaijani language. Language learners should know what types of dictionaries they need to use in order to easily find the meaning of the words they are looking for. For this, the teacher should give the right direction and help students solve the difficulties that may arise.

Keywords: vocabulary, dictionaries, foreign student, translation of words

Наиба Валиева
АзМИУ, преподаватель
naibavaliyeva15@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-4006-0306

СПОСОБЫ УЛУЧШЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ

Резюме

В статье обсуждается важность использования словарей при обучении иностранных студентов языку. Одним из важных ресурсов, необходимых для изучения любого языка, являются словари. Полезно использовать словари для расширения словарного запаса. При этом словари можно использовать не только для заучивания перевода слов, но и для решения многих других задач. Обучение иностранных студентов правильному использованию словарей является одним из основных условий обучения азербайджанскому языку. Изучающие язык должны знать, какие типы словарей им нужны, чтобы легко находить значение искомых слов. Для этого преподаватель должен правильно направлять студентов и помогать им решать возникающие трудности.

Ключевые слова: лексика, словари, иностранный студент, перевод слов

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-202-206

Gülxar Əkrəm qızı Hüseynova
ADU. Baş müəllim
Rəşid Behbudov 134
https://orcid.org/0009-0009-2034-4146
gulkhar.husseynova@mail.ru

DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA ALMAN DİLİNƏ MOTİVASİYANIN YARADILMASI YOLLARI

Xülasə: Motivasiyanın alman dilinin tədrisində səriştə əsaslı tədris metodunun öyrədilməsi baxımından böyük rola malik olduğu hamıya məlumdur. Bu amil təhsilalanların təlim nəticələrini dəstəkləyir. Burada əsas məsələ olaraq, dilöyrənənlərin öyrənmə prosesindən, təhsilverənlərin isə təhsilalanlardan gözləntiləri diqqət mərkəzində olur.

Bir sözlə, burada motivasiya səriştə əsaslı öyrənmə prosesi üçün vacib hesab edilir.

Nəticə etibarilə, müasir trendlər silsiləsindən olan təlim metodlarında bu terminin öyrənilməsi əsas məsələlərdəndir.

Onu da vurğulayaq ki, bu anlayış eyni zamanda səriştə əsaslı təhsilin prinsiplərinin aplikasiyası kimi qəbul edilməkdədir. Burada əsasən dəqiqlik, cavabdehlik, idarəçilik, keyfiyyət, kəmiyyət meyarları əsas götürülür.

Sözügedən tədrisdə təhsilalanların motivasiya səviyyələri, mənimsəmə dərəcələri, davranış məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: müasir trendlər, motivasiya, dil, kontekst, bilik

Əsas hissə: Alman dilinin tədrisində səriştə əsaslı təlimlərdə motivasiya fonunda kommunikativ fəaliyyətlərin rolu danılmazdır. Bu zaman tələbələrdə bacarıqların inkişafında və interaksiyada yüksələn xətt müşahidə edilərək davam edir.

Ümumilikdə, sözügedən tədris kontekstində motivasiyanın formalaşdırılması ilə bağlı bir çox məsələlərin araşdırılması onun əlçatanlığını təmin edir.

Xüsusilə, son dövrlər İKT əsaslı dil tədrisinin bütün sahələrə inteqrasiyası müxtəlif əsaslara söykənən fəaliyyətlərin maraqlı növlərindən istifadəni əlçatan etmişdir ki, bu da motivasiyanın artırılmasını dəstəkləməkdədir.

Səriştə əsaslı təlim metodunda 5 Cs adlanan baş hərfləri ingiliscədən götürülən aşağıdakı anlayışlar diqqət mərkəzində olur.

1. Competence
2. Confidence
3. Connection
4. Character
5. Caring[9].

Onların hamısı birlikdə əsas keyfiyyətlər nümayiş etdirir ki, bu da gənclərin məsuliyyətli, bacarıqlı fərdlər olaraq yetişməsinə kömək edir. Bütün bu beş sıralama irəlilədikcə altıncı "C" hərfinə, yəni, Contribution sözünə yol açır. Bu da gənclərin cəmiyyətdə faydalı fərdlər olmasını dəstəkləyir.

Ümumilikdə, yuxarıda səriştə əsaslı öyrənmə zamanı motivasiyaedici mühitin formalaşdırılmasında kommunikativ tədris fəaliyyətlərinin rolunun danılmazlığından bəhs etdik. Çünki bu cür fəaliyyət mexanizmləri səriştə əsaslı öyrənmənin inkişaf etdirilməsini ciddi şəkildə dəstəkləyir. Burada vacib məqamlardan biri odur ki, bu cür fəaliyyətlər situasiyada və ya kontekstdə təqdim olunmalı, konkret real kommunikativ məqsədlərə xidmət etməli, mühüm amil olan motivasiyanın inkişafını dəstəkləməlidirlər. Bu mənada verbal kommunikasiya fikir mübadiləsi olub, gündəlik həyatımızda vacib faktorlardan sayılır[7].

Ümumiyyətlə, xarici dillərin tədrisində, o cümlədən, alman dilində bir çox müasir yanaşma növlərinin adlarını qeyd etmək olar ki, onlar da bilavasitə uğurlu və mədəni ünsiyyətin gerçəkləşdirilməsinə, ən əsası da motivasiyanın yüksəldilməsinə nəzərə çarpacaq dərəcədə yardım edirlər[4].

Səriştə əsaslı tədris zamanı motivasiya amilinin yaradılması üçün bəzi detallar diqqət mərkəzində olmalıdır. Bunlar aşağıdakılar hesab edilir:

- İngiliscədən "Why" sözünü anlamaq, bu anlayışın əsasında dayanan məsələlərə aydınlıq gətirmək lazımdır.
- kiçik məqsədləri müəyyənləşdirmək
- anlamanı həyata keçirmək
- dəstəkləyici mühitə malik olmaq.[5].

Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, oyun və simulyasiyalar faydalı və autentik təcrübə baxımından dilöyrənənlər üçün əla motivasiyaedici fürsətlər təklif edir. Belə ki, müasir yanaşmalardan istifadə bu cür söhbətlərə qoşulmaqda asan və əlçatanlığı ilə seçilir. Bu zaman əsas məsələ söhbətin məcrasına düşməkdir. Bu halda danışığın məzmunu hər iki tərəf üçün nikbin motivlərə köklənmiş, aydın və anlaşıqlı olmalıdır. Belə olduqda söhbət hər iki tərəf üçün maraqlı və səmərəli təşkil olunur.

Bu münasibətlə metodist F. Kərimov öz kitabında diqqəti müxtəlif yanaşmalar kontekstində səriştə əsaslı fəaliyyətlər fonunda formalaşdırılan motivasiyanın üzərinə çəkərək hər dəfə eyni ardıcıllığa malik metod və üsulla, iş forması ilə işləməyin yaxşı nəticə vermədiyini qeyd edir.

Bundan əlavə, metodist qeyd edir ki, hər dəfə eyni iş forması seçdikdə bu zaman dilöyrənənlərin dərsə, fənnə,

keçirilən tədbirlərə, kommunikativ fəaliyyətlərə maraqları nəzərəçarpacaq dərəcədə azalır. Ona görə də bu qəbildən olan metodiki işlərin təşkilində və aparılmasında müxtəlif və maraqlı, rəngarəng metod və iş formalarından istifadə etmək məqsədəuyğundur. Belə ki, üsulların qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq seçilməsi, onların şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasına istiqamətləndirilməsi sözügedən işlərin təşkilində mühüm əhəmiyyətə malikdir [1, s. 45].

Bundan əlavə, rəngarəng formatda planlaşdırılan və həyata keçirilən fəaliyyətlər fonunda problem əsaslı öyrənmə layihələri tələbələrə ideyalar üzərində düşünmək, fikir irəli sürmək, öz gələcək planlarını müstəqil şəkildə quraraq layihələr təklif etmək imkanları təqdim edir. Bu zaman onlar müstəqil şəkildə işləməklə, konseptuallaşdırmaq, dizayn etmək, öz innovativ axtarışlarını qrup yoldaşları və üzvlər qarşısında nümayiş etdirmək arzusunda olurlar[3, s. 45].

Hesab edirik ki, bu cür situasiyalarda aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Onları nəzərə çatdırırıq.

- Rollu oyunların təşkili
- tələbələrə seçim imkanlarının verilməsi
- tənqidi təfəkkür qabiliyyətlərinin inkişafını dəstəkləyən fəaliyyət meyarları düşünmək
- müasir təlim texnologiyalarından istifadəni reallaşdırmaq
- dərslərdə maksimum interaktivliyi təmin etmək
- materialları həqiqi həyati situasiyalara uyğunlaşdırmaq [6].

Alman dilində motivasiya məsələlərindən bəhs edərkən ilk diqqət çəkənlərdən ən əsası müxtəlif dil tədrisinə yönəldilmiş motivasiyaedici kommunikativyönümlü çalışmalar sistemindən istifadənin nəzərdə tutulmasıdır.

Metodist Ə. Səfiyev yazır: "Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dil və nitq strukturlarının və onların ifadə vasitələrinin heç də həmişə üst-üstə düşməməsi faktı əlavə linqvistik və metodiki çətinliklərin yaranmasına səbəb olur.

Tədris edilən xarici dilin leksik və qrammatik quruluşunda linqvistik ünsiyyət prosesində istifadə edilməsi prizmasından yanaşan tədqiqatçılar xarici dildə monoloji nitqin aşılanmasına dair məqsədyönlü, xüsusi iş aparmağın zəruriliyini qeyd edirlər"[2, s.99].

Hesab edirik ki, bu zaman təhsilverənlər əzm və səy göstərərək dilöyrənənlərin daxili və xarici motivasiya səviyyələrinin aşağı düşməməsinə, onlarda nikbin əhval-ruhiyyənin yaradılmasına çalışmalıdırlar. Burada isə fəal şəkildə ünsiyyətdə olmaq, mövzuya uyğun fikir formalaşdırmaq, mənimsənilən dili öyrətmək, müxtəlif janrda mətnləri tərcümə etmək, qısa və dolğun xülasə yazmaq bacarığı nəzərdə tutulur.

Müəllimlərin tədris prosesində yerinə yetirdikləri əhəmiyyətli və vacib rol hamıya məlumdur. Bu baxımdan aşağıdakı tədris, təlim səriştələri motivasiya fonunda həyata keçirilir.

- ünsiyyət və şəxsiyyətlərarası qabiliyyətlər
- təşkil və planlaşdırma məsələləri
- auditoriyanın idarə olunması
- fasilitasiya və dərsə həvəsləndirmə
- qiymətləndirmə və rəhbərlik
- əməkdaşlıq və komanda işi
- qayğı və inkluzivlik
- çeviklik və adaptasiya.

Müasir ədəbiyyatlarda bacarıq və vərdişlərin motivasiya fonunda inkişaf etdirilməsi maraq doğurur ki, onlardan biri də vacib qabiliyyətlər sırasında qərarlaşan dinləmədir. Dinləmənin motivasiya fonunda 5 mərhələli olması haqqında fikrilər vardır ki, onları aşağıdakı formada təsnifləndirirlər:

1. Qəbul etmə
2. Anlama
3. Qiymətləndirmə
4. Yadda saxlama
5. Cavablandırma

Ümumiyyətlə, dinləmə bilavasitə kommunikasiyaya aid olduğu üçün onun aşağıdakı pillələrini qeyd edirik.

1. İdeyanın formalaşdırılması
2. Kodlaşdırma
3. Anlama
4. Kanal seçimi
5. Dekodlaşdırma
6. Geri dönüş

Deməli, səmərəli şəkildə dinləmə qabiliyyəti dedikdə bu onların ismarıcları hiss etməsi və anlamanın dərəcəsindən asılıdır.

Görünən odur ki, dinləmə passiv proses deyildir[7]. Bu da aktiv motivasiyaedici mühitin formalaşdırılmasına böyük dəstək olur.

Geniş həcmli dinləmə bacarıqlarının həyata keçirilməsindəmotivasiyaedici bədii kontekstlərin də rolu az deyildir.

Eyni zamanda danılmazdır. Belə ki, dilöyrənənlər ucadan oxuyarkən onlarda dinləyib-anlama bacarıqları inkişaf etməyə başlayır.

Qeyd edək ki, səriştə əsaslı təlim metodunun formalaşdırılması müstəvisində bir çox onlayn formatda çoxlu motivasiyaedici ekstensiv dinləmə kitabxanaları mövcuddur.

Dinləmənin bədii mətnlə əlaqəsindən bəhs edərkən burada əsas məqama diqqət etmək lazımdır. Belə ki, əgər istənilən maraqlı, düşündürücü bədii mətn mütəxəssis, daha doğrusu, mükəmməl oxu bacarığa malik şəxs olan kamil oxucu tərəfindən oxunarsa bu zaman dilöyrənənlər müxtəlif dialektlər və alman dilinin sahib olduğu səs çalarları ilə tanış ola bilərlər. Bu pillələr hər biri özünə məxsus spesifik funksiya və xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunmaqdadır.

İkinci dilin mənimsənilməsi, yəni qeyri-dil daşıyıcılarının birincidən sonra öyrənmə prosesi bir çox vacib açar prinsiplərlə müşayət olunur ki, onlar aşağıdakılardır:

- mənalı inputa fokuslanma
- interaksiya
- əməkdaşlıq
- biliklərin mənimsənilməsi
- motivasiya
- maraq və həvəs
- məqsədyönlü dilöyrənmə zərurəti
- dəstəkləyici öyrənmə mühiti.

Birinci dilin mənimsənilməsində isə iki əsas prinsip qeyd edlir ki, onlar aşağıdakılardır:

- *Nitqi qavrama*
- *nitqi emal etmə.*

Birinci hər zaman ikinci olana doğru, yəni nitqin emalına yönəldilir. Burada ən başlanğıc hesab edilən mərhələ fonemlərin fərqləndirilməsidir[5].

Onu da xüsusilə nəzərə almaq lazımdır ki, təhsilalanlar öz fikirlərini ifadə edərkən kommunikativ məqsədlərini özləri üçün aydınlaşdırmalı və bu müstəvidə linqvistik formanı diqqətdə saxlamalıdırlar.

Vacib olan budur ki, xarici dil dərslərində mənaya və formaya fokuslandırılmış təcrübənin kombinasiyasından təşkil olunmuş maraqlı motivasiyaedici tapşırıqlar yerinə yetirilməlidir.

Dilöyrənənlər səriştəlilik əldə etmək üçün kommunikativ fəaliyyətlər həyata keçirərkən onlarda bacarıqlar formalaşır, vərdiş inkişaf edir, biliklər möhkəmləndirilir. Belə bir sualla qarşı-qarşıya qalırıq.

Bəs biliyin təhsilverənlərin nəzarəti altında motivasiya şəraitində möhkəmləndirilməsi dedikdə nələri nəzərdə tuturuq?

Möhkəmləndirmə dərsin elə bir mərhələsidir ki, bu zaman dilöyrənənlər bir-birindən suallar soruşmaq, məsələlərə aydınlıq gətirmək imkanları əldə edirlər. Onların dil bilikləri, səriştəlilik səviyyələri yoxlanılır. Bu zaman yoxlanılan biliklər onların dərs müddətində əldə etdikləri elmi - təcrübi, nəzəri məlumatlar əsasında yerinə yetirilir.

Bu kontekstdə məsələyə nəzər saldıqda möhkəmləndirmənin müxtəlif növləri ilə qarşılaşırıq ki, onlar aşağıdakılardır:

- dərsin qısa və yığcam, lakonik xülasəsi
- dərsi yekunlaşdırmazdan əvvəl mövzu üzrə sonuncu dəfə sual-cavab
- interaktiv Power Point quizlərin nümayişi
- slaydlar, təqdimatlar
- müxtəlif oyun növlərinə dair düşündürücü sualların cavablandırılması
- çevik cavablandırma sualları

Görünən odur ki, tədris materiallarında seçimlər etmək, nitqdə istifadə edilən leksik vahidlərin işlənmə tezliyi, yararlılıq meyarları, onların dilöyrənənlərin tələbat və ehtiyaclarına uyğun olub –olmaması əsas şərt hesab edilir. Bu zaman yenə də motivasiya amili önə keçir.

Ümumilikdə, bu fonda mənimsəməyə təqdim edilən leksik vahidlərin, qrammatik strukturların, fonetik tapşırıqların və s. hər birinin möhkəmləndirməyə ehtiyacı vardır.

Məhz elə buna görə də möhkəmləndirmə təhsilalanların məlumatı necə qavradıqlarından, anladıqlarından əmin olmaq üçün ən mükəmməl vasitə və yoldur. Bu cür yanaşma müəllimlərə dərsin aspektlərini aydınlaşdırmağa, tələbələrin suallarını cavablandırmağa, dərsin məqsədlərini müəyyənləşdirməyə, gələcək dərslərdə istifadə ediləcək metodlarda seçim etmək fürsəti verir.

Metodistlər möhkəmləndirməni qarışıq, çoxtərkibli qruplar üçün əsas vasitə olaraq, dəyərləndirirlər. Bu da təhsilalanlar üçün daha açıq, dəstəkləyici mühit formalaşdırır ki, bu zaman onlar özlərini ünsiyyətə qoşulmaqla daha inamlı hiss edirlər, mövzu ilə bağlı sual-cavab sessiyalarında cəsarətli, çevik, fəal olurlar. Belə olduqda, onlara dəstək olmaq, utancaqlıq hissini aradan qaldırmağa yardım etmək, suallar hazırlamaqda həvəsləndirmək, imkanlar yaratmaq məqsədəuyğundur.

Daha dəqiq desək, vacibdir, təxirəsalınmazdır və eyni zamanda günün tələbidir.

Bundan əlavə, motivasiya mühitində öyrənməni möhkəmləndirmənin digər nəzərə çarpan faydaları da vardır ki, onlar aşağıdakılar hesab edilir:

- məlumatın saxlanması
- təhsilalanların özünəinam hissinin formalaşdırılması

- sosial şəbəkələrin rolu
- dövri, işlək dərs planlarının tərtibində konkret sahə üzrə öyrənmə məqsədlərinin həyata keçirilməsi

Maraqlı suallar ortaya çıxır.

- Sərişdə əsaslı dil tədrisi zamanı bacarıqların inkişaf etdirilməsində motivasiya necə baş verir ?

Sualı daha konkret şəkildə qoyaq.

- motivasiya fonunda nəzərdə tutulan avtomatlaşdırma mexanizmi nədir?
- dil tədrisində avtomatlaşdırmanın biliyin kamil şəkildə mənimsənilməsində rolu nədən ibarətdir?
- sərişdə əsaslı təlim metodunda bunun üçün hansı addımlar atılmalıdır?
- təhsilverənlərin rolu nədən ibarətdir?
- hansı müasir trendlərə daxil olan təlim strategiyaları işə salınmalıdır?
- mənimsənilmənin akkumulyasiyası necə həyata keçirilməlidir?

Biliyin, bacarığın avtomatlaşdırılması Geniş Dil Modellərindən istifadənin yeni üsulu olub, zəkanın, bacarığın təşkilatçılığa, tətbiqə doğru paylaşdırılmasıdır.

Fikrimizi daha da dəqiqləşdirsək, ikinci dilin tədrisində əsas məqsəd dilöyrənənlərdə öyrənmə prosesində avtomatlaşdırmanı inkişaf etdirməyə, problem həlli tələb edən tapşırıqları yerinə yetirməyə yardım etmək, bu müstəvidə onlarda motivasiyaedici hisslər yaratmaqdır. Bu prosesdə kiçik bir koqnitiv effekt mühüm funksiya yerinə yetirməklə qeyd edilənlər sayəsində reallaşır. Belə ki, bu təkcə öyrənilən dildən səlis şəkildə istifadəni nəzərdə tutmur. Eyni zamanda bu izləmədə olan proses biliyin eksplisit formadan implisit formaya keçməsi ilə səciyyələnir. Bu zaman dilöyrənənlər müvafiq təlim metodu üzrə müəyyən bacarıqlar formalaşdıraraq, kommunikativ vərdişlərini aktivləşdirməyə və avtomatlaşdırmağa başlayırlar.

Beləliklə, bacarıqlar (danışıq, yazı, oxu, dinləmə) motivasiya fonunda fəal öyrənmə və öyrətmə strategiyaları hesabına möhkəmləndirilir.

Əlbəttə, burada əsas olan müntəzəm olaraq, həyati bacarıqlara dair təcrübənin qazanılmasıdır. Bu məsələdə, daha dəqiq ifadə etsək, sərişdə əsaslı tədris metodunda məhz təcrübə açar rolunu oynamaqdadır.

Nəticə etibarilə, müntəzəm olaraq, oxu, yazı danışıq, dinləmə bacarıqları ilə məşğul olduqda, bunlara dair maraqlı, müasir kommunikativ fəaliyyətlər həyata keçirdikdə dilin aspektlərinə bilavasitə aid olan qrammatik, leksik, fonetik qaydalar və s. də avtomatlaşır.

Məhz bu kontekstdə interaktiv dil ”Apps” və onlayn platformalar öyrənilən dilə dair istifadəçilərə çoxlu çalışma və tapşırıqlar təklif edir ki, burada mütəmadi olaraq, fidbəkin cəld şəkildə ötürülməsi və bu fonda gələcək uğurun izlənilməsi təmin edilir.

Buradan belə bir nəticə hasil olunur ki, müəyyən qayda və qanunların təcrübədən keçirilməsi, aplikasiyaları, avtomatlaşdırılması, möhkəmləndirilməsi kommunikativ kompetensiyanın inkişafında mühüm rol oynayır. Hətta qeyd edərdik ki, ən vacib açar element hesab edilir. Əlbəttə, bu zaman müasir dövrlə səsləşən fəal strategiyalardan istifadə etmək zərurəti meydana çıxır. Bu zaman aşağıdakı fəaliyyətlərin reallaşdırılması vacibdir:

- müzakirələrdə iştirak,
- fikir mübadiləsi edərək, problem həllinə yaxınlaşmaq
- yazılı təcrübi tapşırıqların sistemli və mərhələli şəkildə yerinə yetirilməsi
- oxu materiallarını anlamanı həyata keçirmək
- inteqrasiyanın reallaşdırılması
- intensiv və ekstensiv növdə olan oxu materiallarını fərqləndirmək
- səsli, səssiz oxunu fərqləndirmək
- analitik, səlis oxu meyarlarını müəyyənləşdirmək və s.

NƏTİCƏ: Beləliklə, bu bacarıqların inteqrasiyası elə motivasyaedici şəkildə tənzimlənməlidir ki, istənilən situasiyalarda uğurlu kommunikasiyaya nail olmaq mümkün olsun, motivasiyaedici mühit formalaşsın. Bu da sərişdə əsaslı dil təliminin inkişafına böyük kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı: BSU nəşriyyatı, 2002, 139s.
2. Səfiyev Ə. İngilis monoloji nitqinin kommunikativ tədrisinin əsasları. Bakı: ”Elm”, 2019, 176 s.

ingilis dilində

3. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. 5th edition. Pearson Education Limited, 2015, 446 p.

alman dilində

4. Anderson, J. Kognitive Psychologie. Eine Einführung/J.Anderson,- Heidelberg: Francke,- 1989,-118s.

internet resursları

5. https://.wikipedia.org
6. https://colinjames method.com
7. https:// www.thought co.com
8. https://www.skills.youneed.com
9. https://bbb.sli.org

Gulkhar Ekrem gizi Huseynova
ASU. Senior lecturer
Rashid Behbudov 134
https://orcid.org/0009-0009-2034-4146
gulkhar.husseynova@mail.ru

The ways of developing motivation in competency based teaching method at junior courses at language faculties in German language

SUMMARY

The article considers that motivation plays great role in Foreign Language Teaching, as well as in German language. This approach is based on the outcomes of the junior course learners. The main point here is the expectation of the learners from the learning processing and teachers expectations from the students.

Generally, this approach considers that motivation is very important and powerful tool at learning processing.

So, output and competency are the main points for this term. We should emphasize that this term is accepted as the principles of application of Competency Based Education. Accountability, management quantification are main questions in here.

In this method, motivation and the behavioral questions of the students have great importance.

Key words: *modern trends, motivation, language, context, knowledge*

Гюльхар Экрем Гусейнова
АГУ. Старший преподаватель
Рашид Бехбудов 134
https://orcid.org/0009-0009-2034-4146
gulkhar.husseynova@mail.ru

Пути развития мотивации в обучении компетенции в немецком языке в языковых факультетах на младших курсах

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается что, мотивация играет большую роль в обучении немецкому языку. Этот подход основан на результатах обучения учащихся. Здесь в качестве основного вопроса находятся ожидания учащихся от процесса обучения и ожидания преподавателей от учащихся.

Короче говоря, этот термин считает результат более важным, чем процесс обучения.

Следовательно, результативность и компетентность являются ключевыми вопросами в методе обучения, основанном на компетенциях. Подчеркнем также, что данный метод обучения рассматривается как применение принципов воспитания. Здесь в основном рассматриваются точность, ответственность, управление и количественные критерии. Особое значении приобретают мотивации и поведенческие вопросы учащихся в указанном виде обучения.

Ключевые слова: *современные тренды, мотивация, язык, контекст, знание*

Rəyçi: filol.f.d., dosent N. M. Əliyeva

DOİ 10.24412/2218-7588-2026-1-207-211

Tamilla Dadaş qızı Mehtiyeva

Bakı Dövlət Universiteti
İngilis dili (Humanitar fakültələr üzrə) Baş müəllim
tamilla35@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0004-6863-5974

DIFFERENT METHODS OF TEACHING ENGLISH

SUMMARY; This article shows how the English language is taught to students using diferent teaching methods. All aspects of the language (listening, speaking, reading and writing) can be taught successfully this way. Specially the communicative method motivates students to learn the language by creating a very favorable environement for more interesting, cheerful and dynamic lessons.

Key words: skill, reading, writing, listening, speaking

Introduction: Teaching English as a foreign or second language has evolved significantly over time. Different methods have been developed to address learners' needs, learning styles, and educational contexts. Each method has its own principles, techniques, advantages, and limitations. Understanding these methods helps teachers choose the most effective approach for their students.

Body: Grammar-Translation Method. The Grammar-Translation Method is one of the oldest ways of teaching English. It focuses on learning grammatical rules and translating sentences between the native language and English. Students mainly read texts, memorize vocabulary, and practice translation. Speaking and listening skills are usually not emphasized. Advantages:

Develops strong reading and writing skills

Helps learners understand grammar clearly

Disadvantages:

Does not improve speaking or communication skills

Can be boring and repetitive

2. **Direct Method.** The Direct Method teaches English using only the target language. Teachers avoid using the students' native language and focus on speaking and listening.

Lessons include everyday vocabulary, question-answer activities, and real-life situations. Advantages: Improves speaking and listening skills

Encourages thinking in English

Disadvantages:

Difficult for beginners

Requires skilled teachers

3. **Audio-Lingual Method/** This method is based on repetition and drills. Students learn through listening and repeating sentences, dialogues, and patterns.It was influenced by behaviorist psychology, where learning is seen as habit formation. Advantages: Good for pronunciation and accuracy

Builds automatic responses

Disadvantages:

Limited creativity

Students may not understand meaning deeply

4. **Communicative Language Teaching (CLT).** Communicative Language Teaching focuses on real communication. The goal is to help students use English in real-life situations. include role-plays, discussions, group work, and problem-solving tasks. Advantages:

Develops fluency and confidence

Encourages interaction

Disadvantages:

Grammar accuracy may be weaker

Can be challenging in large classes

5. **Task-Based Language Teaching (TBLT).** Task-Based Language Teaching is a modern approach that focuses on completing meaningful tasks using English.

Students may solve problems, plan trips, or complete projects using the language.

Advantages:
Practical and engaging
Promotes real-life language use
Disadvantages:
Requires careful planning
May be difficult to assess

6. **Total Physical Response (TPR).** Total Physical Response involves physical movement. Teachers give commands, and students respond with actions. It is especially useful for young learners.

Advantages:
Fun and interactive
Reduces stress and anxiety
Disadvantages:
Limited for advanced learners
Not suitable for all topicsIntegrating Different Methods of Teaching English in One Lesson: A Practical and Effective

Approach In modern language education, no single teaching method can fully meet the diverse needs of all learners. Students differ in their learning styles, motivation, proficiency levels, and goals. For this reason, many educators today prefer an integrated or eclectic approach, where elements of different teaching methods are combined within a single lesson. This approach allows teachers to create a dynamic, flexible, and student-centered learning environment. Integrating different methods of teaching English in one lesson is not only practical but also highly effective. It helps develop all language skills—speaking, listening, reading, and writing—while keeping students engaged and motivated. This article explores how teachers can successfully combine various teaching methods in one lesson and the advantages of doing so.

Traditional teaching methods often focus on only one aspect of language learning. For example, the Grammar-Translation Method emphasizes reading and writing, while the Audio-Lingual Method focuses on repetition and pronunciation. However, real language use requires a combination of multiple skills.
In a real-life situation, a learner needs to understand spoken language, respond appropriately, read information, and sometimes write.

Therefore, relying on a single method limits students' ability to use English effectively.
An integrated approach reflects real communication. It allows teachers to move beyond rigid teaching styles and respond to students' needs in a more flexible way. It also supports modern educational goals, which prioritize communication, critical thinking, and creativity.

Integrating methods does not mean using them randomly. It requires careful planning and a clear lesson structure. A well-designed lesson can smoothly combine several methods, each serving a specific purpose

Warm-Up Stage: Communicative Approach. A lesson can begin with a communicative activity to activate students' prior knowledge and create interest. For example, the teacher may ask students to discuss a question in pairs or small groups.

This stage reflects Communicative Language Teaching. It encourages students to speak freely and express their ideas without fear of making mistakes. It also helps create a relaxed and interactive classroom atmosphere.
2. **Presentation Stage: Direct Method and Grammar Focus.** In the next stage, the teacher introduces new vocabulary or grammar. Here, the Direct Method can be used, where the teacher explains meaning using examples, gestures, or visual aids instead of translating.

At the same time, elements of the Grammar-Translation Method may be used if necessary, especially for complex structures. A brief explanation in the native language can sometimes save time and ensure understanding. This combination allows students to both experience the language naturally and understand its structure clearly.
3. **Practice Stage: Audio-Lingual Method**

After presenting new material, students need practice. The Audio-Lingual Method can be used through repetition, drills, and controlled exercises. For example, students may repeat sentences, practice dialogues, or complete substitution drills. This helps them build accuracy and confidence in using new structures.

Although this method alone may be limited, when combined with others, it becomes very effective in reinforcing language patterns.

4. **Production Stage: Task-Based Learning**

In this stage, students use the language more freely. Task-Based Language Teaching can be applied by giving students a meaningful task, such as solving a problem, planning an event, or role-playing a situation. This stage encourages students to use English creatively and communicatively. They focus on meaning rather than form, which improves fluency and confidence.

5. **Physical Engagement: Total Physical Response**

To make the lesson more dynamic, especially with younger learners or beginners, teachers can include elements of Total Physical Response. For example, students may respond to commands or act out vocabulary. This method adds movement and energy to the lesson, helping students remember language more effectively.

6. **Feedback and Reflection**

At the end of the lesson, the teacher can provide feedback, correct mistakes, and ask students to reflect on what they have learned.

This stage may include brief grammar clarification, peer feedback, or self-assessment. It helps consolidate learning and prepares students for future lessons. Using multiple teaching methods in one lesson offers many important advantages.

1. *Addresses Different Learning Styles*

Students learn in different ways. Some prefer visual input, others learn better through listening, speaking, or physical activity. An integrated approach ensures that all learners are supported.

2. *Develops All Language Skills*

By combining methods, teachers can develop speaking, listening, reading, and writing within one lesson. This leads to more balanced language competence.

4. Increases Student Engagement

5. Variety keeps students interested. When lessons include different types of activities, students are less likely to feel bored or tired. This leads to higher motivation and better participation.

6. 4. *Balances Accuracy and Fluency*

Some methods focus on accuracy (such as grammar exercises), while others focus on fluency (such as communication tasks). Integrating both helps students speak correctly and confidently.

5. *Encourages Real-Life Communication*

An integrated lesson reflects real-life language use. Students practice using English in meaningful situations, which prepares them for real communication outside the classroom.

6. *Makes Teaching More Flexible*

Teachers can adapt their lessons based on students' needs, classroom conditions, and learning objectives. This flexibility is especially important in mixed-ability classes.

7. *Builds Confidence*

When students experience success in different types of activities, they become more confident in their abilities. This confidence encourages them to participate more actively.

Integrating different methods of teaching English in one lesson is a powerful and practical approach. It allows teachers to create engaging, balanced, and effective lessons that meet the diverse needs of learners. By combining communicative activities, grammar instruction, repetition, tasks, and physical movement, teachers can develop all aspects of language learning. n today's classrooms, flexibility and creativity are essential. An integrated approach not only improves students' language skills but also prepares them for real-world communication. Therefore, teachers should not rely on a single method but instead use a variety of techniques to create meaningful and successful learning experiences.Classroom Examples for Diplomacy Students

Teaching English to students of international relations and diplomacy requires a special focus on formal communication, negotiation skills, and cultural awareness. By integrating different teaching methods within one lesson, teachers can simulate real diplomatic situations and prepare students for real-world communication.

Below is an example of how a single lesson can combine multiple methods effectively.

Lesson Topic: Diplomatic Negotiations – Resolving an International Conflict

1. Warm-Up (Communicative Language Teaching)

The lesson begins with a discussion question:

"What are the most effective ways to resolve conflicts between countries?"

Students work in pairs or small groups to share their opinions. This stage encourages free speaking and activates their background knowledge about international relations.

2. Presentation (Direct Method + Selective Grammar Support)

The teacher introduces key diplomatic vocabulary and expressions such as:

We strongly believe that…

Our position is that…

We are willing to negotiate on…

This proposal is unacceptable because…

Instead of translating, the teacher explains meanings through context, examples, and situations. However, if necessary, brief clarification in the native language can be provided for complex terms.

The teacher may also highlight useful grammar structures, such as modal verbs for politeness (could, would, might).

3. Controlled Practice (Audio-Lingual Method)

Students practice pronunciation and structure through repetition:

Repeating key phrases

Practicing short dialogue exchanges

Substitution drills (e.g., changing country names or positions)Example:

"We are willing to negotiate on trade issues." "We are willing to negotiate on security issues."

This helps students gain confidence and accuracy in using formal diplomatic language.

4. Main Task (Task-Based Language Teaching)

Students are divided into groups representing different countries. Each group is given a role in a simulated international conflict (for example, a dispute over natural resources or borders).Each group must:

Present their country's position

Negotiate with others

Try to reach an agreement

This stage is highly interactive and reflects real diplomatic practice. Students must use English to persuade, argue, and cooperate.

5.Physical/Interactive Element (Adapted TPR or Role Movement)

To make the activity more dynamic, students can physically move around the classroom to meet different "delegations."For example:

Groups rotate to negotiate with others

Students change seats to form new alliances

This adds energy and simulates real diplomatic meetings.

6. Feedback and Reflection

At the end of the lesson, the teacher provides feedback on:

Language use (grammar, vocabulary)

Communication strategies

Effectiveness of negotiation

Students can also reflect:

"What strategies helped you reach an agreement?"

"What difficulties did you face?

Conclusion: This integrated lesson is especially beneficial for students of international relations because:

It develops formal and persuasive language skills

It improves critical thinking and problem-solving

It simulates real diplomatic situations

It builds confidence in public speaking and negotiation

It combines theory with practical communication

Optional Extension Activities

To make the lesson even more engaging, teachers can add:

Press Conference Simulation: One group presents an agreement, others act as journalists and ask questions

Written Task: Students write a short diplomatic report or agreement

Debrief Discussion: Compare their negotiation with real-world diplomatic casesThere is no single "best" method for teaching English. Effective teachers often combine different approaches depending on their students' needs, age, and learning goals. A balanced method that includes communication, grammar, and interaction is usually the most successful.

Bibliography

1. Alexander, L. *Practice and Progress*. Longman, 1980.
2. Cooper, D. *Philosophy and the Nature of Language*. London, 1973.
3."Teach English" (1981) Doff,A Cambridge University Press
4."English Language Teaching" 2001 Jeremy Harmer, Longman
5."Teaching English trough English" 1981 Jane Willis, Longman
6."O.Henry's American Scenes" and the Accompanying Language Activities , Tamilla Mehtiyeva, Lambert Academic Publishing, 2018

Tamilla Dadaş qızı Mehtiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
İngilis dili (Humanitar fakültələr üzrə) Baş müəllim
tamilla35@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0004-6863-5974

İNGİLİS DİLİNİN MÜXTƏLİF TƏDRİS METODLARI

Xülasə

Bu məqalə tələbələrə ingilis dilinin hər bütün aspektlinin, dinləmə, danışma, oxu və yazma bacarıqlarının müxtəlif metodlardan istifadə etməklə öyrədilməsindən bəhs edir. Xüsusi ilə kommunikativ metod dərslərin daha maraqlı, şən və dinamik keçilməsi üçün çox əlverişli şərait yaratmaqla tələbələrin dilin öyrənilməsi üçün motivasiyasını güclendirir.

Açar sözlər: bacariq, oxu, yazma, dinlama,danisma

Тамилла Дадаш гызы Мехтиева
Бакынский Университет Дёвлэти
İngilis dili (Humanitar fakültələr üzrə) Baş müəllim
tamilla35@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0004-6863-5974

РАЗНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена обучению студентов всем четырём аспектам английского языка , а именно навыкам слушания , говорения , чтения и писания посредством коммуникативного метода. Коммуникативный метод создаёт очень благоприятную возможность для того, чтобы уроки проводились интереснее , веселее , динамичнее ,и более содержательно , и тем самым усиливает мотивацию у студентов для изучения языка .

Ключвые слова: навык, чтения, писания, слушания, говорения

Rəyçi: Bəylər Hacıyev İslamxan oğlu Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

==========

Yığılmağa verilmişdir: 12.03.26 Çapa imzalanmışdır: 05. 05. 26 Şəadətnamə № 27
Lisenziya: Seriya AB № 022471. Tiraji 1000. Qiyməti pulsuz.